श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ कोशस्येवमहीपानांकोशस्यविदुषामपि ॥ उपयोगोमहान्यस्मात्क्लेशस्तेनविनाभवेत् ॥ १ ॥ गोमांतकप्रांतजुषाश्रीमहेश्वरश
र्मणा ॥ कृताटीकाऽमरेकोशेसंक्षिप्तार्थासुबोधिनी ॥ २ ॥ सामयापूरिताकोशांतरशब्दाभिपूरणात् ॥ भाषापर्यायशब्दैश्वक्वचिल्लिंगादिभेदतः ॥ ३ ॥
त्रिकांडशेषोहैमश्चविश्वकोशोऽथमेदिनी ॥ एवमादिषुयेशब्दालिखितास्तेक्वचित्क्वचित् ॥ ४ ॥ उदाहरणमप्यत्रबालानांबोधहेतवे ॥ केषुचिल्लिखितं
नूत्नंशब्देषुप्राकृतंक्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचित्पदानामर्थोपिदुर्बोधानांप्रदर्शितः ॥ नामूलंकिंचिदप्यत्रपदादिलिखितंमया ॥ ६ ॥ ग्रंथांतरज्ञापनाय="-"चे
त्थंसंज्ञाप्रकल्पिता ॥ क्षेपकाःप्रायशःश्लोकास्तथाऽत्रलिखितामया ॥ ७ ॥ शास्त्रेषुकाव्येषुकृतश्रमार्यैतैःक्षम्यतामत्रस्खलंयदस्ति ॥ बालोपकृत्यै
विहितंमयैतत्प्रायेणमुखंतिहियेलिखंति ॥ ८ ॥ पाठशालाधिपेक्यानक्यांडीसाहेबसंज्ञिते ॥ तत्पंडिताऽशिष्टनेनविदुषातदनुज्ञया ॥ ९ ॥ तळेकरो
पाभिधेनरघुनाथेनशोधिता ॥ व्याख्याऽमरविवेकाख्यावर्द्धिताव्यापितापुनः ॥ १० ॥ पद्यावृत्तिः ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ वंदेतंपरमानंदंत्वामाद्धेनोमयायुतं ॥ रज्जौभुजंगवद्यत्रविवरीहत्यतेजगत् ॥ इहखलुश्रीमदमरसिंहश्चिकीर्षितस्यनामलिंगानुशास
नस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थंकृतंमंगलंग्रंथादौशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नाति ॥ यस्येति । भोधीराः अगाधस्यातिगंभीरस्य ज्ञानकरुणयोःसमुद्रस्य यस्य अ
नघानिर्मलागुणा.क्षांत्यादयःसंति सोऽक्षयःश्रियेसंपत्तयेअमृतायमोक्षार्थंचभवद्भिःसेव्यतामाराध्यतां॥१॥चिकीर्षितंप्रतिजानीते॥समाहृत्येति।अन्ये
षांतंत्राणिशास्त्रांतराणि "नामलिंगानुशासनानि" समाहृत्यएकत्रकृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबह्वर्थैःप्रतिसंस्कृतैःप्रतिपदंप्रकृतिप्रत्ययविचारेणकृतसं

यस्यज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघागुणाः॥सेव्यतामक्षयोधीराःसश्रियेचामृतायच॥१॥समाहृत्यान्यतंत्राणि
संक्षिप्तैःप्रतिसंस्कृतैः॥संपूर्णमुच्यतेवर्गैर्नामलिंगानुशासनं॥ २॥प्रायशोरूपभेदेनसाहचर्याच्चकुत्रचित्॥स्त्री
पुन्नपुंसकंज्ञेयंतद्विशेषविधेःक्वचित्॥ ३॥ स्कारैःवर्गैःसजातीयसमूहैःसंपूर्णंसांगोपांगं नाम्नांस्वरित्यादीनांलिंगानांचस्त्रीपुन्नपुंसका

ल्यानांअनुशासनंव्युत्पादकंशास्त्रमुच्यते मयेतिशेषः ॥२॥ अथवक्ष्यमाणशास्त्रस्यतावत्परिभाषामाहत्रिभिःश्लोकैः ॥ प्रायशइति ॥ अत्रप्रायशः
बाहुल्येनरूपभेदेनआकारविशेषेणस्त्रीपुन्नपुंसकंज्ञेयं ॥ यथा लक्ष्मीःपद्मालयापद्मा । पिनाकोजगवंधनुः । तथाकुत्रचित्साहचर्याच्छब्दांतरसान्नि
ध्याल्लिंगंज्ञेयं । यथाअश्वयुगश्विनी । ब्रह्मात्मभूःसुरज्येष्ठः । वियद्विष्णुपदं । अत्रसंदिग्धानि अश्वयुग्ब्रह्मवियंति । अश्विन्यात्मभूर्विष्णुपदसाहच
र्यात्स्त्रीपुन्नपुंसकलिंगानि । तथाक्वचित्तद्विशेषविधेः लिंगविशेषोक्तेः । यथाभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान् । क्लीबेत्रिविष्टपं ॥२॥

भेदेति । अत्रास्मिन्ग्रंथेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिंगानामसमानलिंगानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिंगभेदं समाख्यातुं द्वंद्वो न कृतः । यथा । कुलिशं भिदुरं पविः । न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथैकशेषोपि न कृतः । शिष्यमाणलिंगस्यैव प्रतीतेः । यथा । नभः खं श्रावणो नभाः । न तु खश्रावणौ तु नभसी इति । तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोपि भिन्नलिंगानां मिश्रीभावोपि न कृतः । साहचर्येण लिंगनिश्चयाभावप्रसंगात् । किंतु स्त्रीपुन्नपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः । न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति । अत्र शायशोरूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या येषां लिंगं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्नलिंगानामपि स्थलांतरे द्वंद्वादयः कृताः । यथा । अप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः । मातापितरौ पितरौ ॥ ४॥ त्रिलिंग्यामिति । त्रिलिंग्यां लिंगत्रयसमाहारे त्रिष्विति पदमुक्तं । यथा॥

भेदाख्यानाय न द्वंद्वो नैकशेषो न संकरः ॥ कृतोऽत्र भिन्नलिंगानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४॥ त्रिलिंग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥ निषिद्धलिंगं शेषार्थं त्वंताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५॥

त्रिपु स्फुलिंगोऽग्निकणः । स्फुलिंगशब्दो लिंगत्रयेपि वर्तत इत्यर्थः ॥ तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरिति पदं । यथा । वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ । तथा निषिद्धलिंगं शेषार्थं । यत्र लिंगं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिंगं ज्ञेयं । यथा व्योमयानं विमानोऽस्त्रीत्यत्र स्त्रीलिंगे निषिद्धे विमानस्य पुन्नपुंसकविधिः । तथा तु शब्दः अंतो यस्य तत्त्वंतं । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न संबध्यते । यथा पुलोमजा शचींद्राणी नगरी त्वमरावती त्यत्र नगरीति त्वंतं पदं इंद्राण्या न संबध्यते । किं त्वमरावत्या संबद्धं । तथा निस्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर इत्यथादिपदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥

स्वरिति।स्वः।स्वर्गः।नाकः।त्रिदिवः।त्रिदशालयः।सुरलोकः।द्यौः।द्यौः।त्रिविष्टपं।इतिनवनामानिस्वर्गस्य । तत्रस्वरित्यव्ययंलिंगसंख्याकारकाभाववदित्य
र्थः।द्योदिवौद्वे स्त्रीलिंगे।द्यौर्गौवदाद्यः। द्यौः दिवौ दिवः।द्युभ्यामित्याद्यपरः।"त्रिविष्टपंक्लीबेनपुंसकेएव।त्रिदशालयादयःसुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः।एव
मुत्तरत्रापिअर्थसाम्येनपर्यायांतराणिस्वयमूह्यानि ॥६॥ अमराः। निर्जराः। देवाः।त्रिदशाः। विबुधाः। सुराः।सुपर्वाणः।सुमनसः।त्रिदिवेशाः।दिवौकसः।

स्वरव्ययंस्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः॥सुरलोकोद्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपं ॥ ६ ॥ अमरानिर्जरादेवास्त्रि
दशाविबुधाःसुराः॥सुपर्वाणःसुमनसस्त्रिदिवेशादिवौकसः ॥ ७ ॥ आदितेयादिविषदोलेखाअदितिनंदनाः॥
आदित्याऋभवोऽस्वप्नाअमर्त्याअमृतांधसः ॥८॥ बर्हिर्मुखाःक्रतुभुजोगीर्वाणादानवारयः॥वृंदारकादैवतानि
पुंसिवादेवताःस्त्रियां॥ ९॥

' दिवोकसः । " ॥ ७ ॥ आदितेयाः।दिविषदः । लेखाः । अदितिनंदनाः । आदित्याः । ऋभवः।
अस्वप्नाः । अमर्त्याः । अमृतांधसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । क्रतुभुजः । गीर्वाणाः । " गीर्वाणाः । " दानवारयः । वृंदारकाः । दैवतानि । देवताः । इति
षड्विंशतिनामानिदेवानां । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेनदैवतशब्दःपुंसि । यथादैवतमिदंदैवतोयमिति । देवएवदेवतास्वार्थेतल् ॥९ ॥

अथसंघचारिणआह॥आदित्येति।आदित्याद्वादश।विश्वेत्रयोदश।वसवोऽष्टौ।तुषिता:षट्त्रिंशत्।आभास्वरा:चतु:षष्टि:।अनिलाएकोनपंचाशत्।महाराजि
का:विंशत्यधिकशतद्वयं। साध्याद्वादश। रुद्राएकादश। एतागणदेवता:।अत्रतुषिताद्यागणाबौद्धपातंजलादौद्रष्टव्या:॥१०॥ देवयोनीनाह॥ विद्येति।
विद्याधराजीमूतवाहनादय:।अप्सरसोदेवांगना:।यक्षा:कुबेरादय:।रक्षांसिमायाविनोलंकादिवासिन:। गंधर्वास्तुंबुरुप्रभृतयोदेवगायना:। किन्नराअश्वा
दिमुखानराकृतय:।पिशाचा:पिशिताशाभूतविशेषा।गुह्यका:मणिभद्रादय:। " निधिरक्षंतियेरक्षास्तेस्युर्गुह्यकसंज्ञका:।" सिद्धा:विश्वावसुप्रभृतय:। भू

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिला:॥महाराजिकसाध्याश्चरुद्राश्चगणदेवता:॥ १०॥ विद्याधराप्सरोयक्षर
क्षोगंधर्वकिन्नरा:॥पिशाचोगुह्यक:सिद्धोभूतोऽमीदेवयोनय:॥ ११॥ असुरादैत्यदैतेयदनुजेंद्रारिदानवा:॥ शुक्र
शिष्यादितिसुता:पूर्वदेवा:सुरद्विष:॥ १२॥ सर्वज्ञ:सुगतोबुद्धोधर्मराजस्तथागत:॥ समंतभद्रोभगवान्मारजिल्लो
कजिज्जिन:॥ १३॥

ता:बालपद्मादयोरुद्रानुचरावा।जातावेकवचनानि। एतेदेवयोनिसंज्ञकाइत्यर्थ:।विद्याधरोप्सरइतिपाठ:भिन्नलिंगत्वा
दपेऽनभिधानादसमासइतिरामाश्रम्यां॥११॥असुरा:। " आसुरा:। "दैत्या:। दैतेया:। दनुजा:। इंद्रादय:।दानवा:। शुक्रशिष्या:। दितिसुता:। पूर्व
देवा:। सुरद्विष:। इतिदशनामान्यसुराणां ॥१२॥ सर्वज्ञ:। सुगत:। बुद्ध:।धर्मराज:।तथागत:।समंतभद्र:। भगवान्। मारजित्।लोकजित्। जिन:॥१३॥

षडभिज्ञः।दशबलः।अद्वयवादी।विनायकः।मुनींद्रः।श्रीघनः।शास्ता।मुनिः।इत्यष्टादशबुद्धस्य॥ शाक्यमुनिः ॥१४॥ शाक्यसिंहः।सर्वार्थसिद्धः।शौद्धोद
निः।गौतमः।अर्कबंधुः।मायादेवीसुतः।इतिसप्तनामानिबुद्धावांतरभेदस्यशाक्यमुनेः ॥१५॥ ब्रह्मा। आत्मभूः। सुरज्येष्ठः।परमेष्ठी।पितामहः।हिरण्य
गर्भः। लोकेशः। स्वयंभूः। चतुराननः ॥१६॥ धाता। अब्जयोनिः। द्रुहिणः।"द्रुघणः"। विरिंचिः।"विरिंचः" कमलासनः। स्रष्टा। प्रजापतिः।

षडभिज्ञोदशबलोऽद्वयवादीविनायकः ॥ मुनींद्रःश्रीघनःशास्तामुनिःशाक्यमुनिस्तुयः ॥१४॥ सशाक्यसिंहः
सर्वार्थसिद्धःशौद्धोदनिश्चसः ॥ गौतमश्चार्कबंधुश्चमायादेवीसुतश्चसः ॥१५॥ ब्रह्मात्मभूःसुरज्येष्ठःपरमेष्ठीपि
तामहः॥ हिरण्यगर्भोलोकेशःस्वयंभूश्चतुराननः॥१६॥ धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणोविरिंचिःकमलासनः॥ स्रष्टाप्रजा
पतिर्वेधाविधाताविश्वसृड्विधिः॥१७॥ "नाभिजन्मांडजःपूर्वोनिधनःकमलोद्भवः॥ सदानंदोरजोमूर्तिःस
त्यकोहंसवाहनः"॥१॥ विष्णुर्नारायणःकृष्णोवैकुंठोविष्टरश्रवाः॥दामोदरोहृषीकेशःकेशवोमाधवःस्वभूः॥१८॥

वेधाः। विधाता। विश्वसृट्। विधिः। इतिविंशतिर्ब्रह्मणः ॥१७॥ विष्णुः। नारायणः।" नरायणः " कृष्णः। वैकुंठः। विष्टरश्रवाः। दामोदरः।
हृषीकेशः। केशवः। माधवः। स्वभूः ॥१८॥

दैत्यारिः । पुंडरीकाक्षः । गोविंदः । गरुडध्वज' । पीतांबरः । अच्युतः । शार्ङ्गी । विष्वक्सेनः । " विश्वक्सेनः " जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेंद्रः । इंद्राव रज. । चक्रपाणि. । चतुर्भुजः । पद्मनाभः । मधुरिपुः । वासुदेवः । त्रिविक्रमः ॥२०॥ देवकीनंदनः । शौरिः । "सौरिः " श्रीपतिः । पुरुषोत्तम. । व नमाली । बलिध्वंसी। कंसारातिः । अधोक्षजः ॥२१॥ विश्वंभरः । कैटभजित् । विधुः । श्रीवत्सलांछनः । पुराणपुरुषः । यज्ञपुरुषः । नरकांतकः

दैत्यारिःपुंडरीकाक्षोगोविंदोगरुडध्वजः ॥ पीतांबरोऽच्युतःशार्ङ्गीविष्वक्सेनोजनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेंद्रइंद्रावरज
श्चक्रपाणिचतुर्भुजः ॥ पद्मनाभोमधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनंदनःशौरिःश्रीपतिःपुरुषोत्तमः ॥
वनमालीबलिध्वंसीकंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वंभरःकैटभजिद्विधुःश्रीवत्सलांछनः ॥ पुराणपुरुषोयज्ञपुरु
षोनरकांतकः ॥ २२ ॥ जलशायीविश्वरूपोमुकुंदोमुरमर्दनः ॥ वसुदेवोऽस्यजनकःसएवानकदुंदुभिः ॥ २३ ॥
बलभद्रःप्रलंबघ्नोबलदेवोऽच्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणोरामःकामपालोहलायुधः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ जलशायी । विश्वरूपः । मुकुंदः । मुरमर्दन. । इतिषट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्यकृष्णस्यजनकःपितावसुदेवः। वसुदेवएवआनकदुंदुभिः । द्वेकृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः । प्रलंबघ्नः । बलदेवः । अच्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणः । रामः । कामपालः । हलायुधः ॥ २४ ॥

नीलांबरःरौहिणेयःतालांकःमुसली। "मुषली" हली। संकर्षणःसीरपाणिःकालिंदीभेदनःबलःइतिसप्तदशबलरामस्य ॥२५॥ मदनःमन्मथः। मारःप्रद्युम्नःमीनकेतन.कंदर्पःदर्पकःअनगःकामःपंचशरः। स्मरः ॥२६॥ शंबरारिः। "संबरारिः" मनसिजःकुसुमेषुःअनन्यजःपुष्पधन्वा। रति पतिःमकरध्वजःआत्मभूः ॥ इत्येकोनविंशतिर्मदनस्यनामानि ॥२७॥ "अरविंदमशोकंचचूतंचनवमल्लिका ॥ नीलोत्पलंचपंचैतेपंचबाणस्यसाय

नीलांबरोरौहिणेयस्तालांकोमुसलीहली ॥ संकर्षणःसीरपाणिःकालिंदीभेदनोबलः॥ २५॥ मदनोमन्मथोमारः
प्रद्युम्नोमीनकेतनः ॥ कंदर्पोदर्पकोऽनंगःकामःपंचशरःस्मरः ॥ २६॥ शंबरारिर्मनसिजःकुसुमेषुरनन्यजः॥ पु
ष्पधन्वारतिपतिर्मकरध्वजआत्मभूः॥२७॥ ब्रह्मसूर्ऋष्यकेतुःस्यादनिरुद्धउषापतिः॥ लक्ष्मीःपद्मालयापद्माकम
लाश्रीर्हरिप्रिया॥ २८॥ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा॥ शंखोलक्ष्मीपतेःपांचजन्यश्चक्रंसुदर्शनं॥२९॥

काः ॥ १ ॥ उन्मादनस्तापनश्चशोषणःस्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्चकामस्यपंचबाणाःप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥" ब्रह्मसूः। ऋष्यकेतुः। "ऋश्यकेतुः। वि श्वकेतुः"। अनिरुद्धः। उषापतिः। इतिचत्वारिप्रद्युम्नसूनोः। लक्ष्मीः। पद्मालया। पद्मा। कमला। श्रीः। हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरा। लोक माता। मा। क्षीरोदतनया। रमा। इत्येकादशलक्ष्म्याः। लक्ष्मीपतेर्विष्णोःशंखःपांचजन्यः। तस्यचक्रंसुदर्शननामकं। "सुदर्शनः" ॥ २९ ॥

तस्यगदाकौमोदकी । "कौपोदकी "। तस्यखड्गःनंदकः । तस्यमणिःकौस्तुभः । तस्यचापःशार्ङ्गं। अस्योरस्थलांछनंश्रीवत्सः। एकैकं ॥३०॥ गरुत्मान्। गरुडः। तार्क्ष्यः। वैनतेयः। खगेश्वरः। नागांतकः। विष्णुरथः। सुपर्णः। पन्नगाशनः। इतिनवनामानिगरुडस्य ॥३१॥ शंभुः। ईशः। पशुप

कौमोदकीगदाखड्गोनंदकःकौस्तुभोमणिः॥ चापःशार्ङ्गंमुरारेस्तुश्रीवत्सोलांछनंस्मृतं॥३०॥ "अश्वाश्वशैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः॥ सारथिर्दारुकोमंत्रीह्युद्धवोवनजोगजः॥ १ ॥" गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्योवैनतेयःखगेश्वरः॥ नागांतकोविष्णुरथःसुपर्णःपन्नगाशनः ॥ ३१ ॥ शंभुरीशःपशुपतिःशिवःशूलीमहेश्वरः॥ ईश्वरःशर्वईशानःशंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशःखंडपरशुर्गिरीशोगिरिशोमृडः ॥ मृत्युंजयःकृत्तिवासाःपिनाकीप्रमथाधिपः॥ ३३॥ उग्रःकपर्दीश्रीकंठःशितिकंठःकपालभृत्॥ वामदेवोमहादेवोविरूपाक्षस्त्रिलोचनः॥ ३४ ॥

तिः। शिवः। शूली। महेश्वरः॥ ईश्वरः। शर्वः। "सर्वः"। ईशानः। शंकरः। चंद्रशेखरः॥३२॥ भूतेशः। खंडपरशुः। गिरीशः। गिरिशः। मृडः। मृत्युंजयः। कृत्तिवासाः। पिनाकी। प्रमथाधिपः ॥३३॥ उग्रः। कपर्दी। श्रीकंठः। शितिकंठः। कपालभृत्। वामदेवः। महादेवः। विरूपाक्षः। त्रिलोचनः ॥३४॥

त्रिपुरांतकः ॥३५॥ गंगाधरः। अंधकरिपुः। क्रतुध्वं
कृशानुरेताः। सर्वज्ञः। धूर्जटिः। नीललोहितः। हरः "हीरः" स्मरहरः। भर्गः। "भर्ग्यः" त्र्यंबकः। त्रिपुरांतकः ॥३५॥ गंगाधरः। अंधकरिपुः। क्रतुध्वं
सी। वृषध्वजः। व्योमकेशः। भवः। भीमः। स्थाणुः। रुद्रः। उमापतिः। इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानिशिवस्य। ईशितुंशीलमस्येश्वरः। ईष्टेतच्छीलईशानः
॥३६॥अस्यशंभोःजटाजूटःकपर्दनामा। अस्यधनुःअजगवं। "अजकवं" तदेवपिनाकइत्यपि। अस्यपारिषदाःपरिषदिसाधवः। "पारिषद्याः" प्रमथाः।
ब्राह्मीत्याद्याः। "ब्रह्माण्याद्याः" मातरः। यथाहुः ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा ॥ वाराहीचतथेंद्राणीचामुंडाःसप्तमातरइति ॥३७॥ विभूतिः।

गंगाधरोऽधकरिपुःक्रतुध्वं

कृशानुरेताःसर्वज्ञोधूर्जटिर्नीललोहितः ॥ हरःस्मरहरोभर्गस्त्र्यंबकस्त्रिपुरांतकः॥ ३५ ॥
"अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्चगजारिश्चमहानटः॥"
सीवृषध्वजः॥ व्योमकेशोभवोभीमःस्थाणूरुद्रउमापतिः॥ ३६॥
कपर्दोऽस्यजटाजूटःपिनाकोऽजगवंधनुः॥ प्रमथाःस्युःपारिषदाब्राह्मीत्याद्यास्तुमातरः ॥ ३७॥ विभूतिर्भूतिरैश्व
र्यमणिमादिकमष्टधा॥ उमाकात्यायनीगौरीकालीहैमवतीश्वरी॥ ३८॥

भूतिः। ऐश्वर्यं। इतित्रीणिऐश्वर्यस्य। तत्तु। अणि
मामहिमेत्यादिभेदैरष्टविधं॥ "तेचाष्टौभेदायथा। अणिमामहिमाचैवगरिमालघिमातथा ॥प्राप्तिःप्राकाम्यमीशित्वंवशित्वंचाष्टसिद्धयः॥अणोर्भावः।
महतोभावःयेनब्रह्मांडेनमाति। गुरोर्भावः। लघोर्भावः। प्राप्तिरंगुल्यग्रेणचंद्रादेः। प्रकामस्यभावइच्छानभिघातः। ईशिनोभावःप्रभुत्वंयेनस्थावराअप्या
ज्ञाकारिणः। वशिनोभावः येनभूमावपिउन्मज्जननिमज्जने॥" उमा। कात्यायनी। गौरी। काली। "काला।" हैमवती। ईश्वरी। "ईश्वरा" ॥३८॥

शिवा "शिवौ" भवानी । रुद्राणी । शर्वाणी । सर्वमंगला । अपर्णा । पार्वती । दुर्गा । मृडानी । चंडिका । अंबिका ॥ ३९ ॥ आर्या । दाक्षायणी। गिरिजा । मेनकात्मजा । इत्येकविंशतिःपार्वत्याः । विनायकः । विघ्नराजः । द्वैमातुरः । गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः । हेरंबः । लंबोदरः । गजाननः । इत्यष्टौगणेशस्य । कार्तिकेयः । महासेनः । शरजन्मा । षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनः । स्कंदः । सेनानीः । अग्निभूः । गुहः । बाहुलेयः । ता

शिवाभवानीरुद्राणीशर्वाणीसर्वमंगला ॥ अपर्णापार्वतीदुर्गामृडानीचंडिकांबिका ॥ ३९ ॥ आर्यादाक्षायणी चैवगिरिजामेनकात्मजा ॥ विनायकोविघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥ अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननाः ॥ कार्तिकेयोमहासेनःशरजन्माषडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनःस्कंदःसेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखःशिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ षाण्मातुरःशक्तिधरःकुमारःक्रौंचदारणः ॥ शृंगीभृंगीरिटिस्तुंडीनंदिकोनंदिकेश्वरः ॥ ४३ "कर्ममोटीतुचामुंडाचर्मगुंडातुचर्चिका ॥" इंद्रोमरुत्वान्मघवाबिडौजाःपाकशासनः ॥ वृद्धश्रवाःशुनासीरःपुरुहूतःपुरंदरः ॥ ४४ ॥

रकजित् । विशाखः । शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ षाण्मातुरः । शक्तिधरः । कुमारः । क्रौंचदारणः । "क्रौंचदारणः" इतिसप्तदशस्कंदस्य । शृंगी । भृंगी । रिटिः । तुंडी । नंदिकः । नंदिकेश्वरः । इतिषण्णामानिनंदिनः ॥ ४३ ॥ इंद्रः । मरुत्वान् । मघवा । "मघवान्" बिडौजाः । पाकशासनः । वृद्धश्रवाः । शुनासीरः । "द्वितालव्यः । द्विदंत्यश्च" । पुरुहूतः । पुरंदरः ॥ ४४ ॥

वृत्रहा । वृषा ॥ ४५॥ वास्तोष्पतिः । सुरपतिः । बलारातिः ।
जिष्णु ।लेखर्षभ ।शक्र।शतमन्यु ।दिवस्पतिः।सुत्रामा "सूत्रामा" गोत्रभित्।वज्री।वासवः । इतिपंचत्रिंशदिंद्रस्य।
शचीपति ।जभभेदी । हरिहय । स्वाराट्।नमुचिसूदनः ॥ ४६॥ संक्रदनः । दुश्च्यवनः ।तुराषाट् । मेघवाहन ।आखंडल।सहस्राक्ष "दृत्यादिरपि"
तत्रस्वाराट्जकारांत.।तुराषाट्हात । ऋभुक्षानातः पथिवत्। तस्येंद्रस्यप्रियातुपुलोमजेत्युत्तरेणसंबंधः ॥४७॥ पुलोमजा । शची ।

जिष्णुर्लेखर्षभःशक्रःशतमन्युर्दिवस्पतिः॥ सुत्रामागोत्रभिद्वज्रीवासवोवृत्रहावृषा॥४५॥ वास्तोष्पतिःसुरपति
र्बलारातिःशचीपतिः॥जंभभेदीहरिहयःस्वाराण्नमुचिसूदनः॥४६॥संक्रंदनोदुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः॥आ
खंडलःसहस्राक्षऋभुक्षास्तस्यतुप्रिया॥४७॥ पुलोमजाशचींद्राणीनगरीत्वमरावती॥ हयउच्चैःश्रवाःसूतोमात
लिर्नंदनंवनं॥४८॥ स्यात्प्रासादोवैजयंतोजयंतःपाकशासनिः॥ ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः॥४९॥

इंद्राणी । इतित्रयमिंद्रप्रियायाः । इंद्रस्यनगरीतुअमरावती। तस्यअश्वउच्चै.श्रवाः। तस्यसारथिर्मातलि.। तस्योपवनंनंदनं ॥४८॥ इद्रस्यप्रासादोगृह
विशेष वैजयंतनामा ।,जयत । पाकशासनि.। द्वेइंद्रपुत्रस्य । ऐरावत.। अभ्रमातगः । ऐरावणः । अभ्रमुवल्लभः। इतिचत्वारिऐरावतस्य ॥ ४९ ॥

ह्लादिनी। वज्रं। कुलिशं। भिदुरा"भिदिरं"। पविः। शतकोटिः। स्वरुः। "सांतोपि" शंवः। "संवः। शंवः तालव्याअपिदंत्याश्वसंवसूकरपांसवइत्यूष्म विवेकः" दंभोलिः। अशनिः। इतिदशकंवज्रस्य। तत्रह्लादिनीस्त्री। वज्रमस्त्री पुन्नपुंसकलिंगं। पव्यादयःपुंसि। अशनिर्द्वयोःस्त्रीपुंसयोः॥५०॥व्योम यानं। विमानः। द्वेविमानस्य। तत्रविमानःपुसिक्लीवेच। नारददेवलाद्याःसुरर्षयः। एकं। सुधर्मा। देवसभा। इतिद्वेदेवसभायाः। पीयूषं। "पेयूषं"

ह्लादिनीवज्रमस्त्रीस्यात्कुलिशंभिदुरंपविः॥ शतकोटिःस्वरुःशंवोदंभोलिरशनिर्द्वयोः॥ ५० ॥ व्योमयानंविमानो
ऽस्त्रीनारदाद्याःसुरर्षयः॥ स्यात्सुधर्मादेवसभापीयूषममृतंसुधा॥५१॥ मंदाकिनीवियद्गंगास्वर्णदीसुरदीर्घिका॥
मेरुःसुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानुःसुरालयः॥५२॥ पंचैतेदेवतरवोमंदारःपारिजातकः॥ संतानःकल्पवृक्षश्चपुंसिवाह
रिचंदनं॥५३॥ सनत्कुमारोवैधात्रःस्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ॥ नासत्यावश्विनौदस्रावाश्विनेयौचतावुभौ॥ ५४ ॥

अमृतं। सुधा। त्रीण्यमृतस्य॥ ५१ ॥ मंदाकिनी। वियद्गंगा। स्वर्णदी। सुरदीर्घिका। चत्वारिमंदाकिन्याः। मेरुः। सुमेरुः। हेमाद्रिः। रत्नसानुः। सुरा लयः। पंचकंकनकाचलस्य॥ ५२ ॥ मंदारः। पारिजातकः। संतानः। कल्पवृक्षः। हरिचंदनं। पचैतेदेवतरवः। तत्रहरिचंदनंक्लीवपुंसोः॥ ५३ ॥ सन त्कुमारः। "सनात्कुमारः।" वैधात्रः। द्वेसनकादेः। स्वर्वैद्यौ। अश्विनीसुतौ॥ नासत्यौ। अश्विनौ। दस्रौ। आश्विनेयौ। इतिपदृअश्विनीकुमारयोः। ता वुभौयमलौअतएवाद्विवचनं॥ ५४ ॥

उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारंभेत्याद्याः । अप्सरसः । स्वर्वेश्याइतिचोच्यंते ॥ घृताचीमेनकारंभाउर्वशीचतिलोत्तमा । सुकेशीमंजुघोषाद्याःकथ्यंतेऽप्सरसोबु
धैः ॥ अत्रअप्सरसःशब्दएकस्यामपिव्यक्तौबहुवचनांतःस्त्रीलिंगः । अप्सराइत्यपिप्रयोगदर्शनात्प्रायशोबहुत्वं । हाहाः । हूहूः । एवमाद्यायेषांतेतथा । दिवौकसादे
वानांगंधर्वाःगायनाः । एकैकं । आद्यशब्दात्तुंबुरुविश्वावसुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्यरूपंतु । हाहाः । हाहौ । हाहाः । हाहां । हाहै । हाहान् । हाहाभ्यामि
त्यादि । "हाहाःसातोपि । गंधर्वौहाहहसिंग्रोक्तइतिरत्नकोशात् ।" हूहूशब्दस्यद्वितीयैकवचनंहूहूमित्यादिद्रष्टव्यं । "हहाइत्यादिर्ह्रस्वःहुहुइत्युभयर्ह्रस्व

स्त्रियांबहुष्वप्सरसःस्वर्वेश्याउर्वशीमुखाः ॥ हाहाहूहूश्चैवमाद्यागंधर्वास्त्रिदिवौकसां ॥ ५५ ॥ अग्निर्वैश्वानरोवन्हि
र्वीतिहोत्रोधनंजयः ॥ कृपीटयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥ र्बर्हिःशुष्माकृष्णवर्त्माशोचिष्केशउपर्बु
धः ॥ आश्रयाशोबृहद्भानुःकृशानुःपावकोऽनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वोवायुसखःशिखावानाशुशुक्षणिः ॥ हिरण्य
रेताहुतभुग्दहनोहव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

श्च । गीतमाधुर्यसंपन्नौविख्यातौचहहाहुहूइतिव्यासोक्तेः ।" ॥ ५५ ॥ अग्निः । वैश्वानरः ।
वन्हिः । वीतिहोत्रः । धनंजयः । कृपीटयोनिः । ज्वलनः । जातवेदाः । तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः । शुष्मा । कृष्णवर्त्मा । शोचिष्केशः । उपर्बुधः । आश्रया
शः । "आशापाशः ।" बृहद्भानुः । कृशानुः । पावकः । अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः । "लादिरपि" । वायुसखः । शिखावान् । आशुशुक्षणिः । हिरण्यरे
ताः । हुतभुक् । दहनः । हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

सप्तार्चिः। "काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वरुचा साख्याः सप्त वन्हेर्जिव्हाः" दमुनाः। "दमूनाः"। शुक्रः। चित्रभानुः। विभावसुः। शुचिः। अप्पित्त। इति चतुस्त्रिंशदग्निनामानि वर्हिःशुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम। "शुक्रो वैश्वानरो वर्हिः वर्हिःशुष्मा तनूनपादिति शब्दार्णवात्"। वर्हतेव ढ्रंतइति वर्हिः। "इदंत.सांतोपि" शुष्यत्यनेन शुष्मा। "नांतः अदंतोपि"। और्वः। "ऊर्वः। वहुत्वे ऊर्वाः।" वाडवः। वडवानलः। त्रयवाडवाग्नेः

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥ शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥ वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां ॥ त्रिषु स्फुलिंगोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥ "उल्कास्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनि ॥ क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥" धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥ कृतांतो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ६१ ॥ कालो दंडधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽंतकः ॥ राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशिरः ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ ज्वालः। कीलः। अर्चिः। "इदंतोपि" हेतिः। शिखा पंचकं वन्हेरर्चिषि। तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः। अर्चिःस्त्रीनपुंसकयोः। हेतिशिखे स्त्रियां। स्फुलिंगः। अग्निकणः। द्वे अग्नेः कणिकायां। त्रिपुलिंगत्रये। संतापः। संज्वरः। द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः। पितृपतिः। समवर्ती। परेतराट्। कृतांतः। यमुनाभ्राता। शमनः। यमराट्। यमः ॥ ६१ ॥ कालः। दंडधरः। श्राद्धदेवः। वैवस्वतः। अंतकः। इति चतुर्दश नामानि यमस्य। राक्षसः। कौणपः। "कौणपः" क्रव्यात्। क्रव्यादः। अस्रपः। "अश्रपः" आशरः। "आशृणाति हिनस्तीत्याशरः। आशिरः" ॥ ६२ ॥

तन्त्रयातुरक्ष
रात्रिंचरः। रात्रिचरः। कर्बुर । "कर्वर"। निकषात्मजः। यातुधानः "जातुधानः" पुण्यजनः। नैर्ऋतः। यातु। रक्षः। पचदशराक्षसस्य। तन्त्रयातुरक्ष
सीनपुंसके॥६३॥ प्रचेता। वरुणः। "वरणः" पाशी। यादसांपतिः। अप्पतिः। पंचकंवरुणस्य। श्वसनः। स्पर्शनः। वायुः मातरिश्वा। सदागतिः॥६४॥
पृषदश्वः। गंधवहः। गंधवाहः। अनिलः। आशुगः। समीरः। मारुतः। मरुत्। जगत्प्राणः। "जगत्प्राणइतिपदद्वयमपि।" समीरणः॥६५॥ नभ

रात्रिंचरोरात्रिचरःकर्बुरोनिकषात्मजः॥ यातुधानःपुण्यजनोनैर्ऋतोयातुरक्षसी॥६३॥ प्रचेतावरुणःपाशीया
दसांपतिरप्पतिः॥ श्वसनःस्पर्शनोवायुर्मातरिश्वासदागतिः॥६४॥ पृषदश्वोगंधवहोगंधवाहानिलाशुगाः॥ सं
मीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः॥६५॥ नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभंजनाः॥ प्रकंपनोमहावातोझंझावातः
सवृष्टिकः॥६६॥ प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौचवायवः॥ शरीरस्थाइमेरंहस्तरसीतुरयःस्यदः॥६७॥

स्वान्। वातः। "वातिः" पवनः। पवमानः। प्रभंजनः। विंशतिर्नामानिवायोः। प्रकंपनः। महावातः। द्वयंमहावायोः। सएवसवृष्टिकः झंझावातइत्युच्यते
॥६६॥ प्राणः। अपानः। समानः। उदानः। व्यानः। इमेपंचशरीरस्थावायुभेदाः। तथाचोक्तं। हृदिप्राणोगुदेऽपानःसमानोनाभिमंडले॥ उदानः कंठदेशे
स्याद्व्यानःसर्वशरीरगइति॥ अन्नप्रवेशनंमूत्राद्युत्सर्गोन्नादिपाचनं॥ भाषणादिनिमेषाश्चतद्व्यापाराः क्रमादमी इत्यपि॥ एकैकं। रंहः। तरः। रयः। स्यदः॥६७॥

जवः । पंचकंवेगस्य । शीघ्रं । त्वरितं । लघु । क्षिप्रं । अरं । द्रुतं । सत्वरं । चपलं । तूर्णं । अविलंबितं । आशु । एकादशत्वरितस्य । " रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तुधर्मवचनाएव । अतएवशीघ्रंपचतीतिप्रयोगोनतुजवंपचतीति । वस्तुतस्तुवेगाख्यगुणपरारंहःप्रभृतयः । शीघ्रादयस्तुकालाल्पत्वपरा इति । " ॥६८॥ सततं । अनारतं । अश्रांतं । संततं । अविरतं । अनिशं । नित्यं । अनवरतं । अजस्रं । इतिनवकंनित्यस्य । " सततंक्रियांतरैरव्यवधानं । अतिशयस्तुपौनःपुन्यमितिभेदः । " अतिशयः । भरः ॥६९॥ अतिवेलं । भृशं । अत्यर्थं । अतिमात्रं । उद्गाढं । निर्भरं । तीव्रं । एकांतं । नितांतं । गाढं ।

जवोऽथशीघ्रंत्वरितंलघुक्षिप्रमरंद्रुतं ॥ सत्वरंचपलंतूर्णमविलंबितमाशुच ॥ ६८ ॥ सततेऽनारताश्रांतसंतताविरतानिशं ॥ नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयोभरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरं ॥ तीव्रैकांतनितांतानिगाढवाढदृढानिच ॥ ७० ॥ क्लीबेशीघ्राद्यसत्वेस्यात्त्रिष्वेषांसत्वगामियत् ॥ कुबेरस्त्र्यंबकसखोयक्षराड्गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

बाढं । दृढं । इतिचतुर्दशअतिशयस्य । शीघ्रादिशीघ्रंत्वरितमित्यारभ्यदृढशब्दपर्यंतंक्लीबे नपुंसकलिंगेयदुक्तंतत्तुअसत्वेद्रव्यवृत्तित्वाभावेएवज्ञेयं । यथाशीघ्रंकृतवान् । भृशंमूर्खः । भृशंयाति ॥७०॥ एषांशीघ्रादीनांमध्येयत्सत्वगामिद्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्यद्रव्यस्य लिंगंतदेवास्येत्यर्थः । यथाशीघ्राधेनुः । शीघ्रोवृषः शीघ्रंगमनं । भरातिशययोःसत्वगामित्वंनास्ति । नित्यंपुंस्त्वं । " क्वचित्भेद्यगामीतिपाठस्तत्रस्य विशेष्यगामीत्यर्थः । " कबेरः ।

मनुष्यधर्मा । धनदः । राजराजः । धनाधिपः । किन्नरेशः । वैश्रवणः । पौलस्त्यः । नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः । एकपिंगः । ऐलविलः । " ऐडविलः । ऐटविडः । " श्रीदः । पुण्यजनेश्वरः । सप्तदशकुबेरस्य । अस्येतिप्रत्येकंसंबध्यते । अस्यकुबेरस्योद्यानंचैत्ररथं । अस्य पुत्रोनलकूबरः ॥७३॥ अस्यस्थानंकैलासः । अस्यपूर्नगरंअलका । अस्यविमानंपुष्पकं । "पुष्पकः । " इत्येकैकं । किन्नरः । किंपुरुषः । तुरंगवदनः । मयुः । चत्वारिकि

मनुष्यधर्माधनदोराजराजोधनाधिपः॥ किन्नरेशोवैश्रवणःपौलस्त्योनरवाहनः॥ ७२॥ यक्षैकपिंगैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः॥ अस्योद्यानंचैत्ररथंपुत्रस्तुनलकूबरः॥ ७३ ॥ कैलासस्थानमलकापूर्विमानंतुपुष्पकं ॥ स्यात्किन्नरःकिंपुरुषस्तुरंगवदनोमयुः॥ ७४॥ निधिर्नाशेवधिर्भेदाःपद्मशंखादयोनिधेः॥ इतिस्वर्गवर्गः॥ ॥ ७॥
द्योदिवौद्वेस्त्रियामभ्रंव्योमपुष्करमंबरं॥ नभोंतरिक्षंगगनमनंतंसुरवर्त्मखं॥ १ ॥

न्नरमात्रस्य ॥७४ ॥ निधिः । शेवधिः । द्वेसामान्यनिधेः ॥ नापुंल्लिंगः । काकाक्षिवदुभयत्रास्यसंबंधः । पद्मः । शंखः । इत्यादयोनिधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । " महापद्मश्चपद्मश्चशंखोमकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्चखर्वश्चनिधयोनव " एकैकं ॥ इतिस्वर्गवर्गः ॥ ॥ ७ ॥
द्यौः । द्यौः । अभ्रं । व्योम । पुष्करं । अंबरं । नभः । अंतरिक्षं । " अंतरीक्षं " गगनं । अनंतं । सुरवर्त्म । खं ॥ १ ॥

टी. वियत्। विष्णुपदं। आकाशं। विहाय॥ विहायसः। नाकः। द्युः। इत्येकोनविंशतिराकाशस्य। तत्रयोद्विवौस्त्रीलिंगे। आकाशविहायसीक्लीबपुंसोः। विहायसनाकौपुंसि। द्युरव्ययं। अलिंगमित्यर्थः। शेषंक्लीबे॥ इतिव्योमवर्गः॥७॥ दिशः। ककुभः। काष्ठाः। आशाः। हरितः। पंचकंदिशां। ताःपूर्वदक्षिणप

वियद्विष्णुपदंवातुपुंस्याकाशविहायसी॥ विहायसोपिनाकोपिद्युरपिस्यात्तदव्ययं॥ २॥ "तारापथोंऽतरिक्षंचमेघाध्वाचमहाबिलं" इतिव्योमवर्गः ॥७॥ दिशस्तुककुभःकाष्ठाआशाश्चहरितश्चताः॥ प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताःपूर्वदक्षिणपश्चिमाः॥१॥ उत्तरादिगुदीचीस्यादिश्यंतुत्रिषुदिग्भवे॥ "अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवं॥ प्रत्यग्भवंप्रतीचीनंप्राचीनंप्राग्भवंत्रिषु"॥ १ ॥इंद्रोवह्निःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्॥२॥ कुबेरईशःपतयःपूर्वादीनांदिशांक्रमात्॥ "रविःशुक्रोमहीसूनुःस्वर्भानुर्भानुजोविधुः॥ बुधोबृहस्पतिश्चेतिदिशांचैवतथाग्रहाः॥ १ ॥" ऐरावतःपुंडरीकोवामनःकुमुदोंऽजनः॥ ३॥

श्चिमाःक्रमेणप्राच्यवाचीप्रतीच्यःस्युः। यथापूर्वादिक्प्राची। दक्षिणादिगवाची। "अपाची" पश्चिमादिक्प्रतीची। एकैकं॥१॥ याउत्तरादिक्सोदीची। एकं। दिश्यमित्येकंदिग्भवे। दिगादिभ्यइतियत्प्रत्यय। तत्त्रिषुवाच्यलिंगं। यथादिश्योहस्ती। दिश्याहस्तिनीत्यादि। इंद्रादयोष्टौक्रमात्पूर्वादीनांदिशांपतयः। एकैकं॥२॥ ऐरावतइत्यष्टौक्रमाद्दिग्गजाः॥ पूर्वादिदिशांधारकागजाइत्यर्थः॥३

एताअष्टौकरिण्यःक्रमाद्दिग्गजानां अभ्रमुः । कपिला । पिंगला । अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी । शुभ्रदंती । " शुभदंती । " अंगना । अंजनावती । एताअष्टौकरिण्यःक्रमाद्दिग्गजानां त्रियइत्यर्थः। एकैकं । अपदिशं । विदिक् । इतिद्वयंदिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागेतत्राऽपदिशंक्लीबाव्ययंनपुंसकंअव्ययंचेत्यर्थः । विदिक्स्त्रियां॥५॥ अभ्यंतरं । अंतरालं । द्वेअंतरवकाशस्य । चक्रवालं । मंडलं । द्वेमंडलस्य । अभ्रं । मेघः । वारिवाहः । स्तनयित्नुः । बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः ।

पुष्पदंतःसार्वभौमःसुप्रतीकश्चदिग्गजाः॥करिण्योऽभ्रमुकपिलापिंगलानुपमाःक्रमात्॥ ४॥ताम्रकर्णीशुभ्र दंतीचांगनाचांजनावती ॥ क्लीबाव्ययंत्वपदिशंदिशोर्मध्येविदिक्स्त्रियां॥ ५ ॥ अभ्यंतरंत्वंतरालंचक्रवालंतुमं डलं॥ अभ्रंमेघोवारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहकः॥ ६ ॥ धाराधरोजलधरस्तडित्वान्वारिदोंऽबुभृत्॥ घनजीमूतमुदि रजलमुग्धूमयोनयः॥७॥ कादंबिनीमेघमालात्रिपुमेघभवेऽभ्रियं॥ स्तनितंगर्जितंमेघनिर्घोषेरसितादिच॥८॥

जलधरः। तडित्वान् । वारिदः । अंबुभृत् । घनः । जीमूतः । मुदिरः । जलमुक् । धूमयोनिः । इतिपंचदशमेघस्य ॥ ७ ॥ कादंबिनी । मेघमाला । द्वेमेघवृंदस्य । अभ्रियमित्येकंमेघभवे । तत्रिषु । यथाअभ्रियाआपः । अभ्रियआसारः । अभ्रियंजलं । स्तनितं । गर्जितं । रसितं । आदिशब्दात् ध्वनितादि । त्रयंमेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥

शंपा । शतन्हदा । न्हादिनी । ऐरावती । क्षणप्रभा । तडित् । सोदामनी । "सौदामिनी" । विद्युत् । चंचला । चपला । दशकं विद्युल्लतायाः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः । वज्रनिर्घोषः । "वज्रनिष्पेषः ।" द्वयमशनिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः । इरंमदः । द्वे मेघज्योतिषः । "वीज इति प्रसिद्धस्य ।" इंद्रायुधं । शक्रधनुः । ऋजुरोहितं । इति त्रीणि मेघप्रतिफलितारविरश्मयो धनुराकारेण भांति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः । वर्षं । द्वयं मेघवर्षणस्य । अवग्राहः । अवग्रहः । द्वयं तद्विघाते

शंपाशतन्हदान्हादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ तडित्सौदामनी विद्युच्चंचला चपला अपि ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥ इंद्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितं ॥ १० ॥ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥ धारासंपात आसारः शीकरोंऽबुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥ वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनं ॥ अंतर्धा व्यवधा पुंसि त्वंतर्द्धिरपवारणं ॥ १२ ॥ अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥ हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र इंदुः कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥

वर्षनिरोधे । धारासंपातः । आसारः । द्वयं मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकर इत्येकं अंबुकणानां । "दंत्यादिरप्ययं" ॥ ११ ॥ वर्षोपलः । करका । द्वयं प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने । "रात्रेरप्युपलक्षणं ।" अंतर्धा । व्यवधा । अंतर्द्धिः । अपवारणं ॥ १२ ॥ अपिधानं । तिरोधानं । पिधानं । आच्छादनं । अष्टकमाच्छादनस्य । तत्र अंतर्धा व्यवधे स्त्रियां । अंतर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः । चंद्रमाः । चंद्रः । इंदुः । कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥

द्विजराजः।
विधुः। सुधांशुः। शुभ्रांशुः। ओषधीशः। निशापतिः। अब्जः। जैवातृकः। सोमः। " सोमा। " ग्लौः। मृगांकः। कलानिधिः॥१४॥ भि
शशधरः। नक्षत्रेशः। क्षपाकरः इतिविंशतिनामानिचंद्रस्य। चंद्रमंडलस्यषोडशोभागःकलासंज्ञः। एकं। बिंबः। मंडलं। द्वेबिंबस्य ॥ १५ ॥ यथाअर्धाशा
त्तादिचतुष्कंशकलस्य। तत्रभित्तंनपुंसकं। शकलखंडेक्लीबपुंसोः। अर्धःपुंस्येव। यथाकंबलस्यार्धःखडइत्यर्थः। वाच्यलिंगोपि।

द्विजराजः
विधुःसुधांशुःशुभ्रांशुरोषधीशोनिशापतिः॥ अब्जोजैवातृकःसोमोग्लौर्मृगांकःकलानिधिः॥ १४॥
शशधरोनक्षत्रेशःक्षपाकरः॥ कलातुषोडशोभागोबिंबोऽस्त्रीमंडलंत्रिषु॥ १५॥ भित्तंशकलखंडेवापुंस्यर्धोऽर्धंस
मेंशके॥ चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्नाप्रसादस्तुप्रसन्नता॥ १६॥ कलंकांकौलांछनंचचिन्हंलक्ष्मचलक्षणं॥ सुषमा
परमाशोभाशोभाकांतिर्द्युतिश्छविः॥१७॥

टी। अर्धःपटः। अर्धंवस्त्रं। अर्धमित्येकंसमेविभागे। तन्नपुंसकमेव। चंद्रि
का। कौमुदी। जोत्स्ना त्रयंचंद्रप्रभायां। प्रसादः। प्रसन्नता। द्वयंनैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः। अंकः। लांछनं। चिन्हं। लक्ष्म। लक्षणं। षट्कं
चिन्हस्य सुषमेत्येकंपरमायाःशोभायाः। शोभा। कांतिः। द्युतिः छविः। चत्वारिशोभामात्रस्य ॥ १७॥

अवश्यायः । नीहारः । तुषारः । तुहिनं । हिमं । प्रालेयं । मिहिका । " महिका " सप्तकंहिमस्य । हिमानी । हिमसंहतिः । द्वेमहतोहिमस्य । एवमुक्तलिंगाअवश्यायादयः ॥ १८ ॥ नपुंसकलिंगःशीतशब्दश्चगुणे । " स्पर्शविशेषे । " एव । नतुगुणिनि । सुषीमः । " सुषिमः । सुशीमः " शिशिरः । जडः । तुषारः । शीतलः । शीतः । हिमः । एतेसप्ततद्वदर्थाः । तद्वान्शीतगुणवानर्थोयेषांतेतथातेचान्यलिंगकाःविशेष्यनिघ्नाः । तुषारहिमशीतशब्दानिरूढलक्षणयागुणिन्यपिवर्ततेतदुभयत्रपठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः । औत्तानपादिः । द्वेउत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः । कुंभसंभवः । मैत्रावरुणिः ।

अवश्यायस्तुनीहारस्तुषारस्तुहिनंहिमं ॥ प्रालेयंमिहिकाचाथहिमानीहिमसंहतिः ॥ १८ ॥ शीतंगुणेतद्वदर्थाःसुषीमःशिशिरोजडः ॥ तुषारःशीतलःशीतोहिमःसप्तान्यलिंगकाः ॥ १९ ॥ ध्रुवऔत्तानपादिःस्यादगस्त्यःकुंभसंभवः ॥ मैत्रावरुणिरस्यैवलोपामुद्रासधर्मिणी ॥ २० ॥ नक्षत्रमृक्षंभंताराताराकाप्युडुवास्त्रियां ॥ दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

" मैत्रावरुणः । और्वशेयागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताःइतिनामनिधानात् " त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरित्यपि । अस्यागस्त्यस्यसधर्मिणीपत्नीलोपामुद्रा । एकं ॥ २० ॥ नक्षत्रं । ऋक्षं । भं । तारा । तारका । उडु । इतिषट्कंनक्षत्रमात्रस्य । उडुस्त्रीनपुंसकयोः । अपिशब्दात्तारकापितथा । नक्षत्रेचाक्षिमध्येचतारकंतारकापिचेतिशाश्वतः । अश्विनीत्यादितारा । अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणिदाक्षायणीसंज्ञकानि । एकं । अश्वयुक् । अश्विनी । द्वेअश्विन्याः ॥ २१ ॥

राधा । विशाखा । द्वेविशाखायाः । पुष्यः । सिध्यः । तिष्यः । त्रयंपुष्ये । श्रविष्ठा । धनिष्ठा । द्वेधनिष्ठायाः । श्रविष्ठयासमाश्रविष्ठातुल्येत्यर्थः ।
प्रोष्ठपदाः । भाद्रपदाः । द्वयंपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वेप्रोष्ठपदेद्वेउत्तरेचद्वेएवंचतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनं । स्त्रियःस्त्रीलिंगाःस्युः ॥२२॥ मृगशी
र्षं । मृगशिरः । आग्रहायणी । त्रयंमृगशीर्षस्य । तस्यमृगशीर्षस्यशिरोदेशेया.पंचतारानिवसंतिताइल्वलाः। " इन्वकाः " एकं ॥२३॥ बृहस्पतिः

राधाविशाखापुष्येतुसिध्यतिष्यौश्रविष्ठया ॥ समाधनिष्ठाःस्युःप्रोष्ठपदाभाद्रपदाःस्त्रियः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षंमृग
शिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥ इल्वलास्तच्छिरोदेशेतारकानिवसंतियाः ॥ २३ ॥ बृहस्पतिःसुराचार्योगीष्पतिर्धिष
णोगुरुः ॥ जीवआंगिरसोवाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥ शुक्रोदैत्यगुरुःकाव्यउशनाभार्गवःकविः ॥ अं
गारकःकुजोभौमोलोहितांगोमहीसुतः ॥ २५ ॥

सुराचार्यः । गीष्पतिः । धिषणः । गुरुः । जीवः । आंगिरसः । वा
चस्पतिः । चित्रशिखंडिजः । नवकबृहस्पतेः । चित्रशिखंडीअंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः । दैत्यगुरुः । काव्यः । उशना । भार्गवः । कविः ।
षट्कशुक्रस्य । उशनेतिसांतं । ऋदुशनेत्यनङ् । अगारकः । कुजः । भौमः । लोहितांगः । महीसुतः । पंचकमंगलस्य ॥ २५ ॥

रौहिणेयः । बुधः । सौम्यः । त्रयंबुधस्य । सौरिः । " सौरः " शनैश्वरः । द्वेशनेः । तमः । राहुः । स्वर्भानुः । सैंहिकेयः । विधुंतुदः। पंचराहोः । तम. शातक्लीबे पुंसिचक्वचित् । " अदन्तः । स्वर्भानुस्तुतमोराहुरितिपुंस्कांडरत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् । " ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखा.सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः । एकं । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयःसप्तर्षयः । " तेयथा । मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेतिसप्तैतेज्ञेयाश्चित्रशिखं

रौहिणेयोबुधःसौम्यःसमौसौरिशनैश्वरौ ॥ तमस्तुराहुःस्वर्भानुःसैंहिकेयोविधुंतुदः॥ २६ ॥ सप्तर्षयोमरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः॥ राशीनामुदयोलग्नंतेतुमेषवृषादयः ॥ २७ ॥ सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः॥ भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः॥ २८ ॥ भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः॥ विकर्तनार्कमार्तंडमिहिरारुणपूषणः॥२९॥

डिनः । " राशीनामुदयोलग्नमित्युच्यते । एकं । मेषवृषादयोराशयःस्युः । एकं । आदिनामिथुनकर्कटकादयः । मेषोवृषोथमिथुनंकर्कटःसिंहकन्यके ॥ तुलाचवृश्चिकोधन्वीमकरःकुंभमीनकौ ॥ " २७ ॥ सूरः । " शूरः । " सूर्यः । अर्यमा । आदित्यः । द्वादशात्मा । दिवाकरः । भास्करः । अहस्करः । ब्रध्नः । प्रभाकरः । विभाकर. ॥ २८ ॥ भास्वान् । विवस्वान् । सप्ताश्वः । हरिदश्वः । उष्णरश्मिः । विकर्तनः ॥ अर्कः । मार्तंडः । " मार्तांडः । " मिहिरः । " महिरः । " अरुणः । पूषा ॥ २९ ॥

भानुः। हंसः। सहस्रांशुः। तपनः। "तापनः"
द्युमणिः। तरणिः। मित्रः। चित्रभानुः। विरोचनः। विभावसुः। ग्रहपतिः। त्विषांपतिः। अहर्पतिः॥३०॥ भानुः। हंसः। सहस्रांशुः। तपनः। इतिचंडांशोःपारिपार्श्वे
सविता। रविः। इतिसप्तत्रिंशत्सूर्यस्य। "चंडांशुरपि। चंडांशोःपारिपार्श्वकाइतिवक्ष्यमाणत्वात्"। माठरः। पिंगलः। दंडः। इतिचंडांशोःपारिपार्श्वे
काः। परितःपार्श्वे विद्यमानाः। यतउक्तंसौरतंत्रे। शक्रोस्यवामपार्श्वेतुदंडाख्योदंडनायकः। वन्हिस्तुदक्षिणेपार्श्वेपिंगलोवामभागतः॥ यमोपिदक्षिणे

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः॥ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः॥ ३०॥ भानुर्हंसःसहस्रांशुस्तप
नःसवितारविः॥ "कर्मसाक्षीजगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः॥ प्रद्योतनोदिनमणिःखद्योतोलोकबांधवः॥ १॥ इ
नोभागोधामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः॥" माठरःपिंगलोदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्वकाः॥ ३१॥ सूरसूतोऽरुणो
ऽनूरुःकाश्यपिर्गरुडाग्रजः॥ परिवेषस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले॥ ३२॥

पार्श्वेभवेन्माठरसंज्ञयेति। एकैकं॥३१॥ सूरसूतः।
अरुणः। अनूरुः। काश्यपिः। गरुडाग्रजः। पंचकंअरुणस्य। परिवेषः। "तालव्यांतोपि" परिधिः। उपसूर्यकं। मंडलं। चत्वारिपरिवेषस्यसूर्यमभि
तःकदाचिद्दृश्यमानस्यकुंडलाकारतेजोविशेषस्य। परिवेषसाहचर्यात्परिधिःपुंसिज्ञेयः। मंडलंपरिवेषश्चपरिधिश्चोपसूर्यकमितिभागुरिः॥ ३२॥

रौहिणेयः । बुधः । सोम्यः । त्रयंबुधस्य । सौरिः । " सौरः " शनैश्चरः । द्वेशनेः । तमः । राहुः । स्वर्भानुः । सैंहिकेयः । विधुंतुदः । पंचराहोः । तमः सांतंक्लीवे पुंसिचक्वचित् । " अदंतः । स्वर्भानुस्तुतमोराहुरितिपुंस्कांडरत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् । " ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखा.सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः । एकं । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयःसप्तर्षयः । " तेयथा । मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेतिसंप्तैतेज्ञेयाश्चित्रशिखं

रौहिणेयोबुधःसौम्यःसमौसौरिशनैश्चरौ ॥ तमस्तुराहुःस्वर्भानुःसैंहिकेयोविधुंतुदः॥ २६ ॥ सप्तर्षयोमरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः॥ राशीनामुदयोलग्नंतेतुमेषवृषादयः ॥ २७ ॥ सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः॥ भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः॥ २८ ॥ भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः॥ विकर्तनार्कमार्तंडमिहिरारुणपूषणः॥२९॥

डिनः । " राशीनामुदयोलग्नमित्युच्यते । एकं । मेषवृषाद्योराशयःस्युः । एकं । आदिनामिथुनकर्कटकादयः । मेषोवृषोथमिथुनंकर्कटःसिंहकन्यके ॥ तुलाचवृश्चिकोधन्वीमकरःकुंभमीनकौ ॥ " २७ ॥ सूरः । " शूरः । " सूर्यः । अर्यमा । आदित्यः । द्वादशात्मा । दिवाकरः । भास्करः । अहस्करः । ब्रध्नः । प्रभाकरः । विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् । विवस्वान् । सप्ताश्वः । हरिदश्वः । उष्णरश्मिः । विकर्तनः ॥ अर्कः । मार्तंडः । " मार्तांडः । " मिहिरः । " महिरः । " अरुणः । पूषा ॥ २९ ॥

द्युमणिः। तरणिः। मित्रः। चित्रभानुः। विरोचनः। विभावसुः। ग्रहपतिः। त्विषांपतिः। अहर्पतिः॥ ३०॥ भानुः। हंसः। सहस्रांशुः। तपनः। "तापनः" सविता। रविः। इतिसप्तत्रिंशत्सूर्यस्य। "चंडांशुरपि। चंडांशोःपारिपार्श्वकाइतिवक्ष्यमाणत्वात्"। माठरः। पिंगलः। दंडः। इतिचंडांशोःपारिपार्श्वकाः। परितःपार्श्वे विद्यमानाः। यतउक्तंसौरतंत्रे। शक्रोस्यवामपार्श्वेतुदंडाख्योदंडनायकः। वन्हिस्तुदक्षिणेपार्श्वेपिंगलोवामभागतः॥ यमोपिदक्षिणे

घुमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः॥ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः॥ ३०॥ भानुर्हंसःसहस्रांशुस्तपनःसवितारविः॥ "कर्मसाक्षीजगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः॥ प्रद्योतनोदिनमणिःखद्योतोलोकबांधवः॥ १॥ इनोभागोधामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः॥" माठरःपिंगलोदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्वकाः॥ ३१॥ सूरसूतोऽरुणोऽनूरुःकाश्यपिर्गरुडाग्रजः॥ परिवेषस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले॥ ३२॥

पार्श्वेभवेन्माठरसंज्ञयेति। एकैकं॥ ३१॥ सूरसूतः। अरुणः। अनूरुः। काश्यपिः। गरुडाग्रजः। पंचकंअरुणस्य। परिवेषः। "तालव्यांतोपि" परिधिः। उपसूर्यकं। मंडलं। चत्वारिपरिवेषस्यसूर्यमभितःकदाचिद्दृश्यमानस्यकुंडलाकारतेजोविशेषस्य। परिवेषसाहचर्यात्परिधिःपुंसिज्ञेयः। मंडलंपरिवेषश्चपरिधिश्चोपसूर्यकमितिभागुरिः॥ ३२॥

किरणः । उस्रः । मयूखः । अंशुः । गभस्तिः । घृणिः । रश्मिः । " धृष्णिः । वृष्णिः । पृश्निः । " भानुः । करः । मरीचिः । दीधितिः । एकादश किरणस्य । मरीचिःस्त्रीपुंसयोः । द्वयोर्मरीचिःकिरणोभानुरुस्रःकरःपद्मितिशब्दार्णवः। मरीचिर्मुनिभेदेनागभस्तावनपुंसकमितिमेदिनीच । दीधितिःस्त्रियां स्त्रिया मित्यस्यकाकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेप्यन्वयः॥३३॥प्रभा । रुक् । रुचिः। त्विट् । भा । भाः। छविः । द्युतिः । दीप्तिः । रोचिः । शोचिः । इत्येकाद शप्रभामात्रस्य । तत्रईत्यंतानिस्त्रियांस्युः । रोचिः । शोचिः। सांतेक्लीबे । द्विवचनंतुरोचिषीशोचिषी । भाःसांतः । प्रकाशः । द्योतः । आतपः । इतित्रयंसू

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥ भानुःकरोमरीचिःस्त्रीपुंसयोर्दीधितिःस्त्रियां ॥ ३३ ॥ स्युःप्रभारुग्रुचि स्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥ रोचिःशोचिरुभेक्लीबेप्रकाशोद्योतआतपः ॥ ३४ ॥ कोष्णंकवोष्णंमंदोष्णंकदु ष्णंत्रिपुतद्वति॥ तिग्मंतीक्ष्णंखरंतद्वन्मृगतृष्णामरीचिका॥ ३५॥ ॥ ७॥ इतिदिग्वर्गः ॥ ७ ॥

र्यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं । कवोष्णं । मंदोष्णं । कदुष्णं । चतुष्टयमीषदुष्णे । इदंधर्ममात्रेरूपभेदात्क्लीबे । तद्वतिधर्मिणित्रिपु । वा च्यलिंगमित्यर्थः। तिग्मं । तीक्ष्णं । खरं । त्रयमत्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मेक्लीबं । धर्मिणित्रिपु । मृगतृष्णा । मरीचिका । द्वयंमृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासुप्रतिच्छुरिताःसूर्यकिरणाःजलाकारेणभांतितस्यजलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५॥ इतिदिग्वर्गः॥ ॥ ७ ॥

। तदाद्याःप्रतिपदाद्यास्तिथ
कालः। दिष्टः। अनेहा। समयः। चत्वारिकालस्य। अनेहाः सांतः। ऋदुशनेत्यनङ्। पक्षतिः। प्रतिपत्। इमेद्वेप्रथमतिथेः ॥ १ ॥ घस्रः। दिनं।
यइत्युच्यते। एकं। तिथिशब्दःद्वयोःस्त्रीपुंसयोः। तथाचप्रयोगः। सकलोनिशिपूर्णिमातिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिकातिथिरिति ॥ १ ॥ उषः। "ऊषः। उषा। उषाप्रभातंगो
अहः। दिवसः। वासरः। पंचकदिवसस्य। तत्रदिवसवासरौक्लीबपुंसोः। प्रत्यूषः। अहर्मुखं। कल्यं। "काल्यं।" उषः। तत्राद्यःप्रत्यूषोऽदतःपुंसिक्लीबेच। "प्रत्यू
सर्गइतित्रिकांडशेषः।" प्रत्यूषः। "प्रत्युषः। उषःप्रत्युषसिक्लीबंपितृप्रस्वांचयोपिति।" प्रभातं। षट्कंप्रभातस्य।

कालोदिष्टोप्यनेहापिसमयोप्यथपक्षतिः ॥ प्रतिपद्वेइमेस्त्रीत्वेतदाद्यास्तिथयोद्वयोः ॥ १ ॥ घस्रोदिनाहनीवातुक्ली
बेदिवसवासरौ ॥ प्रत्यूषोऽहर्मुखंकल्यमुषःप्रत्युषसीअपि ॥ २ ॥ "व्युष्टंविभातंद्वेक्लीबेपुंसिगोसर्गइष्यते ॥" प्रभातं
चदिनांतेतुसायंसंध्यापितृप्रसूः ॥ प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथशर्वरी ॥ ३ ॥

पोऽहर्मुखेवसावितिमेदिनी।" क
ल्यंतालव्यांतं ॥२॥ दिनांतः। सायं। "सायः।" संध्या। "संधा। संध्यापितृप्रसूःसंधेतिशब्दार्णवः।" पितृप्रसूः। चत्वारिदिनांते। तत्रसायमित्यव्ययं
नपुंसकलिंगंवा। "सायःकाडेदिनातेचेतिमेदिन्यादिपुसायइत्युक्तत्वात्सायमितिमांताव्ययस्याव्ययवर्गेवक्ष्यमाणत्वादत्रसायोदतःपुंस्येव"। प्राह्णाद
यःसमाहृताः त्रिसंध्यंज्ञेयं। "आवंतोवेतिपाक्षिकीक्लीबता। पक्षेत्रिसंध्यी" एकं। तत्रप्राह्णःपूर्वाह्णः। शर्वरी। "शार्वरी" ॥ ३ ॥

निशा। निशीथिनी। रात्रिः। "रात्री। रात्रीरात्रिस्तमस्विनीतिशब्दार्णवः।" त्रियामा। क्षणदा। क्षपा॥ विभावरी। तमस्विनी। रजनी "रजनिरपि"। यामिनी। तमी। "तमा। तमिः।" द्वादशनिशायाः ॥४॥ यातामसीतमोयुक्तारात्रिःसातमिस्रा। एकं याचंद्रिकयाचंद्रप्रकाशेनअन्वितायुक्तारात्रिःसा ज्योत्स्नी। एकं। ज्योत्स्नीज्योतिष्मतीरात्रिर्ज्योत्स्नाचंद्रमसःप्रभेतिशाश्वतः। पूर्वापरदिनाभ्यांयुक्तायांरात्रौपक्षिणीतिनामैकं॥ ५॥ बव्हयोनिशाःगण रात्रंस्यात्। एकंरात्रिसमुदायस्य। प्रदोषः। रजनीमुखं। द्वेरात्रेःपूर्वभागस्य। अर्धरात्रःनिशीथइतिद्वेरात्रिमध्यसमयस्य। यामः। प्रहरः। द्वेअहोरात्राष्ट

निशानिशीथिनीरात्रिस्त्रियामाक्षणदाक्षपा॥ विभावरीतमस्विन्यौरजनीयामिनीतमी॥ ४॥ तमिस्रातामसीरात्रिर्ज्यौत्स्नीचंद्रिकयान्विता॥ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायांनिशिपक्षिणी॥ ५॥ गणरात्रंनिशाबव्ह्यःप्रदोषोरजनीमुखं॥ अर्धरात्रनिशीथौद्वौद्वौयामप्रहरौसमौ॥ ६॥ सपर्वसंधिःप्रतिपत्पंचदश्योर्यदंतरं॥ पक्षांतौपंचदश्यौद्वेपौर्णमासीतुपूर्णिमा॥ ७॥

मांशस्य॥ ६॥ प्रतिपत्पंचदश्योर्यदंतरंससंधिःपर्वेत्यन्वयः। यदाहरुद्रः। दर्शप्रतिपदोःसंधौपंथिप्वस्तावयोरपि॥ पर्वक्लीबेविजानीयाद्विपुवत्प्रभृतिष्वपीति। पर्वसंधिरितिचतुरक्षरंवा। एकं। द्वे। अमापूर्णिमेपक्षांतौ। पंचदश्यौ। द्वयंपक्षांततिथ्योः। द्वित्वाद्विवचनं। नतुनित्यं। पौर्णमासीपूर्णिमा। द्वेशुक्लपक्षांत्यतिथौ॥ ७॥

सापूर्णिमाकलाहीनेचद्रेसतिअनुमतिरित्युच्यते। एकं। सैवपूर्णिमापूर्णेनिशाकरेसतिराका। एकं ॥ यापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकेतिश्रुतिः अमावास्या। अमावस्या। "अमावसी। अमावासी। अमामासी। अमामसी। अप्यमावस्यमावासीचामामास्यप्यमामसीतिशब्दार्णवः। नामैकदेशे नामग्रहणादमापि।" दर्शः। सूर्येंदुसंगमः। चत्वारिकृष्णपक्षांत्यतिथेः॥ ८ ॥ सामावास्यादृष्टेंदुश्चेत् दृष्टइंदुर्यस्यांसासिनीवाली। एकं। सैवनष्टेंदुकला नष्टाइंदुकलायस्यांसाकुहूः। "कुहुः।" एकं। यापूर्वामावास्यासिनीवालीयोत्तरासाकुहूरितिश्रुतिः। अयमर्थः। चतुर्दश्याअंतिमप्रहरः

कलाहीनेसानुमतिःपूर्णेराकानिशाकरे॥ अमावास्यात्वमावस्यादर्शःसूर्येंदुसंगमः॥८॥ सादृष्टेंदुःसिनीवाली सानष्टेंदुकलाकुहूः॥ उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेत्विंदौचपूष्णिच॥ ९॥

अमावास्यायाअष्टौप्रहराश्चेतिनवप्रहरात्मकश्चंद्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः। तत्राद्यप्रहरद्वयेचद्रस्यसूक्ष्मता। अंतिमप्रहरद्वयेकृत्स्नक्षयः। अतोऽमावास्यायाआद्यप्रहरःसिनीवालीसंज्ञः। अंत्यप्रहरद्वयंकुहूसंज्ञं। मध्यमप्रहरपचकंदर्शसंज्ञमिति। राहुणाचंद्रेसूर्येचग्रस्तेसतितस्यग्रासस्योपरागःग्रहइतिनामद्वय॥ ९॥

सोपप्लवः। उपरक्तः । इतिद्वेराहुग्रस्तस्येंदोःसूर्यस्यवा । अग्न्युत्पातः । उपाहितः । इतिद्वेवह्निकृतोपसर्गस्य । महणेसतिकदाचिदाग्नेयमंडलादुत्पन्नोभवतितस्येत्येके । धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे ॥ एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेनपुष्पवंतावित्युक्तौसूर्याचद्रमसौज्ञेयौ । एकं । एकयोक्त्येतिवचनात्पुष्पवंतइतिपुष्पवानितिवासूर्यःचंद्रोवानवक्तव्यः। यथारोदसीइत्येकयोक्त्याद्यावापृथिव्यौउच्येते। पुष्पवंतशब्दोमतुबंतोऽकारांतश्च। धरणिधरशिखरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पंदकालः। अष्टादशनिमेषामिलित्वाएकाकाष्ठाभवति। त्रिंशत्काष्ठाःमिलित्वाएका

सोपप्लवोपरक्तौद्वावग्न्युत्पातउपाहितः ॥ एकयोक्त्यापुष्पवंतौदिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥ अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुताःकला ॥ तास्तुत्रिंशत्क्षणस्तेतुमुहूर्तोद्वादशास्त्रियां ॥ ११ ॥ तेतुत्रिंशदहोरात्रःपक्षस्तेदशपंचच ॥ पक्षौपूर्वापरौशुक्लकृष्णौमासस्तुतावुभौ ॥ १२ ॥

कला ताःकलास्त्रिंशन्मिलित्वाएकःक्षणः तेक्षणाःद्वादशमिलित्वाएकोमुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ तेत्रिंशन्मुहूर्ताएकोऽहोरात्रः। अन्हासहितारात्रिरहोरात्रः। "अत्रअहश्चरात्रिश्चतयोः समाहारइतिविग्रहःसाधुः। अन्यथाअजभावप्रसंगात्। अह पूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वंद्वएवाज्विधानात्।" तेऽहोरात्राःपंचदशसंख्याकाएकःपक्षः पक्षोद्विविधः । शुक्लःकृष्णश्चेति । तत्रमासस्यपूर्वःशुक्लःकृष्णस्त्वपरः। यतःशुक्लादिक्रमेणप्रायशोमासप्रवृत्तिः। तावुभौपक्षावेकोमासः। चान्द्रेणमानेनेदमुक्तं ॥ १२ ॥

मार्गादीद्वौद्वौमासौऋतुरेकः । सचहेमंतादिसंज्ञः । माघाद्युपक्रमस्तुअयनारंभवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनं । तद्द्विधासूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योद्गगति उत्तरायणं । दक्षिणागतिस्तुदक्षिणायनं । एवद्वेअयनेएकोवत्सरः ॥ १३ ॥ विषुवत् । विषुवं । " विषुपं । विषुणः । विषुवः । विषुवाल्पमरात्रिवासराइतिपुंस्काद्बोपालितः ।" द्वयंसमंरात्रिदिवंयस्मिन्तस्मिन्काले । तुलासंक्रांतौमेषसंक्रांतौचदिनरात्रीसमेभवतः । तस्यकालस्येत्यर्थः ।

द्वौद्वौमार्गादिमासौस्यादृतुस्तैरयनंत्रिभिः ॥ अयनेद्वेगतिरुदग्दक्षिणार्कस्यवत्सरः॥ १३॥ समरात्रिंदिवेकालेविषुवद्विषुवंचतत् ॥ "पुष्ययुक्तापौर्णमासीपौषीमासेतुयत्रसा ॥ १४ ॥ नाम्नासपौषोमाघाद्याश्चैवमेकादशापरे॥ १ ॥" मार्गशीर्षेसहामार्गआग्रहायणिकश्चसः ॥ १४॥ पौषेतैषसहस्यौद्वौतपामाघेऽथफाल्गुने॥ स्यात्तपस्यःफाल्गुनिकःस्याच्चैत्रेचैत्रिकोमधुः॥ १५॥

रात्रिंदिवशब्दअचतुरविचतुरेत्यादिनासाधुः । "पुष्यनक्षत्रयुक्तापौर्णमासीपौषीज्ञेया । सापौषीयस्मिन्मासेवर्ततेसनाम्नापौषः । मघायुक्तापौर्णमासीयत्रसमाघः सआद्योयेषांते । परेपौषादन्येएकादशमासाएवमुक्तरीत्याज्ञेयाः" एकैकं । मार्गशीर्षः । सहाः । मार्गः । आग्रहायणिकः । चत्वारिमार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः । तैषः । सहस्यः । त्रीणिपौषस्य । तपाः । माघः । द्वेमाघस्य । फाल्गुनः । तपस्यः । फाल्गुनिकः । त्रयं । चैत्रः । चैत्रिकः । मधुः । त्रयं ॥ १५॥

वैशाखः । माधवः । राधः । त्रीणि । ज्येष्ठः । शुक्रः । द्वे । शुचिः । आषाढः । द्वे । श्रावणः । नभाः । श्रावणिकः । त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः । प्रौष्ठपदः । भाद्रः । भाद्रपदः । चत्वारि । आश्विनः । इषः । आश्वयुजः । त्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः । ऊर्जः । कार्तिकिकः । चत्वारि । ऋतुभेदानाह ॥ हेमं तइत्येक ऋतुः । शिशिरइत्यपरः । सचपुन्नपुंसकलिंगः । एकैकं । वसंतः । पुष्पसमयः । सुरभिः । त्रीणिवसंतस्य । ग्रीष्मः । उष्मकः । "ऊष्मकः" ॥ १८ ॥

वैशाखेमाधवोराधोज्येष्ठेशुक्रःशुचिस्त्वयं ॥ आषाढेश्रावणेतुस्यान्नभाःश्रावणिकश्चसः ॥ १६ ॥ स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाःसमाः ॥ स्यादाश्विनइषोप्याश्वयुजोपिस्यात्तुकार्त्तिके ॥ १७ ॥ बाहुलोर्जौकार्तिकिकोहेमंतःशिशिरोऽस्त्रियां ॥ वसंतेपुष्पसमयःसुरभिर्ग्रीष्मउष्मकः ॥ १८ ॥ निदाघउष्णोपगमउष्णऊष्मागमस्तपः ॥ स्त्रियांप्रावट्स्त्रियांभूम्निवर्षाअथशरत्स्त्रियां ॥ १९ ॥

निदाघः । उष्णोपगमः । उष्णः । ऊष्मागमः । " उष्मागमः । " तपः । इतिसमकंग्रीष्मस्य । तपोऽकारांतःपुंसि । प्रावट् । वर्षाः । द्वेवर्षर्तोः । तत्रप्रावट्शब्दःषांतःस्त्रियां । वर्षाशब्दस्तु । स्त्रीलिंगोभूम्निनित्यंबहुवचनांतइत्यर्थः । शरदित्येकऋतुः सास्त्रीलिंगोदकारांतः ॥ १९ ॥

अमीहेमतादयःपडपिऋतवःऋतुसंज्ञकाः। ऋतुशब्दःपुल्लिंगः ।तेचहेमंतादयःमार्गशीर्षादिमासानांषड्भिर्युग्मैःक्रमाद्भवंति। उक्तंच। आदायमार्गशीर्षा
द्द्वौद्वौमासावृतुर्मतइति। संवत्सरः। वत्सरः। अब्दः। हायनः। शरत्। समाः।षट्कंवर्षस्य ।तत्रहायनांताअस्त्रियां। समाःस्त्रियांबहुत्वेच ।समांसमांविजा
यतेइत्येकत्वेपिदृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेणमासेनएकःपैत्रोऽहोरात्रः। तत्रकृष्णाष्टम्याउत्तरार्धेदिनारंभः शुक्लाष्टम्याउत्तरार्धेरात्र्यारंभः। तथा। मानुषेण
वर्षेणदैवतःदेवानामहोरात्रः तत्रोत्तरायणदिनं। दक्षिणायनरात्रिः। मानुषाणांयत्कृतादियुगचतुष्टयं। तद्देवयुगज्ञेयं। एवंदैवेद्वेयुगसहस्रेब्राह्मोऽहोरात्रः।

षडमीऋतवःपुंसिमार्गादीनांयुगैःक्रमात् ॥संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनोऽस्त्रीशरत्समाः॥ २०॥ मासेनस्यादहोरा
त्रःपैत्रोवर्षेणदैवतः॥ दैवेयुगसहस्रेद्वेब्राह्मःकल्पौतुतौनृणां॥ २१ ॥ मन्वंतरंतुदिव्यानांयुगानामेकसप्ततिः॥ संव
र्तःप्रलयःकल्पःक्षयःकल्पांतइत्यपि॥ २२॥

अयमर्थः। उक्तानांदेवताहोरात्राणांषष्ट्यधिकशतत्रयेणदिव्यंवर्षं दिव्यैर्द्वा
दशभिर्वर्षसहस्रैर्मानुषचतुर्युगं तच्चदेवानामेकंयुगंतत्सहस्रंब्रह्मणोदिनं तत्तुभूतानांस्थितिकालस्तावत्येवरात्रिर्भूतानांप्रलयकालइति। अतउक्तंतौकल्पा
विति। येद्वेदैवेयुगसहस्रेतौनृणांकल्पौस्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानांयुगानांयाएकसप्ततिरेकाधिकासप्ततिःतन्मन्वंतरं। मनूनांस्वायंभु
वचाक्षुषादीनामंतरमवकाशोऽवधिर्वा। तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणोदिनंभवति। एकं। संवर्तः। प्रलयः। कल्पः। क्षयः। कल्पांतः। पंचप्रलयस्य ॥ २२॥

पंकं । पाप्मा । पापं । किल्बिषं । कल्मषं । कलुषं । वृजिनं । एनः । अघं । अंहः । " अंघः " दुरितं । दुष्कृतं । द्वादशपापस्य । तत्रपंकंक्लीबपुंसोः । पाप्माननकारांतःपुंसि । शेषंक्लीबे ॥ २३ ॥ धर्मं । पुण्यं । श्रेयः । सुकृतं । वृषः । पंचकंसुकृतस्य । तत्रधर्मंक्लीबपुंसोः । वृषःपुंसि । मुत् । प्रीतिः प्रमदः । हर्षः । प्रमोदः । आमोदः । संमदः ॥ २४ ॥ आनंदथुः । आनंदः । शर्म । शातं । " दंत्यादिर्वा " सुखं । द्वादशहर्षस्य । तत्रप्रीतिसाहचर्यान्मु

अस्त्रीपंकंपुमान्पाप्मापापंकिल्बिषकल्मषं ॥ कलुषंवृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतं ॥ २३ ॥ स्याद्धर्ममस्त्रियांपुण्यश्रेयसीसुकृतंवृषः ॥ मुत्प्रीतिःप्रमदोहर्षःप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानंदथुरानंदःशर्मशातसुखानिच ॥ श्वःश्रेयसंशिवंभद्रंकल्याणंमंगलंशुभं ॥ २५ ॥ भावुकंभविकंभव्यंकुशलंक्षेममस्त्रियां ॥ शस्तंचार्थेत्रिषुद्रव्येपापंपुण्यंसुखादिच ॥ २६ ॥

दपिस्त्रियांदकारांतः । श्वःश्रेयसं । शिवं । भद्रं । "भंदं । भंदंभद्रंशिवंतथेतित्रिकांडशेषः" कल्याणं मंगलं । शुभं ॥ २५ ॥ भावुकं । भविकं । भव्यं । कुशलं । क्षेमं । शस्तं । द्वादशकल्याणमात्रस्य । तत्रक्षेमंशस्तंचपुन्नपुंसकयोः । श्वःश्रेयसमितिचतुरक्षरं । पापपुण्यशब्दौतथासुखादिशब्दाःश्वःश्रेयःशिवभद्रादयः । " शस्तांताः " । द्रव्येविशेष्येवर्तमानास्त्रिषुविशेष्यलिंगाइत्यर्थः । यथापापात्मौ । पापःपुमान् । पापंकुलमित्यादि ॥ २६ ॥

मतल्लिका । मचर्चिका । प्रकांडं । "प्रकांडःपुंस्यपि । प्रकांडोनस्त्रीविटपेमूलशाखांतरेतरोः । शस्तइतिमेदिनी । अस्त्रीप्रकांडोविटपेतरुस्कंधप्रशस्त
योरितिरभसः ।" उद्घः । तल्लजः । अमूनिपंचप्रशस्तवाचकानि । एतेतुपंचनित्यंद्रव्येएव लिंगांतरेणसामानाधिकरण्येपिस्वलिंगंनजहति । प्रशंसाव
चनैश्चेतिकृष्णसर्पवाप्यश्वादिवत्नित्यसमासः । यथाप्रशस्तोब्राह्मणोब्राह्मणमतल्लिका प्रशस्तागौर्गोमचर्चिका । गोप्रकांडं । ब्राह्मणोद्घः । कुमारीतल्ल
जः । अयःशुभावहोविधिः । शुभोत्पादकंदैवंसोऽयउच्यते । अयोऽकारांतः । एकं ॥ २७ ॥ दैवं । दिष्टं । भागधेयं । भाग्यं । नियतिः । विधिः । ष

मतल्लिकामचर्चिकाप्रकांडमुद्घतल्लजौ ॥ प्रशस्तवाचकान्यमून्ययःशुभावहोविधिः ॥ २७ ॥ दैवंदिष्टंभागधेयंभा
ग्यंस्त्रीनियतिर्विधिः ॥ हेतुर्नाकारणंबीजंनिदानंत्वादिकारणं ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःप्रधानंप्रकृतिःस्त्रियां ॥
विशेषःकालिकोवस्थागुणाःसत्वंरजस्तमः ॥ २९ ॥

ट्कंप्राक्तनकर्मणः । नियतिःस्त्री । विधिःपुंसि । हेतुः । कार
णं । बीजं । त्रयंहेतुमात्रस्य । हेतुःपुंसि । यदादिकारणंतन्निदानं । एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः । आत्मा । पुरुषः । त्रयंशरीराधिदैवत
स्य । प्रधानं । प्रकृतिः । द्वेसत्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यःकालिकोविशेषः । कालकृतोदेहादेर्विशेषःयौवनादिरवस्थोच्यते । एकं । सत्वं । रजः
तमः । एतेगुणाःप्रकृतेर्धर्माः । एकैकं । रजस्तमसीसाते ॥ २९ ॥

जनु. । जननं । जन्म । जनिः । उत्पत्तिः । उद्भवः । षट्कंजन्मनः । जनुःसांतं । जनिःस्त्री । प्राणी । चेतनः । जन्मी । जंतुः । जन्युः । शरीरी । षट्कंप्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादिपद्यकेचिदत्रपठंति । "इतिटीकाकारेणलिखितंपरंतुमूलएवैतत्पद्यंदृश्यते ।" जातिः । जातं । सामान्यं । त्रयंघटत्वादिजातेः । व्यक्तिः । पृथगात्मता । द्वेघटादिव्यक्तेः ॥ चित्तं । चेतः । हृदयं । स्वांतं । हृत् । मानसं । मनः । सप्तकंचित्तस्य । हृत्दकारांतः ॥ ३१ ॥

जनुर्जननजन्मानिजनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥ प्राणीतुचेतनोजन्मीजंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥ जातिर्जातंचसामान्यंव्यक्तिस्तुपृथगात्मता ॥ चित्तंतुचेतोहृदयंस्वांतंहृन्मानसंमनः ॥ ३१ ॥ इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीःप्रज्ञाशेमुषीमतिः ॥ प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥ धीर्धारणावतीमेधासंकल्पःकर्ममानसं ॥ "अवधानंसमाधानंप्रणिधानंतथैवच" ॥ चित्ताभोगोमनस्कारश्चर्चासंख्याविचारणा ॥ २ ॥

इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिः । मनीषा । धिषणा । धीः । प्रज्ञा । शेमुषी । मतिः । प्रेक्षा । उपलब्धिः । चित् । संवित् । प्रतिपत् । ज्ञप्तिः । चेतना । चतुर्दशबुद्धेः । तत्रचित्तातःसंवित्प्रतिपत्चदांतः ॥ १ ॥ याधारणावतीधीःसामेधा । एकं । यन्मानसंकर्ममनोव्यापारःससंकल्पः । एकं । "अवधानादित्रयसमाधानस्य" चित्ताभोगः । मनस्कारः । द्वेमनसःसुखादौतत्परतायाः । चर्चा । संख्या । विचारणा । त्रयंप्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥

" विमर्शादित्रयंपूर्वानुभूताविस्मरणस्य " । अध्याहारः । तर्कः । ऊहः । त्रयंतर्कस्य । " अपूर्वोत्प्रेक्षणंतर्कः " विचिकित्सा । संशयः । संदेहः । द्वाप रः । चत्वारिसंशयज्ञानस्य । निर्णयः । निश्चयः । द्वेनिश्चयज्ञानस्य ॥ २ ॥ मिथ्यादृष्टिः । नास्तिकता । द्वेपरलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्तिपर लोकइतिमतिर्यस्यतस्यभावोनास्तिकता । व्यापादः । द्रोहचिंतनं । द्वेपरद्रोहचिंतनस्य । सिद्धांतः । राद्धांतः । द्वेसिद्धांतस्य । सिद्धोअंतोनिर्णयोय

" विमर्शोभावनाचैववासनाचनिगद्यते "॥ अध्याहारस्तर्कऊहोविचिकित्सातुसंशयः ॥ संदेहद्वापरौचाथसमौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकताव्यापादोद्रोहचिंतनं ॥ समौसिद्धांतराद्धांतौभ्रांतिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥ संविदागूःप्रतिज्ञानंनियमाश्रवसंश्रवाः ॥ अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

स्यससिद्धांतः । भ्रांतिः । मिथ्यामतिः । भ्रमः । त्रयमयथार्थज्ञानस्य । स्थाणौपुरुषोयमितिज्ञानंभ्रांतिः । स्थाणुर्वापुरुषोवायमित्यनेककोटिकंज्ञानं संशयः । स्थाणौस्थाणुरितिज्ञानंनिश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् । आगूः । प्रतिज्ञानं । नियमः । आश्रवः । संश्रवः । अंगीकारः । अभ्युपगमः । प्रतिश्रवः । समाधिः । दशकंअंगीकारस्य । तत्रसंवित्आगूश्चस्त्रियां । "आगूर्वधूवत् । आग्वौ । आग्वइत्यादि ॥ पक्षेधूर्वत् । आगुरौ । आगुरइत्यादि " ॥ ५ ॥

मोक्षविषयेयाधीर्बुद्धिःतज्ज्ञानं।एकं।मोक्षशास्त्रादन्यत्रशास्त्रेशिल्पेचित्राद्रौचधीर्विज्ञानमुच्यते "मोक्षनिमित्तंशिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानं।अन्यनिमित्तंयात योर्धीःसाविज्ञानमितिवा। विज्ञानंकर्मणिज्ञानेइतिहेमः। एकं। मुक्तिः। कैवल्यं। निर्वाण। श्रेयः। निश्रेयसं। अमृतं॥६॥ मोक्षः। अपवर्गः। अष्टकंमोक्षस्य। अज्ञानं। अविद्या। अहंमतिः। त्रयमज्ञानस्य।रूपं।शब्दः। गंधः।रसः। स्पर्शः। एतेपंचविषयाइतिगोचराइतिइंद्रियार्थाइतिचोच्यते

मोक्षेधीर्ज्ञानमन्यत्रविज्ञानंशिल्पशास्त्रयोः॥मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतं॥६॥ मोक्षोऽपवर्गोथाज्ञानमविद्याहंमतिःस्त्रियां॥रूपंशब्दोगंधरसस्पर्शाश्चविषयाअमी॥७॥ गोचराइंद्रियार्थाश्चहृषीकंविषयींद्रिय॥कर्मेंद्रियंतुपाय्वादिमनोनेत्रादिधींद्रियं॥८॥

त्रयं॥७॥हृषीकं। विषयि। इंद्रियं। त्रयंचक्षुरादेरिंद्रियस्य। विषयिनांतं। पायूपस्थादिकर्मेंद्रियमुच्यते। आदिनावागादि॥ "तद्यथा॥ पायूपस्थंपाणिपादौवाक्चेतींद्रियसंग्रहः। उत्सर्गआनंदादानगत्यालापाश्चतत्क्रियाइति" मनोनेत्रादि। धींद्रियमुच्यते। आदिनाश्रोत्रादि॥ "मनःकर्णौतथानेत्रंरसनाचत्वचासह॥ नासिकाचेतिषट्तानिधींद्रियाणिप्रचक्षते"॥ एक॥ ८॥

द्वेतुवरस्यं प्राकृतभाषयातुरटइतिख्यातस्य । मधुराद्याःपृथक्पृथक्ज्ञेयाः । एवं

अथरसभेदानाह ॥ तुवरः । "दीर्घादिरपि । कुवरोपि " । कषायः । द्वेतुवरस्यं प्राकृतभाषयातुरटइतिख्यातस्य । मधुराद्याःपृथक्पृथक्ज्ञेयाः । एवं
तुवराद्याःषडपिरसाउच्यंते ॥ तत्रतुवरोहरीतक्यादौप्रसिद्धः । मधुरोजलादौप्रसिद्धः।लवणःसैंधवादौप्रसिद्धः। कटुर्मरीचादौप्रसिद्धः । एवंतिक्तोनिंबा
दौ । अम्लस्तित्तिड्यादौ । "अंम्लं" अमीतुवराद्याःषडपिरसमात्रेवर्तमानाःपुंसि।तद्वत्सुरसवत्सुवर्तमानास्त्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । "तुवरकषायौ
नपुंसकावपि । अस्त्रीत्युक्तत्वात् " ॥ ९॥ विमर्दोत्थेसंघर्षणादिनोत्पन्नेजनमनोहरेगंधेपरिमलइत्येकं । विमर्दग्रहणेनजातिपत्रादेर्निरासः । योऽतिनि

तुवरस्तुकषायोऽस्त्रीमधुरोलवणःकटुः ॥ तिक्तोम्लश्चरसाःपुंसितद्वत्सुषडमीत्रिषु ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थेपरिमलोगंधे
जनमनोहरे॥ आमोदःसोतिनिर्हारीवाच्यलिंगत्वमागुणात् ॥ १० ॥ समाकर्षीतुनिर्हारीसुरभिर्घ्राणतर्पणः॥इष्ट
गंधःसुगंधिःस्यादामोदीमुखवासनः॥ ११ ॥

र्हारीअत्यंतसमाकर्षीसगंधआमोदउच्यते ॥ "कस्तूरिकायामामोदःकर्पू
रेमुखवासनः ॥ वकुलेस्यात्परिमलश्चंपकेसुरभिस्तथेतिशब्दार्णवः " ॥ एकं । इतःपरंआगुणाद्गुणाशुक्लादयइतिवक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक्वाच्यलिं
गत्वअभिधेयानुसारेणत्रिलिंगत्वं ॥ समाकर्षी । निर्हारी । द्वेदूरनिपातिनोगंधद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यंमनोनिर्हारी ॥ सुरभिः । घ्राणतर्पणः । इष्टगंधः ।
सुगंधिः । चत्वारिशोभनगंधयुक्तस्य । शोभनोगंधोऽस्यसुगंधिः आमोदी । मुखवासनइतिद्वे यन्मुखंवासयतितस्यतांबूलादेः ॥ ११ ॥

पूतिगंधिः । दुर्गंधः। द्वेअनिष्टगंधयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टःगंधोयस्यसः। यदामगंधितद्विस्रं । एकंअपक्वमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्यैवगंधोयस्य
तत् । उपमानाच्चेतीत् । शुक्लः । शुभ्रः । शुचिः । श्वेतः । विशदः । श्येतः । पांडरः ॥ १२ ॥ अवदातः । सितः । गौरः । अवलक्षः । " वलक्षोपि "
धवलः । अर्जुनः । हरिणः । पांडुरः । पांडुः । षोडशनामानिशुक्लस्य । " तत्रार्जुनांतानित्रयोदशनामानिशुक्लस्य । हरिणादीनित्रीणिपीतमिश्रशुक्लस्ये

पूतिगंधिस्तुदुर्गंधोविस्रंस्यादामगंधियत् ॥ शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपांडराः ॥ १२ ॥ अवदातःसितोगौ
रोऽवलक्षोधवलोर्जुनः॥ हरिणःपांडुरःपांडुरीषत्पांडुस्तुधूसरः ॥ १३ ॥ कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेच
काः॥ पीतोगौरोहरिद्राभःपालाशोहरितोहरित्॥ १४॥

तिविभागःसाधुः। शब्दार्णवेतु श्वेतस्तुसमपीतोसौरक्तेतरजपारु
चिः । वलक्षस्तुसितःशावःकदलीकुसुमोपमः ॥ अर्जुनस्तुसितःकृष्णलेशवान्कुमुदच्छविः ॥ पांडुस्तुपीतभागार्द्धःकेतकीधूलिसन्निभइत्युक्तं । हरिणौ
पांडुसारंगावितिहैमः॥ " ईषत्पांडुः । धूसरः । " धूसरस्तुसितःपीतलेशवान्बकुलच्छविरितिशब्दार्णवः" । द्वेईषद्धवलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः । नीलः । अ
सितः । श्यामः । कालः । श्यामलः । मेचकः । " मेचकःकृष्णनीलःस्यादतसीपुष्पसंनिभइतिशब्दार्णवः " । सप्तकंनील्यादिगतवर्णस्य । पीतः । गौ
रः । हरिद्राभः । त्रयंपीतस्य । पालाशः । " पलाशोपि " । हरितः । हरित् । त्रयंशिरीषादिपत्रगतवर्णस्य । हरित्तांतः ॥१४ ॥

लोहितः। रोहितः। रक्तः। त्रयंरक्तस्य । यःकोकनदच्छविःरक्तोत्पलाभःसशोणइत्येकं॥ योऽव्यक्तरागईषद्रक्तःसोऽरुणः। "अरुणःकृष्णलोहितइत्य
मरमाला "। एकं। यः श्वेतमिश्रोरक्तःसपाटलइत्येकं ॥ १५ ॥ श्यावः। कपिशः। द्वेधूसरारुणवर्णस्य। कपिर्मर्कटःतद्वद्वर्णोऽस्यस्यकपिशः। धूम्रः।
धूमलः। कृष्णलोहितः। त्रयंकृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य। कडारः। कपिलः। पिंगः। पिशंगः। कद्रुः। पिंगलः। षट्कंपिंगलवर्णस्य। अयमत्यंतगौर
बालकस्यकेशेषुप्रसिद्धः। पिंगागोरोचनापाडुरितिकाल्यः। "शब्दार्णवेतु सितपीतहरिद्रक्तःकडारस्तृणवन्हिवत्। अयंतद्रक्तपीतांगःकपिलोगोविभूष

लोहितोरोहितोरक्तःशोणःकोकनदच्छविः॥ अव्यक्तरागस्त्वरुणःश्वेतरक्तस्तुपाटलः॥ १५॥ श्यावःस्यात्कपि
शोधूम्रधूमलौकृष्णलोहिते॥ कडारःकपिलःपिंगपिशंगौकद्रुपिंगलौ १६॥ चित्रंकिर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बु
रे॥ गुणेशुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वति॥ १७॥ इतिधीवर्गः॥

णः॥ हरितांशोधिकेऽसौतुपिशंगःपद्मधूलिव
त्। पिशंगस्त्वसितावेशात्सिशोदीपशिखादिषु। पिंगलस्तुपरच्छायःपिंगेशुक्लागखंडवदित्युक्तं "॥१६॥ चित्रं। किर्मीरः। "कर्मीरः" कल्माषः।
शबलः। एतः। कर्बुरः। षट्कंकर्बुरस्य। विचित्रवर्णस्येत्यर्थः। शुक्लादयःगुणेगुणमात्रेवर्तमानाःपुंसि। चित्रंतुरूपभेदान्नपुंसकं। यथास्यपटस्यशुक्लं
रूपं। तद्वतिगुणवतिवस्तुनिवर्तमानागुणिलिंगाःअभिधेयलिंगाः। यथाशुक्लाशाटी। शुक्लःपटः। शुक्लंवस्त्रं। रोहितादीनांस्त्रीत्वेतु वर्णादनुदात्तात्तोप
धात्तोनइतिङीप्वा। तकारस्यनकारश्च। यथाश्येनी। श्येता। रोहिणी। रोहिता। लोहिनी। लोहितेत्यादि॥१७॥इतिधीवर्गः॥ ॥ ६॥

ब्राह्मी। भारती। भाषा। गीः। "गिरापि। ब्राह्मणीवचनंवाचाजल्पितंगदितंगिरेतिशब्दार्णवः। गीर्भणितिर्गिरेतित्रिकांडशेषः। तत्रगिरावाणीति पाठः।" वाक्। वाणी। सरस्वती। व्याहारः। उक्तिः। लपितं। भाषितं। वचनं। वचः। त्रयोदशनामानिवचनस्य। तत्रापिसरस्वत्यंतानिवचनाधिष्ठात्र्यादेवतायाअपि। व्याहारादीनित्वधिष्ठेयस्यैव। गीःरेफांता ॥१॥ अपभ्रष्टःशब्दःगावीगोणीत्यादिअपशब्दःसोऽपभ्रंशइत्युच्यते। एकं।

ब्राह्मीतुभारतीभाषागीर्वाग्वाणीसरस्वती ॥ व्याहारउक्तिर्लपितंभाषितंवचनंवचः ॥ १ ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दःस्याच्छास्त्रेशब्दस्तुवाचकः॥ तिङ्सुबंतचयोवाक्यंक्रियावाकारकान्विता॥ २ ॥

शास्त्रेव्याकरणादौयोवाचकःसशब्दइत्युच्यते ॥ एकं। यथाओतप्रोततंतूनांवाचकःपटइति। तिङ्सुबंतचयः तिङन्तसुबंतपदसमूहोवाक्यं। तिङंतचयोयथा। पचतिभवतिपाकोभवतीत्यर्थः। सुबंतचयोयथा। प्रकृतिसिद्धमिदंहिमहात्मनां ॥ कारकान्विता कारकैःसंबद्धाक्रियावाक्यमुच्यते यथादेवदत्तगामभिरक्षशुक्लदंडेन। अत्रान्वितआकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयं ॥ २ ॥

श्रुतिः । वेदः । आम्नायः । त्रयी । चत्वारिवेदस्य । अत्रलिंगसंकरोनदोषायस्त्रीतिविशेषविधानात् । त्रय्याव्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिःवैदिकोवि
धिर्यागादिःधर्मइत्युच्यते । वेदमूलत्वात्स्मृत्युक्तोपिविधिर्धर्मएव । यदाहगौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितोधर्मइति । केचित्तुलिंगसंकरोमाभूदितित्रयी
धर्मइतिसमस्तंपदमाहुः । "विधानमृग्यजुःसाम्नांत्रयीधर्मंविदुर्बुधाः" ॥ त्रयीशब्देविशेषंदर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् । साम । यजुः । इतित्र

श्रुतिःस्त्रीवेदआम्नायस्त्रयीधर्मस्तुतद्विधिः॥ स्त्रियामृक्सामयजुषीइतिवेदास्त्रयस्त्रयी॥ ३॥
शिक्षेत्यादिश्रुतेरंगमोंकारप्रणवौसमौ॥इतिहासःपुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयःस्वराः॥ ४॥

योवेदामिलितास्त्रयीज्ञेया । तत्रऋक्शब्दःस्त्रीलिंगः ॥ ३ ॥ शिक्षाकल्पोव्याकरणमित्यादिवेदस्यांगंज्ञेयं । "शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषां
गतिः ॥ छंदोविचितिरित्येषपडंगोवेदउच्यते । कल्पःकल्पसूत्रं" । ओंकारः । प्रणवः । द्वे । इतिहासः । पुरावृत्तं । द्वेपूर्वचरितस्यमहाभारतादेः । उदा
त्तः । अनुदात्तः । स्वरितः । इतित्रयःस्वराउच्यंतेएकं ॥ "उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयः ॥ चतुर्थःप्रचितोनोक्तोयतोसौछांदसःस्मृतः" ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकीत्येकंतर्कविद्यायांगौतमादिप्रणीतायां । दंडनीतिरित्येकंअर्थशास्त्रेबृहस्पत्यादिप्रणीते । " अर्थस्यभूम्यादेःशास्त्रं " । आख्यायिका । उपलब्धार्था । द्वयंअनुभूतार्थप्रतिपादकस्यवासवदत्तादेः । यत्पंचलक्षणंतत्पुराणमुच्यते । " सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिच ॥ वंश्यानुचरितंचैव पुराणंपंचलक्षणं " ॥ ५ ॥ प्रबंधस्यवाक्यविस्तरस्ययाकल्पनारचनासाकथा । एकंनाटकरामायणादेः । प्रवह्लिका । " प्रवलहिका । " प्रहेलिका ।

आन्वीक्षिकीदंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥ आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणंपंचलक्षणं ॥ ५ ॥
प्रबंधकल्पनाकथाप्रवह्लिकाप्रहेलिका ॥ स्मृतिस्तुधर्मसंहितासमाहृतिस्तुसंग्रहः ॥ ६ ॥

द्वयंयथापरैःसंदिह्यतेतादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । पानीयंपातुमिच्छामित्वत्तःकमललोचने ॥ यदिदास्यसिनेच्छामिनोदास्यसिपिबाम्यहमिति । " यदुक्तं । व्यक्तीकृत्यकमप्यर्थंस्वरूपार्थस्यगोपना । यत्रबाह्यार्थसंबद्धंकथ्यतेसाप्रहेलिकेति " । यामन्वादिभिःप्रणीताधर्मसंहिता । " धर्मबोधार्थंरचितासंहिता " । सास्मृतिः । एकं । समाहृतिः । संग्रहः । " विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानांसूत्रभाष्ययोः । निबंधोयःसमासेनसंग्रहंतंविदुर्बुधाः " । द्वयंसंग्रहग्रंथस्य ॥ ६ ॥

यासमासार्थापूरणीयार्थासासमस्या । यथा । शतचंद्रंनभस्थलं । तत्पूरणंयथा । दामोदरकराघातविव्हलीकृतचेतसा ॥ दृष्टंचाणूरमल्लेनेति ॥ " सम स्यात्वसमासार्थेतिपाठेतुअपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । " किंवदंती । " किंवदतिः " । जनश्रुतिः । द्वेचतुरक्षरेनामनीलोकप्रवादस्य । वार्ता । प्रवृत्तिः । वृत्ता तः । उदंतः । चत्वारियथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आव्हयः ॥ ७ ॥ आख्या । आव्हा । अभिधानं । नामधेयं । नाम । पंचनाम्नः । हूतिः । आ

समस्यातुसमासार्थाकिंवदंतीजनश्रुतिः ॥ वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तांतउदंतस्यादथाव्हयः ॥ ७॥ आख्याव्हेअभिधानंच नामधेयंचनामच ॥ हूतिराकारणाव्हानंसंहूतिर्बहुभिःकृता ॥ ८ ॥ विवादोव्यवहारःस्यादुपन्यासस्तुवाङ्मुखं ॥ उपोद्घातउदाहारःशपनंशपथःपुमान् ॥ ९ ॥

कारणा । आव्हान । त्रयं आव्हानस्य । याबहुभिःकृताहूतिःसासहू ति । एकं ॥ ८ ॥ विवादः । व्यवहारः । " विनानाऽर्थेऽवसंदेहेहरणंहारउच्यते ॥ नानासंदेहहरणाद्व्यवहारःप्रकीर्तितइतिकात्यायनः " । द्वेऋणदा नादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः । वाङ्मुखं । द्वेवचनारंभस्य । उपोद्घातः उदाहारः । द्वेप्रकृतसिध्यर्थचिंतनस्य । तदुक्तं ॥ चिंताप्रकृतसि ध्यर्थमुपोद्घातंप्रचक्षतइति । " उपोद्घातादिद्वेवक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येतिवा । " शपनं । शपथः । द्वय ॥ ९ ॥

प्रश्न। अनुयोगः। पृच्छा। त्रयंप्रश्नस्य। प्रतिवाक्यं। उत्तरं। द्वेप्रतिवचनस्य। मिथ्याभियोगः। अभ्याख्यानंद्वे। "शतंमेधारयसीत्याद्यसत्याक्षेपस्य"। मिथ्याभिशंसनं॥ १०॥ अभिशापः। द्वेसुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य। अनुरागजःगुणानुरागोत्थःशब्दःप्रणादइत्युच्यते। एकं। यशः। कीर्तिः। समज्ञा "समज्याममाज्ञाचेतिपाठांतरं" त्रयंकीर्तेः। स्तवः। स्तोत्रं। स्तुतिः। नुतिः। चत्वारिस्तुतेः॥ ११॥ द्विवारंत्रिवारंचोक्तंआम्रेडि

प्रश्नोनुयोगःपृच्छाचप्रतिवाक्योत्तरेसमे॥ मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथमिथ्याभिशंसनं॥ १०॥ अभिशापः प्रणादस्तुशब्दःस्यादनुरागजः॥ यशःकीर्तिःसमज्ञाचस्तवःस्तोत्रंस्तुतिर्नुतिः॥ ११॥ आम्रेडितंद्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टंतुघोषणा॥ काकुःस्त्रियांविकारोयःशोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः॥ १२॥ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्॥ उपक्रोशोजुगुप्साचकुत्सानिंदाचगर्हणे॥ १३॥

तमुच्यते। यथा। "सर्प. सर्पइति।" एकं। उच्चैर्घुष्टं। घोषणा। द्वेउच्चैर्घोषस्य। शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्योविकारःसाकाकुः। एकं॥ १२॥ अवर्णः। "वर्णःप्रशंसातद्विरुद्धोऽवर्णः"। आक्षेपः। निर्वादः। परीवादः। "परिवादः"। अपवादः। उपक्रोशः। जुगुप्सा। कुत्सा। निंदा। गर्हणं। दशनिंदायाः। अपवादवदितिवत्प्रत्ययेनअवर्णादीनामुपक्रोशान्यचैकलिंगत्वंज्ञापितं। उपक्रोशांताअवर्णादयःपुंसीतितात्पर्यं॥ १३॥

यःसनि
पारुष्यं । अतिवादः । द्वेनिष्ठुरभाषणस्य । अपकारगीःअपकारार्थकंभाषणं ।" चौरोसित्वांघातयिष्यामीत्यादि " तद्भर्त्सनमुच्यते । एकं । यःसनि
द.निंदायुक्तउपालंभस्तत्रपरिभाषणमित्येकं ।" उपालंभोद्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वकोनिंदापूर्वकश्च । आद्योयथा । महाकुलीनस्यतवकिमुचितमि
दं। द्वितीयस्तुबंधकीसुतस्यतवोचितमेवेदमिति । तत्रयोद्वितीयः सपरिभाषणं " ॥ १४ ॥ मैथुनंप्रतिपरस्त्रीपुरुषसंयोगेननिमित्तेनयआक्रोशस्त

पारुष्यमतिवादःस्याद्भर्त्सनंत्वपकारगीः॥ यःसनिंदउपालंभस्तत्रस्यात्परिभाषणं ॥१४॥ तत्रत्वाक्षारणायःस्या
दाक्रोशोमैथुनंप्रति॥ स्यादाभाषणमालापःप्रलापोऽनर्थकंवचः ॥१५॥ अनुलापोमुहुर्भाषाविलापःपरिदेवनं॥
विप्रलापोविरोधोक्तिःसंलापोभाषणंमिथः॥ १६॥

त्र आक्षारणेत्येकं । " आक्षारणमितिक्लीबमपि " आभाष
णं । आलापः । द्वेअन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकंवचःसप्रलापइत्येकं ॥ १५ ॥ अनुलापः । मुहुर्भाषा । द्वेबहुशोभाषणस्य । वि
लापः परिदेवनं । द्वेरोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः विरोधोक्तिः । द्वेअन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथःपरस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तंयद्भाषणंससंला
पः " आलापस्तुएकेनापिक्रियते " १६ ॥

सुप्रलापः । सुवचनं । द्वेशुभाषितस्य । अपलापः । निन्हव. द्वेगोपनकारिवचनस्य । यथातन्मिथ्येतिप्रतिवादिनिनिन्हवः । " चोद्यादित्रयमद्भुतप्र श्नस्य शापादिग्रयंशापवचनस्य । चाट्वितियंप्रेम्णामिथ्याभाषणस्य ।" संदेशवाक् । वाचिकं । द्वेदूतादिमुखेनसंदिश्यमानवचनस्य । उत्तरेअतःप रंवक्ष्यमाणाःवाग्भेदाः । " रुशत्यादयःसम्यगंतास्त्रिपुत्रिलिंगाः ॥ १७ ॥ यथारुशन्शब्दः । रुशद्वचनं । याअकल्याणीवाक्सारुशती । एकंतां

सुप्रलापःसुवचनमपलापस्तुनिन्हवः॥"चोद्यमाक्षेपाभियोगौशापाक्रोशौदुरेषणा॥अस्त्रीचाटुचटुश्लाघाप्रेम्णा मिथ्याविकथ्थनं॥ १ ॥" संदेशवाग्वाचिकंस्याद्वाग्भेदास्तुत्रिपूत्तरे ॥ १७॥ रुशतीवागकल्याणीस्यात्कल्यातु शुभात्मिका ॥ अत्यर्थमधुरंसांत्वंसंगतंहृदयंगमं ॥ १८ ॥ निष्ठुरंपरुषंग्राम्यमश्लीलंसूनृतंप्रिये ॥ सत्येऽथसंकु लक्लिष्टेपरस्परपराहते॥ १९॥

तं । याशुभात्मिकावाक्साकल्या । " काल्यापि " । एकंतालव्यांतं । यदतिशयेन मधुरंतत्सांत्वं । एकं । सगतं । हृदयंगमं । द्वेसंबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं । पुरुषं । द्वेकर्कशवचनस्य । ग्राम्यं । अश्लीलं । द्वेशिथिलवचसः " अश्लीकारकभंडादिवचसइत्यर्थः । " यत्प्रियंसत्यंवचनंतत्सूनृतमित्येकं । यत्परस्परेणपराहतं " मातामेवंध्येतिवत् " पूर्वापरविरुद्धंतत्संकुलं क्लिष्टमितिनामद्वयं । यथा । पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः ॥ १९ ॥

यत्स्वरितोदितंतन्निरस्तं।एकं।सनिष्ठीवंलालायुक्तंतदंबूक्तमुच्यते।"सनिष्ठेवमपि"।एकं।
य लुप्तवर्णपद्असंपूर्णोच्चारितवचस्तद्ग्रस्तमित्येकं । यत्स्वरितोदिततन्निरस्तं।एकं।सनिष्ठीवंलालायुक्तंतदंबूक्तमुच्यते।"॥ २० ॥ अनक्षर । "नप्रशस्ताक्षरा
यदनर्थकअर्थशून्यतदबद्धंस्यात्।एकं।"अवध्यमपि । अवध्यमवधार्हस्यादनर्थकवचस्यपीतिदर्शनात्।" ॥ २० ॥ अनक्षर । "नप्रशस्ताक्षरा
णिवस्मिन् अक्षराणामप्रशस्तंचार्थद्वारकंतच्चवचनानर्हं।"अवाच्यं।द्वेवक्तुमनर्हस्यवचसः। मृषार्थकंअत्यंताभूतार्थकतत्आहतंज्ञेयं यथा । एष

लुप्तवर्णपदग्रस्तंनिरस्तंत्वरितोदितं॥ अंबूकृतंसनिष्ठीवमबद्धंस्यादनर्थकं॥ २० ॥ अनक्षरमवा
च्यंस्यादाहतंतुमृषार्थकं॥ "सोल्लुंठनंतुसोत्प्रासंभणितंरतिकूजितं ॥ श्राव्यंहृद्यंमनोहारिविस्प
ष्टंप्रकटोदितं॥"१॥ अथम्लिष्टमविस्पष्टंवितथंत्वनृतंवचः॥ २१ ॥

वेध्यागुतोयातीति ।एकं। "सोल्लुंठनादिद्वेसोपहासवचनस्य । भणितादिद्वेरतिसमयकूजितस्य । श्राव्यादिपचस्पष्टवचनस्य । " म्लिष्टं। अवि
स्पष्ट।"अनम्लिष्टमित्योष्ठ्यादिपाठएवदृश्यते । म्लिष्टत्रिष्वव्यक्तवाचीतिमेदिनी । द्वेअव्यक्तवचनस्य । " यदनृतंवचः । यथासत्यपिधेनेनास्ति
धनमिति । तद्वितथमित्युच्यते । एकं ॥ २१ ॥

सत्यं । तथ्यं । ऋतं । सम्यक् । चत्वारिसत्यस्य । सम्यक्चकारांतः । पूर्ववाग्भेदास्तुत्रिपूत्तरइतिवचनवृत्तित्वेनसत्यादीनांत्रिलिंगत्वमुक्तं । यथा । सत्यःपु मान् । सत्यंकुलमिति । इदानींवक्ष्यमाणवृत्तित्वेनएषांत्रिलिंगत्वमाह । अमूनीति । तद्वतिसत्यवतित्रिषु । यथासत्यास्त्री । सत्यःशब्दः । सत्यावाक् । सत्यंवचनमिति । शब्दः । निनादः । निनदः । ध्वनिः । ध्वानः । रवः । स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः । निर्घोषः । निर्ह्रादः । नादः । निस्वानः । निस्वनः ।

सत्यंतथ्यमृतंसम्यगमूनित्रिषुतद्वति ॥ शब्देनिनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥ स्वा
ननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ आरवारावसंरावविरावाअथमर्म्मरः ॥ २३ ॥ स्व
नितेवस्त्रपर्णानांभूषणानांतुशिंजितं ॥ निक्काणोनिक्कणःक्काणःक्कणःक्कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

आरवः । आरावः । संरावः । विरावः । समदशशब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानांस्वनितेशब्देमर्मरइत्येकं । " मर्मरोवस्त्रभेदेचशुष्कपर्णध्वनौतथा । पुंसिस्त्रियांपुनः प्रोक्तामर्मरीपीतदारुणीतिमेदिनी । " ॥ २३ ॥ भूषणानांनूपुरादीनांस्वनितेशिंजितमित्येकं । " तालव्यादि " निक्काणः । निक्कणः । क्काणः । क्कणः । क्कणनं । पंचवीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥

प्रादेरुपसर्गात्परेप्रक्वाणःप्रक्वणइत्यादयस्तेवीणायाएवक्वणितेनान्यत्र। "आदिशब्दादुपक्वणादयः"। कोलाहलः। कलकलः। द्वेबहुभिःकृतस्यस्पष्ट
शब्दस्य। द्वेतिरश्चांपक्षिणांरुतंशब्दः। वाशितं। एकं। तालव्यमध्योयं। प्रतिश्रुत्। प्रतिध्वानः। द्वेप्रतिशब्दस्य। गीतं। गानं। द्वेगायनस्य ॥ २५ ॥
इतिशब्दादिवर्गः॥ ॥ ७ ॥ स्वरभेदानाह। निषादः। ऋषभः। गांधारः। षड्जः। मध्यमः। धैवतः। पंचमः। इत्यमीतंत्रीभ्यःकंठेभ्यश्चोत्थिताः

वीणायाःक्वणितेप्रादेःप्रक्वाणप्रक्वणादयः॥ कोलाहलःकलकलस्तिरश्चांवाशितंरुतं॥ स्त्रीप्रतिश्रुत्प्रतिध्वानेगीतं
गानमिमेसमे॥ २५॥ इतिशब्दादिवर्गः॥ ॥ ७ ॥ निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः॥ पंचमश्चेत्यमीसप्त
तंत्रीकंठोत्थिताःस्वराः॥ १॥ काकलीतुकलेसूक्ष्मेध्वनौतुमधुरास्फुटे॥ कलोमंद्रस्तुगंभीरेतारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु॥ २॥

सप्तस्वराज्ञेयाः। एकैकं। तत्रनिषादंनदंतिगजाः। ऋषभंगावः। गांधारंअजादयः। षड्जंमयूराः। मध्यमंक्रौंचाः। धैवतमश्वाः। पंचमंकोकिलाः॥ १ ॥
सूक्ष्मेकलेकाकलीत्येकंस्त्रीलिंगं। "काकलिरपि"। कलेरिन्। साधूदितंकाकलिभिःकुलीनैरितिप्रयोगः। मधुरःश्रुतिसुखःसचासौअस्फुटोऽव्यक्ता
क्षरःएतादृशेध्वनौकलइत्येकं। गंभीरेध्वनौमंद्रइत्येकं। अत्युच्चैर्ध्वनौतारइत्येकं। त्रयः कलमंद्रतारास्त्रिषु॥ २ ॥

यःसमन्वितलयःसम्यगन्वितोऽनुगतोलयोगीतादिसाम्यंयत्रसएकतालउच्यते। "एकःसमस्तालोमानमस्येत्येकतालः।" एकं। वीणा। वल्लकी। विपंची। इयंवीणायाः। सावीणातुसप्तभिस्तंत्रीभिरुपलक्षिता। परिवादिनी। परिवदत्यवश्यं॥ ३॥ यद्वीणादिकंवाद्यंतत्ततमुच्यते। आदिनासौरध्रीरावणहस्त किन्नर्यादि। यन्मुरजादिकंमृदंगादिकंआदिनापटहादितदानद्धमुच्यते। वंशादिकं। "वंशीवेणुस्तेनवंश्यादिकमित्येव।" आदिनाशंखादि तत्सुपिरं ज्ञेयं। "सुषिरशब्दोऽयमित्यादिः। प्राचीनास्तुतालव्यादिरपीत्याहुः।" यत्कांस्यमयतालादिकं आदिनाघंटाझल्लर्यादितद्घनंज्ञेय। एकैकं॥ ४॥ इदंततादिकं

"नृणामुरसिमध्यस्थोद्वाविंशतिविधोध्वनिः॥ समंद्रःकंठमध्यस्थस्तारःशिरसिगीयते॥ १॥" समन्वितलयस्त्वेकतालोवीणातुवल्लकी॥ विपंचीसातुतंत्रीभिःसप्तभिःपरिवादिनी॥ ३॥ ततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकं॥ वंशादिकंतुसुपिरंकांस्यतालादिकंघनं॥ ४॥ चतुर्विधमिदंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकं॥ मृदंगामुरजाभेदास्त्वंक्यालिंग्योर्ध्वकास्त्रयः॥ ५॥

चतुर्विधंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकं। वादित्रंआतोद्यंचनामयस्यतत्। यदाहभरतः। ततंचैवावनद्धंचघनंसुपिरमेवच चतुर्विधंतुविज्ञेयमातोद्यंलक्षणान्वितमिति। मृदंगाः। मुरजाः। "मुरात्वेष्टनाज्जाताः।" द्वेमृदंगस्य। वहुविधत्वाद्बहुवचनं। अंक्यः। आलिंग्यः। ऊर्ध्वकः। "निवंकारमपि।" एतेत्रयःमृदंगस्यभेदाः। अंकएवनिधायवादनादंक्य.। आलिंग्यवादनादालिंग्यः। ऊर्ध्वीकृतेनमुखेनवादनादूर्ध्वकः। किंच हरीतक्याकृतिस्त्वंक्योयवमध्यस्तथोर्ध्वकः। आलिंग्यश्चैवगोपुच्छसमानःपरिकीर्तितइति॥ ५॥

"भेर्यामानकदुंदुभीत्यपिपाठः।" आन

यशसेयआदौपटहोवाद्यतेसयशःपटहः। सएवढक्केत्युच्यते। द्वेढक्कायाः। भेरी। "भेरिः" दुंदुभिः। द्वेदुंदुभेः।

कः। पटहः। द्वेपटहस्य। "अस्त्रीतिपूर्वान्वयि। पटहोनासमारंभेआनकेपुन्नपुंसकमितिमेदिनी।" वीणादिवाद्यतेयेनतद्धनुराकृतिकाष्ठंकोणउच्यते

॥ ६ ॥ वीणायादंडःप्रवालः। एकं। ककुभः। प्रसेवकः। द्वेवीणादंडादधोदारुमयंभांडंशब्दगांभीर्यार्थंयच्चर्मणाच्छाद्यतेतस्य। "वीणाप्रांतस्थवक्रकाष्ठ

विशेषस्येत्यन्ये।" अस्यावीणायाःकायःतंत्रीरहितोदंडादिसमुदायःकोलंबकइत्युच्यते। एकं। यत्रवीणाप्रतितंत्र्योनिबध्यंतेतत्निबंधनंउपनाहइ

यशःपटहोढक्काभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान्॥ आनकःपटहोऽस्त्रीस्यात्कोणोवीणादिवादनं॥ ६॥ वीणादंडःप्रवालः

स्यात्ककुभस्तुप्रसेवकः॥ कोलंबकस्तुकायोस्याउपनाहोनिबंधनं॥ ७॥ वाद्यप्रभेदाडमरुमड्डुडिंडिमझर्झराः॥

मर्दलःपणवोऽन्येचनर्तकीलासिकेसमे॥८॥

त्युच्यते। एकं॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयोवाद्यविशेषाज्ञेयाः। तत्रडमरुः

कापालिकादीनांवाद्यं। सएवविपुलोमड्डुः। डिंडिमः। दंवडीइतिप्रसिद्धः। झर्झरः। झांगडइतिप्रसिद्धः। मर्दलोमृदंगसदृशोवाद्यभेदः। पणवोप्येकः।

अन्येचहुडुकगोमुखादयःसंति। नर्तकी। लासिका। "वाच्यलिंगत्वात्नर्तकोलासकः। समावितिपुंस्त्वनिर्देशेकर्तव्येस्त्रीलिंगनिर्देशोङीप्टापोर्विवे

कार्थः" द्वेनर्तक्याः॥ ८॥

यद्विलंबितंनृत्यादिकंतत्तत्वमित्युच्यते। एकं। यद्द्रुतंशीघ्रंनृत्यादिकंतत्ओघइत्युच्यते। एकं। यन्मध्यंनविलंबितंनापिद्रुतंतद्घनमित्युच्यते। एकं। कालक्रिययोर्मानंनियमहेतुस्तालइत्युच्यते। एकं। गीतवाद्यपादादिन्यासानांक्रियाकालयोःसाम्यंलयइत्युच्यते। एकं॥९॥ तांडवं। नटनं। नाट्यं। लास्यं नृत्यं। "नृत्तं।" नर्तनं। पट्कंनृत्यस्य। तत्रतांडवंस्त्रीवपुंसोः। नृत्यगीतवाद्यमितीदंत्रयंमिलित्वातौर्यत्रिकमितिचोच्यते। "तूर्यंमुरजादितत्रभवंतौर्यंतौर्योपलक्षितंत्रिकमितिविग्रहः।" द्वे॥ १०॥ यःस्त्रीवेषधारीनर्तकःपुरुषःतत्र। भ्रकुंसः। भ्रुकुंसः। भ्रूकुंसः। इतित्रयमित्यर्थः। नाट्योक्तौनाट्यप्रकरणेअधिकारोयं। "प्रागंगहारात्।" अज्जुकादिसंज्ञायाःनाट्यादन्यत्रप्रयोगोनास्तीत्यर्थः। यागणिकासाअज्जुका। एकं॥ ११॥ भगिन्याःपतिःआवुत्तइत्युच्यते। "आवृत्तोपि" एकं। योविद्वान्सभावइत्युच्यते। भावयतीतिभावइतियोगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानांप्रयोगेनदोषः। एकं। जनकस्तुआवुकइत्युच्यते। एकं। युवराजस्तु। कुमारः। भर्तृदारकः। द्वयं॥ १२॥

विलंबितंद्रुतंमध्यंतत्वमोघोघनंक्रमात्॥ तालःकालक्रियामानंलयःसाम्यमथास्त्रियां॥ ९॥ तांडवंनटनंनाट्यं लास्यंनृत्यंचनर्तने॥ तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवाद्यंनाट्यमिदंत्रयं॥ १०॥ भ्रकुंसश्चभ्रुकुंसश्चभ्रूकुंसश्चेतिनर्तकः॥ स्त्रीवेषधारीपुरुषोनाट्योक्तौगणिकाज्जुका॥ ११॥ भगिनीपतिरावुत्तोभावोविद्वानथावुकः॥ जनकोयुवराजस्तु कुमारोभर्तृदारकः॥ १२॥

राजा । भट्टारकः । देवः । द्वयंराज्ञः । तस्यराज्ञःसुताभर्तृदारिका । एकं । कृतोऽभिषेकोयस्यास्तस्यांराज्ञादेवीत्येकं । इतरासुराज्ञीपुभट्टिनीत्येकं । " अत्र विशेष.शब्दार्णवे । गणिकानुचरैरज्जुकेतिनाम्नानृपेणसा । युवराजस्तुसर्वेणकुमारोभर्तृदारकः । भट्टारकोवादेवोवावाच्योभृत्यजनेनसः । ब्राह्मणेनतु नाम्नैवराजन्नित्यृषिभिःसच । वयस्यराजन्नितिवाविदूषकइमंवदेत् ॥ अभिषिक्तातुराज्ञासौदेवीत्यन्यातुभोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्यानीचैर्गोस्वामिनी

राजाभट्टारकोदेवस्तत्सुताभर्तृदारिका ॥ देवीकृताभिषेकायामितरासुतुभट्टिनी ॥ १३ ॥ अब्रह्मण्य
मवध्योक्तौराजशालस्तुराष्ट्रियः ॥ अंबामाताऽथवालास्याद्वासूरार्यस्तुमारिषः ॥ १४ ॥

तिसेति ॥ " १३ ॥ अवध्यस्यवधानर्हस्यब्राह्मणादेरुक्तौदोषोक्तिकरणेअब्रह्मण्यमित्येकं । राज्ञःशालःराष्ट्रियउच्यते । एकं । अंबा । माता । द्वे । वाला । वासूरितिद्वेकुमार्याः । आर्यः । " कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतइतिवसिष्ठः । " मारिषः । " मार्षकः । आर्येमारिषमार्षकावितिशब्दार्णवः । " द्वेआर्यस्य ॥ १४ ॥

१०

याज्येष्ठाभगिनीसाअत्तिका । अत्तामातासेव "अंतिका ।अत्तिकाचांतिकातथेतिद्विरूपकोशः । " एकं । निष्ठा । निर्वहणं । द्वे "मुखप्रतिमुखग र्भावमर्शनिर्वहणाख्याःपंचनाटकेसंधयःतत्रपंचमस्यसंधेः " ।प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । "निर्वहणंतुस्त्रीसंहारश्चसमापनइतिशब्दार्णवः । समेइति समानार्थेनतुसमानलिंगेशब्दार्णवेलिंगभेददर्शनात् । " नीचांप्रत्याव्हानेहंडेइत्येकं । चेटींप्रतिआव्हानेहंजेइत्येकं । सखींप्रत्याव्हानेहला । "हल धातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दटावंतोपिसखीपर्यायः । तत्रपचाद्यच् । बालावासूःसखीहलेतित्रिकांडेवोपालितात् । " अमूनित्रीण्यव्यया

अत्तिकाभगिनीज्येष्ठानिष्ठानिर्वहणेसमे ॥ हंडेहंजेहलाव्हानेनीचांचेटींसखींप्रति ॥ १५ ॥
अंगहारोंऽगविक्षेपोव्यंजकाभिनयौसमौ ॥ निर्वृत्तेत्वंगसत्वाभ्यांद्वेत्रिष्वांगिकसात्विके ॥ १६ ॥

नि ॥ १५ ॥ "अंगस्यस्थानात्स्थानांतरेनयनं । " अंगहारः । "अंगुल्यादिविन्यासः "। अंगविक्षेपः । द्वेनृत्यविशेषस्य । व्यंजकः । अभिनयः । द्वेहस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अंगेननिर्वृत्तेनिष्पन्नेकर्मणिआंगिकं । "भ्रूविक्षेपादि । " सत्वेनअंतःकरणेननिर्वृत्तेसात्विकं । "तद्यथा । स्तंभःस्वेदोथरोमांचःस्वरभंगोऽथवेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौसात्विकागुणाः । " इमेद्वेअपित्रिषु ॥ १६ ॥

नाटके हि रसाः अष्टावेवोक्तास्तानाह । शृंगारः । वीरः । करुणः । अद्भुतः । हास्यः । भयानकः । बीभत्सः । रौद्रः । एतेष्टौरसाज्ञेयाः । "चशब्दाच्छांतो

पि नवमः । वात्सल्यंदशमः । " शृंगारः । शुचिः । उज्वलः । त्रयंशृंगारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । वीरः । द्वेवीरस्य । कारुण्यं । करुणा । घृणा । कृ

पा । दया । अनुकंपा । अनुक्रोशः सप्तकंकरुणस्य । हसः॥ १८ ॥ हासः । हास्यं । त्रयंहासस्य । बीभत्सं । विकृतं । "वैकृतोपि । विकृतोवैकृतोप्याग्रहाय

शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥ बीभत्सरौद्रौचरसाःशृंगारःशुचिरुज्वलः॥ १७॥ उत्साहवर्द्धनोवीरःका

रुण्यंकरुणाघृणा॥ कृपादयाऽनुकंपास्यादनुक्रोशोप्यथोहसः॥ १८ ॥ हासोहास्यंचबीभत्संविकृतंत्रिष्विदंद्वयं॥

विस्मयोद्भुतमाश्चर्यंचित्रमप्यथभैरवं॥ १९ ॥ दारुणंभीषणंभीष्मंघोरंभीमंभयानकं ॥भयंकरंप्रतिभयंरौद्रंतू

ग्रममीत्रिषु॥ २० ॥

ण्यामग्रहायणमितिशब्दार्णवः । " द्वेबीभत्सस्य । इदंद्वयंरसेपुंसि तद्वतित्रिषु । विस्मयः । अद्भुतं ।

आश्चर्यं । चित्रं । चत्वारिअद्भुतस्य । भैरवं ॥ १९ ॥ दारुणं । भीषणं । भीष्मं । घोरं । भीमं । भयानकं । भयंकरं । प्रतिभयं । नवकंभयानकस्य । रौ

द्रं । उग्रं । द्वेरौद्रस्य । अमीअद्भुतादयउग्रांताश्चतुर्दशशब्दारसेपुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोकेपुंस्त्वदर्शनात् । अभिन्नलिंगानामेवद्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्व

तितुत्रिषु । वाच्यलिंगाः ॥ २० ॥

रसानुक्तातदनुगुणत्वेनोच्चावचान्भावानभिधत्ते। दरः। त्रासः। भीतिः। भीः। साध्वसं। भयं। " भिया। स्यादर्त्तनमृतीयाचगर्हाचाथभयंभियेतिशब्दा र्णवः। " पञ्चभयस्य। मानसःमनःसंबंधिविकारःभावउच्यते। एकं। "भावयतिकरोतिरसानितिभावः।" योभावबोधकःचित्तविकारस्यप्रकाशं कःकटाक्षादिःसोऽनुभावइत्युच्यते। एकं ॥ २१ ॥ गर्वः। अभिमानः। अहंकारः। त्रयंगर्वस्य। " अहमितिकरणमहंकारः।" चित्तस्यसमुन्नतिःप रस्मादुत्कर्षचिंतनेनोन्नत्यंमानउच्यते। "एकं। गर्वादयःपंचापिपर्यायाइतियुक्तं। दर्पादिपञ्चंमदस्य" अनादरः। परिभवः। परीभावः। तिरस्क्रि

चतुर्दशदरस्त्रासोभीतिर्भीःसाध्वसंभयं॥ विकारोमानसोभावोऽनुभावोभावबोधकः॥ २१ ॥ गर्वोऽभिमानोऽहंकारोमानश्चित्तसमुन्नतिः॥ "दर्पोविलेपोऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकःस्मयोमदः॥" अनादरःपरिभवःपरीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणं॥ मंदाक्षंह्रीस्त्रपाव्रीडालज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः॥ २३ ॥

या ॥ २२ ॥ रीढा। अवमानना। अवज्ञा। अवहेलनं। असूर्क्षणं। नवकमनादरस्य ॥ मंदाक्षं। ह्रीः। त्रपा। व्रीडा। लज्जा। पंचलज्जायाः। घञिव्रीडोपि। गडूपगर्ज्यभुजजागरहारकीलज्वालाझदारभसवर्तकगर्द्धशृंगाः। व्रीडादयश्चवरटश्चवराटकश्चउत्कंठवाणकरकाश्चसमामयाश्चेतिस्त्री पुल्लिंगकथनेरभसः। सालज्जाऽन्यतःपरस्मात्चेदपत्रपा। एकं ॥ २३ ॥

क्षांतिः । तितिक्षा द्वेपराभ्युदयसहनस्य । परस्य विषयेपरकीयधनेस्पृहाऽभिध्या । "परस्यविपयस्पृहेत्यपिपाठः । तत्रपरस्य विषयविपयिणीच्छेत्य
र्थः "। एकं । अभिचारेणध्यानंअभिध्या । अक्षांतिः । ईर्ष्या । द्वेपराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपिदोषारोपःअसूया । एकं ॥ २४ ॥ वैरं । विरोधः ।
विद्वेषः । त्रयंवैरस्य । मन्युः । शोकः । शुक् । त्रयंशोकस्य । शुक्चांता । पश्चात्तापः । अनुतापः । विप्रतीसारः । त्रयंपश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

क्षांतिस्तितिक्षाभिध्यातुपरस्यविपयेस्पृहा ॥ अक्षांतिरीर्ष्याऽसूयातुदोषारोपोगुणेष्वपि ॥ २४ ॥ वैरंविरोधोविद्वेपो मन्युशोकौतुशुक्स्त्रियां ॥ पश्चात्तापोनुतापश्चविप्रतीसारइत्यपि ॥ २५ ॥ कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधौस्त्रियौ ॥ शुचौतुचरितेशीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥ प्रेमानाप्रियताहार्दंप्रेमस्नेहोऽथदोहदं ॥ इच्छाकांक्षास्पृहेहातृड्वांछालिप्सामनोरथः ॥ २७ ॥

कोपः । क्रोधः । अमर्षः । रोषः । प्रतिघः । रुट् । क्रुध् । सप्तकंक्रोधस्य ।
तत्ररुट्रूपांता । स्त्रियौस्त्रीलिंगे । "रुट्क्रुधौटावंतावपि । क्रोधोभामःक्रुधारुषेतिशब्दार्णवः ॥" शुचौशुद्धेचरितेआचरणेशीलं । एकं । उन्मादः । चि
त्तविभ्रमः । द्वेचेतसोऽनवस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा । प्रियता । हार्दं । प्रेम । स्नेहः । पंचप्रेम्णः । तत्रप्रेमाना पुमान्स्नेहश्च । लिंगस्योक्तत्वात्संकरोनदो
पाय । प्रेमक्लीबे । दोहदं । इच्छा । कांक्षा । स्पृहा । ईहा । तृट् । वांछा । लिप्सा । मनोरथः ॥ २७ ॥

टी॰ कामः । अभिलापः । तर्षः । द्वादशस्पृहायाः । तत्र दोहदंगर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेपिदोहदं । तृट्पांता । सतर्पोमहांश्चेल्लालसा । द्वयोःस्त्रीपुंसयोः । उपाधिः धर्मचिंता द्वेधर्मचिंतनस्य । तत्रोपाधिःपुंसि । आधिः । मानसीव्यथा । द्वेमनःपीडायाः । आधिरुच्यतेपुंसि ॥ २८ ॥ चिंता । स्मृतिः । आध्यानं । नयंस्मरणस्य । उत्कंठा । उत्कलिका । द्वेउत्कंठायाः । " चिंतातुस्मृतिराध्यानंस्मरणंसस्पृहेपुनः ॥ उत्कंठोत्कलिकेतस्मिन्नभिध्यातूभयोरपीतिशब्दार्ण

कामोऽभिलापस्तर्षश्चसोऽत्यर्थंलालसाद्वयोः ॥ उपाधिर्नाधर्मचिंतापुंस्याधिर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥ स्याच्चिंतास्मृतिराध्यानमुत्कंठोत्कलिकेसमे ॥ उत्साहोध्यवसायःस्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥ कपटोऽस्त्रीव्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे ॥ कुसृतिर्निकृतिःशाठ्यंप्रमादोनवधानता ॥ ३० ॥ कौतूहलंकौतुकंचकुतुकंचकुतूहलं ॥ स्त्रीणांविलासविब्बोकविभ्रमाललितंतथा ॥ ३१ ॥

वः । " उत्साहः । अध्यवसायः । द्वेउत्साहस्य । येनकृत्वाअसाध्यसाधनेप्युद्यतोभवति । सउत्साहोऽतिशक्तिभाक्सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । "अतिशयशक्तिर्वीर्यमितित्वमरमालायांस्त्रीत्वं " । एकं ॥ २९ ॥ कपटः । व्याजः । दंभः । उपधिः । छद्म । कैतवं । कुसृतिः । निकृतिः । शाठ्यं । नवशाठ्यस्य । " शठकैतवे । कपटःपुन्नपुंसकयोः । " प्रमादः । अनवधानता । द्वेकर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं । कौतुकं । कुतुकं । कुतूहलं । चत्वारिकौतुकस्य । विलासः । विब्बोकः । विभ्रमः । ललितं ॥ ३१ ॥

हेला । लीला । अमीस्त्रीणांशृंगारभावजाः । शृंगाररससमुद्भूताःक्रियाश्चेष्टाःषडमीहावाउच्यते । एकैकं । तत्ररामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनांयःकश्चिद्व स्यतेविशेषःसविलासः । गर्वाभिमानसंभूतोविकारोऽनादरात्मकोविब्बोकः । वाग्वस्त्रभूषणादीनांस्थानविपर्यासोविभ्रमः सकलांगसमीचीनविन्या सोललितं । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनंहेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । "तत्ररामादिलीलांतस्यमूलंत्वेवं । विलासोंऽगेविशेषोयः प्रियाप्तावासनादिषु । विब्बोकोऽभिमतप्राप्तावपिगर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानंशृंगाराद्विभ्रमोमतः । अनाचार्योपदिष्टंस्याल्ललितंरतिचेष्टितं ॥ स्याद्भावसूचकोहावोहेलास्यैवानुभावनं ॥ प्रौढेच्छासुरतेहेलेतिवा ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीलाश्लिष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥ इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येपिद्व

हेलालीलेत्यमीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाः ॥ द्रवकेलिपरीहासाःक्रीडालीलाचनर्मच ॥ ३२ ॥

याः । लीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्रमःकिलकिंचितं ॥ मोट्टायितंकुट्टमितंविब्बोकोललितंतथा ॥ विहृतंचेतिमंतव्यादशस्त्रीणांस्वभावजाइतिनाटक रत्नकोशः॥ विच्छित्तिः । मंडनानादरन्यासोविच्छित्तीरूपदर्पतः ॥ किलकिंचितं। हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रंकिलकिंचितं ॥ मोट्टायितं । मोट्टायितं प्रियंस्मृत्वासांगभंगंविजृंभणं ॥ कुट्टमितं । दुःखोपचारःसौख्येपिहर्षात्कुट्टमितंमतं । विहृतं । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतंदर्शितेंगितं ।" द्रवः । केलिः परीहासः । "परिहासः" क्रीडा । लीला । "लीलेत्यत्रखेलेतिकेचित् ।" नर्म । पदंक्रीडामात्रस्य । केलिःपुंसि । भिन्नलिंगानांद्वंद्वाभावात् ॥ ३२ ॥

अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानुष्ठानं व्याजः। तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य। “लक्षमपि। व्याख्यायां च न नालक्षं क्वी
वव्याजशुरव्ययोरिति मूर्द्धन्यान्तेरभसः।” क्रीडा। खेला। कूर्दनं। त्रयं बाललीलायाः। घर्मः। निदाघः। स्वेदः। त्रयं स्वेदस्य। प्रलयः। नष्टचेष्टता।
द्वे। संज्ञानाशस्य ॥ ३२ ॥ अवहित्था। आकारगुप्तिः। द्वे “शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः।” आकारगोपनस्य। संवेगः। संभ्रमः। द्वे हर्षादि
नाकर्मसुत्वरणस्य। सोल्लासः। साभिप्रायो हासः। “उल्लासेनाधिक्येनक्षपणेन वा सह हितदाति वा।” आच्छुरितकमुच्यते। एकं। “परमस्यामर्षजन

व्याजोपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनं ॥ घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥ अवहित्थाकारगु
प्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥ स्यादाच्छुरितकं हासः सोल्लासः स मनाक्स्मितं ॥ ३४ ॥ मध्यमः स्याद्विहसितं रोमांचो
रोमहर्षणं ॥ क्रंदितं रुदितं क्रुष्टं जृंभस्तु त्रिपु जृंभणं ॥ ३५ ॥

कसशब्दहासस्य।” सहासो मनाक्‌ईषत्‌चेत्स्मितमुच्यते।
“ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितं। अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्।” ॥ ३४ ॥ सहासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात्।
“आकुंचितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा ॥ प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः।” एकं। रोमांचः। रोमहर्षणं। “पुलककंटकरोमविक्रियारोमो
द्गमाश्चापि च।” द्वे रोमोद्गमस्य। क्रंदितं। रुदितं। क्रुष्टं। त्रीणि रुदितस्य। जृंभः। जृंभणं। द्वे जृंभिकायाः। “जांभ इति ख्यातायाः।” तत्र जृंभस्त्रिषु ॥ ३५ ॥

विप्रलंभः । विसवादः । द्वेवचनायुक्तभाषणस्य । "अंगीकृतासंपादनस्येतिवा । " रिंगणं । " रिखणं । " स्खलनं । द्वेस्वधर्मादिश्चलनस्य । " बालानां हस्तपादैर्गमनस्येत्यन्ये " निद्रा । शयनं । स्वापः । स्वमः । संवेशः । पंचकंनिद्रायाः ॥ ३६ ॥ तंद्री । " तंद्रिः । तंद्रा । " प्रमीला । द्वेनिद्रायाआदौअंतेचयदालस्यतस्य । " अत्यंतश्रमादिनासर्वेंद्रियासामर्थ्यस्येतिवा । " भ्रकुटिः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । " पृषोदरादित्वादकारेभ्रकुटीत्यपि । "

विप्रलंभोविसंवादोरिंगणंस्खलनंसमे ॥ स्यान्निद्राशयनंस्वापःस्वप्नःसंवेशइत्यपि ॥ ३६ ॥ तंद्रीप्रमीलाभ्रुकुटिर्भ्रूकुटिर्भ्रकुटिःस्त्रियां ॥ अदृष्टिःस्यादसौम्येऽक्षिणसंसिद्धिप्रकृतीत्विमे ॥ ३७ ॥ स्वरूपंचस्वभावश्चनिसर्गश्चाथवेपथुः ॥ कंपोऽथक्षणउद्धर्षोमहउद्धवउत्सवः ॥ ३८ ॥ इतिनाट्यवर्गः ॥ अधोभुवनपातालंबलिसद्मरसातलं ॥ नागलोकोऽथकुहरंसुषिरंविवरंबिलं ॥ १ ॥

भयंक्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रकुंसत्रेद्रूप्यं । असौम्येऽक्षिणसरोषेचक्षुषिअदृष्टिरित्येकं । "असौम्येअसुदरेवा । विरुद्धादृष्टिरदृष्टिः । क्रूरदृष्टिरित्यर्थः । " संसिद्धिः । प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं । स्वभावः । निसर्गः । पंचस्वभावस्य । "इमेइतिद्वयो-स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्त । द्वेकंपस्य । क्षणः । उद्धर्षः । महः । उद्धवः । उत्सवः । पंचउत्सवस्य । महोऽद्गतः ॥ ३८ ॥ इतिनाट्यवर्ग. ॥ ७ ॥ अधोभुवन । पातालं । बलिसद्म । रसातल । नागलोकः । पंचपातालस्य । कुहरं । सुषिरं । "तालव्यादिरपि" विवर । बिलं ॥ १ ॥

छिद्रं । निर्व्यथनं । रोकं । रंध्रं । श्वभ्रं । "तालव्यादि" । वपा । सुषिः । "शुषिः" एकादश छिद्रमात्रस्य । सुषिःस्त्री । भुवियत् श्वभ्रं तत्रगतोऽवटइतिद्वयं । "गर्तोवटेकुकुंदरेइतिहैमः। गर्तेत्यपि । शठकुसरगर्तशुंगाइतिस्त्रीपुंसप्रकरणेरभसात् । अवटिरितीदंतोपि" । सुषिरमित्येकंसरंध्रेरंध्रयुक्तेवस्तुनि "।शुषिरमपि" तच्चिपुवाच्यलिंगं ॥ २ ॥ अंधकारः । ध्वांतं । तमिस्रं । तिमिरं । तमः । पंचकमंधकारस्य । तत्रांधकारःक्लीबपुंसोः । गाढेध्वांतेसातिशयेतमसिअंधतमसमित्येकं । क्षीणेध्वांतेऽवतमसमित्येकं ॥ ३ ॥ विष्वक्तमःसर्वव्याप्तिध्वांतंसंतमसमुच्यते । एकं । नागाःकाद्रवेयाः । द्वेनागानां । तदीश्वरःनागानामी

छिद्रंनिर्व्यथनंरोकंरंध्रंश्वभ्रंवपासुषिः ॥ गर्तावटौभुविश्वभ्रेसरंध्रेसुषिरंत्रिषु ॥ २ ॥ अंधकारोऽस्त्रियांध्वांतंतमिस्रंतिमिरंतमः ॥ ध्वांतेगाढेंऽधतमसंक्षीणेऽवतमसंतमः ॥ ३ ॥ विष्वक्संतमसंनागाःकाद्रवेयास्तदीश्वरः ॥ शेषोऽनंतोवासुकिस्तुसर्पराजोऽथगोनसे ॥ ४ ॥ तिलित्सःस्यादजगरेशयुर्वाहसइत्युभौ ॥ अलगर्दोजलव्यालःसमौराजिलडुंडुभौ ॥ ५ ॥

शः शेषोऽनंतइतिचोच्यते । द्वयं । वासुकिः । सर्पराजः । द्वेनागराजस्य । गोनसः । "गोनासगोनसावितित्रिकांडशेषः ।" ॥ ४ ॥ तिलित्सः । द्वेपाणसइतिप्रसिद्धस्य । अजगरः । शयुः । वाहसः । इतित्रयंअजगरस्य । आरइतिख्यातस्य । अलगर्दः । "अलगर्द्दः" जलव्यालः । द्वेजलसर्पस्य । "पाणसर्पविरोळेंइत्यादिप्रसिद्धस्य ।" राजिलः । "राजीलः" । डुंडुभः । "तवर्गतृतीयादिरपि" द्वेनिर्विषस्यद्विमुखसर्पस्यमालुंड, दुतोंडेइतिख्यातस्य । निर्मुक्तोनिर्विषःसर्पोराजिलःपरिकीर्तितइत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

निर्मुक्तः । मुक्तकंचुकः । द्वेत्यक्तकंचुकस्य । "अत्रकंचुक
मालुधानः । मातुलाहिः । द्वेखड्गाकारचित्रसर्पस्य । , आधोलें, दिवडइतिख्यातस्य । आशीर्विपोपि । आशीस्तालुगतादंष्ट्रातया विद्धोनजीव
स्वक्" सर्पः । पृदाकुः । भुजगः । भुजंगः । अहिः । भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषः । काकोदरः । फणी ॥ ७ ॥ दर्वी
ति । तत्रविषमस्येति" विषधरः । चक्री । व्यालः । "व्याडोपि" । सरीसृपः । कुंडली । गूढपात् । चक्षुःश्रवाः । पंचविंशतिःसर्पस्य ॥ ८ ॥ "लेलिहानाद्यष्टौसर्प
करः । दीर्घपृष्ठः । दंदशूकः । बिलेशयः । उरगः । पन्नगः । भोगी । जिह्मगः । पवनाशनः ।

आशीविषोविषधरश्च
मालुधानोमातुलाहिर्निर्मुक्तोमुक्तकंचुकः॥ सर्पःपृदाकुर्भुजगोभुजंगोऽहिर्भुजंगमः॥६॥ उरगःप
क्रीव्यालःसरीसृपः॥ कुंडलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाःकाकोदरःफणी॥७॥ दर्वीकरोदीर्घपृष्ठोदंदशूकोबिलेशयः॥ कुंभीनसःफणधरोहरिर्भोगधर
न्नगोभोगीजिह्मगःपवनाशनः॥८॥ "लेलिहानोद्विरसनोगोकर्णःकंचुकीतथा॥ त्रिष्वाहेयंविषास्थ्यादिस्फटायांतुफणाद्वयोः॥ समौ
स्तया॥ १ ॥ अहेःशरीरंभोगःस्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका॥"
कंचुकनिर्मोकौक्ष्वेडस्तुगरलंविषं॥९॥

यद्विषास्थ्यादिअहि
मात्रस्य । भोगइतिसर्पशरीरस्यैकं । आशीरित्यादिद्वेसर्पदंष्ट्रायाः ।" निर्मोकः । "निश्चयेनमुच्यतइति"
भवंतत्आहेयमुच्यते । एकं । स्त्रियांआहेयी । स्फटा । "फटा" फणा । द्वेफणायाः द्वे अपिस्त्रीपुंसयोः । कंचुकः । त्रयंविषमात्रस्य ॥ ९ ॥
द्वेसर्पत्वचः । क्ष्वेडः । गरलं । विषं । "पुल्लिंगमपि । पुंसिक्लीवेचेतिविषेणापिसंबध्यतइत्युक्तत्वात्"

काकोलः। कालकूटः। हलाहलः। सौराष्ट्रिकः। शौक्लिकेयः। ब्रह्मपुत्रः। प्रदीपनः ॥१०॥ दारदः। वत्सनाभः। अमीकाकोलाद्यानवस्थावरविषभेदाः। तत्र "काकोलादित्रयक्लीबपुंसोः। काकोलःकाकमेचकः। कालकूटः। पृथुमालिदैत्यरक्तोद्भवः। हलाहलस्तालपत्राकृतिः। हलाहलहालहलंहलाहलमित्यपि तत्पर्यायाः।" हलाहलंहालहलंवदंत्यपिहलाहलमितिद्विरूपकोशः। गोनासगोनसौहलाहलंहालहलंविषमितित्रिकांडशेषः।" सुराष्ट्रदेशेभवःसौराष्ट्रिकः। "सारोष्ट्रिकइत्यपि" शुक्लिकायांभवःशौक्लिकेयः। सोमलइतिप्रसिद्धः। ब्रह्मणःपुत्रःब्रह्मपुत्रः। यथाज्ञवल्क्यः। त्वंविषब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मेव्यवस्थित

पुंसिक्लीबेचकाकोलकालकूटहलाहलाः॥ सौराष्ट्रिकःशौक्लिकेयोब्रह्मपुत्रःप्रदीपनः॥ १०॥ दारदोवत्सनाभश्च विषभेदाअमीनव॥ विषवैद्योजांगुलिकोव्यालग्राह्यहितुंडिकः॥ ११॥ इतिपातालभोगिवर्गः॥ ॥ ९॥
स्यान्नारकस्तुनरकोनिरयोदुर्गतिःस्त्रियां॥ तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः॥ १॥

इति। प्रदीपयतिजठरमितिप्रदीपनः। दरदिदेशेभवोदारदः। वत्सनाभः। वचनागइतिप्रसिद्धः। विषवैद्यः। जांगुलिकः। द्वेविषहारवैद्यस्य। "जांगुलींविषविद्यामधीतेवेदवा। उक्तंच। परीक्षितंसमश्नीयाज्जांगुलीभिर्भिषग्वरइति।" व्यालग्राही। अहितुंडिकइतिद्वेसर्पग्राहिणः। गारुडीतिप्रसिद्धस्य। "व्यालग्राह्याहितुंडिकइतिपाठः। तत्र आहितुंडिकइति" ॥११॥ इतिपातालभोगिवर्गः॥ नारकः। नरकः। निरयः। दुर्गतिः। चत्वारिनरकस्य। नरकभेदानाह। तपनः। अवीचिः। महारौरवः। रौरवः॥१॥

संघातः। "संहारः"। कालसूत्रं। इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः। आद्यशब्दात्तामिस्रकुंभीपाकादयः। तप्यतेअनेनतपनः। जलवत्भासमानोप्यरूमपृष्ठ
रूपत्वान्नवीचयोयत्रसोऽवीचिः। रुरवोनामक्रव्यादाअतिक्रूरास्तत्संबंधीमहानरकोमहारौरवः। रुरवःसर्पेभ्योतिहिंस्राजतुविशेषास्तत्संबंधीरौरवः।
सम्यक्हन्यतेयत्रसंघातः। कालरूपाणिसूत्राणियत्रतत्कालसूत्रं। एकैकं। नारकाःनरकेभवाःसत्वाःप्राणिनःप्रेताउच्यते। एकं। नारकीसिंधुनदीवैतर
णीज्ञेया। एकं। नारक्यलक्ष्मीरशोभानिर्ऋतिःउच्यते। एकं॥ २ ॥ विष्टिः। आजूः। द्वेनरकेहठात्प्रक्षेपस्य। "निर्मूल्यकर्मकरणेइतिमुकुटः। भद्रा

संघातःकालसूत्रंचेत्याद्याःसत्वास्तुनारकाः॥ प्रेतावैतरणीसिंधुःस्यादलक्ष्मीस्तुनिर्ऋतिः॥२॥ विष्टिराजूःकारणा
तुयातनातीव्रवेदना॥ पीडाबाधाव्यथादुःखमामनस्यंप्रसूतिजं॥ ३॥

स्व्यकरणस्येत्यन्ये। विष्टिःकर्मकरेमूल्ये
भद्राजूप्रेरणेपुचेतिहैमः" आजूर्वेतनयोर्विष्टिरितिशाश्वतः। कारणा। यातना। तीव्रवेदना। त्रयंनरकपीडायाः। पीडा। बाधा। "आबाधेतिवाछेदः।
आबाधावेदनादुःखमितिहलायुधः।" व्यथा। दुःखं। आमनस्यं। "अमानस्य। प्रसूतिजममानस्यंकृच्छ्रकष्टंकलाकुलमितिवाचस्पतिः। अत्रअमनसो
भावइतिमानस्याद्भिन्नमितिवाविग्रहः।" प्रसूतिज॥ ३॥

कष्टं । कृच्छ्रं । आभीलं । नवदुःखस्य । अत्रनवापिदुःखस्येत्येके । "पीडादिचतुष्कंमन पीडायाः । आमनस्यादिद्वयवैमनस्यस्य । कष्टादित्रयंशरीरपीडायाइतिभेदः । " एषामध्येयद्दुःखादिकंभेद्यगामि विशेष्यवृत्तिततत्रिषु । यथासेयंसेवादुःखाचवहुरूपा । सोयंदुःखःसुतोऽगुण सर्वंदुःखंविवेकिनइति । भेद्यगामित्वाभावेतदुक्तलिंगमेव ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ॥ ५ ॥ समुद्रः । अब्धिः । अकूपारः । पारावारः । "पारापारः" । सरित्पतिः । उदन्वान् । उदधिः । सिंधु । सिंधुर्वमथुदेशाब्धिनदेनासरितिस्त्रियामितिविश्वमेदिन्यौ । "सरस्वान् । सागरः । अर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरः । जलनि

स्यात्कष्टंकृच्छ्रमाभीलंत्रिष्वेषांभेद्यगामियत् ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ॥ ५ ॥ समुद्रोऽब्धिरकूपारःपारावारःसरित्पतिः ॥ उदन्वानुदधिःसिंधुःसरस्वान्सागरोर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरोजलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥ तस्य प्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥ आपःस्त्रीभूम्निवार्वारिसलिलंकमलंजलं ॥ पयःकीलालममृतंजीवनं भुवनंवनं ॥ ३ ॥

धिः । यादःपतिः । अपांपतिः । पंचदशसमुद्रमात्रस्य । तस्यसमुद्रस्यप्रभेदाः । क्षीरोदः । लवणोदः । तथा अपरेदध्युदघृतोदसुरोदेक्षूदस्वादूदाः । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाःसमाइत्याद्युक्तेः । " एकैकं ॥ २ ॥ आपः । वाः । वारि । "वारं" सलिलं । "सरिलसलिलंजलमितिवाचस्पतिः । " कमलं । जलं । पयः । कीलालं । अमृतं । जीवनं । भुवनं । वनं ॥ ३ ॥

। कंदकंजलमितित्रिकांडशेषः । अस्मि
कबंधं । “कमंधमितिवा । ” उदकं । “दकमित्यपि । प्रोक्तंप्राज्ञैर्भुवनममृतंजीवनीयंदकंचेतिहलायुधः । कंदकंजलमितित्रिकांडशेषः । अस्मि
न्पक्षेकबंधंचदकंपाथइतिपाठः । ” पाथः । पुष्करं । सर्वतोमुखं । अंभः । अर्णः । तोयं । पानीयं । नीरं । “नारं” क्षीरं । अंबु । शंबरं । “संबर
मितिदंत्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं । घनरसः । सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्रआपःस्त्रियांबहुत्वेचनित्यं । वाःरेफांता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियांक्लीबेच ।
घनरसःपुंसि । शेषंक्लीबे । “असुनिआपःसांतंक्लीबेच । वारंनारमित्युभयमक्लीबं । अत्रसर्वत्रसंसारावर्तःप्रमाणं । नारंघनरसःपुमानितिशब्दार्णवः ।

कबंधमुदकंपाथःपुष्करंसर्वतोमुखं ॥ अंभोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरं ॥ ४ ॥ मेघपुष्पंघनरसस्त्रिषुद्वेआप्य
मम्मयं ॥ भंगस्तरंगऊर्मिर्वास्त्रियांवीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥ महत्सूल्लोलकल्लोलौस्यादावर्तोंऽभसांभ्रमः ॥

घनरसमितिक्लीबमपि । घनरसमंबुक्षीरमितिरत्नकोशात् । ” कुपीठंकांडमस्त्रीस्याज्जीवनीयंकुशंविषमित्यपि । आप्यं । अम्मयं । द्वेजलविकारस्य ।
त्रिषु । “आप्या । अम्मयी । इत्यादि । ” भंगः । तरंगः । ऊर्मिः । वीचिः । चत्वारिलहर्याः । वास्त्रियामितिऊर्मिणावीचिनाचसंबध्यतेकाकाक्षिवत् ।
ऊर्मिरेवस्त्रीपुंसयोः । वीचिस्तुनित्यंस्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सुऊर्मिषुउल्लोलःकल्लोलइतिद्वयं । अंभसांभ्रमःमंडलाकारेणभ्रमणंआवर्तःस्यात् । एकं ।

पृषंति । विंदवः । पृषतः । विप्रुषः । चत्वारिजलबिंदूनां । तत्रपृषन्क्लीबे । बिंदुपृषतौपुंसि । विप्रुट्स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । "वक्राण्यपि । वक्रःशनै श्चरेपुंसिपुटभेदेनपुंसकं । " पुटभेदाः । भ्रमाः । जलनिर्गमाः । चत्वारियानिचक्राकारेणजलान्यधोयांतितेषां । "चक्रादिद्वयंचक्राकारेणजलाना मधोयानस्य । भ्रमादिद्वयंजलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौअधःस्थजस्योर्ध्वनिःसरणस्येतिवामतं । " कूलं । रोधः । तीरं । प्रतीरं । तटं । पंचतीरस्य । रोधःसांतं । "अदंतोपि । रोधःप्रोक्तश्चरोधसीतिसंसारावर्तः । " तटंत्रिलिंगं ॥ ७ ॥ परंचअर्वाक्चपरार्वाचीतीरेक्रमेणपारावारेउच्येते । नद्याःप

पृषंतिबिंदुपृषताःपुमांसोविप्रुषःस्त्रियां ॥ ६ ॥ चक्राणिपुटभेदाःस्युर्भ्रमाश्चजलनिर्गमाः ॥ कूलंरोधश्चतीरंचप्रतीरंचतटंत्रिषु ॥ ७ ॥ पारावारेपरार्वाचीतीरेपात्रंतदंतरं ॥ द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपंयदंतर्वारिणस्तटं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतत्पुलिनंसैकतंसिकतामयं ॥ निषद्वरस्तुजंबालःपंकोऽस्त्रीशादकर्दमौ ॥ ९ ॥

रतीरं पारंअवाक्तीरंअवारमित्यर्थः । ए कैकं । तयोःपारावारयोःअंतरंमध्यंपात्रमुच्यते । एकं । वारिणोऽतर्मध्येयत्तटंतद्द्वीपइतिअंतरीपमितिचोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यांसंबध्यते । द्वे "द्विर्गताआपोऽस्मिन्द्वीपः । अपांअंतर्गतंअंतरीपं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतोयक्रमेणोत्थंतत्पुलिनमुच्यते । एकं । सैकतं । सिकतामयं । द्वेवालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः । जंबालः । पंकः । शादः । कर्दमः । पंचकर्दमस्य । तत्रपंकःपुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः। परीवाहाः। "परिवाहाः।" द्वयं निर्गममार्गे प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषां। तथा च प्रयोगः। उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणं॥ तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवांभसामिति। जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके। कूपकाः। विदारकाः। द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियंते तेषां। स्रोतो द्विधा कारिणः शिलादयः कूपका इत्येके। नौतार्यं नावा तारितुमर्हं जलादौ नाव्यं। एकं। त्रिषु। नौः। तरणिः। तरिः। त्रयं नौकायाः। तरीरित्यपि लक्ष्मीवत्।

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः॥ नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥
उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोंऽबुसरणं स्वतः॥ आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठांबुवाहिनी॥ ११॥

"कृदिकारादिति ङीपि। तरणी। तरीत्यपि। तरणीतरीति हैमः।" ॥ १०॥ उडुपं। प्लवः। कोलः। त्रयमल्पनौकायाः॥ "होडी पडाव इति ख्यातायाः" स्वतो यदंबुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते। सांतमेकं। "तालव्यादिरपि।" आतरः। तरपण्यं। द्वे तरणमूल्यस्य। काष्ठांबुवाहिनी काष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते। "द्रुणि द्रोणिः" काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः। एकं। डोणी इति ख्यातस्य॥ ११॥

सांयात्रिकः । "समुद्रितानांगमनंद्वीपांतरगमनं वासंयात्रा साप्रयोजनमस्यास्तीति ।" पोतवणिक् । द्वे नौकयावाणिज्यकारिणः । कर्णधारः । नाविकः । द्वे अरित्रंधृत्वायस्तारयतितस्य । नियामकाः । पोतवाहाः । द्वेपोतमध्यस्थितकाष्ठापेट्टजंत्वादिज्ञानायस्थित्वायेनियंतुंशक्तास्तेषां । कूपकः । गुणवृक्षकः । द्वेरज्ज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य "कुवा, डोलकाठी" इतिख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादंडः । क्षेपणी "क्षेपणिःक्षिपणिरितिच" द्वेनौकावाहकदंडस्य ।

सांयात्रिकःपोतवणिक्कर्णधारस्तुनाविकः ॥ नियामकाःपोतवाहाःकूपकोगुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
नौकादंडःक्षेपणीस्यादरित्रंकेनिपातकः ॥ अभ्रिःस्त्रीकाष्ठकुद्दालःसेकपात्रंतुसेचनं ॥ १३ ॥

"वल्हें" इतिख्यातस्य । अरित्रं । केनिपातकः । द्वेकर्णस्य सुकाणूंइतिख्यातस्य । अभ्रिः । "अभ्रीत्यपि ।" काष्ठकुद्दालः । "काष्ठकूद्दालः ।" द्वेपोतादेर्मलापनयनार्थकाष्ठकुद्दालस्य । कुदलीइतिख्यातस्य । सेकपात्रं । सेचनं । द्वेचर्मादिरचितस्यजलोत्सर्जनपात्रस्य । "वालदी । डोलइतिख्यातस्य ।" यानपात्रंतुपोतोऽब्धिभवेत्रिषुसमुद्रियं ॥ सामुद्रिकोमनुष्योऽब्धिजातासामुद्रिकाचनौरितिकाचित् ॥ १३ ॥

नावोर्धंअर्धनावमित्येक । तत्क्लीबे । नावोद्विगोरर्धाच्चेतिटच् । अतीतनौकेनौकामतीत्यवर्तमानेमनुष्यादौअतिनु । एक । त्रिलिंगं । अत.परंआगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्यत्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । प्रसन्नः । अच्छः । द्वेनिर्मलस्य । कलुषः । अनच्छ. । आविलः । त्रयमलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्न । गभीर । गंभीरं । त्रीणिगंभीरस्य । "खोलइतिख्यातस्य ।" तद्विपर्ययेगंभीरादितरस्मिन्उत्तानमित्येक । अगाधं । अतलस्पर्शं । द्वेअत्यं

निम्नंगभीरंगं भीरमुत्तानंतद्विपर्यये ॥ अगाधमतलस्पर्शेकैवर्तेदाशधीवरौ ॥ १५ ॥ आनायःपुंसिजालंस्याच्छणसूत्रंपवित्रकं ॥ मत्स्याधानीकुवेणीस्याद्बडिशंमत्स्यवेधनं ॥ १६ ॥ पृथुरोमाझषोमत्स्योमीनोवैसारिणोऽडजः ॥ विसारःशकुली चाथगडकःशकुलार्भकः ॥ १७ ॥

-क्लीबेऽर्धनावंनावोऽर्द्धेतीतनौकेऽतिनुत्रिषु ॥ त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छःकलुषोनच्छआविलः ॥ १४ ॥

तगभीरस्य । कैवर्तः । दाशः । "दासः" धीवरः । त्रयंकैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः । जालं । द्वेजालस्य । शणसूत्रं । पवित्रकं । द्वेशणसूत्रस्य । मत्स्याधानी । कुवेणी । द्वेमत्स्यबंधनकरंडिकायाः । बडिश । "बडिशा । बडिशी । त्रयोपिलमध्यावा । " मत्स्यवेधनं । द्वेमत्स्यवेधनस्य । गळइतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा । झषः । मत्स्यः । मीनः । वैसारिणः । अंडजः । विसारः । शकुली । अष्टौमत्स्यस्य । गडकः । शकुलार्भकः । द्वेमत्स्यविशेषस्य । गरइतिप्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥

टी॰

सहस्रदंष्ट्रः। पाठीनः। द्वे वङ्कदंदस्य मत्स्यविशेषस्य। उलूपी। शिशुकः। द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य। नलमीनः। "डलयोरभेदान्नडमीनोपि"। चिलिचिमः। "चिलिचिमिः। नलमीनश्चिलिचिमिरिति वोपालितः।" द्वे जलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य। वेगसाइतिप्रसिद्धस्य। प्रोष्ठी। शफरी। द्वे सहरीइतिख्यातस्य। "शुभ्र" मत्स्यविशेषस्य। पुंसि तु प्रोष्ठः। शफरः॥ १८॥ क्षुद्राश्च ते अंडमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते। एकं। अथो

सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ॥ नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः॥ १८॥ क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः॥ रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः॥ १९॥ तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजंतवः॥ तद्भेदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः॥ २०॥

झषा मत्स्यविशेषा वक्ष्यंते न तु पर्यायाः। रोहितः। रोहीइतिप्रसिद्धस्य। मद्गुरः। मंगराइतिप्रसिद्धः। शालः। "सालोपि" चक्रांकितो मत्स्यः। राजीवः। रायाइतिप्रसिद्धः। शकुलः। "अतिवेगवान्। सौराइतिप्रसिद्धः"। तिमिः॥ १९॥ तिमिंगिलः। आदिशब्दान्नंद्यावर्तादयोन्ये। एकैकं। यादांसि। जलजंतवः। द्वे जलचरमात्रस्य। तद्भेदाः जलजंतूनां विशेषाः। शिशुमारः शिरसइतिख्यातः। "शिशुमारोंऽबुसंभूतजंतौ तारात्मके च्युत इति विश्वमेदिन्यौ।" उद्रः हूदइतिप्रसिद्धः। शंकुः सफूइतिप्रसिद्धः। मकरो मगरइतिप्रसिद्धः। आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः॥ २०॥

कुलीरः "कुलिरः" कर्कटकः। "करकटः। कर्कटः। कर्कडः। कर्कडःकुलिरेइतिहैमः।" द्वे कुरले "खेकडा" इतिख्यातस्य। कूर्मः। कमठः
कच्छपः। "अन्यत्रकच्छपीत्यपिपाठः। कच्छपीवल्लकीभेदेडुलौक्षुद्रगदांतरे। पुंसिनिध्यंतरेकूर्मेमल्लबंधांतरेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।" त्रीणिकांस
वइतिप्रसिद्धस्य। ग्राहः। अवहारः। द्वे गोह। "नाडेसावज" इतिख्यातस्य। अवव्हियतेऽनेनेति अवहाराधारावायानामुपसंख्यानमितिघञ्। क
र्तरिणोवा। "अत्रअवराहइतिपर्यायांतरंदृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रहत्यागइत्यस्मात्घञिबोध्यं। अवहारस्तुयुद्धादिविश्रांतौग्राहचोरयोरितिहैमः।"
नक्रः। कुंभीरः। द्वेनक्रस्य ग्राहविशेषस्य। "सुसरइतिख्यातस्य।" कुंभीहस्ती तमीरयतिकुंभीरः। महीलता॥२१॥ गंडूपदः। किंचुलकः। "किंचिलि
कः। किंचुलुकः।" त्रीणिजलचरभेदस्य। केंचू।
"काडू, दानवार, गाडोळ" इतिख्यातस्य। गड्डौग्रंथयःपदान्यस्य गंडूपदः। निहाका। गोधिका। द्वेजलगोधिकायाः "पाण्यांतीलघोरपडइतिख्या
ताया।" रक्तपा। जलौका। जलौकसः। त्रीणिजळूइतिख्यातस्य तत्रजलौकसःस्त्रीत्वेबहुत्वेचनित्यं। "उचःकइतिनिपातितोऽदंतओकशब्दः।
जलौकातुजलौकास्याज्जलूकाचजलौकसीतिससारावर्ताद्बहुवचनप्रायिकं। जलौकापिजलौकास्याज्जलूकाजलजंतुकेतितारपालोपि" ॥ २२ ॥

स्यात्कुलीरःकर्कटकःकूर्मेकमठकच्छपौ॥ ग्राहोवहारोनक्रस्तुकुंभीरोथमहीलता॥ २१ ॥ गंडूपदःकिंचुलकोनि
हाकागोधिकासमे॥ रक्तपातुजलौकायांस्त्रियांभूम्निजलौकसः॥ २२ ॥

मुक्तास्फोटः । शुक्तिः । द्वेशुक्तिकायाः । शंखः । कंबुः । द्वेशखस्य । "पुन्नपुंसकौ ।" क्षुद्रशंखाः । शंखनखाः । "शंखनकाः । द्वेसूक्ष्मशखानां । जलशुक्तयःजलमात्रजाःशुक्तयःशंबूकाउच्यंते । "शंबुकः । शांबूकः । शंबुः ।" एकं । क्षुद्रशुक्तिकाना । शंबूकःस्त्रीपुंसयोः । "शंबूकाननपुंसके इतिमेदिनी । शंबूकः । शंबुकः । शंबपूर्वःकांतस्तुसर्वदा । ककारेणविनाशेपोदृश्यतेग्रंथविस्तरइत्युत्पलिनी" ॥ २३ ॥ भेकः । मंडूकः । वर्षाभूः ।

मुक्तास्फोटःस्त्रियांशुक्तिःशंखःस्यात्कंबुरस्त्रियौ॥ क्षुद्रशंखाःशंखनखाःशंबूकाजलशुक्तयः॥२३॥ भेकेमंडूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥ शिलीगंडूपदीभेकीवर्षाभ्वीकमठीडुलिः॥ २४॥ मद्गुरस्यप्रियाश्रृंगीदुर्नामादीर्घकोशिका॥जलाशयाजलाधारास्तत्रागाधजलोन्ह्रदः॥ २५॥

शालूरः । "परिसरककलासस्वेदसालूरइत्यूष्मविवेकाद्दंत्यादिरपि" प्लवः । दर्दुरः । षड्भेकस्य । शिली । गंडुपदी । द्वेस्वल्पगंडूपदजातेः । भेकी । वर्षाभ्वी । "वर्षाभूः" द्वेक्षुद्रभेकजातेः । कमठी । डुलिः । द्वेकूर्म्याः ॥ २४ ॥ मद्गुराख्यस्यमत्स्यविशेषस्यप्रियास्त्रीशृंगीत्युच्यते । एकं । दुर्नामा । "दुर्नाम्नी ।" दीर्घकोशिका । द्वेजलूकाकारस्यजलचरविशेषस्य । जलाशयाः । जलाधाराः । द्वेतडागादीनां । तत्रजलाशयेष्वेववक्ष्यमाणाविशेषाः । अगाधमतलस्पर्शंजलंयस्यसजलाशयोन्ह्रदउच्यते । एकं ॥ २५ ॥

निपानं । इतिद्वे ।
उपकूपजलाशयेकूपसमीपेयोजलाशयःकूपोद्धृतांबुस्थापनीयशिलादिरचितोगर्तः यत्रत्यंजलंसुखेनगावःपिबंतितत्रआहावः । निपानं । इतिद्वे । अस्यकूपस्यनेमिःअंतेरज्ज्वादिधारणार्थंदारुयंत्रं सात्रि
अंधुः । प्रहिः । कूपः । उदपानं । चत्वारिविहीरइतिख्यातस्य । तत्रोदपानंपुंसिवा ॥ २६॥ अस्यकूपस्यनेमिःअंतेरज्ज्वादिधारणार्थंदारुयंत्रं सात्रि
का । एकं । "हातराहाटइतिख्यातस्य । " अस्यकूपस्यपाषाणादिभिर्यन्मुखनिबंधनं नंदीपटइतिख्यात सवीनाहउच्यते । " विनाहः" । एकं पुष्क
रिणी । खातं । द्वेपुष्करिण्याः । अखातं । देवखातकं । "अखातोदेवखातकइतिपुंस्काडेऽमरदत्तात्पुंस्यपि " द्वेअकृत्रिमख्यातस्य । " देवद्वारस्थ

आहावस्तुनिपानंस्यादुपकूपजलाशये ॥ पुंस्येवांऽधुःप्रहिःकूपउदपानंतुपुंसिवा ॥ २६॥ नेमिःस्त्रिकास्यवीनाहो
मुखबंधनमस्ययत्॥ पुष्करिण्यांतुखातंस्यादखातंदेवखातकं॥ २७॥ पद्माकरस्तडागोऽस्त्रीकासारःसरसीसरः॥
वेशंतःपल्वलंचाल्पसरोवापीतुदीर्घिका॥ २८॥

जलाशयस्येत्यन्ये । " ॥ २७ ॥ पद्माकरः । तडागः । कासारः ।
सरसी । सरः । पंचतडागस्य । तत्रतडागेतटाकइतिपाठः । सपुन्नपुंसकयोः । "तटाकतडागावपि । अत्रपद्मादिद्वेसपद्मागाधजलाशयस्य । कासा
रादित्रयंकृत्रिमपद्माकरस्येत्यपिमतं । " सरसीस्त्री । सरःसांतं । वेशंतः । पल्वलं । "पल्वलः" वेशतःपल्वलोऽस्त्रीतिवाचस्पतिः । " अल्पसरः ।
त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी । "वापिः । वाप्यांवापिरपिस्मृतेतिद्विरूपकोशः ।" दीर्घिका । द्वे । दीर्घीतिख्यातायाः । " अधरोहणवापिकायाः । "॥ २८॥

१०

खेयं । परिखा । दुर्गाद्बहिर्यत्खातं क्रियते तस्य चरइति प्रसिद्धस्य । यत्र अंभसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स आधार उच्यते । एकं । "धरण, बांधइतिख्यातस्य । " यदुक्तं । अपां धारणमाधारस्तद्दल्यं चालवालकमिति । आलवालं । "अलवालं । " आवालं । आवापः । त्रीणि वृक्षादिमूले समंततोंऽभसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तस्य । "अळेंइतिख्यातस्य । " नदी । सरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी । शैवालिनी । तटिनी । ह्रादिनी । "ह्र

खेयंतुपरिखाधारस्त्वंभसांयत्रधारणं ॥ स्यादालवालमावालमावापोथनदीसरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणीशैवलिनी
तटिनीह्रादिनीधुनी ॥ स्रोतस्विनीद्वीपवतीस्रवंतीनिम्नगापगा ॥ ३० ॥ "कूलंकषानिर्झरिणीरोधोवक्रासरस्वती" ॥
गंगाविष्णुपदीजन्हुतनयासुरनिम्नगा ॥ भागीरथीत्रिपथगात्रिस्रोताभीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

दिनी । " धुनी । स्रोतस्विनी । "स्रोतस्वती । " द्वीपवती । स्रवंती । निम्नगा । आपगा । "अपगेति ह्रस्वादिरपि । विद्यादगारमागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोशः । " द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ "कूलंकषादि सरस्वत्यंतानि चत्वार्यपि नद्याः " । गंगा । विष्णुपदी । जन्हुतनया । सुरनिम्नगा । भागीरथी । त्रिपथगा । त्रिस्रोताः । भीष्मसूः । अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताःसांता ॥ ३१ ॥

कालिंदी । सूर्यतनया । यमुना । शमनस्वसा । चत्वारियमुनायाः । शमनस्वसाक्रंदंता । रेवा । नर्मदा । सोमोद्भवा । मेकलकन्यका । " मेखलक
न्यका " चत्वारिनर्मदायाः । " मेकलकपिरद्रिर्वातस्यकन्यका । " ॥ ३२ ॥ करतोया । सदानीरा । द्वे गौरीविवाहेकन्यादानोदकाज्जातायाः । " य
दुक्तं । प्रथमंकर्कटेदेवीत्र्यहंगंगारजस्वला । सर्वारक्तवहानद्यःकरतोयांबुवाहिनीति ।" बाहुदा । सैतवाहिनी । द्वेकार्तवीर्यार्जुनेनयाऽवतारितातस्याः
" बाहुदस्यकार्तवीर्यस्येयंबाहुदा । " शतद्रुः । शुतुद्रिः । द्वेशतरुद्रेतिदेशभाषयाप्रसिद्धायाः । शुतुद्रिरित्यपिपाठः । शुतुद्रिस्तोममितिश्रुतेःपाठात् ।

कालिंदीसूर्यतनयायमुनाशमनस्वसा ॥ रेवातुनर्मदासोमोद्भवामेकलकन्यका ॥ ३२ ॥ करतोयासदानीराबाहु
दासैतवाहिनी ॥ शतद्रुस्तुशुतुद्रिःस्याद्विपाशातुविपाट्स्त्रियां ॥ ३३ ॥ शोणोहिरण्यवाहःस्यात्कुल्याऽल्पाकृत्रिमा
सरित् ॥ शरावतीवेत्रवतीचंद्रभागासरस्वती ॥ ३४ ॥

वसिष्ठशापभयाच्छतधाद्रुताशतद्रुः । विपाशा । विपाट् । द्वेपाश
मोचिनीतिख्यातायाः । वसिष्ठंविपाशयतीतिविपाट् । शकारांता ॥ ३३ ॥ शोणः । हिरण्यवाहः । द्वेनदविशेषस्य । " शोणानदीतिप्रसिद्धस्य । "
याऽल्पाकृत्रिमासरित्साकुल्या । तालव्यांतं । एकं । " कुल्यानदीकुल्यमस्थिकुल्यावारिप्रणालिकेतिधरणेर्नदीमात्रेपि । शरावती । वेत्रवती । चंद्रभा
गा । " चांद्रभागा । चांद्रभागी । चंद्रभागी । चंद्रभागाचांद्रभागाचांद्रभागीचसामता ॥ चंद्रभागीचसैवोक्तेतिद्विरूपकोशः । " सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी। एतेपंचसरिद्विशेषाः। एकैकं। अन्याश्चसरितःकौशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीतिशेषः। संभेदः। सिंधुसंगमः। द्वेनदीमेलकस्य "संभिद्यतेमिलंत्यत्रसंभेदः।" पयसोजलस्यपदव्यांनिर्गमनमार्गेमकरमुखादिरूपाप्रणालीत्येक तनूद्वयोः। पुंसितुप्रणालः ॥३५॥ उत्तरोदाविकसार। यौत्रिपुदेविकायांनद्यांभवंदाविकं। सरव्यांनद्यांभवंसारवं। एकैकं। स्त्रियांतुदाविकी। सारवी। सौगंधिकं। कल्हारं। "कह्लारं" संध्याविकासिनःशुभ्रसरोजस्य। हल्लकं। रक्तसंध्यकं। द्वेरक्तकल्हारस्य। सक्तान्संधीन्अकतिरक्तसंध्यकं॥३६॥ उत्पलं। कुवलयं। द्वेकुमुदस्य। "कमलसाधारणस्ये

काविरीसरितोन्याश्चसंभेदःसिंधुसंगमः॥ द्वयोःप्रणालीपयसःपदव्यांत्रिपुतूत्तरौ॥३५॥ देविकायांसरव्यांचभवेदाविकसारवौ॥ सौगंधिकंतुकल्हारंहल्लकंरक्तसंध्यकं॥ ३६ ॥ स्यादुत्पलंकुवलयमथनीलांबुजन्मच॥ इंदीवरंचनीलेस्मिन्सितेकुमुदकैरवे॥३७॥शालूकमेषांकंदःस्याद्वारिपर्णीतुकुंभिका॥जलनीलीतुशैवालंशैवलोथकुमुद्वती॥ ३८॥

त्यन्ये। कुवलंतूत्पलंकुवमितित्रिकांडशेषः।" नीलेस्मिनुत्पले नीलांबुजन्म। इंदीवरंद्वितिद्वे। "इंदिवरं। इंदीवारं इत्यपि।" सितेशुभ्रेस्मिनुत्पलेकुमुदं। कैरवं। द्वे। "केरवस्यहंसस्येदंप्रियंकैरवं"॥३७॥ एषांउत्पलविशेषाणांकंदःशालूकंस्यात्। एकं। वारिपर्णी। कुंभिका॥ द्वेजलकुंभीतिख्यातायाः। जलनीली। शेवालं। शेवलः। शैवालः। शेवालश्चापिशैवालःशेवलोजलनीलिका।" अयंशेवाळइतिख्यातस्य। कुमुद्वती ॥३८॥

कुमुदिनी । द्वेकुमुदिन्याः । "कुमुदयुक्तदेशस्यच । " नलिनी । " नडिन्यपि । नडाःसंत्यत्रेतिनडिनी । " बिसिनी । पद्मिनी । त्रयंकमलिन्याः । मुखश
ब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं । नलिनं । अरविंदं । महोत्पलं ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं । कमलं । शतपत्रं । कुशेशयं । पंकेरुहं । तामरसं । सारसं । सरसीरुहं
॥ ४० ॥ विसप्रसूनं । राजीव । पुष्करं । अंभोरुहं । षोडशकमलस्य । वापुंसीतिषोडशाभिरपिसंबध्यते । तत्रपुंडरीकं । सितांभोजं । द्वेसितकमलस्य । र
क्तसरोरुहं ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं । कोकनदं । त्रयंरक्तकमलस्य । कोकनदमितिरक्तकुंदेपिवर्तते । यदाहुः । रक्ताब्जेरक्तकुंदेचबुधैःकोकनदंस्मृतमिति । नालः ।

कुमुदिन्यांनलिन्यांतुविसिनीपद्मिनीमुखाः ॥ वापुंसिपद्मंनलिनमरविंदंमहोत्पलं ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रंकमलंशतप
त्रंकुशेशयं ॥ पंकेरुहंतामरसंसारसंसरसीरुहं ॥ ४० ॥ विसप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहाणिच ॥ पुंडरीकंसितांभोज
मथरक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलंकोकनदंनालोनालमथास्त्रियां ॥ मृणालंबिसमब्जादिकदंबेखंडमस्त्रियां ॥ ४२ ॥

नालं । "नालानालीच" द्वेपद्मादिदंडस्य । मृणालं । बिसं । " मृणाली । मृणालः । बिशं । मृणालंनलदेक्लीबंपुन्नपुंसकयोर्बिशइतिविश्वः ॥ मृणाले
तुबिशंबिसमितिद्विरूपकोशः ।" द्वेमृणालस्य भिसेंइतिख्यातस्य । अस्त्रियांक्लीबपुंसोः । अब्जादिकदंबे कमलादीनांसमूहेखंडमित्येकमस्त्रियां " शं
डः । षंडः ।" तालव्योमूर्द्धन्योऽब्जादिकदंबेषंडशब्दोयं । मूर्द्धन्यएवदपभेपूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टइत्यूष्मविवेकः ॥ ४२ ॥

टी॰

करहाटः । शिफाकंदः । द्वेपद्ममूलस्य । " शिफामूलतरुप्ररोहस्तत्सहितःकंदः कंदोमूलं । शिफेतिचकंदमितिचपृथक्नामनीइत्येके । किंजल्कः । केसरः । "केशरः" । द्वेकेसरस्य । संवर्तिका । नवदलं । द्वेपद्मादीनांनवपत्रस्य । बीजकोशः । वराटकः । द्वेबीजकोशस्य । बीजानांकमलाक्षाणांकोशोबीजकोशः ॥४३॥ इतिवारिवर्गः ॥ ९ ॥ उक्तान्वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति । उक्तमिति । मयास्वर्व्योमादिकमुक्तं । शब्दादीतिरसगंधा

करहाटःशिफाकंदःकिंजल्कःकेसरोऽस्त्रियां ॥ संवर्तिकानवदलंबीजकोशोवराटकः॥ ४३ ॥ इतिवारिवर्गः ॥ ९ ॥
उक्तंस्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकं ॥ पातालभोगिनरकंवारिचैपांचसंगतं॥ १ ॥इत्यमरसिंहकृतौनाम
लिंगानुशासने॥स्वरादिकांडःप्रथमःसांगएवसमर्थितः॥ १ ॥

दिग्ग्रहणार्थमादिशब्दः । एषांस्वर्गादीनांसंगतंसंबंधवशात्पातालभोगिनरकंवारिसहितंस्थानंदेवासुरमेघादिकंतच्चोक्तं ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्यकृतौनाम्नांलिंगानांचानुशासनेस्वरादिशब्दानांकांडःसमूहःसांगःअंगोपांगसहितःप्रथमःसमर्थितःकथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितएवं । प्रथमःस्वरादिकांडःसमाप्तः ॥ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्यवर्गानुक्रमेणश्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोका.	क्षेपकश्लोका.	
	आदौपरिभाषायाःश्लोकाः ॥	५	०		शब्दादिवर्गस्य	२५	२	मूलश्लोकाः २८२ क्षेपकश्लोकाः १६ एवं २९८
१	स्वर्गवर्गस्य	६१॥	३	६	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
२	व्योमवर्गस्य	२	·॥·	७	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
३	दिग्वर्गस्य	३५	३॥	८	नरकवर्गस्य	३॥	०ˆ	
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	९	वारिवर्गस्य	४३	·॥	
५	धीवर्गस्य	१७	२॥	१०	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	
		१५९॥	११			१२२॥	५॥	

इत्यमरकोशेअमरविवेकटीकायांप्रथमकांडःसमाप्तः

अथअमरकोशसटीकद्वितीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ वर्गादिति । इहवक्ष्यमाणेऽस्मिन्कांडेअंगैर्मूर्च्छाखानगरादिभिरुपांगैर्मृत्स्नावेशादिभिःसहितैःपृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गाउदिताः । अकुमारव्याख्यात्यर्थः ॥ तत्रक्ष्माभृच्छेलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देनपक्षिणांग्रहः । "यद्वामृगानत्तिपुनःपुनःसमृगादीसिंहः" ॥ १ ॥ भूः । भूमिः । अचला । अनंता । रसा । विश्वंभरा । स्थिरा । धरा । धरित्री । धरणिः । क्षोणिः । "क्षौणिः । क्षौणी" । ज्या । काश्यपी । क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वंसहा ।

वर्गाःपृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥ नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैःसांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥ भूर्भूमिरचलाऽनंतारसाविश्वंभरास्थिरा ॥ धराधरित्रीधरणिःक्षोणिर्ज्याकाश्यपीक्षितिः ॥ २ ॥ सर्वंसहावसुमतीवसुधोर्वीवसुंधरा ॥ गोत्राकुःपृथिवीपृथ्वीक्ष्माऽवनिर्मेदिनीमही ॥ ३ ॥

वसुमती । वसुधा । उर्वी । वसुंधरा । गोत्रा । कुः । पृथिवी । "पृथवी । पृथवीपृथिवीपृथ्वीतिशब्दार्णवः ।" पृथ्वी । क्ष्मा । अवनिः । "अवनी" मेदिनी । मही । "महिः" इतिसप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्रभूमीधरणीत्यादयोङीपंताअपि । कृदिकाराद्क्तिनइतिगणसूत्रात् ॥ ३ ॥

" विपुलेत्येकादशभूमेश्च ।" मृत् । मृत्तिका । द्वेमृदः । मृत्सा । मृत्स्ना । द्वेप्रशस्तमृदः । प्रशस्तामृत्तिकात्वित्यन्वयः । कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भू मउदङ्मृदि । पांडुभूम पांडुमृच्चेत्यपिपठ्यते ॥ सर्वैःसस्यैराढ्यामृत्तिकाउर्वरेत्युच्यते । एकं । ऊषः । क्षारमृत्तिका । द्वेक्षारमृत्तिकायाः । ऊषोदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान् । ऊषरः । द्वयंक्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिंगौ । यथा । ऊषवतीऊषरावास्थली । ऊषरंस्थलमित्यादि । स्थली । अकृत्रिम

" विपुलागह्वरीधात्रीगौरिलाकुंभिनीक्षमा ॥ भूतधात्रीरत्नगर्भाजगतीसागरांबरा ॥ ३ ॥" मृन्मृत्तिकाप्रशस्तातु मृत्सामृत्स्नाचमृत्तिका ॥ उर्वरासर्वसस्याढ्यास्यादूषःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥ ऊषवानूषरोद्वावप्यन्यलिंगौस्थलंस्थली ॥ समानौमरुधन्वानौद्वेखिलाप्रहतेसमे ॥ ५ ॥

स्थानस्य । ' कृत्रिमातुस्थला । स्थलमुभयसाधारणं । " मरुः । धन्वा । द्वेमरुदेशस्य । निर्जलोयं । म्रियतेपिपासयायस्मिन्मरुः । खिल । अप्रहत । द्वेअकृष्टस्यक्षेत्रादेः । नप्रहन्यतेहलादिभिरप्रहतं । " समे समानार्थे " त्रिपुलिंगेपुइत्यर्थः ॥ ५ ॥

जगती । लोकः । विटपं । "पिष्टपं ।" जगत्स्यात्पिष्टपेक्लीबंवायौनाजंगमेत्रिषु ॥ जगतीभुवनेक्ष्मायांछंदोभेदेजनेपिच । लोकस्तुभुवनेजनेइतिमेदिनी । "विटपःपुमानितिवोपालितः ।" भुवनं । जगत् । पंचभूतलस्य । "एकंमहाभूतंपृथिवी । पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकंजगदितिपृथ्वीजगतोर्भेदः ।" अयंजंबुद्वीपवर्तीदृश्यमानोलोकःभारतनामकंवर्षंज्ञेयं । "उक्तंच । उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं ॥ वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति ।" भरतस्यराज्ञइदंभारतं । "वर्षशब्दःपुल्लिंगोपि । पुन्नपुंसकयोर्वर्षंजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वितिरुद्रः । वर्षोस्त्रीभारतादौचजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वि

त्रिष्वथोजगतीलोकोविष्टपंभुवनंजगत् ॥ लोकोयंभारतंवर्षंशरावत्यास्तुयोऽवधेः ॥ ६ ॥ देशःप्राग्दक्षिणःप्राच्य उदीच्यःपश्चिमोत्तरः ॥ प्रत्यंतोम्लेंच्छदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः ॥ ७ ॥

तिमेदिनी ।" एकं । एवमिलावृतादीन्यष्टौवर्षाण्यस्यान्यपि।शरावत्याअवधेः ॥ ६ ॥ यःप्राग्दक्षिणःप्राक्सहितोदक्षिणोदेशः सप्राच्यइत्येकं । शरावत्याअवधेर्यःपश्चिमोत्तरःपश्चिमसहितउत्तरोदेशःसउदीच्यइत्येकं ॥ प्रत्यंतः । म्लेंच्छदेशः । द्वेशिष्टाचाररहितस्यकामरूपादेः । "यदुक्तं । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मिन्देशेनविद्यते । तंम्लेंच्छविषयंप्राहुरार्यावर्तमतःपरमिति ।" मध्यदेशः । मध्यमः । द्वे । एतत्परिमाणंतु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनशनादपि ॥ प्रत्यगेवप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितइति ॥ विनशनंतीर्थभेदः । "कुरुक्षेत्रं" ॥ ७ ॥

तयोरेवांतरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधा इति

आर्यावर्तः । पुण्यभूमिः । द्वे विंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तंच । आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्राच्चपश्चिमात् ॥ नीवृत्पुंसि साह

" हिमप्रधानोऽगःहिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अलभूषणादौघञ् । " नीवृत् । जनपदः । द्वे जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्य मगधादेः । "देशः

चर्यात् । नियतवर्ततेस्मिन्नीवृत् । नहिवृती तिदीर्घः । " जनःपदवस्तुयत्र जानपदोपि । भवेज्जनपदोजानपदोपि जनदेशयोरिति विश्वमेदिन्यौ । नड्वान् । नड्वलः । द्वे न

विषय । उपवर्तनं । त्रीणिग्रामसमुदायलक्षणस्यदेशमात्रस्य ॥ ८॥ अथगोष्ठशब्दमभिव्याप्यवक्ष्यमाणास्त्रिपु त्रिपुलिंगेषुइत्यर्थः । नड्वान् । नड्वलः । द्वे न

आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोः॥ नीवृज्जनपदोदेशविषयौतूपवर्तनं॥ ८॥ त्रिष्वागोष्ठान्नडप्रायेनड्वा

न्नड्वलइत्यपि॥ कुमुद्वान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥ शाद्वलःशादहरितेसजंबालेतुपंकिलः॥ जलप्रायमनू

पंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधः॥ १० ॥

डप्रायेनडबहुलेदेशे ॥ कुमुद्वानित्येकंकुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकबहुवेतसे । बहवोवेतसावानीरा

यत्रतस्मिन्देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थेकुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् ॥ ९॥ शादैर्बालतृणैर्हरितेदेशेशाद्वलइत्येकं । शादाःसंत्यस्मिन्शाद्वलः । सजंबालेकर्दमयुक्ते

देशेपंकिलइत्येकं । जलप्राय । अनूपं । द्वे जलबहुलदेशस्य । अनुगता आपोऽत्रअनूप । तथाविधःअनूपसदृशःकश्चिन्नद्यादेरुपांतदेशः कच्छइत्युच्यते ।

एकं । कच्छशब्दस्यपुंसीतिविशेषस्त्रिष्वितिपूर्वोक्तस्यबाधनार्थः । कच्छइत्यनूपस्यैवपर्यायइतिकेचित् । "कच्छं । कच्छमनूपइतिवोपालितः" ॥ १०

गी॰

शर्करा । शर्करिलः । द्वेवालुकायुक्तदेशे । तत्रशर्करास्त्री । शार्करः । शर्करावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । आदिमौशर्कराशर्करिलौदेशेएव । देशेतुनिलत्रीचेतिनियमात् । एवंसिकतावत्युन्नेयाऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः । सिकतिलइति । द्वेसिकतायुक्तस्यदेशस्य । सैकतः । सिकतावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । तत्रसिकतानित्यस्त्रियांबहुत्वेच । "अत्रशर्करासिकताशब्दौद्वावपिबहुवचनांतावितिकेचित् ।" ॥ ११ ॥ देश

स्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावति ॥ देशएवादिमावेवमुन्नेयाःसिकतावति ॥ ११ ॥ देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥ स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्चयथाक्रमं ॥ १२ ॥ सुराज्ञिदेशेराजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्रराजवान् ॥ गोष्ठंगोस्थानकंतत्तुगौष्ठीनंभूतपूर्वकं ॥ १३ ॥

इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्चसंपन्नैर्व्रीहिभिःपालितोदेशःक्रमेणनदीमातृकोदेवमातृकश्चस्यात् । नद्यंबुजातसस्यर्द्धितोनदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातसस्यर्द्धितोदेवमातृकइत्यर्थः । एकैकं ॥ १२ ॥ धर्मशीलःशोभनोराजायत्रससुराजा तस्मिन्देशेराजन्वान् । एकं । ततोन्यत्रराजमात्रयुक्तेदेशेराजवान् । एकं । गोष्ठं । गोस्थानकं । द्वेगवांस्थानस्य । तत्गोष्ठंभूतपूर्वकंचेत्गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वंयत्रगावआसन्तत्स्थानंगौष्ठीनमित्यर्थः । गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वइतिखञ् । एकं ॥ १३ ॥

पर्यंतभूः । परिसरः । द्वेनदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः । आलिः । " आली " द्वेसेतोः " पूलइतिख्यातस्य । " स्त्रीलिंगायामालौसेतुःपुमानित्यन्वयः । वामलूरः । नाकुः । वल्मीकं । त्रीणिवल्मीकस्य ॥ १ ४ ॥ अयनं । वर्त्म । मार्गः । अध्वा । पंथाः । "पथः । वाटःपथश्च मार्गश्चेतित्रिकांडशेषः" पदवी । "पदविः" । सृतिः ॥ सरणिः । ' शरणिःपथिचावलाविततालव्यादिविजयात्तालव्यादिरपि । ङीषंतोपि " पद्धतिः । " पद्धती " पद्या । वर्त्तनी । " वर्तनिः

पर्यंतभूःपरिसरःसेतुरालौस्त्रियांपुमान् ॥ वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकंपुन्नपुंसकं ॥ १ ४ ॥ अयनंवर्त्ममार्गाध्वपंथानःपदवीसृतिः ॥ सरणिःपद्धतिःपद्यावर्त्तन्येकपदीतिच ॥ १ ५ ॥ अतिपंथाःसुपंथाश्चसत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥ व्यध्वोदुरध्वोविपथःकदध्वाकापथःसमाः ॥ १ ६ ॥ अपंथास्त्वपथंतुल्येशृंगाटकचतुष्पथे ॥ प्रांतरंदूरशून्योऽध्वाकांतारंवर्त्मदुर्गमं ॥ १ ७ ॥

वर्त्मनिः । वर्त्मनी वर्त्मनीपथीतिहेमः । " एकपदी । द्वादशमार्गस्य ॥ १ ५ ॥ अतिपंथाः । सुपंथाः । सत्पथः । त्रयं अर्चितेऽध्वनिशोभनेमार्गे । व्यध्वः । दुरध्वः । विपथः । कदध्वा । कापथः । " कुपथोपि " पंचदुर्मार्गस्य । तत्रकदध्वानांतः ॥ १ ६ ॥ अपंथाः । अपथं । द्वेअमार्गस्य । शृंगाटकं । चतुष्पथं । द्वेचव्हाटाइतिख्यातस्य । दूरश्चासौशून्यश्चदूरशून्यःछायाजलादिवर्जितोदूरस्थोऽध्वामार्गःप्रांतरमित्युच्यते । एकं । यद्दुर्गमचोरकंटकाद्युपद्रवयुक्तंवर्त्ममार्गःकांतारमित्युच्यते । "पुंसिकांतारः । कांतारोऽस्त्रीमहारण्येविलेदुर्गमवर्त्मनि । तिमेदिनी । एकं ॥ १ ७ ॥

कोशयुगंगव्यूतिरित्युच्यते। कोशोधनुःसहस्रेद्वेधनुर्हस्तचतुष्टयं॥ "द्वाभ्यांधनुःसहस्राभ्यांगव्यूतिःपुंसिभाषितमितिशब्दार्णवात्पुंस्यपि। क्लीवेतुगव्यूतं। धन्वंतरसहस्रंतुकोशःकोशद्वयंपुनः । गव्यूतस्त्रीतुगव्यूतिर्गोरुतंगोमतंचतदितिवाचस्पतिः।" किष्कूणांहस्तानांचतुःशतं "चतुःशतीवा" नल्वइत्युच्यते। चतुःशतहस्तमितंस्थानंनल्वसंज्ञकमित्यर्थः। एकं॥ घंटापथः संसरणं। द्वेराजपथमात्रस्य। घंटोपलक्षितगजादीनांपंथा.घंटापथः। "दशधन्वंतरोराजमार्गोघंटापथःस्मृतइतिचाणक्यः" तत्संसरणंपुरस्यनगरस्यचेदुपनिष्करमित्येकं।बुधै.संसरणंवर्त्मगजादीनामसंकुलं।पुरस्योपस्करंचोक्तमि

गव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगंनल्वःकिष्कुचतुःशतं ॥ घंटापथःसंसरणंतत्पुरस्योपनिष्करं॥ १८॥ "द्यावापृथिव्यौरोदस्यौद्यावाभूमीचरोदसी ॥ दिवस्पृथिव्यौगंजातुरुमास्याल्लवणाकरः ॥ १ ॥ "इतिभूमिवर्गः॥ पूःस्त्रीपुरीनगर्यौवापत्तनंपुटभेदनं॥

तिभुग्नः ॥ १८ ॥ "द्यावेत्यादिपंचद्विवचननामानिद्यावाभूम्योः। गंजेत्यादित्रयंक्षारसमुद्रस्य। गंजाखनौसुरागृहे। रुमासुपीवदारेषुविशिष्टलवणाकरइतिमेदिनी । गंजारुमेस्त्रियां।" ॥ १ ॥ अंगोपांगापेक्षयाभूमिरेवात्रप्रधानमितिभूमिवर्गइतिव्यपदेशः। एवमन्यत्रापिमंतव्य॥ इतिभूमिवर्गः॥ ॥ ७ पूः। पुरी। "पुरिः।" नगरी। पत्तनं। "पट्टनं।" पुटभेदनं॥ ॥ ७ ॥

यत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादि
स्थानीयं । निगमः । सप्तकंनगरस्य । पूः । पुरी । पुरीनगर्यौवास्त्रियौ । पक्षेपुरं । नगरं । केचिदत्रभेदंचक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादि व्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञं । यत्रराजातदनुचराश्चसंतितत्पुरंपत्तनादिसंज्ञं । यत्प्राकारादिवेष्टितंविस्तीर्णपुरंतत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगराद न्यत्पुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकं । मूलनगरराजधानी । " ॥१॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोनिवेशस्थानंवेशइत्युच्यते । द्वेवेश्यानिवासस्य । "ता लव्यांतं । नेपथ्येगृहमात्रेचवेशोवेश्यागृहेपिचेतितालव्यातरभसः । गृहमात्रेगणिकायाःसद्मनिवेशोभवेत्तुतालव्यः । तालव्योमूर्द्धन्योःलकरणेक

स्थानीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुरं॥ १ ॥ तच्छाखानगरंवेशोवेश्याजनसमाश्रयः॥
आपणस्तुनिपद्यायांविपणिःपण्यवीथिका॥ २ ॥

थितआचार्यैरित्यूष्मविवेकः । " आपणः । नि

षद्या । द्वेक्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि । विपणिः । " विपणी । " पण्यवीथिका । द्वेक्रय्यवस्तुशालापंक्तेः । चत्वार्य पिहट्टस्येत्यन्ये । विपणिस्त्री । " आपणादिद्वयंहट्टस्य । बाजारइतिप्रसिद्धस्य । विपणीतिद्वयंहट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपिमतं " ॥ २ ॥

रथ्या । प्रतोली । विशिखा । त्रीणिग्रामाभ्यंतरमार्गस्य । चयः । वप्रं । द्वपरिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “ प्राकाराधारस्यवा । ” प्राकारः । वरणः । सा
लः । “शालः । तालव्योनृपझषयोःशालोवृक्षेवतौद्रुभेदेच । तालव्यदंत्यउक्तस्तथास्त्रियांवृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालोवरणसर्जयोरितिर
भसः ।” त्रयंयष्टिकाकंटकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेःप्रांतभागेयावृतिःवेष्टनंवेणुकंटकादीनांतत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि । ” एकं
॥३॥ भित्तिः । कुड्यं । द्वेभित्तेः । तत्कुड्यंअंतर्न्यस्तकीकसचेदेडूकसंज्ञं । “ एडुकं । एडोकं । भवेदेडोकमेडुकमितिद्विरूपकोशः । ” एकं । अंतर्न्य

रथ्याप्रतोलीविशिखास्याच्चयोवप्रमस्त्रियां ॥ प्राकारोवरणःसालःप्राचीनंप्रांततोवृतिः ॥ ३ ॥ भित्तिःस्त्रीकुड्यमे
डूकंयदंतर्न्यस्तकीकसं ॥ गृहंगेहोदवसितंवेश्मसद्मनिकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतपस्त्यसदनंभवनागारमंदिरं ॥ गृहाः
पुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः ॥५॥

स्तानिकीकसानिअस्थीनिदार्ढ्यार्थंयत्रतत् । कीकसंकठिनद्रव्यस्योपलक्षणं । गृ
हं । गेहं । उदवसितं । वेश्म । सद्म । निकेतनं ॥४॥ निशांतं । पस्त्यं । “ वस्त्यं । वसेस्तिः । तत्रसाधुरितियत् । ” सदनं । “सादनं ।” सदनंसादनंस
ममितिद्विरूपकोशः । भवनं । अगारं । “ आगारं । विद्यादगारमागारमपगामापगामपीतिद्विरूपकोशः । ” मंदिरं । गृहाः । निकाय्यः । निलयः ।
आलयः । षोडशगृहस्य । तत्रगृहशब्दःबहुत्वेनित्यंपुंसिच । “ क्लीबेपि । ” ॥ ५ ॥

कुट्यादि । कुटी । शाला । सभा । चत्वारिसभागृहस्य । तत्रकुटोद्वयोःस्त्रियांतुकुटीकुटिश्च । " कुटःकोटेपुमान्स्त्रीघटेस्त्रीपुंसयोर्गृहेइतिमेदिनी । गृहादिस
वास । कुटी । शाला । सभा । चत्वारिसभागृहस्य । तत्रकुटोद्वयोःस्त्रियांतुकुटीकुटिश्च । " चौसोपी, चौपट, चौकइतिप्रसिद्धस्य।" पर्णशा
भांतानिविंशतिर्नामानिगृहस्येत्यन्ये।" संजवनं । चतुःशालं । द्वेअन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य । वाजिशाला । मंदुरा । द्वेअश्व
ला । उटजः । द्वेमुनिगृहस्य । " उटजस्तृणपर्णादिरितिदेशीकोशः ॥ " ६ ॥ चैत्यं । आयतनं । द्वेयज्ञायतनभेदस्य । द्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः । प्रपा । पानी
शालायाः "पागाइतिख्याताया।" आवेशनं । शिल्पिशाला । "शिल्पशालेत्यपिपाठः । तत्रशिल्पस्यशालेति ।" द्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः। प्रपा । पानी

वासःकुटीद्वयोःशालासभासंजवनंत्विदं ॥ चतुःशालंमुनीनांतुपर्णशालोटजोस्त्रियां ॥ ६ ॥ चैत्यमायतनंतुल्येवा
जिशालातुमंदुरा ॥ आवेशनंशिल्पिशालाप्रपापानीयशालिका ॥ ७ ॥ मठश्छात्रादिनिलयोगंजातुमदिरागृहं ॥
गर्भागारंवासगृहमरिष्टंसूतिकागृहं ॥ "कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धाभूश्चंद्रशालाशिरोगृहं ॥ ८ ॥

यशालिका । द्वेजलशालायाः ।
"पाणपोहीइतिप्रसिद्धायाः" ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयःशिष्यादीनांगृहंमठइत्युच्यते । "छात्रोंतेवास्यादिर्येषांपरिव्राजकक्षपणकादीनांतेषांनिलयइति
वा । " आदिनाकापालिकादिसंग्रहः । गजादिद्वयंमद्यस्थानस्य । गर्भागारं । वासगृहं । द्वेगृहमध्यभागस्य । अरिष्टं । सूतिकागृहं । " सूतकादी
नामत्वविकल्पात्सूतकागृहं । " द्वेप्रसवस्थानस्य । " चत्वारोपिपर्यायाइत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धाभूः सकुट्टिमइत्येके । भूमिगृह,तळघर,इतिप्रसिद्ध
स्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्यउपरमाडी, अटाळीइत्यादिप्रसिद्धस्य ॥८ ॥

वातायनं । गवाक्षः । द्वेगवाक्षस्य । " झरोकादतिप्रसिद्धस्य " मंडपः । जनाश्रयः । द्वेमंडपस्य । तत्रमंडपःक्लीबपुंसोः । धनिनांधनवतांवासःगृहंतत् हर्म्यादि । आदिनास्वस्तिकाद्यालिकादेर्ग्रहः । देवानांराज्ञांचगृहंप्रासादइत्येकं ॥ ९ ॥ सौधः । राजसदनं । उपकार्या । उपकारिका । चत्वारिराज गृहस्य । स्वस्तिकादयईश्वरसद्मनांराजगृहाणांप्रभेदाःस्युः । तत्रचतुर्द्वारतोरण.स्वस्तिकः । उपर्युपरिगृहंसर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नंद्यावर्तः ॥१० ॥

वातायनंगवाक्षोऽथमंडपोऽस्त्रीजनाश्रयः ॥ हर्म्यादिधनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां ॥ ९ ॥ सौधोऽस्त्रीराजसदन मुपकार्योपकारिका ॥ स्वस्तिकःसर्वतोभद्रोनंद्यावर्तादयोपिच ॥ १० ॥ विच्छंदकःप्रभेदाहिभवंतीश्वरसद्मनां ॥ रुयगारंभूभुजामंतःपुरंस्यादवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतश्चावरोधश्चस्यादट्टःक्षौममस्त्रियां ॥ प्रघाणप्रघणालिंदा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

विस्तीर्णसुंदरोविच्छंदक. । " विच्छर्दकः " आदिनारुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञांस्यगारंस्त्रीगृहतत्अंत पुरं अवरोधनं ॥११॥ शुद्धांतः । अवरोधः । चत्वारि । अट्टः । क्षौमं । " क्षौमं " द्वेहर्म्यादिपृष्ठस्य " उपरिगृहस्य माडी इत्यादिख्यातस्य । " गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः । प्रघणः । अलिंदः । " आलिंदः । गृहैकदेशेआलिंदःप्रघाणःप्रघणस्तथेत्यमरमाला । " त्री णिद्वाराद्वहिर्यःप्रकोष्ठकस्तत्र ।"द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्येतिवा " ॥ १२ ॥

"देहंगोमयाद्युपलेपंलातीतिविगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंवरवोटा उंवरठाद

गृहावग्रहणी। देहली। द्वेगृहद्वाराधोभागस्य। उंवराइतिप्रसिद्धस्य। "देहंगोमयाद्युपलेपंलातीतिविगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य
तिख्यातस्य।" अंगणं। "अंगनं। अंगनंप्रांगणेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गेविश्वः।" चत्वरं। अजिरं। त्रीणिप्रांगणस्य। शिलेत्येकंद्वारस्तंभाधः
स्थितकाष्ठस्य।" शिली। तलदारुशिल्ययोपिनासादारूर्ध्वमस्ययदितिवोपालितात्।" नासेत्येकं। "दंत्यांतं" द्वारस्तंभोपरिस्थितस्यदारुणः। "मस्त

गृहावग्रहणीदेहल्यंगणंचत्वराजिरे॥ अधस्ताद्दारुणिशिलानासादारूपरिस्थितं॥१३॥
प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतुपक्षकं॥ वलीकंनीध्रेपटलप्रांतेऽथपटलंछदिः॥१४॥

कपट्टीगणेशपट्टीइतिप्रसिद्धस्य।"॥१३॥ प्रच्छन्नं। अंतर्द्वारं। द्वेगुप्तद्वारस्य। खिडकीसंज्ञस्य। पक्षद्वारं। पक्षकं। द्वेपार्श्वद्वारस्य। प्रच्छन्नमंतर्द्वा
रंस्यात्पक्षद्वारंतदुच्यतइतिकात्यात्पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये।" वलीकं। "वलीकःपटलंप्रांतइतिवोपालितात्पुंस्त्वमपि"। नीध्रं। द्वेपटलप्रांते गृहच्छाद
नस्य।" भित्तिबहिर्भागीयस्य वळचणपडवीइतिख्यातस्य "पटलं। छदिः द्वेछादनस्य। "शाकारइतिख्यातस्य।" छदिःसांतंस्त्रियां। छदिषौ॥१४॥

गोपानसी । वलभी " वलभिः"। वडभीतिमूर्द्धन्यमध्योपि । शुद्धांतेवडभीचंद्रशालेसौधोर्ध्ववेश्मनीतिरभसः । ओकोगृहं पिटंचालोवडभीचंद्रशालिके तित्रिकांडशेषः । " छादनार्थंयद्वक्रदारुतत्र । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठेइत्यर्थः । "पटलाधारवंशपंजरस्य ओमणकडणीवांसाइतिप्रसिद्धस्य सज्ञाइत्य पिमतं । " कपोतपालिका । विटंकं । द्वेसौधादौकाष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः । द्वारं । प्रतीहारः । "प्रतिहारः" । त्रयंद्वारस्य । तत्रद्वाःस्त्रियांरेफां तः । वितर्दिः । "वितर्दी" वेदिका । द्वेवेयाः । "अंगणादिषुकृतस्योपवेशस्थानस्येतिवा ।" वितर्दिस्त्री । तोरणः । बहिर्द्वारं । द्वेतोरणस्य । "द्वारबाह्यभा

गोपानसीतुवलभीछादनेवक्रदारुणि ॥ कपोतपालिकायांतुविटंकंपुन्नपुंसकं ॥ १५ ॥ स्त्रीद्वार्द्वारंप्रतीहारःस्याद्वित र्दिस्तुवेदिका ॥ तोरणोऽस्त्रीबहिर्द्वारंपुरद्वारंतुगोपुरं ॥ १६ ॥ कूटंपूर्द्वारियद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथत्रिपु ॥ कपाटमररंतु ल्येतद्विष्कंभोऽर्गलंनना ॥ १७ ॥

गस्य ।" पुरद्वारं । गोपुरं । द्वेनगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पूर्द्वारिनगरद्वारेसुखेनावतारणा र्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटंक्रियतेतत्रहस्तिनखइत्येकं । कपाटं । "कवाटं" । कवाटश्चकपाटश्चत्रिपुस्याददररंननेतिवाचस्पतिः । कवाटश्चाररमिति त्रिकांडशेषः । " अररं । द्वेकवाडइतिख्यातस्य । तेत्रिपु । तत्रस्त्रियांकपाटी । अररी । तद्विष्कंभःतस्यकपाटस्यावष्टंभकंयन्मुसलंतदर्गलमित्यु च्यते । तत्तोनपुंसकयोः । स्त्रियांत्वर्गला । "तद्विष्कंभ्यर्गलमितिपाठः ।" ॥ १७ ॥

अधिरोहिणी । द्वयंनि
आरोहणं । सोपानं । द्वेसोपानस्य । "पायरीइतिख्यातस्य ।" निश्रेणिः । "निश्रेणिरित्यपि । नियताश्रेणिःपंक्तिरत्रेतिनिश्रेणिः ।" अधिरोहिणी । द्वयंनि
सणी । "शिडी" इतिख्यातस्य ॥ संमार्जनी । शोधनी । द्वे सारणी । "केरसुणी" इतिख्यातस्य । तयासंमार्जन्यानिक्षिप्तेनिरस्तेकेरइतिख्याते संकरः ।
"संकारइतिपाठेकर्मणिघञ् ।" अवकरः । इतिद्वयं ॥ १८ ॥ मुखं । निःसरणं । द्वेगृहादेर्मुखभूतस्यद्वारप्रदेशस्य । "उसदारपुढीलदारइतिख्यातस्य । निः
सरंत्यनेननिःसरणं ।" सन्निवेशः । निकर्षणं । द्वेसमीचीनवासस्थानस्य । "पुरादौगृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः । ग्रामः । द्वेग्रामस्य ।

आरोहणंस्यात्सोपानंनिश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥ संमार्जनीशोधनीस्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥ क्षिप्तेमुखंनिःस
रणंसन्निवेशोनिकर्षणं ॥ समौसंवसथग्रामौवेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ १९ ॥ ग्रामांतेउपशल्यंस्यात्सीमसीमेस्त्रि
यामुभे ॥ घोषआभीरपल्लीस्यात्पक्कणःशबरालयः ॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः ॥

वेश्मभूर्गृहभूमिःवास्तुरित्युच्यते । द्वे । "गृहरचना
वच्छिन्नभूमेः ।" ॥ १९ ॥ ग्रामांतेग्रामस्यसमीपप्रदेशेउपशल्यमित्येकं । ग्रामांतमुपशल्यमित्यपिपाठः । "तत्रग्रामस्यांतंसमीपं" । सीमा । सीमा ।
द्वेग्रामादेर्मर्यादायां । नामन्सीमन्नित्यादिनिपातनात् । पूर्वोनकारांतः । "उभेद्वेस्त्रियां" घोषः । आभीरपल्ली । "आभीरपल्लिः ।" द्वेगोपालग्रामस्य ।
तत्रहस्वत्वा । कुटीकग्रामकयोःपल्लिरितिशाश्वतः । शबरस्यालयःपक्कणइत्युच्यते । द्वे "भिल्लग्रामस्य ।" शबरोवनचांडालः ॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः ॥

ी०

त्रयोदशपर्वतसामान्य महीध्रः । शिखरी । क्ष्माभृत् । अहार्यः । धरः । पर्वतः । अद्रिः । गोत्रः । गिरिः । ग्रावा । अचलः । शैलः । शिलोच्चयः । त्रयोदशपर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । चक्रवालः । "चक्रवाडः" द्वेसप्तद्वीपवत्याभूमेःप्राकारभूतेगिरौ । त्रिकूटः । त्रिककुत् । द्वेत्रिकूटाचलस्य । दांतःत्रिककुत् । अस्तः चरमक्ष्माभृत् । द्वेअस्ताचलस्य । "अस्तंक्षितेप्यवसितेत्रिपुनापश्चिमाचलेइतिविश्वमेदिन्यौ॥" उदयः पूर्वपर्वतः । द्वेउदयाचलस्य॥२॥

महीध्रेशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥ अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥ लोका
लोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥ अस्तस्तुचरमक्ष्माभृदुदयःपूर्वपर्वतः ॥ २॥ हिमवान्निषधो
विंध्योमाल्यवान्पारियात्रकः ॥ गंधमादनमन्येचहेमकूटादयोनगाः ॥ ३ ॥

हिमवानित्यादयःसप्तपर्वतविशेषाः । आदिनामलयचित्रकूटमंदरादयः । एकैकं । "ठक् । पारियात्रिकः । पारियात्रकइत्यपिपाठः । गंधमादनइति पुल्लिंगोप्यन्यत्र । स्याद्गंधमादनोभृंगेगंधकेवानरांतरे ॥ स्त्रीसुरायांनगेनस्त्रीतिमेदिनी ॥" ३ ॥

त्रयमपिपुन्नपुंसक

पाषाणः । प्रस्तरः । ग्रावा । उपलः । अश्मा । शिला । दृषत् । सप्तपाषाणस्य । शिलादृषदौस्त्रियां । कूटः । शिखरं । शृंगं । त्रयमपिपुन्नपुंसक

लिंगंपर्वताग्रस्य ।"अस्त्रीतिपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यते । शिखरवाचीशृंगशब्दःक्लीबएवदृश्यते ।" प्रपातः । अतटः । भृगुः । त्रयंपर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्य

स्मिन्प्रपातः । नविद्यतेतटोऽत्रेत्यतटः । "प्रपातस्तुतटोभृगुरित्यपिपाठः । तत्रप्रपत्यतेयतस्तटात्सतटोभृगुरिति ॥ ४ ॥ अद्रेर्नितंबोमध्यभाग.कटकइ

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानःशिलादृषत् ॥ कूटोऽस्त्रीशिखरंशृंगंप्रपातस्त्वतटोभृगुः॥४॥ कटकोऽस्त्रीनितं

बोद्रेःस्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियां॥ उत्सःप्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरः॥५॥

त्युच्यते । एकं । स्नुः । प्रस्थः । सानुः ।

त्रीणिपुन्नपुंसकलिंगानि समभूभागेपर्वतैकदेशे । तत्रस्नुःपुमानेवेतिसर्वधरः । स्नौतिप्रस्रवत्यंभःस्नुः । प्रतिष्ठंतेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोतिददातिसुखंसानुः उ

त्सः । प्रस्रवणं । द्वयंयत्रपानीयंनिपत्यवङ्कुलीभवतितस्यस्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणं । वारिप्रवाहः । निर्झरः । झरः । "झृषौवयोहानौ इत्यस्मात् अच् झ

रा । अच्प्रत्ययः । झरिः । डीपिझरीच " त्रीणिझरादितिख्यातस्य । पंचापिपर्यायाइत्यन्ये ॥५॥

री। कंदरः। द्वेपर्वतस्यगृहाकारकृत्रिमविवरस्य। पक्षेकंदरा। गुहा। गव्हरं। द्वेदेवखातेअकृत्रिमेविलेबिलविषये। केचिद्देवखातादिपर्यायच तुष्टयमाहुः। यत्कात्यः। देवखातेविलंगुहेति। गव्हरंविलदंभयोरितिच। केचित्तु। सूक्ष्मस्थूलभेदेनद्वाभ्यांद्वाभ्यांभेदमाहुः। गिरेःसकाशाच्च्युताः पतितायेस्थूलपाषाणास्तेगंडशैलाइत्युच्यंते। "गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताःशूलाकारपाषाणास्तेदंतकाइत्येकं।" ॥ ६ ॥ खनिः। "खानी। खा

दरीतुकंदरोवास्त्रीदेवखातबिलेगुहा ॥ गव्हरंगंडशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेः ॥ ६ ॥ "दंतकास्तुबहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गतागिरेः॥" खनिःस्त्रियामाकरःस्यात्पादाःप्रत्यंतपर्वताः ॥ उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७॥

निः। खनिरेवमतःखानिरितिद्विरूपकोशः।" आकरः। द्वेरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाणइतिख्यातस्य। पादाः। प्रत्यंतपर्वताः। द्वेपर्वतसमीपस्थाल्प पर्वतानां। अद्रेरधःसन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते। एकं। अद्रेरूर्ध्वायाभूमिःसाऽधित्यका। एकं ॥ ७ ॥

अद्रेर्यन्मनःशिलादिसधातुरित्युच्यते । आदिनाहरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । "तदुक्तं । सुवर्णरौप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिकांजनकासीस
सीसलोहाःसहिंगुलाः ॥ गंधकोऽभ्रकइत्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति ।" गैरिकं । विशेषतोधातुः । विशेषेणधातुरित्येवप्रसिद्धमित्यर्थः । एकं । गेरू
"काव" इतिख्यातस्य । निकुंजः । कुंजः । द्वेलतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भस्थाने । "विकल्पेनद्वेक्लीबेअपि ।" आदिनातृणादिग्रहः ॥८॥
इतिशैलवर्गः ॥५॥ अटवी । अरण्यं । विपिनं । गहनं । काननं । वनं । षट्कमरण्यस्य । तत्राटवीस्त्रियां । "कृदिकारादितिङीष्वा । तेना

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकंतुविशेषतः ॥ निकुंजकुंजौवाक्लीबेलतादिपिहितोदरे ॥८॥ इतिशैलवर्गः ॥ ॥५॥
अटव्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनं ॥ महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाः ॥ १ ॥ आरामःस्यादुपवनंकृ
त्रिमंवनमेवयत् ॥ अमात्यगणिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका ॥ २ ॥

न्यग्राटविरित्यपि" महारण्यं । अरण्यानी । द्वे
महतोवनस्य । अरण्यानीस्त्रियां । गृहारामाः । निष्कुटाः । द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनेषु । "कुटाद्गृहान्निष्क्रांतानिष्कुटाः ।" ॥१॥ यत्कृत्रिमंकृत्यानिर्व
र्त्तंवनंतच्चआरामः । उपवनं । इतिद्वे । वृक्षवाटिकेत्येकममात्यानांवेश्यानांचयद्गृहोपवनंतत्र ॥२॥

पुमानाक्रीडउद्यानंराज्ञःसाधारणंवनं ॥ स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितं ॥ ३ ॥ वीथ्यालिरावलिःपंक्तिःश्रेणी लेखास्तुराजयः ॥ वन्यावनसमूहेस्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥ वृक्षोमहीरुहःशाखीविटपीपादपस्तरुः ॥ अनोकहःकुटःशालःपलाशीद्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

यत्राज्ञःसाधारणंप्रमदाभिरन्यैर्वासहक्रीडाद्यर्थंवनं तत्रआक्रीडः। उद्यानमितिद्वे । "ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापिक्लीवत्वमुक्तं ।" अतउद्यानं अंतःपुरोचितंराज्ञीनामेवक्रीडायामुचितंचेत्प्रमदवनंस्यात् । ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोरितिह्रस्वः । एकं ॥ ३ ॥ वीथी । "ङीपोविकल्पादन्यत्र वीथिरित्यपि । " आलिः । आवलिः । पंक्तिः । श्रेणी । पंचकंपंक्तेः । "आल्यादित्रीणिङीपिदीर्घांतान्यपि । श्रेणी । ह्रस्वांतोऽपि " लेखाः । "रेखाः" राजयः । द्वेलेखानां । "सांतरापंक्तिः । निरंतरालेखाः । यथाविप्रपंक्तिः भस्मलेखा । " वनानांसमूहेवन्येत्येकं । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुरइत्येकं । "अंकूरः । अंकूरश्चांकुरःप्रोक्तइतिहलायुधः । " ॥ ४ ॥ वृक्षः । महीरुहः । शाखी । विटपी । पादपः । तरुः । अनोकहः । कुटः । शालः । "सालः । सालःसर्जतरौवृक्षमात्रप्राकारयोरपीति । सालः पादपमात्रेस्यात्प्राकारदतिमेदिनीविश्वकोशौ । " पलाशी । द्रुः । द्रुमः । अगमः । त्रयोदशवृक्षस्य ॥५ ॥

। एकं । पनसोदुंबरादेः । द्रुम

पुष्पाज्जातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवानस्पत्यः । एकं । आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पंविनाजातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवनस्पतिः । एकं । पनसोदुंबरादेः । द्रुम ओषधिः

पुष्पाज्जातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवानस्पत्यः । एकं । आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पंविनाजातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवनस्पतिः । एकंव्रीहियवादेः । " ओषधिः

मात्रेपिवनस्पतिः । " वनस्पतिर्नाद्रुमात्रेविनापुष्पंफलिद्रुमइतिमेदिनीकोशात् । " फलपाकएवांतोयासांता ओषध्यःस्युः । एकंव्रीहियवादेः । " ओषधिः

फलपाकातास्यादितिवापाठः । ङीपिओषधी । " अवंध्यः । " अबंध्यः " फलेग्रहिः । द्वेयथाकालंफलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । " बंध्यः । बंधेसाधुः

यत् " अफलः । अवकेशी । त्रयंऋतावपिफलरहितस्य । फलवान् । फलिनः । फली । त्रीणिसफलस्य । फलिनोऽदंतः । प्रफुल्लः । उत्फुल्लः । संफुल्लः ।

वंध्योऽफलोवकेशी

वानस्पत्यःफलैःपुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥ ओषध्यःफलपाकांताःस्युरवंध्यःफलेग्रहिः ॥ ६ ॥ वंध्योऽफलोवकेशी

चफलवान्फलिनःफली ॥ प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥ फुल्लश्चैतेविकसितेस्युरवंध्यादयस्त्रि

पु ॥ स्थाणुर्वानाध्रुवःशंकुर्ह्रस्वशाखाशिफःक्षुपः ॥ ८ ॥

व्याकोशः । " मूर्द्धन्यांतोवा । " विकचः । स्फुटः ॥ ७ ॥

फुल्लः । एतेऽष्टौविकसितेपुष्पितेस्युः । अवंध्यादयःअवंध्योऽफलइत्यादयोविकसितांताःत्रिपुत्रिलिंग्याःस्युः । स्थाणुः । ध्रुवः । शंकुः । त्रीणिछिन्न

विटपस्यप्रकांडे । वाना । स्थाणुशब्दोविकल्पेनपुंसीत्यर्थः । " रूपभेदात्क्लीबत्वं । स्थाणुरस्त्रीतिवापाठः । स्थाणुःकीलेहरेपुमान् । अस्त्रीध्रुवइतिमेदि

नी । " शाखाप्रसिद्धा । शिफावृक्षमूलं । ह्रस्वेशाखाशिफेयस्यसक्षुपइत्युच्यते । एकं ॥ ८ ॥

नविद्यतेप्रकांडोयस्यतस्मिन्स्तंबः । गुल्मः । इतिद्वयं । वल्ली । "सर्वधातुभ्यइन् । वल्लिः । वेल्लिः । वल्लीतुवेल्लिःसरणइतिवाचस्पतिः" । व्रततिः । "प्रततिः । व्रततीः । प्रततिर्व्रततीस्तथेतिहलायुधः । " लता । भयंलतायाः । वीरुत् । गुल्मिनी । उलपः । इतित्रयं याप्रतानिनीशाखादिभिर्विस्तृतालता तत्रेत्यर्थः । तत्रवीरुच्छब्दोधांतःस्त्रियां ॥९ ॥ नगाद्यारोहोवृक्षादीनामुच्चत्वं तत्रउच्छ्रायः । उत्सेधः । उच्छ्रयः । इतित्रयं । "आरोहोदैर्घ्येपि । आरोहोदैर्घ्यउच्छ्रायेस्त्रीकट्यांमानभिदपि । आरोहणेगजारोहइतिहेमः । नगाद्यारोहइत्यादिनागिरिदेवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रयेण

अप्रकांडेस्तंबगुल्मौवल्लीतुव्रततिर्लता॥लताप्रतानिनीवीरुद्गुल्मिन्युलपइत्यपि॥९॥नगाद्यारोहउच्छ्रायउत्सेधश्चो
च्छ्रयश्चसः॥अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः॥१०॥समेशाखालतेस्कंधशाखाशालेशिफाजटे॥
शाखाशिफाऽवरोहःस्यान्मूलाच्चाग्रंगतालता॥११॥

स्त्रीक्लीबंसंहननेपिचेतिमेदिनी । " प्रकांडः । स्कंधः । इतिद्वेतरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतोयोभागस्तत्र । "तरोर्मूलस्कंधयोरंतरंप्रकांडः । " ॥ १० ॥ शाखा । लता द्वेशाखायाः । स्कंधशाखा । शाला । द्वेप्रधानशाखायाः । "स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशाखायाइत्यर्थः । शिफा । जटा । द्वेतरुमूलस्य । "पाळइतिप्रसिद्धस्य । " शाखायाःशिफामूलंअवरोहइत्युच्यते । एकं । " पारोगा । पारंबाइतिप्रसिद्धस्य । " मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यंतंगतालतागुडूच्यादिरप्यवरोहइत्युच्यते । एकं । "मूलादूर्ध्वंगताशिफालतास्यादित्यपि ।" ॥ ११ ॥

शिरसोग्रं शिरोग्रं तत्शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोपिपर्यायाइतिकेचित् । शिखरंवाना । पक्षेपुंसीत्यर्थः । मूलं । बुध्नः । अंघ्रिनामकः । पादमूलपर्यायसंज्ञकः। त्रीणिवृक्षादेर्मूलस्य । सारः। मज्जा । द्वयंवृक्षादेःस्थिरांशे । "गाभा, नरइतिख्याते" तत्रमज्जानातः नरिपुंसि । क्वचिद्दावंतोपि दृश्यते । "सारोमज्जासमौत्वक्स्त्रीतिपाठः । समौसमानलिंगौ ।" त्वक् । वल्कं । वल्कलं । त्रयंत्वचः । तत्रवल्कादिद्वयंक्लीबपुंसोः ॥१२॥ काष्ठं ।

शिरोग्रंशिखरंवानामूलंबुध्नोंऽघ्रिनामकः ॥ सारोमज्जानरित्वक्स्त्रीवल्कंवल्कलमस्त्रियां ॥ १२ ॥
काष्ठंदार्विंधनंत्वेधइध्ममेधःसमित्स्त्रियां ॥ निष्कुहःकोटरंवानावल्लरीमंजरिःस्त्रियौ ॥ १३ ॥

दारु । "दारुरित्यन्यत्र । पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ।" द्वेकाष्ठमात्रस्य । इंधनं । एधः । इध्मं । एधः । समित् । पंचकंशुष्कस्यतृणकाष्ठादेः । "आद्यत्रयंअग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः । जळणइतिप्रसिद्धस्य । अत्यद्वयंयागादौहूयमानसमिदादेरितिमतं ।" तत्रआद्यएधःशब्दःसांतःक्लीबे । अन्यस्त्वदंतःपुंसि । समिद्धांतः॥ निष्कुहः। कोटरं । द्वेवृक्षगतविवरस्य । कोटरंवाना पक्षेपुमान् । वल्लरिः । मंजरिः । कृदिकारादक्तिनइतिगणसूत्रात्वल्लरी । मंजरीत्यपि । द्वेतुलस्यादेरभिनवोद्भिदि । "केंसरइतिख्यातस्य ।" ॥ १३ ॥

टी० पत्रं । पलाशं । छदनं । दलं । पर्णं । छदः । पञ्चपत्रस्य । तत्रछदोऽदंतःपुंसि । "पर्णस्त्रिपत्रेपर्णंतुपत्रेइतिहैमः । पल्लवः । किसलयं । "किशलयमपि" द्वेपत्राद्युक्तेशाखाया.पर्वणि । तत्रकिसलयंपुंसिक्लीबेच । "पुंसिक्लीबेचपल्लवइतितुव्याडिः।" विस्तारःशाखापल्लवसमुदायलक्षणआभोगःविटपउच्यते । एकं । "विटपोनस्त्रियांस्तंबशाखाविस्तारपल्लवइतिमेदिनीकोशात्।शाखायांपल्लवेस्तंबेविस्तारेविटपोस्त्रियामितिरभसाच्च पल्लवादिच

पत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदःपुमान् ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयंविस्तारोविटपोऽस्त्रियां॥ १४॥
वृक्षादीनांफलंसस्यंवृंतंप्रसवबंधनं॥ आमेफलेशलाटुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिपु॥ १५॥

तुष्टयमेकार्थकंवा । अनयदुक्तंकात्येन । स्कंधादूर्ध्वंतरोःशाखाकटकोविटपोमतइति ।" ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामितिपूर्वेणापिसंबध्यते । वृक्षादीनांफलंसस्यमित्युच्यते । "तालव्यायपि" एकं । प्रसव.पुष्पादिःवध्यतेयेननतत्वृंतमुच्यते । एकं । दंठ, "डेंख" इतिख्यातस्य । बंधनंपुष्पयोर्वृंतमाहकात्यः ।आमेअपक्वेफलेशलाटुरित्येकं । शुष्केफलेवानमित्येकं । उभेशलाटुर्वानंचत्रिपुत्रिलिंग्यां ॥ १५ ॥

क्षारकः। जालकं। द्वेनूतनकलिकायाः। तद्वृंतस्येत्येके। तत्रजालकंक्लीबेएव। कलिका। कोरकः। द्वेअस्फुटितपुष्पस्य। कळीइतिख्यातस्य। गुच्छक।
स्तवकः। द्वेकलिकादिभिराकीर्णस्यपल्लवमंथेः। "विकासोन्मुखकलिकायाइतिकेचित्।" स्तवकेहारभेदेचगुच्छःस्तंबेपिकीर्तितइतिदंत्यांतेरुद्रः। पुष्पा
दिस्तवकेगुच्छइतितालव्यांतेरंतिदेवः। कुड्मलः। मुकुलः। द्वेईषद्विकसितकलिकायां ॥१६॥ सुमनसः। पुष्पं। प्रसूनं। कुसुमं। सुमं। "सर्वधातुसमाने
पुसमंस्यादभिधेयवदितिमेदिनी।" चत्वारिपुष्पस्य। "कुसुमंसममित्यपिपाठः। तत्रपुष्पस्यपंचनामानि।" भूम्निस्त्रियांसुमनसइतिरत्नकोशः। सुमनाः
पुष्पमालत्योःस्त्रियामितिमेदिनीकोशः। मकरंदः। पुष्परसः। द्वेपुष्पमधुनि। परागः। सुमनोरजः। द्वेपुष्परेणोः॥१७॥सर्ववक्ष्यमाणंवृक्षलतौषधिजातीयं

क्षारकोजालकंक्लीबेकलिकाकोरकःपुमान्॥ स्याद्गुच्छकस्तुस्तवकःकुड्मलोमुकुलोऽस्त्रियां॥१६॥ स्त्रियःसुमन
सःपुष्पंप्रसूनंकुसुमंसुमं॥ मकरंदःपुष्परसःपरागःसुमनोरजः ॥१७॥ द्विहीनंप्रसवेसर्वंहरीतक्यादयःस्त्रियां॥
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैय्यग्रोधैंगुदंफले॥ १८॥

स्त्रीपुंल्लिंगमपि। अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानंप्रसवेपुष्पेफलेमूलेचवर्तमानंत
द्विहीनंज्ञेयं। द्वाभ्यांस्त्रीपुंसाभ्यांहीनं नपुंसकलिंगमित्यर्थः। यथा। चंपकंआम्रंसूरणमित्यादि। तत्रविशेषमाह। हरीतक्याःफलंहरीतकी। आदिनाको
शातकीकर्कटीद्राक्षेत्यादि। अश्वत्थस्यफलंआश्वत्थं। वेणोःफलंवैणवं। प्लक्षस्यफलंप्लाक्षं। न्यग्रोधस्यफलंनैय्यग्रोधं। इंगुद्याःफलंऐंगुदं। बृहत्याः
फलंबार्हतं। एकैकं। प्लक्षादिभ्योणितिपुनरण्विधानात्। अश्वत्थादिशब्देभ्यःफलेलुङ्नास्तीत्यर्थः॥ १८ ॥

जंबूः। जंबु। जांबवं। त्रीणि जंब्वाः फले। जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः स्वलिंगा एव स्युः न तु क्लीबे। यथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री॥ व्रीहयः फ

लेस्वलिंगाः। यथा व्रीहीणां फलानि व्रीहयः पुंसि। एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः। यथा माषाणां फलं माषाः॥ १९॥ विदारीत्यादि अंशुमतीत्याद्या मूले पि स्व

लिंगाः। यथा विदार्या मूलं विदारी। अपिशब्दात् पुष्पेऽपि स्वलिंगाः पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे। यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलं। अपिशब्दात् स्वलिंगा। " पा

वार्हतं च फले जंब्वा जंबूः स्त्री जंबु जांबवं॥ पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिंगा व्रीहयः फले॥ १९॥ विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला॥ बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः॥ २०॥ अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः॥ तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदंतशठावपि॥ २१॥ उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः॥ कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः॥ २२॥

टलः कुसुमे वर्ण्याशुव्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात् पुल्लिंगोऽपि। " बोधिद्रुमः। चलदलः। पिप्पलः। कुंज

राशनः॥ २०॥ अश्वत्थं। पंच पिप्पलवृक्षस्य। कपित्थः। " अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्योऽपि। " दधित्थः। ग्राही। मन्मथः। दधिफलः।

पुष्पफलः। दंतशठः। सप्तकं कपित्थस्य। " कवठ इति प्रसिद्धस्य॥ २१॥ उदुंबरः। " मेदिन्यां टवर्गतृतीयमध्यः। त्रिकांडशेषेऽप्येवमेव"। जंतुफ

लः। यज्ञांगः। हेमदुग्धकः। चत्वारि उदुंबरस्य उंबर इति ख्यातस्य। कोविदारः। चमरिकः। कुद्दालः। युगपत्रकः। चत्वारि कांचन इति ख्यातस्य॥२२॥

शारदीतोयपिप्पल्यांसप्तपर्णेचेतिदंत्यांतिपुरुद्रः । शारदोब्देत्रियांतोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरितिमेदि
सप्तपर्णः । विशालत्वक् । शारदः । "ऊंतोपि "। प्रयोजनार्थवचनप्रवृत्तिर्यत
नी ।" विषमच्छदः । चत्वारिसांतवणइतिख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः । प्राकृतसंज्ञयापिव्याख्याने नदोषः । यदुक्तं । "अरग्वधः ।
स्तत । प्राकृतदोपइति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्योमूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेदिति । आरग्वधः।
अर्ग्वधः । अरग्वधोयशंपाक कृतमालस्तथाऽर्ग्वधइतिरत्नकोशः ।" राजवृक्षः । शम्याकः । "संपाकःशंपाकश्च । संपाकस्तर्केकेधृष्टेत्रिषुनाचतुरंगु

**सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदः॥ आरग्वधेराजवृक्षशम्याकचतुरंगुलाः॥ २३॥ आरेवतव्याधिघातकृ
तमालसुवर्णकाः॥ स्युर्जंबीरेदंतशठजंभजंभीरजंभलाः॥ २४॥ वरुणोवरणःसेतुस्तिक्तशाकःकुमारकः॥ पुन्ना
गेपुरुपस्तुंगःकेसरोदेववल्लभः॥ २५॥**

लइतिमेदिनी ।" चतुरंगुलः॥ २३॥ आरेवतः । व्याधिघातः । कृतमालः । सुव
र्णकः । "सुपर्णकः "। अटो वाहवाइतिख्यातस्य । जंबीरः । "जंबिरः" दंतशठः । जंभः । जंभीरः । जंभलः । "जंभरः" पंचकंजावेर । "ल
घुइडनिंबू"इतिख्यातस्य ॥२४॥ वरुण । वरण । सेतु । तिक्तशाख । कुमारक । पंच वायवर्णाइतिख्यातस्य । पुन्नागःपुरुषः। तुंगः। केसरः । "केशरः"
देववल्लभः॥ पंचकंउंडी । "उडणी, उडली " इतिख्यातस्य ॥ २५ ॥

पारिभद्रः । निंबतरुः । मंदारः । पारिजातकः । चत्वारिनिंबतरोः । "कहूनिंबइतिख्यातस्य" तिनिशः । स्यंदनः । नेमी । "नेमिः । पुल्लिंगस्तिनि
शेनेमिश्चक्रमातेस्त्रियामपीतिरुद्रः ।" रथद्रुः । अतिमुक्तकः । वंजुलः । चित्रकृत् । सप्त तिवसइतिख्यातस्य । अयंखदिरसदृशःकंटकरहितः । पी
तनः । कपीतनः । आम्रातकः । "अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोस्यफलेपशुहरीतकीतित्रिकांडशेषः ।" त्रयं अंबाडाइतिख्यातस्य । मधूकः । "म

पारिभद्रेनिंबतरुर्मंदारःपारिजातकः॥ तिनिशेस्यंदनोनेमीरथद्रुरतिमुक्तकः॥ २६॥ वंजुलश्चित्रकृच्चाथद्वौपीत
नकपीतनौ॥ आम्रातकेमधूकेतुगुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥ वानप्रस्थमधुष्ठीलौजलजेत्रमधूलकः॥ पीलौगुडफ
लःसंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे॥ २८॥

धूकः । मधूलः । मधुलः । " गुडपुष्पः । मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः । मधु
ष्ठीलः । पंचकंमोहाइतिख्याते । जलजेऽत्रमधूकेमधूलकइत्येकं । अयंपूर्वस्माद्दीर्घपत्रः । "गिरिजेत्रमधूलकइत्यपिपाठः । गौरशाकोमधूकोन्यो
गिरिजःसोल्पपत्रकइतिमाधवः । मधूकोन्योमधूलस्तुजलजोदीर्घपत्रकइतिस्वामी । " पीलुः । गुडफलः । संसी । त्रीणिपीलुवृक्षस्य । "अकोडइ
तिप्रसिद्धस्य । " अयंगुर्जरदेशेप्रसिद्धः । गिरिसंभवेतस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥

अक्षोटः । "अक्षोडः । आक्षोडः । आक्षोटः । आखोटः ।" कंदरालः ।"कर्परालः" । इतिद्वयं । "पर्वतपीलो.डोंगरीअक्रोडइतिख्यातस्य ।" अंकोटः "अंखोठः । अंकोलः ।" निकोचकः ।"निकोटकः ।" द्वेअंकोटस्य । "पिस्तेइतिख्यातस्य ।" पलाशः । किंशुकः। पर्णः । वातपोथः। चत्वारिपलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः । आभ्रपुष्पः । विदुलः । शीतः । "शीतं । शीतंतुपारवानीरबहुवारद्रुमेपुचेत्यजयात्" वानीरः । वंजुलः ।

अक्षोटकंदरालौद्वावंकोटेतुनिकोचकः ॥ पलाशेकिंशुकःपर्णोवातपोथोऽथवेतसे ॥ २९ ॥ रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवंजुलाः ॥ द्वौपरिव्याधविदुलौनादेयीचांबुवेतसे ॥ ३० ॥ सोभांजनेशिग्रुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः ॥ रक्तोसौमधुशिग्रुःस्यादरिष्टःफेनिलःसमौ ॥ ३१ ॥

सप्तकंवेतसस्य । "वेतइतिख्यातस्य ।" परिव्याधः । विदुल । नादेयी । अंबुवेतसः । चत्वारिजलवेतसस्य । नादेयीस्त्री ॥३०॥ सोभांजनः । "सौभांजनः । शोभांजनः । शौभांजनः ।" शिग्रुः । तीक्ष्णगंधक. । अक्षीवः । "आक्षीवः।" मोचकः । पंचकं शेगूल ।"शेवगा,शेगट" इतिख्यातस्य । असौसोभांजनोरक्तोरक्तपुष्पश्चेन्मधुशिग्रुरित्युच्यते । एकं । अरिटः । फेनिलः । द्वेरिठाइतिख्यातस्य । "अन्यत्ररिटमित्यपि । रिटंक्षेमशुभाभावेपुंसिखङ्गेचफेनिलइतिमेदिनी ।" ॥ ३१ ॥

बिल्वः । शांडिल्यः । शैलूषः । मालूरः । श्रीफलः । पंचकंबिल्वस्य । प्लक्षः । जटी । "जटिः" पर्कटी । "पर्कटिः ।" त्रयंपिंपरीइतिख्यातस्य । अयं गोमांतकभाषयाकेळादतिख्यातः । तत्रजटीपर्कटिनाविन्नंतौ । पर्कटीङीपंतेतिकश्चित् । न्यग्रोधः । बहुपात् । वटः । त्रयंवटस्य ॥३२॥ गालवः । शाबरः । "साबरः" लोध्रः । तिरीटः । तिल्वः । मार्जनः । षट्कंलोध्रस्य । "तत्राद्यौश्वेतलोध्रेशेषारक्तलोध्रेइत्येके ।" आम्रः । चूतः । रसालः । त्रयंआम्रस्य । असौआम्रोतिसौरभश्चेत्सहकारइत्येकं ॥३३॥ कुंभः । उलूखलकं । कुंभेतिसंघातविगृहीतं । कुंभमितिक्लीबमपि । कार्मुकेवारनायांचकुंभक्लीबंतुगुग्गु

विल्वेशांडिल्यशैलूषौमालूरश्रीफलावपि ॥ प्लक्षोजटीपर्कटीस्यान्न्यग्रोधोबहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥ गालवःशाबरोलोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥ आम्रश्चूतोरसालोसौसहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥ कुंभोलूखलकंक्लीबेकौशिकोगुग्गुलुःपुरः ॥ शेलुःश्लेष्मातकःशीतउद्दालोबहुवारकः ॥३४॥

लावितिरभसः । कुंभंत्रिदृत्तिगुग्गुलाविति विश्वप्रकाशः । उदूखलमित्यपि । उदूखलंगुग्गुलौस्यादुलूखलेपिनद्वयोरितिमेदिनी । उलूखलेगुग्गुलौचक्लीबमुक्तमुदूखलमितिरुद्रः । अत्रपक्षेकुंभंचोदूखलमितिपाठःकर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकं कुंभोलूखलकं । कुंभोलूखलाकाराद्वृक्षकोशान्निर्यातं । कुंभोलूखलकंकुंभंकुंभोलूखलकंवरमितिवाचस्पतिः । कौशिकः । गुग्गुलुः । "गुग्गुलः" पुरः । पंचगुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदंतः । शेलुः । "सेलुः" । श्लेष्मातकः । शीतः । उद्दालः । बहुवारकः । पंचशेलुढ । "भोंकरी" इतिख्यातस्य ३४

राजादनं । "राजातनः । राजादनः । राजादनंप्रसरकोराजातनइतिवाचस्पतिः । प्रियालः । " पियालश्चप्रियालकइतिमाधवः ।" सन्नकद्रुः । धनुःप
टः । चत्वारिचारइतिख्यातस्य । धनुः । पटइतिव्यस्तमपि । धनुःप्रियालेनानस्त्रीराशिभेदेशरासनइतिमेदिनी । पटःप्रियालवृक्षेनासुचेलेपुन्नपुंसकमि
तिरभसः । गंभारी । "कंभारी" सर्वतोभद्रा । काश्मरी । "काश्मरी" मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी । भद्रपर्णी । काश्मर्यः । सप्तशिवणीइति
ख्यातस्य । काश्मर्योऽदंतःपुंसि । कर्कंधूः । "कर्कंधुः" बदरी । कोलिः । "कोली । कोला" । त्रीणिबोरइतिख्यातस्य । तत्रकर्कंधूर्द्वयोःस्त्रीपुंस

राजादनंप्रियालःस्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥ गंभारीसर्वतोभद्राकाश्मरीमधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णीभद्रपर्णीच
काश्मर्यश्चाप्यथद्वयोः ॥ कर्कंधूर्बदरीकोलिःकोलंकुवलफेनिले ॥ ३६ ॥ सौवीरंबदरंघोंटाप्यथस्यात्स्वादुकंटकः ॥
विकंकतःस्रुवावृक्षोग्रंथिलोव्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

योः । कोलं । कुवलं । फेनिलं ॥ ३६ ॥ सौवीरं । "यज्ञि ।
सौवीर्य ।" बदरं । घोंटा । पक्वबदरीफलस्य । घोंटाशब्दोबदरीसदृशेवृक्षभेदेपिवर्तते । बदरीसदृशाकारोवृक्षःसूक्ष्मफलोभवेत् । अटव्यामेवसाघोंटा
गोपघंटेतिचोच्यतइतिसुभूत्युक्तेः ।" स्वादुकंटकः । विकंकतः । "वैकंकतः ।" स्रुवावृक्षः । ग्रंथिलः । व्याघ्रपात् । पंचविकंकतस्य । "वेहळीइति
ख्यातस्य ।" अयंयज्ञियवृक्षभेदःकरनाटकभाषयाहलुमाणिकाइतिख्यातः ॥ ३७ ॥

ऐरावतः । नागरंगः । नादेयी । भूमिजंबुका । चत्वारिनागरंगस्य । नारिंगइतिख्यातस्य ।"अत्रपूर्वद्वयंनागरंग्याः । अपरद्वयंभूमिजंब्वाइत्यपिमतं ।"
तिंदुकः । "तिंदुकी ।" स्फूर्जकः। कालस्कंधः। शितिसारकः। चत्वारि तेंडू । टेंभुरणीइतिख्यातस्य ॥३८॥काकेंदुः ।कुलकः। काकतिंदुकः। काकपी
लुकः । चत्वारिकांकतेंडू । "काकटेंभुरणी,कडूटेंभुरणीइति, कुचला, काजरा" इतिख्यातस्य । गोलीढः । झाटलः । घंटा । पाटलिः । मोक्षः । मु

ऐरावतोनागरंगोनादेयीभूमिजंबुका ॥ तिंदुकःस्फूर्जकःकालस्कंधश्चशितिसारके ॥ ३८ ॥ काकेंदुःकुलकःका
कतिंदुकःकाकपीलुके ॥ गोलीढोझाटलोघंटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥ तिलकःक्षुरकःश्रीमान्समौपिचुल
झावुकौ ॥ श्रीपर्णिकाकुमुदिकाकुंभीकैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

ष्ककः । पंचघंटापाटलेः ।"मोरवाइतिप्रसिद्धस्य ।"
घंटा पाटलिरितिनामद्वयंवा ।" ॥ ३९ ॥ तिलकः । क्षुरकः । श्रीमान् । त्रयंतिलवा "तिलकंपुष्प"इतिख्यातस्य । पिचुलः । झावुकः । द्वेझावु
कस्य । तिलकभेदोयं । "कोवीइतिख्यातेयमितिकेचित् ।" श्रीपर्णिका । कुमुदिका । कुंभी । कैडर्यः । कट्फलः । पंच कुंभल । "कुंभ्याइति,का
यफळ" इतिख्यातस्य । कुंभीस्त्री ॥ ४० ॥

पट्टोस्यास्तीतिपट्टीइन्नंतः । "डीपंतोवा ।" तूद ।"नूदः।"
क्रमुकः। पट्टिकाख्यःपट्टी। लाक्षाप्रसादनः। चत्वारिलोहितलोध्रस्य। पट्टिकाआख्यायस्यसः। पट्टोस्यास्तीतिपट्टीइन्नंतः। "नीपः। प्रियकः।कदंबः। हरिप्रियः।
यूपः।क्रमुकः। ब्रह्मण्यः। ब्रह्मदारु ॥४१॥ तूलं ।"तूलोपि" पर्कंअश्वत्थाकारेवृक्षभेदे ।"पारसापिंपळइतिख्यातस्य । "नीपः। प्रियकः।कदंबः। हरिप्रियः।
चत्वारिकळंबइतिख्यातस्य । वीरवृक्षः। अरुष्करः। अग्निमुखी । भल्लातकी । चत्वारि "बिबवा । भिलावाइतिख्यातस्य ।" ॥४२॥ गर्दभांडः। कंदरालः।

क्रमुकःपट्टिकाख्यःस्यात्पट्टीलाक्षाप्रसादनः॥ तूदस्तुयूपःक्रमुकोब्रह्मण्योब्रह्मदारुच ॥४१॥
तूलंचनीपप्रियककदंबास्तुहरिप्रियः॥ वीरवृक्षोऽरुष्करोग्निमुखीभल्लातकीत्रिषु ॥४२॥ गर्द
भांडेकंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः॥ प्लक्षश्चतिंतिडीचिंचाऽम्लिकाऽथोपीतसारके ॥४३॥

कपीतनः । सुपार्श्वकः । प्लक्षः । पंच गजहंड "खालीपिंपरी" इतिख्यातस्य । तिंतिडी । " तिंतिली । अम्लिकाचाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाचतिंति
लीतिचंद्रः।" चिंचा । अम्लिका । "आम्लीका । आम्लिका । तिंतिडीत्वाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः।" त्रयंचिंचायाः । पीत
सारकः । ॥ ४२ ॥

सर्जकः। असनः। "आसनः। पठिभरकंधयोः क्लीबमासनंनातुजीवकइतिरुद्रभसौ।" बंधूकपुष्पः। प्रियकः। जीवकः। पंचकंअसणाइतिख्यातस्य। सालः। "श्यालः" सर्जः। कार्श्यः। "कार्ष्यः" अश्वकर्णकः। सस्यसंवरः "शस्यसंवरः" पं "तन्नकांटेअसण, पालेअसणइतिद्वौभेदौख्यातौ।" चशालवृक्षस्य सालईइतिप्रसिद्धस्य॥ ४४॥ नदीसर्जः। वीरतरुः। इंद्रद्रुः। ककुभः। अर्जुनः। पंचकंअर्जुनवृक्षस्य। "अर्जुनसादडाइत्यपि वदंति।" राजादनः। "राजादनं। राजादनंक्षीरिकायांप्रियालेकिंशुकेऽपिचेतिमेदिनी।" फलाध्यक्षः। क्षीरिका। त्रयंखिरणीइतिख्यातस्य॥ ४५॥

सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः॥ सालेतुसर्जकार्श्याश्वकर्णकाःसस्यसंवरः॥ ४४॥ नदीसर्जोवीरतरुरिंद्रद्रुःककुभोऽर्जुनः॥ राजादनःफलाध्यक्षःक्षीरिकायामथद्वयोः॥ ४५॥ इंगुदीतापसतरुर्भूर्जेचर्मिमृदुत्वचौ॥ पिच्छिलापूरणीमोचास्थिरायुःशाल्मलिर्द्वयोः॥ ४६॥

इंगुदी। तापसतरुः। द्वेइंगुद्याः। "हिंगणबेटइतिख्यातायाः।" द्वयोरित्युक्त्वात्पुंसितुइंगुदः। भूर्जः। चर्मी। मृदुत्वक्। त्रीणिभूर्जवृक्षस्य। पिच्छिला। पूरणी। मोचा। स्थिरायुः। शाल्मलिः। "शल्मलिः। शाल्मलः।" पंचसांवरीइतिख्यातस्य। द्वयोःस्त्रीपुंसयोः। "स्थिरमायुर्यस्याःस्थिरायुः। षष्टिवर्षसहस्राणिवनेजीवतिशाल्मलिरितिवचनात्॥ ४६॥

शाल्मल्यावेष्टेनिर्यासेपिच्छेत्येकं । "सांवरीचाडीकइतिख्यातस्य । क्वाथःकषायोनिर्यूपोनिर्यासोवेष्टकस्तथेतिरभस. ।" रोचनः । कूटशाल्मलिः
द्वेकाळीसावरीइतिख्यातस्य । चिरिविल्वः । "चिरबिल्वः ।" नक्तमालः । "रक्तमालः" करजः । करंजकः । चत्वारिकरंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥
प्रकीर्य । पूतिकरज । "पूतीकरज" । पूतीकरज । पूतीकरंज.सुमनास्तथाकलहनाशनइतिरुद्रः ।" पूतिकः । "पूतीक." कलिमारकः "कलि
कारकइत्यपिपाठ. ।" चत्वारि काटेकरज "घाणेराकरज" इतिख्यातस्य । पडूग्रंथः । मर्कटी । अंगारवल्लरी । एतेत्रयःकरंजभेदाः । "अंगारवर्ण

पिच्छातुशाल्मलीवेष्टेरोचनःकूटशाल्मलिः ॥ चिरिबिल्वोनक्तमालःकरजश्चकरंजके ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यःपूतिकर
जःपूतिकःकलिमारकः ॥ करंजभेदाःपडूग्रंथोमर्कट्यंगारवल्लरी ॥ ४८ ॥ रोहीरोहितकःप्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥
गायत्रीवालतनयःखदिरोदंतधावनः ॥ ४९ ॥

पर्णावल्लरी । अंगारवल्लरी "॥ ४८ ॥ रोही । रोहितकः । प्लीहशत्रुः । दाडिमपु
ष्पकः । चत्वारि रक्तरोहिडाइतिख्यातस्य । गायत्री । "वन्हिगायत्रिणातथेतिवैद्यकादिन्नंतोपि ।" वालतनय. । खदिरः । दंतधावनः । चत्वारिखदि
रस्य । "गायत्रीत्रिया । गायत्रीखदिरस्त्रीस्यादितिरभसः । वालपत्रश्चेतिप्राचापाठः । यदाह । खदिरोरक्तसारश्चगायत्रीदंतधावनः । कटकीवालप
त्रश्चजिन्हशल्य क्षतिःक्षयइतित्रिकांडशेषेप्येवमेवपाठ. ॥" ४९ ॥

अरिमेदः । विट्खदिरः । द्वेदुर्गंधिखदिरस्य । विट्गंधिः खदिरो विट्खदिरः । सितेशुक्लसारेखदिरेकदरः । सोमवल्कः । इतिद्वयं । व्याघ्रपुच्छः गंधर्वहस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः । उरुवूकः । "उरुवुकः । रुवूकः । रुवुकः ।" रुचकः । चित्रकः । चंचुः । पंचांगुलः । मंडः । वर्धमानः । व्यडंवकः ' व्यडवनोपि " एकादशएरंडस्य । मंडयतीतिमंडः । कश्चिदमंडइतिपदमाह । "आमंडइत्यपि । गंधर्वहस्तकोमंडआमंडोव्याघ्रपुच्छकइतिताल

अरिमेदोविट्खदिरेकदरःखदिरेसिते ॥ सोमवल्कोप्यथव्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥ एरंडउरुवूकश्चरुचकश्चित्रकश्चसः ॥ चंचुःपंचांगुलोमंडवर्द्धमानव्यडंवकाः ॥ ५१ ॥ अल्पाशमीशमीरःस्याच्छमीसक्तुफलाशिवा ॥ पिंडीतकोमरुवकःश्वसनःकरहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यश्चमदनेशक्रपादपःपारिभद्रकः ॥ भद्रदारुद्रुकिलिमंपीतदारुचदारुच ॥ ५३ ॥

पालः" ॥ ५१ ॥ याऽल्पास्वल्पाकाराशमीसशमीरइत्येकं । शमी । सक्तुफला । "सक्तुफली" शिवा । त्रयंशम्याः । पिंडीतकः । मरुवकः । श्वसनः । करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः । मदनः । पदंगोळाइतिख्यातस्य । शक्रपादपः । पारिभद्रकः । भद्रदारु । द्रुकिलिमं । पीतदारु । दारु ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं। एतानि सप्त देवदारुणि। पाटलिः "पाटली"। पाटला। मोघा। 'अमोघा। अलिप्रिया विशालायाप्यमोघापाटलिर्द्वयोः इति वाचस्पतिः।" काचस्थाली। "कालास्थालीफलेरुहेत्यपिपाठस्तत्र काला स्थाली। इतिपदद्वयं। कालातुकृष्णवृंताख्यामंजिष्ठानीलिकासुचेतिमेदिनी। स्थाली स्यात्पाटलोखयोरितिमेदिनीविश्वप्रकाशौ।" फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंता। कुबेराक्षी। सप्त पाटलायाः। "पाडळीइतिख्यातायाः।" तत्र पाटलि

पूतिकापुंचसप्तस्युर्देवदारुण्यथद्वयोः ॥ पाटलिःपाटलामोघाकाचस्थालीफलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंताकुबेराक्षी श्यामातुमहिलाव्हया ॥ लतागोवंदिनीगुंद्राप्रियंगुःफलिनीफली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेनागंधफलीकारंभाप्रियक श्वसा ॥ मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुंटुकाः ॥ ५६ ॥

द्वयोः। श्यामा। महिलाव्हया। लता। गोवंदिनी। गुंद्रा। प्रियंगुः। फलिनी। फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना। गंधफली। कारंभा। प्रियकः। द्वादश प्रियंगुवृक्षे। "वाघांटीइतिख्याते।" महिलायाःस्त्रियाःआव्हयइवआव्हयोयस्याःसा। महिलायाःसमयनामभिरभिधीयतइत्यर्थः। तत्र प्रियकःपुंसि। शेषं स्त्रियां। मंडूकपर्णः। पत्रोर्णः। नटः। कट्वंगः। टुंटुकः॥ ५६ ॥

टी० कपिला। भस्मगर्भा। चत्वारिसिसवाइतिख्यातस्य। अगुरुइतिपृथग्पदंवा। "तत्पुन्नपुंसकं। अगुरुक्लीबेशिंशपायामितिरुद्रः। अगुरुःस्याच्छिंशपायामितिविश्वप्रकाशः। शिंशपांतंत्रयंशिसवाइतिख्यातस्य। याकपिलाकृष्णवर्णपुष्पासाभस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये। काळाशिसवाइतिप्रसिद्धस्य।" शिरीषः। कपीतनः। भंडिलः। "भंडिरः। भंडीलः। भंडीलोभंडिरोनेतिवाचस्पतिः।" त्रयंशिरसइतिख्यातस्य। चांपेयः। चंपकः। हेमपुष्पकः।

कपिलाभस्मगर्भासाशिरीषस्तुकपीतनः॥ भंडिलोप्यथचांपेयश्चंपकोहेमपुष्पकः॥ ६३॥
एतस्यकलिकागंधफलीस्यादथकेसरे॥ वकुलोवंजुलोशोकेसमौकरकदाडिमौ॥ ६४॥

त्रयंकुडचांपा। "सोनचांपा" इतिख्यातस्य ॥ ६३॥ एतस्यचंपकस्यकलिकागंधफलीत्येकं। तथाचप्रयोगः। नषट्पदोगंधफलीमजिघ्रदिति। केसरः। "तालव्यमध्योपि।" वकुलः। द्वे ओंवळ। "वकूळ" इतिख्यातस्य। वंजुलः। अशोकः। द्वेअशोकस्य। करकः। दाडिमः। "दाडिंबः। दालिमः। डालिमः। दाडिंबसारपिंडीरस्याद्दम्लशुकवल्लभादतिरभसः। निकांडशेपोप्येवं।" द्वे दाडिमस्य। दाळिंबइतिख्यातस्य॥ ६४॥

चांपेयः । केसरः । नागकेसरः । " स्वर्णभसर्पाख्योनागकेसरःषट्पदप्रियइतिरभसः । " कांचनाह्वयः । चत्वारिनागचांपाइतिख्यातस्य । कांचनाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकइत्यर्थः । जया । जयंती । तर्कारी । नादेयी । वैजयंतिका । पंच टाहाकळ । " थोरऐरण " इतिख्याताया: । ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णं । अग्निमंथः । कणिका । गणिकारिका । जयः । पंच नरवेलइतिख्यातस्य । दशाप्येकस्यपर्यायाइत्येके । कुटजः । शक्रः । वत्सकः । गिरिमल्लिका । चत्वारि कुडाइतिप्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैवकुटजस्यफले कलिंगं । इंद्रयवं । भद्रयवमितित्रीणि । "कलिंगः। इंद्रयवः । कलिंगेंद्रयवःपुमानित्यमरमाला । कलिंगा । तत्रैवस्त्रीकेंडिपाठात् ।" कृष्णपाकफलः। अविघ्नः। "आविघ्नः" सुषेणः। करमर्दकः। चत्वारि करमर्दकस्य । करवंदइतिख्यातस्य । कृष्णपाकफलमस्यकृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कंधः। तमालः । तापिच्छः। "तापिंजः" । त्रयंतमालस्य । सिंदुकः। "सिंधुकः।" "सिंधुवारः। इंद्रसुरसः। "इंद्रसुरिसः" निर्गुंडी । "निर्गुंठी" इंद्राणिका । पंच सिंदुवारस्य । सिंधुआरी, निगडी, निर्गुंडीइतिख्यातस्य ॥ ६८ ॥

चांपेयःकेसरोनागकेसरःकांचनाह्वयः ॥ जयाजयंतीतर्कारीनादेयीवैजयंतिका ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णमग्निमंथःस्यात्कणिकागणिकारिका ॥ जयोऽथकुटजःशक्रोवत्सकोगिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥ एतस्यैवकलिंगेंद्रयवभद्रयवंफले ॥ कृष्णपाकफलाविघ्नसुषेणाःकरमर्दके ॥ ६७ ॥ कालस्कंधस्तमालःस्यात्तापिच्छोप्यथसिंदुके ॥ सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडींद्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी। गग। गरी। "खरेत्यपि। अगरीत्यपि। देवताडे खरातीक्ष्णे त्रिपुस्याद्गर्दभेपुमानितिरभसः। खरागरीतिसमस्तमपि। मूषिकाविपन्नत्वाद्गरमागिरतिग रागरीत्येकंपदमपि। तदुक्तं। जीमूतकोदेवताडोद्रन्रकेशोगरागरीति।" देवताडः जीमूतः। पंच देवतालस्य। देवताली। "देवडंगरी" इतिख्यातस्य। श्रीहस्तिनी। भूरुंडी। द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य। शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी "थोरकुरडू" इतिख्यातस्य। तृणशून्यं। "तृणशूनेगुल्मेसाधु। तत्रसाधुरितियत्। मल्लिकोहंसभेदस्यात्तृणशून्येपिमल्लिकेतिरुद्रः।" मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी। शीतभीरुः। "शतभीरुः। मल्लिकाशतभीरु श्चगवाक्षीभद्रमल्लिका। शीतभीरुर्मदायंतीभूपदीतृणशून्यकमितिवाचस्पतिः।" चत्वारिमल्लिकायाः। "मोगरीइतिख्यातायाः।" सैवमल्लिकाव

वेणीर्गरागरीदेवताडोजीमूतइत्यपि ॥ श्रीहस्तिनीतुभूरुंडीतृणशून्यंतुमल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदीशीतभीरुश्चसैवा स्फोटावनोद्भवा॥ शेफालिकातुसुवहानिर्गुंडीनीलिकाचसा॥ ७०॥ सितासौश्वेतसुरसाभूतवेश्यथमागधी॥ ग णिकायूथिकांऽबष्ठासापीताहेमपुष्पिका॥ ७१ ॥

नोद्भवाआस्फोटेत्युच्यते। एकं। रानमोगरीइतिख्यातस्य। आस्फोतेत्यपि। "आस्फोतागिरिकर्ण्यांचवनमल्ल्यांचयोषितीतिमेदिनी।" शेफालिका। "शीफालिका।" सुवहा। निर्गुंडी। नीलिका। चत्वारि कृष्णपुष्पायाःनिर्गु ड्याः। "राननिर्गुंडीइतिख्यातायाः। इयंश्वेतपुष्पा" ॥७०॥ असौनिर्गुंडीसिता श्वेतसुरसा। भूतवेशीइतिचोच्यते। "इयंकातरीनिर्गुंडीइतिख्याताया।" मागधी। गणिका। यूथिका। अंबष्ठा। चत्वारियूथिकायाः। जुईइतिख्यातायाः। सायूथिकापीतापीतपुष्पाचेत् हेमपुष्पिकास्यात्। एकं ॥ ७१ ॥

अतिमुक्तः । पुंड्रकः । वासंती । माधवी । लता । पंच कुंदभेदस्य कुसरीइति " कस्तूरमोगरा, मधुमाधवीइतिच ।" ख्यातस्य । अतिमुक्तादिद्वयंम
ह्लिकाभेदस्येत्येके । " माधवीलतेत्येकंपदमपि "। सुमनाः । मालती । जातिः । " जाती । जातीफलेचमालत्यामितिमेदिनी " । त्रीणि जातेः जाई
" चमेली,मोठीश्वेतजाई,पीतवर्णजाई " इतिख्यातायाः । तत्रसुमनाःसांतः । " द्वावंतोपि । सुमनायाश्चपत्रेणेतिश्रुतेर्दर्शनात् ।" सप्तला । नवमालि
का । "नवमल्लिका " द्वेनेवाळी " थोरमोगरा, वटमोगरा, वेलमोगरा." इतिख्यातायाः ॥७२॥ माघ्यं । कुंदं । "कुंदः । कुंदोमाध्येस्त्रीमुकुंदभ्रमिनि

अतिमुक्तःपुंड्रकःस्याद्वासंतीमाधवीलता॥ सुमनामालतीजातिःसप्तलानवमालिका॥ ७२ ॥
माघ्यंकुंदंरक्तकस्तुबंधूकोबंधुजीवकः॥ सहाकुमारीतरणिरम्लानस्तुमहासहा ॥ ७३ ॥

ध्यंतरेपुचेतिमेदिनी ।" द्वेकुंदस्य । रक्तकः । बंधूकः । "बंधुकः ।" बंधुजीवकः । त्रीणिबंधुकस्य । " दुपारीइतिख्यातस्य ।" सहा । कुमारी । त
रणिः । त्रीणि कुमारीइति "काटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंवतीगुलाब " इतिख्यातायाः कुमार्याः । अम्लानः । महासहा । द्वेआबोलीइतिख्याता
याः । "तत्राम्लानइत्येकं कुरंटकमात्रस्य । काटेशेंवती, थोररानशेंवती, इत्याख्यातायाइतिकेचित् " ॥ ७३ ॥

टी॰ तत्रा म्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकं । "कुरुवक इत्यपि ।" तत्राम्लाने पीतवर्णे कुरंटक इत्येकं । "कुरंटक इत्येपि" नीली नीलवर्णा या झिंटी तत्र बाणा । दासी । अंतर्गलः । "आर्तगलः" इतिद्वयं । द्वयोरित्युक्ते र्वाण इत्यपि । "नीलाझिंटीनीलझिंटीचेत्यपिपाठः ।"॥७४॥ सैरेयकः । "सैरीयकः । सैरीयकः सहचरः । सैरेयश्च सहाचरः । पीतोरक्तोथनीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरंटको ज्ञेयो रक्त कुरवकः स्मृतः ॥ नीलआर्तगलोदासीवाणऔदनपाक्यपीत्युक्त" झिंटी । द्वयं झिंटीमात्रस्य । कोरांटी इति ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकं ॥ या पीतपुष्पा झिंटी सा कुरंटक इत्युच्यते । त

तत्रशोणेकुरवकस्तत्रपीतेकुरंटकः ॥ नीलीझिंटीद्वयोर्बाणादासीचार्तगलश्चसा ॥ ७४ ॥ सैरेयकस्तुझिंटीस्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥ पीताकुरंटकोझिंटीतस्मिन्सहचरीद्वयोः ॥७५॥ ओंड्रपुष्पंजपापुष्पंवज्रपुष्पंतिलस्ययत् ॥ प्रतिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

स्मिन्कुरंटके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्ते सहचर इत्यपि ॥७५ ॥ ओंड्रपुष्पं । जपापुष्पं । द्वे जासुंद इति ख्याते । जवेत्यपि । जवायां तु जपा स्त्रियामिति धर्मदासः । ओंड्रपुष्पेपि वृक्षेपि जवाशब्दः प्रकीर्तित इति त्रिकांडशेषात् । ओंड्रपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधान । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं । एकं । प्रतिहासः । "प्रतीहासः" शतप्रासः । चंडातः । हयमारकः ॥ ७६ ॥

करवीरः। पंचकं करवीरस्य। कण्हेरइतिख्यातस्य। करीरः। क्रकरः। ग्रंथिलः। त्रीणि करीरस्य। कारवी "नेवती" इतिचख्यातस्य। उन्मत्तः। कितव। धूर्तः। धत्तूरः। "धुस्तूरः। धुस्तुरः। धूस्तूरः। धुतूरः। धुस्तूरस्तुपुंडरीशोधुस्तुरःकनकाव्हयइतिशब्दार्णवः। उन्मत्तउन्मादवतिधुत्तूरमुचुकदयोरितिविश्वप्रकाशः। मदन स्मरवसंतद्रुमिद्धूस्तूरसिक्थकइतिमेदिनी।" कनकाव्हयः॥७७॥ मातुलः। मदनः। सप्तकंधत्तूरस्य। घोतराइतिख्यातस्य।

करवीरेकरीरेतुक्रकरग्रंथिलावुभौ॥ उन्मत्तःकितवोधूर्त्तोधत्तूरःकनकाव्हयः॥ ७७॥ मातुलोमदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः॥ फलपूरोबीजपूरोरुचकोमातुलुंगके॥ ७८॥ समीरणोमरुवकःप्रस्थपुष्पःफणिज्जकः॥ जंबीरोप्यथपर्णासेकठिंजरकुठेरकौ॥ ७९॥

कनकाव्हयः। स्वर्णपर्यायनामकः। अस्यधत्तूरस्यफलेमातुलपुत्रकइत्येकं। फलपूरः। बीजपूरः। रुचकः। मातुलुंगकः। चत्वारिमातुलिंगस्य महाळुंगइतिख्यातस्य॥ ७८॥ समीरणः। मरुवकः। प्रस्थपुष्पः। फणिज्जकः। जबीरः। "जंभीरः" पंचदेशांतरेजंबीरइतिख्यातस्य। स्वल्पपर्णस्यपर्णासभेदस्य। "श्वेतमरवाइतिचख्यातस्य।" पर्णासः। कठिंजरः। कुठेरकः। त्रीणि पर्णासस्य। "आजवलेति, बाबरीइतिचख्यातस्य।" ॥ ७९ ॥

अत्रपर्णासेसितेकांडपुष्पाभ्यांश्वेतेअर्जकइत्येकं । पाठी । चित्रकः । वन्हिसंज्ञकः । त्रयंचित्रकस्य । चिताइतिख्यातस्य । तत्रपाठीइन्मंतः । वन्हिसंज्ञकोवन्हिपर्यायनामकः । अर्काव्हः । वसुकः । "वसूकः ।" आस्फोटः । "आस्फोतः । आस्फोतस्तुपुमानर्कपर्णेस्यात्कोविदारकइतिमेदिनी ।" गणरूपः । विकीरणः । "विकिरणः ।" ॥८० ॥ मंदारः । अर्कपर्णः । सत्तकं अर्कस्य रुईइतिख्यातस्य । अर्काव्हयःसूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्के

सितेऽर्जकोत्रपाठीतुचित्रकोवन्हिसंज्ञकः ॥ अर्काव्हवसुकाऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥८०॥ मंदारश्चार्कपर्णो
ऽत्रशुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥ शिवमल्लीपाशुपतएकाष्ठीलोबुकोवसुः॥८१॥ वंदाद्वक्षादनीवृक्षरुहाजीवंतिकेत्यपि ॥
वत्सादनीछिन्नरुहागुडूचीतंत्रिकाऽमृता ॥८२॥

शुक्लेऽलर्कः । प्रतापसः । इतिद्वे । शिवमल्ली । पाशुपतः । एकाष्ठीलः । बुकः । "वकः । वकस्तुवकपुष्पेस्यात्कह्वेश्रीदेचरक्षसीतिविश्वप्रकाशः ।" वसुः । पंच बुकस्य । "रुइमंदारइतिख्यातस्य । थोरवकुळीइतिख्यातस्येत्यपिमतं ।" ॥८१॥ वंदा । वृक्षादनी । वृक्षरुहा । जीवंतिका । चत्वारि वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य वेदलं "वेटागुळी, वांधें" इतिख्यातस्य । वत्सादनी । छिन्नरुहा । गुडूची । "गुडुची" तंत्रिका । अमृता ॥८२॥

जीवंतिका । सोमवल्ली । विशल्या । मधुपर्णी । नव गुडूच्याः । "गुळवेल" इतिख्यातायाः । मूर्वा । "मूर्वी" देवी । मधुरसा । मोरटा । तेजनी । स्रवा । "स्रुवा"। ॥८३॥मधूलिका । मधुश्रेणी,। गोकर्णी । पीलुपर्णी ।दश मूर्वायाः । मूरइतिख्यातायाः । इयंधनुर्गुणोपयोगिनी । इयंमोरवेलइतिप्रसिद्धस्येत्येके । पाठा । अंवष्ठा । विद्धकर्णी । "अविध्यकर्ण्यपि ।" स्थापनी । श्रेयसी । रसा ॥८४॥ एकाष्ठीला । पापचेली । प्राचीना । वनतिक्तिका । दश पाठायाः । पाडवळी । "पाहाडमूळ" इतिख्यातायाः । कटुः । कटंभरा । "कटंबरा" अशोकरोहिणी । "व्यस्तमपीदंनाम । अशोकाकटुरोहिण्या

जीवंतिकासोमवल्लीविशल्यामधुपर्ण्यपि॥ मूर्वादेवीमधुरसामोरटातेजनीस्रवा॥ ८३॥ मधूलिकामधुश्रेणीगो
कर्णीपीलुपर्ण्यपि॥ पाठांवष्ठाविद्धकर्णीस्थापनीश्रेयसीरसा॥८४॥ एकाष्ठीलापापचेलीप्राचीनावनतिक्तिका॥
कटुःकटंभराशोकरोहिणीकटुरोहिणी॥८५॥मत्स्यपित्ताकृष्णभेदीचक्रांगीशकुलादनी॥ आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यंडा
कंडूरांप्रावृषायणी॥ ८६॥

मशोकोथंजुलद्रुमइतिरभसः । रोहिणीकटुरोहिण्यामितिरुद्रः ।" कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता । कृष्णभेदी । "कृष्णभेदा । कृष्णभेदाचंडरुहेतिनिघंटुः ।, चक्रांगी । शकुलादनी । अष्टौ केदारकुटकीइतिख्यातायाः । आत्मगुप्ता । अजहा । "जहा" अव्यंडा । कंडूरा । "कडुरा । कपिकच्छूश्चकंडूरेतीडुः ।" प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

१० ऋष्यप्रोक्ता । शूकशिंबिः । "शश्वच्छशांकशिशिराणिचशूकशिंबिरित्यूष्मविवेकाद्दिंतालव्या । शूकशिंबापि । मर्कटीशूकशिंबाचेतिवाचस्पतिः ।"
कपिकच्छुः । "कपिकच्छूः ।" मर्कटी । नव कुवली । "कुहिरी" इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेनकंडूरुत्पद्यतेऽतःकंडू
रा । चित्रा । उपचित्रा । न्यग्रोधी । द्रवंती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । "चंडा । प्रत्यक्श्रेणीवृषाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

ऋष्यप्रोक्ताशूकशिंबिःकपिकच्छुश्चमर्कटी ॥चित्रोपचित्रान्यग्रोधीद्रवंतीशंबरीवृषा॥८७॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रे णीरंडामूषिकपर्ण्यपि ॥ अपामार्गःशैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णीकेशपर्णीकिणिहीखरमं जरी॥ हंजिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिका॥ ८९॥

र्णिकेतिनिघंटुः ।" मूषिकपर्णी । दशमूषिकपर्ण्याः । उं
दीरकानीइतिख्यातायाः । अपामार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । "अधामार्गवः । अधामार्गवोऽपामार्गःकोशातकीचेतिद्यर्थे ।" मयूरकः ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी । "कीशपर्णी । कपिलोमतुल्यानिलोमशानिपर्णान्यस्याः ।" किणिही । खरमंजरी । अटकं अपामार्गस्य । आघाडाइ
तिख्यातस्य ॥ हंजिका । "फंजिका ।" ब्राह्मणी । पद्मा । भार्गी । ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

मंजिष्ठा । विकसा । "विकषा" जिंगी । समंगा । का

अगारवल्ली । बालेयशाक । बर्बरः । वर्द्धकः । नवकं भार्ग्याः । 'भारंगइतिख्यातायाः ।" मंजिष्ठा । विकसा । "विकषा" जिंगी । समंगा । का लमेषिका । "कालमेशिका" ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णी । मंडीरी । "भडिरी । रक्ताभडिरिकाचेतींदुः ।" भंडी । योजनवल्ली । नवकं मंजिष्ठायाः । "यो जनपर्ण्यपीतिपाठः ।" यासः । यवासः । दुस्पर्शः । धन्वयासः । "धनुर्यासः ।" कुनाशक. ॥ ९१ ॥ रोदनी । "चोदनी" कच्छुरा । अनता । स

अंगारवल्लीवालेयशाकवर्बरवर्द्धकाः ॥ मंजिष्ठाविकसाजिंगीसमंगाकालमेषिका ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णीमंडीरीभं डीयोजनवल्ल्यपि ॥ यासोयवासोदुःस्पर्शोधन्वयासःकुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनीकच्छुराऽनंतासमुद्रांतादुरालभा ॥ पृश्निपर्णीपृथक्पर्णीचित्रपर्ण्यंघ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्नासिंहपुच्छीकलशीधावनीगुहा ॥ निदिग्धिकास्पृ शीव्याघ्रीबृहतीकंटकारिका ॥ ९३ ॥

मुद्रांता । दुरालभा । दशकं धन्वयासस्य धमासाइतिख्यातस्य । पृश्निपर्णी । पृथक्प र्णी । चित्रपर्णी । अंघ्रिवल्लिका । "अंघ्रिपर्णिकेतिपाठः ।" ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना । सिंहपुच्छी । कलशी । "कलशिः" धावनी । "धावनिः" गुहा । नवक सिंहपुच्छयाः । डवला "पिठवण" इतिख्यातायाः । निदिग्धिका । स्पृशी । व्याघ्री । बृहती । कंटकारिका ॥ ९३ ॥

ऋष्यप्रोक्ता । शूकशिंबिः । "शश्वच्छशांकशिशिराणिचशूकशिंबिरित्यूष्मविवेकाद्दितालव्या । शूकशिंबापि । मर्कटीशूकशिंबाचेतिवाचस्पतिः।" कपिकच्छुः । "कपिकच्छूः ।" मर्कटी । नव कुवली । "कुहिरी " इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेनकंडूरुत्पद्यतेऽतःकंडूरा । चित्रा । उपचित्रा । न्यग्रोधी । द्रवंती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । "चंडा । प्रत्यक्श्रेणिर्वृपाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

ऋष्यप्रोक्ताशूकशिंबिःकपिकच्छुश्चमर्कटी ॥चित्रोपचित्रान्यग्रोधीद्रवंतीशंबरीवृपा ॥८७॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रेणीरंडामूपिकपर्ण्यपि ॥ अपामार्गःशैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णीकेशपर्णीकिणिहीखरमंजरी॥ हंजिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिका॥ ८९ ॥

र्णिकेतिनिघंटुः ।" मूपिकपर्णी । दश मूपिकपर्ण्याः । उंदीरकानीइतिख्यातायाः । अपामार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । "अधामार्गवः । अधामार्गवोऽपामार्गःकोशातकीचेतिद्व्यर्थौ ।" मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी । "कीशपर्णी । कपिलोमतुल्यानिलोमशानिपर्णान्यस्याः ।" किणिही । खरमंजरी । अष्टकं अपामार्गस्य । आघाडाइ[illegible] ॥ हंजिका । "फंजिका ।" ब्राह्मणी । पद्मा । भार्गी । ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

चव्यं ।"चव्या । चव्याकोलाचचविके तिहेमचंद्रः ।" चविका ।"चविकइतिपुल्लिंगोपि ।" द्वेचव्यस्यचवकइतिख्यातस्य ।"केचित्चव्यादिद्वयंपूर्वान्वियी त्याहुः । अत्रपक्षेतुस्थानेच.पाठ्यः ।" काकचिंची । "काकचिंचिः । काकचिंचा । गुंजातुकाकचिंचायांपटहेचकलध्वनाविति मेदिनी ।" गुंजा । कृष्णला । त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा । इक्षुगंधा । श्वदंष्ट्रा । स्वादुकंटकः ॥९८॥ गोकंटकः । गोक्षुरकः । वनशृंगाटः । सप्तकं गोक्षुरस्य सरांटाइ

चव्यंतुचविकाकाकचिंचीगुंजेतुकृष्णला ॥ पलंकषात्विक्षुगंधाश्वदंष्ट्रास्वादुकंटकः ॥९८॥ गोकंटकोगोक्षुरकोवन शृंगाटइत्यपि ॥ विश्वाविषाप्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥ शृंगीमहौषधंचाथक्षीरावीदुग्धिकासमे ॥ श तमूलीबहुसुताऽभीरुरिंदीवरीवरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यःशतावरी ॥ अहेरुरथपीतद्रुकाली यकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

तिख्यातस्य । विश्वा । विषा । प्रतिविषा । अतिविषा । उपविषा । अरुणा ॥ ९९ ॥ शृंगी । महौषधं । अष्टकं अतिविषायाः । "अतिविखइतिख्यातायाः ।" क्षीरावी । दुग्धिका । द्वे दुग्धीइतिख्यातायाः । शतमूली । बहुसुता । अभीरुः । इंदीवरी । वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ता । अभीरुपत्री । नारायणी । शतावरी । अहेरुः । दशकमपिस्त्रीलिंगं । सहस्रमूल्याः । "शतावरीतिख्यातायाः ।" पीतद्रुः । कालीयकः । "कालेयकः" । हरिद्रुः ॥ १०१ ॥

प्रचोदनी । कुली । क्षुद्रा । दुःस्पर्शा । राष्ट्रिका । दशकं कंटकारिकायाः रिंगणीइतिख्यातायाः । नीली । काला । क्लीतकिका । ग्रामीणा । मधुपर्णि
का ॥ १४ ॥ रंजनी । श्रीफली । तुत्था । द्रोणी । "तूणी । तूणीनील्यां निषंगेनेतिमेदिनी । तूणीतुनील्यांतूणानिषंगकइतिविश्वप्रकाशः ।" दोला "मे
ला । तुत्थाश्रीफलिकामेलासारवाहीचरंजनीतिनिघंटुः" नीलिनी । एकादश नील्याः । इयंवस्त्रादिरंजनकारिणीकृष्णवर्णा । अवल्गुजः । सोमरा

प्रचोदनीकुलीक्षुद्रादुःस्पर्शाराष्ट्रिकेत्यपि ॥ नीलीकालाक्लीतकिकाग्रामीणामधुपर्णिका ॥ १४ ॥ रंजनीश्रीफलीतु
त्थाद्रोणीदोलाचनीलिनी ॥ अवल्गुजःसोमराजीसुवल्लिःसोमवल्लिका ॥ १५ ॥ कालमेषीकृष्णफलावाकुंची
पूतिफल्यपि ॥ कृष्णोपकुल्यावैदेहीमागधीचपलाकणा ॥ १६ ॥ उपणापिप्पलीशौंडीकोलाथकरिपिप्पली ॥ क
पिवल्लीकोलवल्लीश्रेयसीवशिरःपुमान् ॥ १७ ॥

जी । सुवल्लिः । सोमवल्लिका ॥ १५ ॥ कालमेषी । "कालमे
षी ।" कृष्णफला । वाकुची । "बगुजी" पूतिफली । अष्टकं वाकुंची, बावंचीइतिख्यातायाः । "सोमराजिशब्दःङीषंतइन्नंतश्च ।" कृष्णा । उप
कुल्या । वैदेही । मागधी । चपला । कणा ॥ १६ ॥ उपणा । "ऊषणा" पिप्पली । "पिप्पलिः ।" शौंडी । कोला । दशकं पिप्पल्याः । करि
पिप्पली । कपिवल्ली । कोलवल्ली । श्रेयसी । वशिरः । "दंतमध्योपि" पंच गजपिप्पल्याः ॥ १७ ॥

शालेयः । शीतशिवः । छत्रा । मधुरिका । मिसिः ।" मिसी । मिशिः । मिशी । मिशीमिशिरितितालव्यांतआहसोमनंदी ।" मिश्रेया । पद्धं मधुरि
कायाः । "वडिशेप" इतिख्यातायाः । सीहुंडः । "वज्रद्रुमःसिहुंडोथेतिरभसात्व्हस्वादिरपि ।" शीहुंडइतितालव्यादिरपि । "वज्रः । स्नुक् । स्नुही ।
"स्नुहिः । स्नुहा । स्नुहीस्नुहास्नुगित्यमरदत्तः ।" गुडा । "गुडी । गुडोगोलेक्षुविकृतीस्नुहीगुडिकयोर्गुडेतिरुद्रः" ॥१०५॥ समंतदुग्धा । षट्ट् वज्रद्रुमस्य
"शेरनिवडुग" इतिख्यातस्य । तत्रस्नुक्हकारांत.स्त्री । "वज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीगुडेतिपाठः ।" वेल्लं । अमोघा । "मोघापि । क्रमिघ्नतंडुलंमोघेतिवाचस्प

शालेयःस्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः ॥ मिश्रेयाप्यथसीहुंडोवज्रःस्नुक्स्त्रीस्नुहीगुडा ॥ १०५ ॥ समंत
दुग्धाऽथोवेल्लममोघाचित्रतंडुला ॥ तंडुलश्चक्रमिघ्नश्चविडंगंपुन्नपुंसकं ॥ १०६ ॥ वलावाट्यालकाघंटारवातुश
णपुष्पिका ॥ मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षास्वाद्वीमधुरसेतिच ॥ १०७ ॥

तिः ।" चित्रतंडुला । तंडुलः । "तंतुलः । तंतुंक्रमिसूत्रंलाति ।"
क्रमिघ्नः । विडंगं । पद्धं विडंगस्य वावडिंगइतिख्यातस्य ॥१०६॥ वला । वाट्यालका । द्वे तुपकडी । "चिकणा"इतिख्यातस्य । घंटारवा । शणपु
ष्पिका । द्वेशणपुष्पिकायाः "लघुतागइति घागरीइतिचेत्येके ।" मृद्वीका । गोस्तनी । "गोस्तना ।" द्राक्षा । स्वाद्वी । मधुरसा । पंच द्राक्षायाः ॥१०७॥

दार्वी । पचंपचा । "पचंवचेत्यपि" दारुहरिद्रा । पर्जनी । सप्तकं दारुहळदइतिख्यातस्य । वचा । उग्रगंधा । षड्ग्रंथा । गोलोमी । शतपर्विका । पं
१० चकं वचाधाः वेखंडइतिख्यातायाः ॥ १०२ ॥ याशुक्लावचासाहैमवतीत्येकं । वैद्यमाता । सिंही । वाशिका । "दंत्यमध्यापि" वृषः । अटरूपः ।
"अटरुष" । सिंहास्यः । वासकः । वाजिदंतकः । अटकं अटरूपस्य अडुळसाइतिख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा । "आस्फोता" । आस्फो

दार्वीपचंपंचादारुहरिद्रापर्जनीत्यपि ॥ वचोग्रगंधाषड्ग्रंथागोलोमीशतपर्विका ॥ १०२ ॥ शुक्लाहैमवतीवैद्यमात
सिंत्यौतुवाशिका ॥ वृषोऽटरूपः सिंहास्योवासकोवाजिदंतकः ॥ १०३ ॥ आस्फोटागिरिकर्णीस्याद्विष्णुक्रांताऽप
राजिता ॥ इक्षुगंधातुकांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

तागिरिकर्ण्यांचवनमल्यांचयोपितीतिमेदिनी"। गिरि
कर्णी । विष्णुक्रांता । अपराजिता । चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा । कांडेक्षुः । कोकिलाक्षः । इक्षुरः । क्षुरः । पंच कोकिलाक्षस्य । कोकसुं
दा । "तालिमखान्याचेंबी । कोलिस्ता ।" इतिख्यातस्य ॥ १०४ ॥

लांगली । शारदी । तोयपिप्पली । शकुलादनी । चत्वारिशाकभेदस्यमोगुइ "जळपिंपळी" इतिख्यातस्य । खराश्वा । कारवी । दीप्यः । मयूरः । लोचमस्तकः । "लोचमर्कटः" । पंच मयूरशिखायाः । मोरशेंडाइतिख्यातायाः । "अजमोदाइत्यपिमत" ॥ १११ ॥ गोपी । "अजादित्वाट्टाप् । गोपा । गोपीश्यामागोपवल्लीगोपागोपालिकासचेतिवाचस्पतिः" । श्यामा । शारिवा । "सारिवा" । अनंता । उत्पलशारिवा । पंच उत्पलशारिवायाः । उपरसाळ । "उपलसरी" इतिख्यातायाः । योग्य । ऋद्धिः । सिद्धिः । लक्ष्मीः । चत्वारि ऋद्धिनामकस्यओषधिविशेषस्य । "केवणी, मुरुडशेंगइतिच ख्यातस्य ।" इमेयोग्यादयश्चत्वारोवृद्धेर्ऋद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली । "अजादित्वाट्टापि कदला । कदलोपि । कदलश्चकदल्यसावितिव्याडिः ।" वारणबुसा । "वारणवुषा ।" रंभा । मोचा । अंशुमत्फला । काष्ठीला । षट् कदल्याः । मुद्गपर्णी । काकमुद्गा । सहा । त्रयं काकमूग "रानमूग" इतिख्यातायाःकाकमुद्गायाः ॥ ११३ ॥

लांगलीशारदीतोयपिप्पलीशकुलादनी ॥ खराश्वाकारवीदीप्योमयूरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥ गोपीश्यामाशारिवास्यादनंतोत्पलशारिवा ॥ योग्यमृद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौवृद्धेरप्याह्वयाइमे ॥ ११२ ॥ कदलीवारणवुसारंभामोचांशुमत्फला ॥ काष्ठीलामुद्गपर्णीतुकाकमुद्गासहेत्यपि ॥ ११३ ॥

टी० सर्वानुभूतिः । सरला । "सरणा" त्रिपुटा । "त्रिपुटी । सर्वानुभूतिःसरणात्रिपुटारोचनीसरा । त्रिपुटीमहतीश्यामेतिवाचस्पतिः ।" त्रिवृता । त्रिवृत् । त्रिभंडी । रोचनी । "रेचनीत्रिवृतादंत्योरितिमेदिनी ।" सप्तत्रिवृतायाः । "तेडु, श्वेतनिशोत्तरइतिख्याताया: ।" श्यामा । पालिंदी । "पालिंधी" सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला । मसूरविदला । अर्धचंद्रा । कालमेषिका । सप्तकृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः । "काळातेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारेंइति ख्यातायाः" मधुकं । क्लीतकं । यष्टिमधुकं । "यष्टीमधुकं ।" मधुयष्टिका । चत्वारि यष्टिमधुकस्य । गोडेंकोट "ज्येष्ठमध" इतिख्यातस्य ॥१०९॥

सर्वानुभूतिःसरलात्रिपुटात्रिवृतात्रिवृत् ॥ त्रिभंडीरेचनीश्यामापालिंधीतुसुषेणिका ॥ १०८ ॥ कालामसूरविदलाऽर्धचंद्राकालमेषिका ॥ मधुकंक्लीतकंयष्टिमधुकंमधुयष्टिका ॥ १०९ ॥ विदारीक्षीरशुक्लेक्षुगंधाक्रोष्ट्रीतुयासिता ॥ अन्याक्षीरविदारीस्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका ॥ ११० ॥

विदारी । क्षीरशुक्ला । इक्षुगंधा । क्रोष्ट्री । चत्वारिशुक्लभूमिकोहोळेंइतिख्यातस्य । यासिताशुक्लाविदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी । महाश्वेता । ऋक्षगंधिका । त्रीणिकृष्णभूमिकुष्मांडस्य । अन्येति सितायाअन्या कृष्णेत्यर्थः "क्रोष्ट्रीशृगालिकाकृष्णविदारीलांगलीपुचेतिमेदिन्यांकृष्णविदारीत्युक्तत्वात् यासितेत्यत्रासितेतिपदच्छेदे मेदिन्यविरोधेनपूर्वंनामचतुष्कंकृष्णभूकूष्मांडस्य । क्षीरेतित्रयंशुक्लभूकूष्मांडस्येतिवा । असितायाअन्याशुक्लेत्यर्थः ।" ॥ ११० ॥

। "ह्रस्वचिकणाइतिख्यातस्य ।" धामार्गवः । घोपकः । द्वेघोपवल्याः ।
गांगेरुकी । नागबला । झपा । ह्रस्वगवेधुका । चत्वारिवलाविशेषस्य । "ह्रस्वचिकणाइतिख्यातस्य ।" धामार्गवः । घोपकः । द्वेघोपवल्याः ।
"घोसाळी, ढोडकीइतिचख्यातायाः ।" सघोपकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजालीत्युच्यते । एकं । स्त्रीलिंगं ॥ ११७ जोत्स्नी । "ज्योत्स्ना । जो
स्त्रीपटोलीज्योत्स्नीतिहैमः । पटोलिका । जाली त्रयं पटोलिकायाः । "पडवळीइतिख्यातायाः ।" नादेयी । भूमिजंबुका । द्वेभूजंव्वाः "भुइजांभ
ळी इतिख्यातायाः । नादेयीनागरंगेस्याज्जयायांजलवेतसे ॥ भूमिजंव्वांजवायांचव्यगुटेपिचयोषितीतिमेदिनी ।" लांगलिकी । अग्निशिखा ।

गांगेरुकीनागबलाझपाह्रस्वगवेधुका ॥ धामार्गवोघोपकःस्यान्महाजालीसपीतकः ॥ ११७ ॥ जोत्स्नीपटोलिका
जालीनादेयीभूमिजंबुका ॥ स्याल्लांगलिक्यग्निशिखाकाकांगीकाकनासिका ॥ ११८ ॥ गोधापदीतुसुवहामुस
लीतालमूलिका ॥ अजशृंगीविपाणीस्याद्गोजिव्हादार्विकेसमे ॥ ११९ ॥

द्वेलांगल्याः । वागचवका । "कळला
वी" इतिचख्यातायाः । काकांगी । काकनासिका । द्वे काकजंघाख्योपधिविशेपस्य । "कावळीइतिख्यातस्य" । ॥ ११८ ॥ गोधापदी । सुवहा ।
द्वे हंसपादिकायाः । "रक्तलाजाळूइतिख्यातायाः ।" मुसली । तालमूलिका । द्वे मुसल्याकंद, मुसलकंद इतिख्यातायाः । अजशृंगी । विपाणी । द्वे
मेढशिंगीइतिख्यातायाः औपधेः । इयंत्वजशृंगाकारफलाबहुक्षीरासकंटकानेत्रौपधिरितिसुभूतिराह । गोजिव्हा । दार्विका । "दर्विका" द्वेदव
ली । "पाथरी" इतिख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥ ११९ ॥

टी०

वार्ताकी । "पुंस्यपिवार्ताकइति । वार्ता । वार्ताकुः । वार्तिगणस्तुवार्तागोवार्ताकःशाकबिल्वकइतिरभसः । वार्तावार्तिगणेद्वत्ताविति विश्वः । वार्ताकुरेगुणसमयुक्तेतिवैद्यकाच्च ।" हिंगुली । सिंही । भंटाकी । दुष्प्रधर्षिणी । पंच वार्ताक्याः रानवांगी "डोरली" इतिख्यातायाः नाकुली । सुरसा । गंधा । सुगंधा । गंधनाकुली ॥११४ ॥ नकुलेष्टा । भुजंगाक्षी । छत्राकी । सुवहा । नव रास्नायाः । मुंगसी "मुंगसवेल" इतिख्यातायाः । "रास्नासुगंधयोःस्थानेनागसुगंधेतिपाठः ।" विदारिगंधा । "विदारीगंधा"। अंशुमती । सालपर्णी । "शालपर्णी ।" स्थिरा । ध्रुवा । पंच सालपर्ण्याः । डाव

वार्ताकीहिंगुलीसिंहीभंटाकीदुष्प्रधर्षिणी ॥ नाकुलीसुरसारास्नासुगंधागंधनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टाभुजंगाक्षीछत्राकीसुवहाचसा ॥ विदारिगंधांशुमतीसालपर्णीस्थिराध्रुवा ॥ ११५ ॥
तुंडिकेरीसमुद्रांताकार्पासीवदरेतिच ॥ भारद्वाजीतुसावन्याशृंगीतुऋषभोवृषः ॥ ११६ ॥

"इवला, सालवण" इतिख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी ॥ समुद्रांता । कार्पासी ॥ "कर्पासी ।" वदरा । चत्वारि कार्पास्याः साकार्पासी वन्या वनेभवाचेद्भारद्वाजीत्युच्यते । एकं । शृंगी । ऋषभः । वृषः । त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य । "वैलघाटीइतिख्यातस्य ।" शृंगीशब्दइन्नंतः ॥११६॥

चत्वारि मुरायाः तालिसपत्र "भोरमांशी"
शैलेयं। पंच शैलेयस्य। फूल। "शिलाजित" इतिख्यातस्य। तालपर्णी। दैत्या। गंधकुटी। मुरा। गंधिनी। चत्वारि मुरायाः तालिसपत्र "भोरमांशी" इतिख्यातायाः। गजभक्ष्या। "गजभक्षा" सुवहा। सुरभी। "सुरभिः। सुरभि.शुक्ककीमातृभिन्मुरागोषुयोषितीतिमेदिनी। सुरभीरसेत्येकम विपदं।" रसा॥ १२३॥ महेरुणा। "महेरणा" कुंदुरुकी। सल्लकी। "शल्लकी। सिल्लकी। श्वाविद्भेदोशल्लक्यावितितालव्यादौरभसः। स

शैलेयंतालपर्णीतुदैत्यागंधकुटीमुरा॥ गंधिनीगजभक्ष्यांतुसुवहासुरभीरसा॥ १२३॥ महेरुणाकुंदुरुकीसल्लकी ह्लादिनीतिच॥ अग्निज्वालासुभिक्षेतुधातकीधातुपुष्पिका॥ १२४॥ पृथ्वीकाचंद्रवालैलानिष्कुटिर्बहुलाथसा॥ सूक्ष्मोपकुंचिकातुल्याकोरंगीत्रिपुटात्रुटिः॥ १२५॥

ल्लकीसिल्लकील्हादेतिरुद्रः।" ल्हादिनी। "ह्लादिनी।" अष्ट, सालईइति ख्यातायाः। अग्निज्वाला। "अग्नेर्ज्वालेवरक्तपुष्पत्वात्" सुभिक्षा। धातकी। धातुपुष्पिका। "धातृपुष्पिका" चत्वारि धातक्याः। धायफूल "धायटी" इतिख्यातायाः॥ १२४॥ पृथ्वीका। चंद्रवाला। एला। निष्कुटिः। "निष्कुटी"। बहुला। पंचकं एलायाः। साएला सूक्ष्मासूक्ष्मप रिमाणाचेत् उपकुंचिका। तुल्था। कोरंगी। त्रिपुटा। त्रुटिः। "त्रुटी" इतिपंचनामानि॥ १२५॥

तांबूलवल्ली । तांबूली । नागवल्ली । त्रीणि नागवल्ल्याः । "पानवेल इतिख्यातायाः"। द्विजा । हरेणुः । रेणुका । कौंती । कपिला । भस्मगंधिनी । षट् रेणुकाख्यगंधद्रव्यस्य । "रेणुकबीज इतिप्रसिद्धस्य ।" ॥ १२० ॥ एलावालुकं । ऐलेयं । सुगंधि । हरिवालुकं । बालुकं । पंच वालुकाख्य गंधद्रव्यस्य । 'वालुक, काकडीइतिख्यातस्येत्यपिमतं । पालंकी । मुकुंदः । कुंदः । कुंदरुः । " मुकुंदः । कुंदुः । कुंदरः । " चत्वारि पालकी । "पो

तांबूलवल्लीतांबूलीनागवल्ल्यप्यथद्विजा ॥ हरेणुरेणुकाकौंतीकपिलाभस्मगंधिनी ॥ १२० ॥ एलावालुक
मैलेयंसुगंधिहरिवालुकं ॥ वालुकंचाथपालंक्यांमुकुंदःकुंदकुंदुरू ॥ १२१ ॥ वालंह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यंके
शांबुनामच ॥ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानितु ॥ १२२ ॥

ईशाक वास्तुकाकारा पालख ।" इतिचख्यातस्य ॥ १२१ ॥ वालं । ह्रीबेरं । बर्हिष्ठं । उदीच्यं । केशांबुनाम । पंच वाळाइतिख्यातस्य । "वालः । वालोनाकुतलेऽश्वस्यगजस्यापिचवालधौ ॥ वाच्यलिंगोर्भकेमूर्खेंह्रीबेरेपुन्नपुंसकमितिमेदिनी ।" केशश्चांबुच तयोर्नामयस्यतत्केशांबुनाम । यावत्केशस्यांबुनश्चनामानितानिसर्वाणिवालस्यापी त्यर्थः । कालानुसार्यं । वृद्ध । अश्मपुष्पं । शीतशिवं ॥ १२२ ॥

व्याघ्रायुधं । "व्यालयुधं ।" व्याघ्रनखं । करजं । चक्रकारकं । चत्वारि व्याघ्रनखनामकगंधद्रव्यस्य । "लघुनखला, वाघनख इतिख्यातस्य ।" सुषिरा । विद्रुमलता । कपोतांघ्रिः । नटी । नली ॥ १२९ ॥ धमनी । अंजनकेशी । सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य । "पवारीतिलोकेप्रसिद्धस्य । इयंउ हनुः । हट्टविलासिनी । शुक्तिः । शंखः । खुरः । कोलदलं । नखं । " नखी " सप्त नखाख्यगंधद्रव्यस्य । " नखलाइति " ख्यात त्तरपथेप्रसिद्धा ।"

व्याडायुधंव्याघ्रनखंकरजंचक्रकारकं ॥ सुषिराविद्रुमलताकपोतांघ्रिर्नटीनली॥ १२९ ॥
धमन्यंजनकेशीचहनुर्हट्टविलासिनी॥ शुक्तिःशंखःखुरःकोलदलंनखमथाढकी॥ १३०॥
काक्षीमृत्स्नातुवरिकामृत्तालकसुराष्ट्रजे॥ कुटन्नटंदाशपुरंवानेयंपरिपेलवं॥ १३१॥

स्य । अनद्धनुरयंतस्मी साहचर्यात् । बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलं । आढकी ॥१३०॥ काक्षी । मृत्स्ना । तुवरिका ।"वर्षिकामूलिकातूवर्याढकीकुन्छु राराटीतियोपालितात् तूवरिका ।" मृत्तालकं " मृतालकं ।" सुराष्ट्रजं । षट् तुवरिकायाः । तूरइतिख्यातायाः । कुटन्नटं । दाशपुरं । "दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपूरमितिच । दशपूरंदशपुरंप्लवनंजीविताव्हयमितिवाचस्पतिः ।" वानेयं । परिपेलवं ॥ १३१ ॥

व्याधिः । कुष्टं । पारिभाव्यं । वाप्यं । "व्याप्यं । आप्यं ।" पाकलं । उत्पलं । पद्मं कडुकोष्ठ "गोडेकोष्ठ" इतिख्यातस्य । शंखिनी । चोरपुष्पी । केशिनी । नयं चोरवल्ल्याः "चोर शखाहुली, सांखवेल" इतिख्याताया: । वितुन्नकः ॥ १२६ ॥ झटामला । अझ्झटा । ताली । शिवा । तामलकी । पद्मं भूम्यामलक्याः । झटामलेत्यत्रझटेतिपृथकूपदंवा । अमलेतिछेदः । आहच । तामलक्यामलातालीति । झटातामलकीतिचेति । प्रपौंडरीकं । पौंडर्य । "पुंड्र्यं"। द्वेपौंडर्यस्य । इदंशालपर्णीतुल्यपत्रंज्ञेयं । स्थलपद्ममितिगौडाः । तुन्नः । कुवेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः । "तुणिः"

व्याधिःकुष्टंपारिभाव्यंवाप्यंपाकलमुत्पलं ॥ शंखिनीचोरपुष्पीस्यात्केशिन्यथवितुन्नकः ॥ १२६ ॥
झटामलाऽझ्झटातालीशिवातामलकीतिच ॥ प्रपौंडरीकंपौंडर्यमथतुन्नःकुवेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः
कच्छःकांतलकोनंदिवृक्षोऽथराक्षसी ॥ चंडाधनहरीक्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

कच्छः । कांतलकः । नंदिवृक्षः । "नंदीवृक्षः" । पद्मं नंदिवृक्षस्य । "नांदरुखी इतिख्यातस्य ।" अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी । चंडा । धनहरी । क्षेमः । दुष्पत्रः । गणहासकः । पद्मं चोराख्यगंधद्रव्यस्य । "चोरओवा । किरमाणीओवा । गठोना गाटीवनमूळ इतिख्यातस्य । गणइत्यप्यस्यनाम" ॥ १२८ ॥

कर्चूरकः । "कर्वूरकः ।" द्राविडकः । काल्पकः । वेधमुख्यकः । चत्वारि कचर इतिख्यातस्य । हरिद्राभस्य कल्पेभवःकाल्पकओठ्यमध्यः । " ता
लव्यमध्योपि ।" ओपध्यइति । फलपाकांतानांव्रीह्यादीनाजातावेवओषध्य स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगःस्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायांबहुवचनं
नतुनित्य । यदातुओपधेरोगहारित्वमात्रंप्रतीयतेनत्वन्यत् । तदाऔपधशब्दप्रयोगः । ओपधेरजाताविव्यण् । नकेवलमौषधिरेवौपधशब्दवाच्या ।
किंतुरोगहरत्वेनघृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादिचौपधमितिसर्वमितिविशेपणाज्ज्ञेयं ॥ १३५॥ यत्पत्रपुष्पादितच्छाकसंज्ञकं । एक भोजनसाधनस्यपुष्पा

कर्चूरकोद्राविडकःकाल्पकोवेधमुख्यकः॥ ओपध्योजातिमात्रेस्युरजातौसर्वमौषधं॥ १३५॥
शाकाख्यंपत्रपुष्पादितंडुलीयोल्पमारिपः॥ विशल्याग्निशिखानंताफलिनीशक्रपुष्पिका॥ १३६॥

देः । आदिनामूलादिग्रहः । उक्तंच । मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकं ॥ त्वक्पुष्पंकवचंचैवशाकंदशविधंस्मृतमिति । तत्रकरीरंवंशांकुरः । कां
डमिक्षुदंडादि । अधिरूढकं वीजांकुरः । कवचं छत्राकं । शेपंस्पष्टं । तंडुलीयः । अल्पमारिपः । द्वे तांदुळी । "तांडुळजा" इतिख्यातस्य । विश
ल्या । अग्निशिखा । अनंता । फलिनी । शक्रपुष्पिका । पंचकमग्निशिखायाः । "कळलावी इतिख्यातायाः" शक्रोऽर्जुनतरुःतत्पुष्पमिवपुष्पंअ
स्याःशक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥

प्लवं। गोपुरं। गोनर्दं। कैवर्तीमुस्तकं। "कैवर्तिमुस्तकं। केवर्तमुस्तकं।" अष्टकं कैवर्तीमुस्तकस्य केवडी, "जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा मोथा" इतिख्यातस्य ग्रंथिपर्णं। शुकं। बर्हपुष्पं। "शुकबर्हमित्येकमपिनाम। बर्हिपुष्पं। बर्हिःपुष्पंबर्हपुष्पंचेतिपृथगपि।" स्थौणेयं। कुक्कुरं। पंच गंठीवन "भटोरा" इति ख्यातस्य ॥१३२॥ मरुन्माला। पिशुना। स्पृक्का "स्पृशेदरादित्वात्सलोपेपृक्कापि" देवी। लता। लघुः। समुद्रांता। वधूः। कोटिवर्षा। लंकोपिका। दश कं पिडकेतिख्यातायाः स्पृक्कायाः। अत्रमरुन्मालेतिसंघातविगृहीतं। यदाहवाचस्पतिः। स्पृक्कातुब्राह्मणीदेवीमरुन्मालालतालघुः। समुद्रांतावधूःकोटिवर्षालंकोपिकामरुत्। मुनिर्माल्यवतीमालामोहनाकुटिलालतेति ॥१३३॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानिच॥ ग्रंथिपर्णंशुकंबर्हपुष्पंस्थौणेयकुक्कुरे॥ १३२॥ मरुन्मालातुपिशुनास्पृक्का देवीलतालघुः॥ समुद्रांतावधूःकोटिवर्षालंकोपिकेत्यपि॥ १३३॥ तपस्विनीजटामांसीजटिलालोमशामिशी॥ त्वक्पत्रमुत्कटंभृंगंत्वचंचोचंवरांगकं॥ १३४॥

तपस्विनी। जटामांसी। जटिला। लोमशा। मिशी। "मिसिः। मिषिः। मिषी। मसिः। मषिः। मषी। मसी।" पंचजटामांस्याः। जटेतिपृथ कूपदंवा। यदाह। मांसीकृष्णजटाहिंस्रानलदाजटिलामिसिः। जटाचपिशिनीपेशीक्रव्यादीचतपस्विनीति। त्वक्पत्रं। उत्कटं। भृंगं। त्वचं। चोचं वरांगकं। षट्त्वक्पत्रस्य। "दालचिनी।" तंज इतिख्यातस्य। त्वक्त्वचचोचशब्दाःसुर्वल्केचर्मणिपत्रकइतिधरणिः ॥ १३४ ॥

एलापर्णी । सुवहा । रास्ना । युक्तरसा । चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदणइतिख्यातायाः । चांगेरी । चुक्रिका । दंतशठा । अंबष्ठा । अम्ललोणिका । "अम्ललोलिका ।" पंच अम्ललोणिकायाः चुकाइतिख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी । चुक्रः । अम्लवेतसः । शतवेधी । चतुष्कमम्लवेतसस्य "चांगेर्यादिनवपर्यायाइत्यपिमतं । "नमस्कारी । गडकारी । "गांडकाली ।" समंगा । खदिरा । चत्वारि लज्जालु । "लाजाळु" इतिप्रसिद्धायाः ओषधेः ॥

एलापर्णीतुसुवहारास्नायुक्तरसाचसा ॥ चांगेरीचुक्रिकादंतशठांबष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥
सहस्रवेधीचुक्रोऽम्लवेतसःशतवेध्यपि ॥ नमस्कारीगंडकारीसमंगाखदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥ जी
वंतीजीवनीजीवाजीवनीयामधुस्रवा ॥ कूर्चशीर्षोमधुरकःशृंगन्हस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥

॥ १४१ ॥ जीवंती । जीवनी । जीवा । जीवनीया । मधुस्रवा । "मधुः स्रवेतिपदद्वयमपि । मधुपुष्परसेक्षौद्रेमद्येनातुमधुद्रुमे । वसंतदैत्यभिच्चैत्रेस्याज्जीवंत्यांतुयोषितीतिमेदिनी । विश्वप्रकाशोप्येवं । पंच जीवंत्याः । "हरणवेल, हरणडोडी इतिख्यातायाः ।" कूर्चशीर्षः । मधुरकः । शृंगः । न्हस्वांगः । जीवकः । पंच जीवकस्य ॥ १४२ ॥

टी०

किराततिक्तः । "चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । किराततिक्तश्च भूनिंबहिमकावपीतिरभसः ।" भूनिंबः । अनार्यतिक्तः । त्रयं किराईत इतिख्यात
स्य । सप्तला । विमला । शातला । "सातला । विमलासातलायां स्यादिति विश्वप्रकाशः ।" भूरिफेना । चर्मकषा । पंच सप्तलायाः । "शिकेकाई
इतिप्रसिद्धायाः ।" ॥ १४३॥ वायसोली । स्वादुरसा । वयस्था । त्रयं लहानकावळी, काकोली इतिचख्यातस्य । मकूलकः । "पृषोदरादित्वान्मुले

किराततिक्तोभूनिंबोनार्यतिक्तोऽथसप्तला ॥ विमलाशातलाभूरिफेनाचर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
वायसोलीस्वादुरसावयस्थाऽथमकूलकः ॥ निकुंभोदंतिकाप्रत्यक्श्रेण्युदुंबरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
अजमोदातूग्रगंधाब्रह्मदर्भायवानिका ॥ मूलेपुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणिपौष्करे ॥ १४५ ॥

मुकूलकोपि" । निकुंभः । दंतिका । "दंतिजा" प्रत्यक्श्रेणी । उदुंबरपर्णी । "ऊदुंबरपर्णी । उदुंबरपर्णी ।" पंच दंत्याः । "दांतीइतिख्यातायाः ।" य
स्याःबीजं जयपाळइतिख्यातं ॥ १४४॥ अजमोदा । उग्रगंधा । ब्रह्मदर्भा । यवानिका । "यमानिका ।" द्वे यवान्याः । ओंवाइतिख्यातायाः । "यवानी
द्वयस्यद्वंद्वेनामनीत्यपिमतं ।" पुष्करं । काश्मीरं । पद्मपत्रं । "पद्मवर्णमितिपाठः ।" त्रीणिपौष्करमूले । पुष्करमौषधिविशेषस्तस्यमूलेत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अव्यथा । अतिचरा । पद्मा । चारटी । पद्मचारिणी । पंच उत्तरदेशेप्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः । "स्थलकमलिनी इतिख्यातायाः ।" कांपिल्यः । 'कांपिल्लः । चंद्रःकर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारिष्वितिमेदिनी ।" कर्कशः । चंद्रः । रक्तांगः । रोचनी । "रेचनी ।" पंच शुंडारोचनीतिख्यातायारोच न्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः । "प्रपुन्नालः । प्रपुनालः । प्रपुनाडः । प्रपुन्नडः ।" एडगजः । "एलगजः ।" दद्रुघ्नः । 'दद्रूघ्नः ।" चक्रमर्दकः । पद्मा

अव्यथातिचरापद्माचारटीपद्मचारिणी ॥ कांपिल्यःकर्कशश्चंद्रोरक्तांगोरोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ पद्माटउरणाख्यश्चपलांडुस्तुसुकंदकः ॥ १४७ ॥ लतार्क
दुद्रुमौतत्रहरितेऽथमहौषधं ॥ लशुनंगृंजनारिष्टमहाकंदरसोनकाः ॥ १४८ ॥

टः । उरणाख्यः । "उरणाक्षः ।" पंच टाकळा इतिख्यातस्य । पलाडुः । सुकंदकः । द्वे पलांडोः । "कांदा इतिप्रसिद्धस्य ।" ॥ १४७ ॥ हरितेहरि द्वर्णे तत्रपलांडो लतार्कः । दुद्रुमः । इतिद्वे । महौषध । लशुनं । "लशूनं ।" गृंजनं । अरिष्टः । महाकंदः । सोनकः । षट् लशुनस्य । लशुनगृंजनयो राकृतिभेदेपिरसैक्यात् अभेदोबहवोमन्यंते ॥ १४८ ॥

टी०

पुनर्नवा। शोथघ्नी। द्वे पुनर्नवायाः। "घेटुली इतिदेशेप्रसिद्धायाः।" वितुन्नं। सुनिषण्णकं। द्वे सुपुन। "कुरुडु" इतिख्यातस्य शाकभेदस्य। वातकः। शीतलः। अपराजिता। शणपर्णी। "सनपर्णी। असनपर्णी। आसनपर्णी। भवेदसनपर्ण्यांचशीतलःशिशिरेन्यवदितिविश्वप्रकाशः। शीतलंपुष्पकासीसेशैलजेमलयोद्भवे। पुमानासनपर्ण्यांस्याच्छिशिरेवाच्यलिंगकमितिमेदिनी।" चत्वारि शणपर्ण्याः गोकर्णीइतिख्यातायाः। "शीतलं वातकमित्येकंपदमितिधन्वंतरिराह" ॥१४९॥ पारावतांघ्रिः। "परावतांघ्री।" कटभी। पण्या। ज्योतिष्मती। लता। पंच ज्योतिष्मत्याः मालकांगोणी

पुनर्नवातुशोथघ्नीवितुन्नंसुनिषण्णकं॥ स्याद्वातकःशीतलोपराजिताशणपर्ण्यपि॥ १४९॥ पारावतांघ्रिःकटभी पण्याज्योतिष्मतीलता॥ वार्षिकंत्रायमाणास्यात्त्रायंतीवलभद्रिका॥ १५०॥ विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्वाराहीव दरेत्यपि॥ मार्कवोभृंगराजःस्यात्काकमाचीतुवायसी॥ १५१॥

इतिख्यातायाः। पारावतांघ्रिःस्त्री। वार्षिकं। त्रायमाणा। त्रायंती। वलभद्रिका। चतुष्कं त्रायमाणायाः॥ १५०॥ विष्वक्सेनप्रिया। गृष्टिः। "घृष्टिः।" वाराही। वदरा। चतुष्कं वाराह्याः। "वाराहीकंद डुकरकंद इतिख्यातायाः।" मार्कवः। भृंगराजः। "भृंगरजाः। भृंगरवरजोऽस्य। सांतोऽदंतोपि। स्यान्मार्कवोभृंगरजोभृंगराजःसुजागरइतिरभसात्।" द्वे माका इतिख्यातस्य। काकमाची। वायसी। द्वे कावळी। "काकजंघा" इतिख्यातायाः॥ १५१॥

शतपुष्पा। सितच्छत्रा। अतिच्छत्रा। मधुरा। मिसिः। "मिसी" अवाक्पुष्पी। कारवी। सप्तकं शोप इतिख्यातायां शतपुष्पायां। सरणा "सरणी। सारणी। सरणासरणीचार्वाकिटंभरामहाबलेतिरुद्रः। रुग्भेदेनाप्रसारण्यांस्वल्पनद्यांचसारणीतिमेदिनी।" प्रसारिणी ॥१५२॥ कटंभरा। "कटंबरा" राजबला। भद्रबला। पंच प्रसारण्याः। चांदवेल। "कुब्जप्रसारिणी।" इतिख्यातायाः। जनी। "जनिः" जतूका। "जतुका" रजनी। "रजनिः"

शतपुष्पासितच्छत्राऽतिच्छत्रामधुरामिसिः ॥ अवाक्पुष्पीकारवीचसरणातुप्रसारिणी ॥ १५२ ॥ तस्यांकटंभरा राजबलाभद्रबलेत्यपि ॥ जनीजतूकारजनीजतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३॥ संस्पर्शाथशटीगंधमूलीपड्ग्रंथिकेत्यपि ॥ कर्चूरोपिपलाशोथकारवेल्लःकठिल्लकः ॥ १५४॥

जतुकृत्। चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा। पद्मचक्रवर्तिन्याः चाकवत इतिख्यातायाः। शटी। गंधमूली। "गंधमूला।" पड्ग्रंथिका। कर्चूरः। "कर्बूरः। कर्बुरः।" पलाशः। पंच शट्याः "कापूरकाचरी, अंबेहळद इतिख्यातायाः।" कारवेल्लः। कठिल्लकः। "कटिल्लकः" ॥ १५४ ॥

टी॰ सुपवी। "सुसवी। सुरावी।" त्रीणि कारवेल्लस्य। कारली इतिख्यातस्य। कुलकं। पटोलः। तिक्तकः। पटुः। चत्वारि पटोल "पडवळ" इतिख्यातस्य। कूष्मांडकः। कर्कारुः। द्वे कूष्मांडस्य। "कोहळा इतिख्यातस्य।" उर्वारुः। "ईर्वारुः। इर्वारुः। ईर्वालुः। एर्वारुः। उन्मत्तोधस्तुरुरिर्वारुःकर्कटिःस्यादितिपुंस्काडेरत्नकोशात्।" कर्कटी। "कर्कटिः" द्वे कर्कट्याःकांकडी इतिख्यातायाः ॥१५५॥ इक्ष्वाकुः। कटुतुंबी। द्वे कटुतुंब्याः। "कडुभोंपळा इतिख्यातायाः। अत्रइक्ष्वाकुशब्दःकटुकटुतुब्युभयसाधारणः।" तुंबी। 'तुंबिः। तुंबा।" अलाबूः। "आलाबूः। आलाबुः। लाबुः

सुपवीचाथकुलकंपटोलस्तिक्तकःपटुः॥ कूष्मांडकस्तुकर्कारुरुर्वारुःकर्कटीस्त्रियौ १५५॥ इक्ष्वाकुःकटुतुंबीस्यात्तुंब्यलाबूरुभेसमे॥ चित्रागवाक्षीगोडुंबाविशालात्विंद्रवारुणी॥ १५६॥

लाबूः। अलाबुःस्त्रीपिंडफलातुंबिस्तुंबीमहाफला। तुंबातुवर्तुलाऽलाबूर्निवेतुंबीतुलाबुकेतिवाचस्पतिः। अलाबूस्तुंबकःप्रोक्तइतिचंद्रः। लाबुकेत्यन्यकोशे। द्वे काळाभोंपळा इतिख्यातस्य।" अलाबुर्द्दखातोपिक्वचित्। चित्रा। गवाक्षी। गोडुंबा। त्रीणि गोडुंबायाः "कंवडळ इतिख्यातायाः। चित्राऽखुपर्णीगोडुंबासुभद्रादंतिकासुच॥ मायांसर्पनक्षत्रेनदीभेदेपुचस्त्रियामितिमेदिनी। गवाक्षीत्विंद्रवारुण्यांगवाक्षोजालकेकपाविति हेमः। गोदुग्धेतिपाठोनदृश्यतेकोशेषु। गोदुग्धेतिचिभूइइतिप्रसिद्धिर्वैद्यके" विशाला। इंद्रवारुणी। द्वे इंद्रवारुण्याः। "मोठीकंवडळ इतिख्यातायाः॥ १५६॥

त्रीणिसूरणस्य । गंडीरः । समठिला । द्वे गंडीराख्यशाकभेदस्य । “कडूसूरण इतिख्यातस्य ।” ॥

अर्शोघ्नः । सूरणः । “तालव्यादिरपि ।” कंदः । त्रीणिसूरणस्य । गंडीरः । समठिला । द्वे गंडीराख्यशाकभेदस्य । कलंबीशाकभेदेपिस्या
कलंब्यादयः पंच शाकभेदाःस्युः । एकैकं । तत्रकलंबीवेणवाकृतिः । “कलंबीतुशतपर्वाकलंबूर्वासुबिरुधइतिवाचस्पतिः । मूलकं मुळा इतिख्यातं । हिल
दंडशरयोःपुमानितिमेदिनी ।” उपोदिका । “उपोदीकापि” वाली । “थोरमयाळ, पोईमांडवीवेल” इतिप्रसिद्धा ।

अर्शोघ्नःसूरणःकंदोगंडीरस्तुसमष्ठिला ॥ कलंब्युपोदिकास्त्रीतुमूलकंहिलमोचिका ॥ १५७॥ वास्तुकंशाकभेदाः
स्युर्दूर्वातुशतपर्विका ॥ सहस्रवीर्याभार्गव्योरुहानंताऽथसासिता ॥ १५८॥ गोलोमीशतवीर्याचगंडालीशकुला
क्षका॥ कुरुविंदोमेघनामामुस्तामुस्तकमस्त्रियां॥ ३५९॥

मोचिका देशांतरे हलहंची। “चाकुवत” इतिप्रसिद्धा ॥१५७॥
वास्तुकं । वथुवा । “चंदनवटुवा” इतिप्रसिद्धं । “वास्तूकमपि” दूर्वा । शतपर्विका । “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या । भार्गवी । रुहा । अनंता । प
ञ्च दूर्वायाः॥ १५८ ॥ सादूर्वा सिताशुक्लाचेत् तत्रगोलोमी । शतवीर्या । गंडाली । शकुलाक्षका । इतिचत्वारि । कुरुविंदः । मेघनामा । मुस्ता । मु
स्तकं । चत्वारि मुस्तायाः । “मोथइतिख्यातायाः” । मेघनामा मेघपर्यायनामकः । ‘मुस्तकंपुंसिक्लीबेच ।” ॥१५९॥

भद्रमुस्तकः। भद्रमितिपृथगपिनाम। भद्रंस्यान्मंगलेहेम्निमुस्तकेकरणांतरेइतिरुद्रः।" गुंद्रा। द्वे मुस्ताविशेषस्य। भद्रमुस्तकस्य। "नागरमोथाइति ख्यातस्य।" अस्त्रियामितिमुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यांसंबध्यते। धन्वंतरिरयंभेदमाह। मुस्तकंबुधरोमेघोघनोराजीवशेरुकः भद्रमुस्तोवराहोब्दोगांगेयःकुरुविंदकइति। चूडाला। चक्रला। उच्चटा। त्रीणिउच्चटामूलस्य। "फुरडीइतिकोंकणेख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य।" वंशः। त्वक्सारः। कर्मारः। त्वचिसारः। तृणध्वजः॥ १६०॥ शतपर्वा। यवफलः। वेणुः। मस्करः। तेजनः। दशकंवेणोः। येवेणवः अनिलोद्धताःअनिलेनकीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताःस्वनंतिशब्दंकुर्वंतितिकीचकाःस्युरित्येकं॥१६१॥ ग्रंथिः। पर्व। परु। "परुरुदंतोपि। मज्जासारोग्रंथिपरुः परागःकुसुमेरेणुरितिपुंस्कांडेरत्नकोशात्।" त्रीणिवंशादिग्रंथेः। पेरेइतिख्यातस्य। तत्रग्रंथिर्नापुमान्। गुंद्रः। तेजनकः। शरः। "सरः। सरस्तुमुंजोवाणाख्योगुंद्रस्तेजनकःशरइतिवाचस्पतेर्दंत्यादिश्च।" त्रीणिशरस्य। नडः। "नलः। अथपोटगलःपुंसि नलेचकाशमत्स्ययोरितिमेदिनी।" धमनः। पोटगलः। त्रीणि देवनक इतिख्यातस्य। काशं। "कासं"॥ १६२॥

स्याद्भद्रमुस्तकोगुंद्राचूडालाचक्रलोच्चटा॥ वंशेत्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः॥ १६०॥ शतपर्वायवफलोवेणुमस्करतेजनाः॥ वेणवःकीचकास्तेस्युर्येस्वनंत्यनिलोद्धताः॥ १६१॥ ग्रंथिर्नापर्वपरुषीगुंद्रस्तेजनकःशरः॥ नडस्तुधमनःपोटगलोऽथोकाशमस्त्रियां॥ १६२॥

स्यातस्य । एकोबल्वजइ इक्षुगंधा । पोटगलः । व्रीणिकाशस्य । "काशंपुन्नपुंसकं । " बल्वजाइत्येकंपुल्लिंगंबहुवचनांतं । "मोळ, लव्हाळे, लवा इतिख्यातस्य । एकोबल्वजइ इक्षुगंधा । पोटगलः । त्रीणिकाशस्य । "सच । इक्षुःक तिभाष्यकारवचनादेकत्वेपि । " रसालः । इक्षुः । द्वे इक्षोः । पुंड्रः । कांतारकः । इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिनाकोशकारादिग्रहः । "सच । इक्षुःक कैटकोवशःकांतारोवेणुनिःसृतिः । इक्षुरस्य.पौंड्रकश्चरसाल.कुसुमारक.इति " एकैक ॥ १६३ ॥ वीरण । वीरतरं । तृणभेदस्य । "काळावाळाइति ख्यातस्य । " द्वे अस्यवीरणस्यमूले । उशीरं । अभयं । नलदं । सेव्यं । अमृणाल । जलाशयं ॥१६४॥ लामज्जक । लघुलयं । अवदाहं । इष्टकापथं

इक्षुगंधापोटगलःपुंसिभूम्नितुबल्वजाः ॥ रसालइक्षुस्तद्भेदाःपुंड्रकांतारकादयः ॥ १६३ ॥ स्याद्वीरणंवीरतरंमूले
इक्षुगंधापोटगलःपुंसिभूम्नितुबल्वजाः ॥ रसालइक्षुस्तद्भेदाःपुंड्रकांतारकादयः ॥ १६३ ॥ स्याद्वीरणंवीरतरंमूले
स्योशीरमस्त्रियां॥ अभयंनलदंसेव्यममृणालंजलाशयं॥ १६४॥ लामज्जकंलघुलयमवदाहेष्टकापथे॥ नडाद
यस्तृणंगर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाअपि॥ १६५ ॥ इतिदशनामानिस्युः । लघु । लय । इतिपृथगपि । लामज्जकंसुवासंस्या

"नलादमृणालंलयंलघ्विति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमितिअवदाहेष्टकापथमितिचैकैकपदमिति । नडादयः । नडकाशादयः । तृणं तृणजातीयाइत्यर्थः । "नलाद दमृणालंलयंलघ्वितिसुश्रुतः । अवदाहेष्टमितिअवदाहेष्टकापथमितिचैकैकपदमिति । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाःकुशादयःकंगुकोद्रवाद्याश्चतेपितृणजातीयाः यइत्यपिपाठ'। येचगर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा' गर्मुच्छ्यामाकौतृणधान्यविशेषौ । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाःकुशादयःकंगुकोद्रवाद्याश्चतेपितृणजातीयाः
"अन्नप्रमुखशब्दान्नीवाराद्याग्रहीतव्याः । अन्यथाकोद्रवादीनाहविष्यत्वापातात् । श्यामाकः । श्यामकोपिचेतिहलायुधाच्छामकोपि । " एकं॥ १६५॥

कुशं । कुथः । दर्भः । पवित्रं । चत्वारि कुशस्य । तत्रकुशंक्लीबपुंसोः। कत्तृणं । पौरं । सौगंधिकं । ध्यामं । देवजग्धकं । रौहिषं । पट्ट गंजाण । रोहिसगवत " इतिख्यातस्यतृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा । अतिछत्रः । पालघ्नः । "पालंक्षेत्रंहंतीतिपालघ्नः । " मालातृणकं । "मालाकाराणितृणान्यस्य ।" भूस्तृणं । पंच वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । "अत्रआद्यत्रयं शेतगवतइतिख्यातस्य । अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपिमतं ।" शष्पं । "शस्यं"

अस्त्रीकुशंकुथोदर्भःपवित्रमथकत्तृणं ॥ पौरसौगंधिकंध्यामदेवजग्धकरौहिषं ॥ १६६ ॥ छत्रातिच्छत्रपालघ्नौमालातृणकभूस्तृणे ॥ शष्पंबालतृणंघासोयवसंतृणमर्जुनं ॥ १६७ ॥ तृणानांसंहतिस्तृण्यानड्यातुनडसंहतिः॥ तृणराजाह्वयस्तालोनालिकेरस्तुलांगली॥ १६८ ॥

वालतृणं । द्वे कोमलतृणस्य । घासः । यवसं । द्वेगवादीनांभक्ष्यतृणस्य । तृणं । अर्जुनं । द्वेतृणमात्रस्य ॥१६७॥ तृणानां संहतिःसमूहस्तृण्येत्युच्यते । एकं । नडानांसंहतिर्नड्येत्युच्यते । एकं । तृणराजः । तालः । द्वेतालस्य । तृणराजाह्वयस्तृणराजनामकः नालिकेरः । "नारिकेरः । नारिकेलः । नाडिकेरः । नारीकेलः । नारिकेलिः । नारीकेली ।" लांगली । द्वेनारिकेलस्य । "नारळइतिख्यातस्य । लांगलीस्त्री । ङीषंतः । इन्नंतःपुंसीत्येके ॥ १६८ ॥

घोंटा । पुगः । क्रमुकः । गुवाकः । "गूवाकः । गुवाकोपिचगूवाकइतितारपालः । "खपुरः । पंचपूगवृक्षस्य । सुपारीपोफळीइतिख्यातस्य । "अस्य फलंउद्वेगमित्युच्यते । एतेतालनालिकेरपूगास्त्रयः । हिंतालस्तालभेद : सतुअल्पपरिमाणःतत्सहिताः । एवंचत्वारः । खर्जूरादयश्चत्वारश्च । एवमष्टौए तेतृणद्रुमाइत्युच्यंते । एकं । तत्रखर्जूरःखाजूरइतिख्यातः । केतकीकेवडा केगत ।-"केतक"इतिख्याता । एवंताली तालीभेदः । स्वर्जूरीखर्जूरभेदः

घोंटातुपूगःक्रमुकोगुंवाकःखपुरोस्यतु ॥ फलमुद्वेगमेतेचहिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥ खर्जूरः केनकीतालीखर्जूरीचतृणद्रुमाः ॥ इतिवनौषधिवर्गः ॥ ॥ ४ ॥ सिंहोमृगेंद्रःपंचास्योहर्यक्षः केसरीहरिः ॥ "कंठीरवोमृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः॥ पुंडरीकःपंचनखचित्रकायमृगंद्विषः ॥ १ ॥"

॥ १६९ ॥ इतिवनौषधिवर्गः ॥ ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । मृगेंद्रः । पंचास्यः । हर्यक्षः । केसरी । हरिः । षट्सिंहस्य । केसरीइत्यंतः । ताल व्यमध्योपि । पंचंविस्तृतमास्यमस्यपंचास्यः । "पचिविस्तारे । मुखंपादाश्चपंचास्यानीवयस्येतिवा" कंठीरवोमृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनइत्यादयोप्यस्यपर्यायाः ॥ १ ॥

शार्दूलः। द्वीपी। व्याघ्रः। त्रीणिव्याघ्रस्य। तरक्षुः। "तरक्षः"। मृगादनः। द्वेकुक्कुराकृतेःकृष्णरेखाचित्रितस्यमृगविशेषस्य। "तरसइतिख्यातस्य।"। वराहः। सूकरः। घृष्टिः। "गृष्टिः।" कोलः। पोत्री। किरिः। "किरः। "किटिः। दंष्ट्री। घोणी। स्तब्धरोमा। क्रोडः। भूदारः। द्वादशसूकरस्य। तालव्यादिरपिशूकरः। साहचर्याद्वृष्टिःपुंसि। पोत्रिणौ। दंष्ट्रिणौ। घोणिनौ। सब्धरोमाणौ। ॥ २ ॥ कपिः। प्लवगः। प्लवगः। शाखामृगः। वलीमुखः। "वलिमुखः। वलीमुखः।"मर्कटः। वानरः। कीशः। वनौकाः। नवक वानरस्य। वनौकसौ। "शाखाचारीमृगःशाखामृगः।"भल्लुकः॥ ३॥ ऋक्षः।

शार्दूलद्वीपिनौव्याघ्रेतरक्षुस्तुमृगादनः॥ १॥ वराहःसूकरोघृष्टिःकोलःपोत्रीकिरिःकिटिः॥ दंष्ट्रीघोणीस्तब्धरोमाक्रोडोभूदारइत्यपि॥ २॥ कपिप्लवंगःप्लवगशाखामृगवलीमुखाः॥ मर्कटोवानरःकीशोवनौका अथभल्लुके॥ ३॥ ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूकागंडकेखङ्गखड्गिनौ॥ लुलायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभाः॥ ४॥

अच्छभल्लः। भल्लूकः। "भालुकः। भाल्लूकः।"चतुष्कमच्छभल्लस्य। आस्वल,रीसइतिख्यातस्य। "केचनभालुइतिख्यातायाः नामचतुष्कमितिवदंति।"ह्रस्वमध्योपि। भल्लुकइति। अच्छभल्लपरिषद्विरहतीतिप्रयोगः। अच्छइतिच। अच्छस्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वितिमेदिनी। गंडकः। खड्गः। खड्गी। त्रीणि गंडशृग"गेंडा"इति। लुलायः। "लुलापइतिओष्ठ्यांतोपि"।महिषः। वाहद्विषत्।कासरः। सैरिभः।पंच महिषस्य।"गवाइतिख्यातस्य"॥ ४॥

शिवा । भूरिमाय । गोमायुः । मृगधूर्त्तकः । शृगाल. । "सृगाल."वंचुकः । "वंचक" । वंचकस्तुखलेधूर्त्तेगृहबभ्रौचजंबुकइतिकोशांतरात् । "क्रोष्टा । फेरु. । फेरवः । जंबुकः । दश जंबुकस्य,कोल्हाइतिख्यातस्य । स्त्रियामिति पुंव्यक्तावपिशिवाशब्दोनित्यंस्त्रीलिंगइत्यर्थः । चतुष्पदाद्विलिंगतावश्य तेतदपवादोयं । " सृगालोदंत्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्यरूपाणितु । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ क्रोष्टॄन् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुनेत्या

स्त्रियांशिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः ॥ शृगालवंचुकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः ॥ ५ ॥
ओतुर्विडालोमार्जारोवृषदंशकआखुभुक् ॥ त्रयोगौधेरगौधारगौधेयागोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

दि । दीर्घमध्योपि जम्बूकइति ॥ ५ ॥ ओतु. । विडाल । " बिडालः । " मार्जारः । वृषदंशक. । आखुभुक् । पंच मार्जारस्य । गौधेरः । गौधारः । गौधेय' । एतेत्रय' शब्दागोधिकात्मजे स्थलगोधिकायाअपत्येऽगारइतिख्याते । " अयंकृष्णसर्पाद्गोधायांघोरवइतिख्यातायांचतुष्पाज्जायते । अ स्यसर्पस्यदंशेममानवोऽवश्यंम्रियते । " ॥ ६ ॥

श्वावित् । शल्यः । द्वे शल्यस्य । साळई " साळी " इतिख्यातस्य । श्वानंविध्यतिलोम्ना श्वाचित् श्वाविधौ । तस्यशल्यस्यलोम्निशललली । शललं । शलं । इतित्रीणि । शललीस्त्रियां । इदंसीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते । वातप्रमीः । वातमृगः । द्वेवातमृगस्य । वाघूळइतिख्यातस्य । वातप्रमीरीदंतः पुंसि । रूपाणितु । वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । वातप्रमीं । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । सप्तम्यैकवचनेतु सवर्णदीर्घः वातप्रमी स्त्रियांतुलक्ष्मीवत् । कोकः । ईहामृगः । वृकः । त्रीणि वृकस्य लांडगाइतिख्यातस्य ।" ॥७॥ मृगः । कुरंगः । वातायुः । "वानायुः । वनायुः ।" हरिणः ।

श्वावित्तुशल्यस्तल्लोम्निशललीशललंशलं॥ वातप्रमीर्वातमृगःकोकस्त्वीहामृगोवृकः ॥ ७ ॥ मृगेकुरंगवातायुहरिणाऽजिनयोनयः॥ ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभेत्रिषु ॥ ८ ॥ कदलीकंदलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥ समूरुश्चेतिहरिणाअमीअजिनयोनयः॥ ९ ॥

अजिनयोनिः । पंच हरिणस्य । एण्याहरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते । एकं । प्राणिरजतादिभ्योऽञ्इत्यञ् । एणस्यतुचर्माद्यंऐणमित्युच्यते । एकं । उभे ऐणेयंऐणंचत्रिषुस्पष्टं ॥८॥ कदली । कंदली । चीनः । चमूरुः । प्रियकः । समूरुः । एतेषट् हरिणभेदाः । एकैकं । कदलीकंदल्योङीपंतेस्त्रियां । स्वामिमतेतुदन्तंतौपुंसि । अमीषट्हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्चअजिनयोनयउच्यंते । यत एतेचर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥

कृष्णसारः। “ कृष्णशारः। कृष्णश्वासौसारश्च। वर्णोवर्णेनेतिसमासः। शारः शबलवातयोरितितालव्यादौरभसः। ”रुरुः। न्यंकुः। रंकुः। शंबरः।
“ शंबरः। संबरः। शंवृणोति वृञ्वरणे। रौहिषः। “रोहिषः। रोहिषंकत्तृणेज्ञेयंरोहिषोहरिणांतरइतिविश्वप्रकाशः।” गोकर्णः। पृषतः। ऐणः।
ऋश्यः। “ऋष्यः। एणःकुरंगमोरिष्यः सादृश्यश्चारुलोचनइतित्रिकांडशेषात्। तत्ररिष्योपि।” रोहितः। “ लोहितः ” चमरः। एतेद्वादशमृगाः मृ
गभेदाः। एकैकं। तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेनमिश्रः कृष्णमृगइतिख्यातः। रुरुर्देशांतरभाषायां भुवार “रोहें” इतिख्यातः। न्यंकुनार्गुणइतिख्यातः

कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशंबररौहिषाः॥ गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगाः॥ १०॥ गंधर्वःशरभोरामःसृमरोग
वयःशशः॥ इत्यादयोमृगेंद्राद्यागवाद्याःपशुजातयः॥ ११॥

“शंबरभेदः”। रंकुः चिता।“चितळ जंडियारमृगविशेष”
इतिख्यातः। शंबरः। सांबा। “सांबर” इतिख्यातः। रौहिषः रोही इतिख्यातः। गोकर्णः। गोंवइतिख्यातः। पृषतः बिंदुविशिष्टः पुषिवइतिख्यातः
एणश्चारुनेत्रः। ऋष्यःशीघ्रगामी। रोहितोरक्तवर्णः। चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः॥ १०॥ गंधर्वः। शरभः। रामः। सृमरः। गवयः। शशः। एते
षट्मृगभेदाः। “शरभस्तालव्यादिः।” तत्रगंधर्वोगंधविशिष्टः।'शरभोलडीसराइतिप्रसिद्धः। रामोरमणीयरूपोमृगभेदः। सृमरःसरणशीलः। ग
वयः गवाइतिख्यातः। शशःससाइतिख्यातः।एकैकं। इत्यादयःगंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्तावनपोतादयोयेचपूर्वोक्तामृगेंद्राद्याः सिंहाद्याश्चम
रांताः येचवर्गांतरे वक्ष्यमाणागवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः तेसर्वेपशुजातयः पशुशब्दवाच्याइत्यर्थः। एकं॥ ११॥

अधोगंता । खनकः । वृकः । पुंध्वजः । उंदुरः । पंचक्षेपकश्लोकगतनामानिमूषकस्य । ” उंदुरुः । मूषकः । “ ह्रस्वोपधदीर्घोपधमुषमूषधातुभ्यां कुनिमुषकःमूषकइतिद्वयं । ” आखुः । त्रयंमूषकस्य, उंदुरुंदुरुरुंदुरइतिशब्दार्णवे । गिरिका । बालमूषिका । द्वेस्वल्पमूषकजातेः । “ खर्वाखुर्बालमूषिकेतिदुर्गः । ” छुछुंदरीगंधमुखीदीर्घतुंडीदिवांधिकेतिश्लोकार्धंकेचिदत्रपठंति । सरटः । कृकलासः । “ कृकलाशः । ककुलासः । ” द्वेसरडाइतिख्यातस्य । मुसली । गृहगोधिका । “गृहगोलिकेत्यपिपाठः ।” द्वे गृहगोधायाः । “पालइतिख्यातायाः ।” मुसतिसंशयंखंडयतिशुभाशुभसूचकत्वात् मुसलीङीपंता । मुशलीति । तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठास्त्रीकुड्यमत्स्याचगृहगोधागृहालिकेतिकोशांतरे ॥ १२॥ लूता । तंतुवायः । “तंत्रवायः ।”

“अधोगंतातुखनकोवृकःपुंध्वजउंदुरः॥ उंदुरुर्मूषकोप्याखुर्गिरिकाबालमूषिका ॥ सरटःकृकलासःस्यान्मुसली गृहगोधिका॥ १ २ ॥ लूतास्त्रीतंतुवायोर्णनाभमर्कटकाःसमाः॥ नीलंगुस्तुकृमिःकर्णजलौकाःशतपद्युभे॥ १ ३ ॥

ऊर्णनाभः । मर्कटकः । चत्वारिऊर्णनाभस्य । “ कोष्टी कोळी इतिख्यातस्य । तत्रलूतानित्यंस्त्री । नीलंगुः । कृमिः । “ क्रिमिः । क्रिमिर्नाकृमिवत्कीटेलाक्षायांकृमिलेस्वर इतिमेदिनी । कृमामयेभवेत्पुंसिकीटेचकृमिवत्क्रिमिरितिरभसः । ” द्वेअपिपुंसि । क्षुद्रकीटमात्रस्य । “कुसुरडा घुलेइतिख्यातस्य” नीलांगुरितिदीर्घमध्योपि । “ नीलंगुरपिनीलांगुरितिद्विरूपकोशः ।” कर्णजलौकाः । शतपदी । द्वेस्त्रीलिंगे । कर्णजलूका । “घोण, गोम, वळोंजी” इतिख्यातायाः शतंपादायस्याःसा । “ कर्णजलौकाः सांता । कर्णजलूकाकर्णजलौकेतिचदावंतापि” ॥ १३ ॥

“ऊर्णादिभक्षकस्य कसरइतिख्यातस्य ।” शूकंशूकाकारंलोमतद्युक्तसर्वांगःकीटः शूककीटः । अलिः । वृश्चिकः । शूककीटः । द्वेशूककीटस्य । “ऊर्णादिभक्षकस्य कसरइतिख्यातस्य ।” शूकंशूकाकारंलोमतद्युक्तसर्वांगःकीटः शूककीटः । अलिः । त्री “आलिः ।” वृश्चिकोद्रुणआलि.स्यादितिबोपालितः । आली । अथालीस्याद्वृश्चिकेभ्रमरेपुमानितिकोशांतर ।” द्रुणः । “द्रोणः ।” वृश्चिकः । त्री णि विंचूइतिख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदंतद्न्नंतश्च । पारावतः । “पारापतः । पारापतःकलरवःपत्रीश्येनःशशादनइतिरभसः ।” कलरवः । कपोतः । त्रीणिपारावतस्य । पारवा । “खबूतर” इतिख्यातस्य । पारावतःकपोतःस्यात्कपोतोविहगांतरइतिविश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री ।

वृश्चिकःशूककीटःस्यादलिद्रुणौतुवृश्चिके॥ पारावतःकलरवःकपोतोथशशादनः॥ १४ ॥
पत्रीश्येनउलूकस्तुवायसारातिपेचकौ॥“दिवांधःकौशिकोघूकोदिवाभीतोनिशाटनः॥”
व्याघ्राटःस्याद्भरद्वाजःखंजरीटस्तुखंजनः॥ १५॥

श्येनः । त्रयं ससाणाइतिख्यातस्य । उलूकः । वायसारातिः । पेचकः । त्रयमुलूकस्य । घूक । “घुबड पेंचापक्षी” इतिख्यातस्य । “दिवांधः कौशिकः । घूकः । दिवाभीतः । निशाटनः । पंचकमप्युलूकस्य ।” व्याघ्राटः । भरद्वाजः । द्वेभरद्वाजस्यपक्षिणः । “कुकुडकोंबा । कुंभारकोंबाइतिख्यातस्य ।” खंजरीटः । खंजनः । द्वेचलत्पुच्छस्यपक्षिविशेषस्य । “ ताजवा तप्यरइतिख्यातस्य ।” ॥ १५ ॥

टी०

लोहपृष्ठः । कंकः । द्वे बाणोपयोगिपत्रस्यपक्षिभेदस्य । चापः । "चासः । इक्षुपक्षिभिदोश्चासइतिदंत्यांतिपुरुद्रः ।" किकीदिविः । "किकीदीविः । किकिदिविः । किकिदिवः । किकीदिवीः । किकीदिवः । किकिः । किकी । दिवः । चापोदिविःकिकिःस्मृतइतिव्याडिः ।" द्वे चारंगा । "चाष. चास. तास. " इतिख्यातस्य । कलिंगः । भृंगः । धूम्याटः । त्रीणिफेंचुहार । "मस्तकचूडपक्षी" इतिख्यातस्य । "धूमसमूहइवाटतीतिधूम्याटः ।" शतपत्रकः ॥ १६॥ दार्वाघाटः । द्वे वटफोरा । "सुतारपक्षी । काष्ठकुट टांकारी ।" इतिख्यातस्य । सारंगः । शारंगः । शारंगश्चातकेख्यातःशबलेहरिणे

लोहपृष्ठस्तुकंकःस्यादथचापःकिकीदिविः॥ कलिंगभृंगधूम्याटाअथस्याच्छतपत्रकः॥ १६॥
दार्वाघाटोऽथसारंगस्तोककश्चातकःसमाः ॥ कृकवाकुस्ताम्रचूडःकुक्कुटश्चरणायुधः॥ १७॥
चटकःकलविंकःस्यात्तस्यस्त्रीचटकातयोः ॥ पुमपत्येचाटकैरस्त्र्यपत्येचटकैवसा ॥ १८ ॥

पिचेतितालव्यादावजयः ।" तोककः । चातकः । त्रीणिचातकस्य । कृकवाकुः । ताम्रचूडः । कुक्कुटः । चरणायुधः । चत्वारिकुक्कुटस्य । "कोंबडें इतिख्यातस्य ।" ॥१७॥ चटकः । कलविंकः । द्वे चटकस्य ॥ "चिमणी इतिख्यातस्य ।" तस्यचटकस्यस्त्रीचटकेत्येकं । तयोश्चटकस्य चटकाया श्चपुमपत्ये चाटकैरइत्येकं । तयोरप्यपत्येस्त्रीरूपेऽपत्येचटकेत्येकं ॥ १८ ॥

कर्करेटुः । "कर्करादुः ।" करेटुः । "करटुः" । द्वे अशुभवादिनिपक्षिभेदे । कंकरेट । " करढोकपक्षी ।" इतिख्याते । "करेटु कर्करेटु स्यात्करटुः कर्करादुकइतिरभसः ।" क्रकणः । क्रकरः । द्वे करकइतिख्यातस्य करेटुभेदस्य । क्रइतिकणतिशब्दंकरोति क्रकेनाणति शब्दंकरोतिवा ।" वन

कर्करेटुःकरेटुःस्यात्क्रकणक्रकरौसमौ ॥ वनप्रियःपरभृतःकोकिलःपिकइत्यपि ॥ १९ ॥
काकेतुकरटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥ ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसाअपि ॥
"सएवचचिरंजीवीचैकदृष्टिश्चमौकुलिः ॥" २० ॥

प्रियः । परभृतः । कोकिलः । पिकः । चत्वारिकोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः । करटः । अरिष्टः । बलिपुष्टः । सकृत्प्रजाः । ध्वांक्षः । आत्मघोषः । परभृत् । बलिभुक् । वायसः । दशकाकस्य । "चिरंजीवी । एकदृष्टिः । मौकुलिः । मौकलिरपि । एतदपित्रयंकाकस्य । " परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥

द्रोणकाकः । काकोलः । द्वे काकभेदस्य । "डोंबकावळा । कृष्णकावळा ।" इतिख्यातस्य । "द्रोणोस्त्रियामाढकेस्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतौकृष्णकाकेस्त्रीनीवृदंतरे इतिमेदिनी । द्रोणःकृपीपतौकृष्णकाकइतिविश्वप्रकाशः । द्रोणकाकोदग्धकाकोवृद्धकाकोवनाश्रयइति त्रिकांडशेषः ।" दात्यूहः । "दात्योहः ।" कालकंठकः । द्वे डाहद "अंधकाक । जलकाक "इतिख्यातस्य । कालेवर्षाकालेकंठोऽस्यकालकंठकः । आतापी । " आतायी । आतापिनिभवेच्चिल्लइतिविश्वप्रकाशः । " चिल्लः । द्वेचिल्लस्य । घारइतिप्रसिद्धस्य । आतापिनौ । दाक्षाय्यः । गृध्रः । द्वेगृध्रस्य ।

द्रोणकाकस्तुकाकोलोदात्यूहःकालकंठकः॥ आतापिचिल्लौदाक्षाय्यगृध्रौकीरशुकौसमौ॥ २१ ॥
क्रुङ्क्रौंचोथबकःकह्वःपुष्कराह्वस्तुसारसः॥ कोकश्चक्रश्चक्रवाकोरथांगाह्वयनामकः॥२२॥

गीधइतिख्यातस्य । दाक्षाय्य इतिद्वितालव्यसंयुक्तांत्यपाठः सर्वत्रदृश्यते । दक्षस्त्द्वोशीघ्रार्थेच शुदक्षिस्तहिगृहीत्याय्यः । दक्षाय्यः । दक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः" कीरः । शुकः द्वेकीरस्य । "रावा । राघू. पोपटइतिख्यातस्य ।" ॥२१ ॥ क्रुङ् । क्रौंचः ॥"क्रुंचः " द्वे ठेक । "कुरकुंचा " इतिख्यातस्य । नभक्रुङ् चांतः । क्रुंचौ । बकः । कह्वः । द्वेबकस्य । "बगळाइतिख्यातस्य "केजलेव्हयते शब्दंकुरुतेकह्वः । कंकइतिपाठः । " अयं पाठःकुत्रास्तीतिनदृश्यते । किंतुसर्वत्रकह्वइत्येव ।" पुष्कराह्वः । सारसः । द्वे सारसस्य । पुष्कराह्वः पद्मपर्यायनामकः । कोकः । "कुकः । "चक्रः । चक्रवाकः । रथांगः । चत्वारिचक्रवाकस्य । रथांगस्यचक्रस्ययेआह्वयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥

कादंबः। कलहंस। द्वे कलोमधुरवाक्सचासौहंसश्चतस्य बदकइतिप्रसिद्धस्य। उत्क्रोशः।कुररः। द्वेकुररस्य। कुरलीइतिप्रसिद्धस्य।" हंसः। श्वेतगरुत्। चक्राग। मानसौका। चत्वारि हंसस्य। बहुत्वविवक्षायांबहुवचनं॥ २२॥ येसिताः देहेनशुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिताहंसास्ते राजहंसा स्युरित्येकं। चंचुसहिताश्चरणास्तैरितिविग्रहः। अन्यथाप्राण्यंगत्वादेकवचनंदुर्वारं। लक्षणेतृतीया। "हंसानाराजाराजहंसः।" मलिनै

कादंबःकलहंसःस्यादुत्क्रोशकुररौसमौ॥ हंसास्तुश्वेतगरुतश्चक्रांगामानसौकसः॥ २३॥
राजहंसास्तुतेचंचुचरणैर्लोहितैःसिताः॥ मलिनैर्मल्लिकाक्षास्तेधार्तराष्ट्राःसितेतरैः॥ २४॥

रीपद्भूम्रैश्चचुचरणैस्तेसिताहंसामल्लिकाक्षाइत्युच्यते। एकं। मल्लिकाकाराणिअक्षीणियेषांते। 'मल्लिकाख्याइत्यपि"। सितेतरैः कृष्णवर्णैः चंचुचरणै. लक्षितास्तेधार्तराष्ट्रा स्युः। एकं॥ २४॥

०टी०

शरारिः । "शरातिः । शरालिः । शराली । शराटिः । शराडिः । आडिःशरालिर्वरटीगंधोलीवानरीकपीतिस्त्रीलिंगकांडेरत्नकोशः ।" आटिः । "आटी ।" आडिः । "आडी" त्रयंस्त्रीलिंगं । आडीतिख्यातस्य पक्षिण । "आटिःपुंल्लिंगोपिकचित् ।" बलाका । विसकंठिका । द्वे बालेढोंक । "बगळा" इतिख्यातस्य बकभेदस्य । विसमिवदीर्घः कंठोऽस्याः विसकंठिका । हंसस्ययोपित्स्त्रीवरटास्यादित्येकं । सारसस्यस्त्रीतुलक्ष्मणेत्युच्यते । "निर्मकारोपि । लक्ष्मणश्चैवसारसइत्यमरमाला । लक्ष्मणंनाम्निचिन्हेचसारस्यालक्ष्मणाकचिदितिविश्वः ।" एकं ॥ २५ ॥ जतुका ।

शरारिराटिराडिश्चबलाकाबिसकंठिका ॥ हंसस्ययोषिद्वरटासारसस्यतुलक्ष्मणा ॥ २५ ॥
जतुकाजिनपत्रास्यात्परोष्णीतैलपायिका ॥ वर्वणामक्षिकानीलासरघामधुमक्षिका ॥ २६ ॥

"जतूका" अजिनपत्रा । द्वे वटुरी । "चामचिराई" इतिख्यातेपक्षिभेदे । अजिनंचर्म तद्रूपेपत्रेपक्षौयस्याःसा । परोष्णी । "परोटी ।" तैलपायिका । द्वे पक्षयुक्तेकीटकविशेषे तैलडुवा । "वाघूळ" इतिख्याते । तैलंपिबतीतितैलपायिका । चत्वार्यपिजतुकायाइत्येके । वर्वणा "बर्बणा" मक्षिका । "मक्षीका ।" नीला । त्रयंमक्षिकायाः । सरघा । मधुमक्षिका । द्वे मक्षिकाभेदस्य । "मधमाशीइतिख्यातस्य ।" ॥ २६ ॥

पतंगिका । पुत्तिका द्वेमधुमक्षिकाभेदस्य । इयंतुसरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तोमधुभेद. । माक्षिकंतैलवर्णस्याहुतवर्णंतुपौत्तिकमिति । दंशः । वनमक्षिका । द्वे "मैाठीडास रानमाशी ।" इतिख्यातस्य । तेषांदशानाजातिर्याऽल्पासादंशीत्युच्यते । " एक डांस इतिख्यातस्य ।" गंधोली । वरटा । "वरटी । वरटावरटीहंस्योस्तत्पतौवरट.स्तत्इतितारपालः । " द्वेवरटी । " गाधीणमाशी " इतिख्यातस्य । तत्रगंधोलीडीषंता । वरटास्त्रीपुंसयोः ॥ २७ ॥ भृ

पतंगिकापुत्तिकास्याद्दंशस्तुवनमक्षिका ॥ दंशीतज्जातिरल्पास्याद्गंधोलीवरटाद्वयोः ॥ २७ ॥
भृंगारीझीरुकाचीरीझिल्लिकाचसमाइमाः ॥ समौपतंगशलभौखद्योतोज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥

गारी । झीरुका । "झीरिका । झिरुका । झिरिका । झिरीका ।" चीरी । झिल्लिका । "झिल्लीका । झिल्लुका । चीलिका । चिल्लुका ।" चत्वारिझिल्ली "मुरकूट चिलटइत्याविख्यातस्य ।" झीइतिरौतिझीरुका । चीइतिरौतिचीरी । याहिरात्रौअदृश्यासतीस्वनति । तथाचप्रयोगः । अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलेरिति । समाइत्यनेनचतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तं । इमाइतिस्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः । शलभः । द्वे टोळ " दीपपतंग" इतिख्यातस्य । खद्योतः । ज्योतिरिंगणः । द्वे खद्योतस्य । " काजवाइतिख्यातस्य " ॥ २८ ॥

ि॰ मधुव्रतः । मधुकरः । मधुलिट् । मधुपः । अली । द्विरेफः । पुष्पलिट् । भृंगः । षट्पदः भ्रमरः । अलिः । एकादशभ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः । बर्हिणः । बर्ही । नीलकंठः । भुजंगभुक् । शिखावलः । शिखी । केकी । मेघनादानुलासी । नव मयूरस्य । बर्हिणो दंतः । बर्हीन्नंतः । भुजंगभुजौ । शिख्यादित्रयमिन्नंतं । मेघनादमनुलसत्यवश्यमेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ म

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥ द्विरेफपुष्पलिड्भृंगषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकंठो भुजंगभुक् ॥ शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
केका वाणी मयूरस्य समौ चंद्रकमेचकौ ॥ शिखा चूडा शिखंडस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥
खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ॥ शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

यूरवाणी केकेत्युच्यते । एकं । चंद्रकः । मेचकः । द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिन्हस्य । " बर्हिकंठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा इति कात्यः ।" शिखा । चूडा द्वे मयूरशिखायां । शिखंडः । पिच्छं । बर्हं । त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । विहंगः । विहगः । विहंगमः । विहायाः । शकुंतिः । पक्षी । शकुनिः । शकुंतः । शकुनः । द्विजः ॥ ३२ ॥

पतत्री । पत्री । पतगः । पतन् । पत्ररथः । अंडजः । नगौकाः । वाजी । विकिरः । विः । विष्किरः । पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवः । गरुत्मान् । पित्सन् । नभसंगमः । सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुंतिरिदंतः । शकुंतोदंतः । विरित्येकाक्षरंनाम । नभसंगमइति पंचाक्षरं । अथतेषांविशेषावक्ष्य तइतिशेषः । हारीतोदेशांतरभाषया हारिल " तिलगिरूपक्षी " इतिख्यातः । "हारितइतीकारन्ह्रस्वोपि ।" मद्गुः । जलकाकः । " पाणकावळाइति

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथांडजाः॥ नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवागरुत्मंतःपित्संतोनभसंगमाः॥ तेषांविशेषाहारीतोमद्गुःकारंडवःप्लवः॥ ३४ ॥

ख्यातः । " कारडवः । करडुवाइतिख्यातः । " अयंकाकतुंडोदीर्घपादः कृष्णवर्णः । " प्लवः । पुंडेरी "पाणकोंबडा " इतिख्यातः । " प्लवःप्लसेपुंतोकपो । शब्देकरंडवेम्लेच्छजातौभेलकभेलयोः । कमनिम्नमहीभागेकुलकेजलवायसे । जलांतरेप्लवंगधतृणेमुस्तकभियपीतिहेमचंद्रः ।"॥ ३४॥

टी॰ तित्तिरिः । " तित्तिरः । कपोतलावतित्तिराइतिवाचस्पतिः । " तित्तिरपक्षीइतिप्रसिद्धः । कुक्कुभोवनकुक्कुटः । लावोलता " लावापक्षी " इतिप्र
सिद्धः । जीवंजीवोमयूरतुल्यपत्रकः । " जीवंजीवयतीति जीवंजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवोजिवाजिवश्चेत्यपि । " चकोरकश्च
कोरः । योयंचंद्रिकयातृप्यति । कोयष्टिकः । कोंढाइतिख्यातः । टिट्टिभकः । "टिटिभकः । टिट्टिभइत्यपि । " टिटवीइतिख्यातः । वर्तकश्चित्र

तित्तिरिःकुक्कुभोलावोजीवंजीवश्चकोरकः ॥ कोयष्टिकष्टिट्टिभकोवर्तकोवर्त्तिकादयः ॥ ३५ ॥
गरुत्पक्षच्छदाःपत्रंपतत्रंचतनूरुहं ॥ स्त्रीपक्षतिःपक्षमूलंचंचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

पक्षः पक्षिभेदः । " गांजीणपक्षी इतिख्यातः । " वर्त्तिका । वटई " वनचटक " इतिप्रसिद्धा । स्त्रियांवर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिंज
लादयः । एकैकं ॥ ३५ ॥ गरुत् । पक्षः । छदः । पत्रं । पतत्रं । तनूरुहं । षट्पक्षस्य । गरुतौ । पक्षौ । छदौ । पक्षसीचस्मृतौपक्षावितिशुभांकः ।
" गरुत्पक्षेतरौछदमितिक्लीबकांडेवोपालितः । " पक्षस्यमूलंपक्षतिरित्युच्यते । " पक्षतीतिङीषंतोपि " एकं । चंचुः । त्रोटिः । द्वे पक्षितुंडस्य ।
चंचूश्चंचुस्तथात्रोटिरिति हलायुधः ॥ ३६ ॥

प्रडीनं । उड्डीनं । संडीनं । एतास्तिस्रःखगानांगतिक्रियाः गमनव्यापाराः । गतिविशेषादत्यर्थः । तत्रप्रडीनं तिर्यग्गमनं । उड्डीनंऊर्ध्वगमनं संडीनं संगतगमनं । पेशी । “ पेशिः ” कोशः । “ कोषः । ” अंडं । त्रयमंडस्य । तत्रपेशीस्त्री । कोशोस्त्रियां । अंडंद्विहीने । क्लीबेइत्यर्थः । रूपभेदेनैवक्लीबत्वेसिद्धेद्विहीनइत्युक्तिः साहचर्येणप्राप्तमस्त्रीत्वंवारयति “पेशीनामांसखंडानांकोशोभांडागारइतिनामैक्यमितिस्वामी । ” कुलायः । नीडं । द्वेपक्षिगृहस्य । “घरटा, खोपा, कोटें इतिप्रसिद्धस्य ॥२७ ॥” पोतः । पाकः । अर्भकः । डिंभः । पृथुकः । शावकः । शिशुः । सप्तकं शिशुमात्रस्य ।

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताःखगगतिक्रियाः॥ पेशीकोशौद्विहीनेंडंकुलायोनीडमस्त्रियां॥ ३७॥
पोतःपाकोर्भकोडिंभःपृथुकःशावकःशिशुः॥ स्त्रीपुंसौमिथुनंद्वंद्वंयुग्मंतुयुगुलंयुगं॥ ३८॥

“ स्त्रियांतुपोतीडीबंता । पाका । अर्भका । डिंभा । पृथुका । एतेचटाबंताः । ” स्त्रीपुंसौ । मिथुनं । द्वंद्वं । त्रीणिस्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्रीचपुमांश्चस्त्रीपुंसौ । अचतुरविचतुरेतिसाधुः । द्वंद्वशब्दस्यस्त्रीपुंसपरत्वेकालिदासप्रयोगः । द्वंद्वानिभावंक्रिययाविवव्रुरिति । युग्मं । युगुलं । युग । त्रयंयुग्मस्य । केचित्तुद्वंद्वयुग्मेइतिसमस्तंपठित्वाद्वंद्वादिचतुष्टयंसमानमाहुः ॥ ३८ ॥

दी० समूहः । निवहः । व्यूहः । संदोहः । विसरः । व्रजः । स्तोमः । ओघः । निकरः । व्रातः । वारः । संघातः । संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः । समुदयः । समवायः । चयः । गणः । संहतिः । वृंदं । निकुरंबं । कदंबकं । द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्रसंहतिःस्त्रियां । "वारःसूर्यादिदिवसेद्वारेऽवसरवृंदयोः । कुब्जद्रुमेहरेवारोवारंमद्यस्यभाजनइतिविश्वप्रकाशः।" ॥४० ॥ वृंदभेदाः । समुदायविशेषावक्ष्यंतइतिशेषः समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वासमूहो

समूहोनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः॥ स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः॥३९॥ समुदायःसमुदयः
समवायश्चयोगणः॥ स्त्रियांतुसंहतिर्वृंदंनिकुरंबंकदंबकं॥४०॥ वृंदभेदाःसमैर्वर्गःसंघसार्थौतुजंतुभिः॥
सजातीयैःकुलंयूथंतिरश्चांपुन्नपुंसकं॥४१॥ पशूनांसमजोन्येषांसमाजोऽथसधर्मिणां॥ स्यान्निकायः
पुंजराशीतूत्करःकूटमस्त्रियां॥४२॥

वर्गइत्युच्यते । एकं । यथामनुष्यवर्गः । शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपिजंतुभिः प्राणिभिरेवसमूहः संघः सार्थइतिचोच्यते । द्वे यथापशुसंघः । वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेवकुलं यथाविप्रकुलं । एकं । तिरश्चामेवसजातीयानां समूहोयूथं । यथामृगयूथं । एकं ॥४१॥ पशूनामेववृंदं समजइत्युच्यते । एकं । अन्येषांपश्वतिरिक्तानांवृंदंसमाजः । यथाश्रोत्रियसमाजः । एकं । सधर्मिणां एकधर्मवतांसमूहोनिकायः । यथाश्रोत्रियनिकायः । पुंजः । "पिंजः ।" राशिः । उत्करः । कूटं । चत्वारि धान्यादिराशेः । "कूटं पुन्नपुंसकं ।" ॥४२॥

तद्गणेतेषांकपोतादीनांसमूहेकापोतादीनिस्युः । यथाकपोतानांसमूहः कापोतं । शुकानांसमूहः शौकं । एवंमयूराणांसमूहःमायूरं । तित्तिराणांसमूहो

तैत्तिरं । कपोतादिभ्यः अनुदात्तादेरञ् । आदिशब्दात्काकमित्यादि । येगृहासक्ताः क्रीडार्थंपंजरादौस्थापिताइतियावत् । तेपक्षिमृगाः छेकाःस्युः

काइतिचस्युः । द्वे । गृध्राएवगृध्रकाः स्वार्थेकन् ॥ इतिसिंहादिवर्गः ॥ ॥ ५ ॥ मनुष्याः । मानुषाः । मर्त्याः । मनुजाः । मानवाः । नराः । पु

मांसः । पंचजनाः । पुरुषाः । पूरुषाः । नरः । एकादश मनुष्याणां । नृशब्दस्यैकवचनंतुना । पुमांसइत्यादि पंचकंतुपुंव्यक्तावपिप्रायेणप्रयुज्यते । य

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनितद्गणे॥गृहासक्ताःपक्षिमृगाश्छेकास्तेगृध्रकाश्वते॥४३॥इतिसिंहा

दिवर्गः॥ ॥५॥ मनुष्यामानुषामर्त्यामनुजामानवानराः॥स्युःपुमांसःपंचजनाःपुरुषाःपूरु

षानरः॥१॥स्त्रीयोषिदबलायोषानारीसीमंतिनीवधूः॥प्रतीपदर्शिनीवामावनितामहिलातथा॥२॥

थापुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री । योषित् । "जोषित् । जोषिता । योषितेत्यपि । स्त्रीवधूर्योषितांगनेतित्रिकांडशेषः ।" अबला । योषा । "जोषेतिचवर्ग

तृतीयादिः ।" नारी । सीमंतिनी । वधूः । प्रतीपदर्शिनी । वामा । वनिता । महिला "महस्योत्सवस्यइलाभूमिरितिविग्रहे महेला । महंउत्सवंलातीति

महलापि ।" एकादशस्त्रियाः । स्त्रियौ । योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥

टी० विशेषाः स्त्रीणांभेदावक्ष्यंतइतिशेषः । अंगनेत्येकंप्रशस्तांग्याः । एवंरामापर्यंतमेकैकं । तत्रभीरुर्भयशीला । "भीरूरितिदीर्घोकारांता । भीलुर्भीलू श ।" कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकटकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । कांता मनोहरा । ललनाललनयुक्ता । नितंबिनी ॥३॥ सुंदरी शोभनावयवा । "सुंदरापि" । रमणी रमयंती । "रमणापि" रामा रममाणा । कोपना । "कोपनी । कोपिनी ।" भामिनी । द्रुकोपशीलायाः । वरारोहा । "वरःआरोहोनितंबोस्याः" मत्तकाशिनी । "मत्तकासिनी ।" उत्तमा । वरवर्णिनी । "वरः वर्णोस्त्यस्याः" चत्वारिगुणेरुत्क

विशेषास्त्वंगनाभीरुःकामिनीवामलोचना ॥ प्रमदामानिनीकांताललनाचनितंबिनी ॥ ३ ॥
सुंदरीरमणीरामाकोपनासैवभामिनी ॥ वरारोहामत्तकाशिन्युत्तमावरवर्णिनी ॥ ४ ॥
कृताभिषेकामहिषीभोगिन्योऽन्यानृपस्त्रियः ॥ पत्नीपाणिगृहीतीचद्वितीयासहधर्मिणी ॥ ५ ॥

टायाः स्त्रियाः । यद्वाउत्तमेतिनपर्यायः किंतुउत्तमाशीसेतत्पर्याया ज्ञेयेतिनदर्थः । शीतेसुखोष्णसर्वांगीग्रीष्मेयासुखशीतला । भर्तृभक्ताच यानारी विज्ञेयावरवर्णिनीतिरुद्रः ॥ ४ ॥ यारुताभिषेकानृपस्त्रीसामहिषीत्येकं । अन्याअकृताभिषेकानृपस्त्रियोभोगिन्यइत्युच्यंते । एकं । पत्नी । पाणिगृहीती । द्वितीया । "द्वयोः पूरणीद्वितीया । द्वितीयातिथिगेहिन्योद्वितीयःपूरणेद्वयोरितिहेमचंद्रः ।" सधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या । जाया । "जायतेऽस्यां । जायायास्तद्धिजायात्वंयदस्यां जायतेपतिरितिमनुः ।" दाराः । "दारयंतिभ्रातॄन् । दॄविदारणेणिजंतः ।" सप्त परिणीतायाःस्त्रियाः । तत्रदारशब्दोनित्यंपुंसिबहुवचनांतश्च । "दारशब्दष्टावंतोपि । क्रोडाहारातथादारात्रयएतेयथाक्रमं । क्रोडेहारेचदारेषुशब्दाःप्रोक्तानीविभिरितिहेमचंद्रात् ।" पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती । ङीषंता कुटुंबिनी । पुरंध्री । 'पुरंध्रिः' द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा । स

भार्याजायाथपुंभूम्निदाराःस्यात्तुकुटुंबिनी॥पुरंध्रीसुचरित्रातुसतीसाध्वीपतिव्रता॥ ६॥
कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाथस्वयंवरा॥ पतिंवराचवर्याथकुलस्त्रीकुलपालिका॥ ७॥

ती । साध्वी । पतिव्रता । चत्वारिपतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका । अध्यूढा । अधिविन्ना । त्रीणिकृतानेकविवाहस्य । पुंसोयाप्रथमोढास्त्रीतस्याः । कृतंसापत्निकंसपत्नीभावोस्याःसा । "कृतसापत्नकेतिपाठः ।" स्वयंवरा । पतिंवरा । वर्या । त्रीणिस्वेच्छयापतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयंवृणुतेस्वयंवरा । कुलस्त्री । कुलपालिका । द्वेकुलवत्याः ॥ ७ ॥

१० कन्या । कुमारी । द्वे प्रथमवयसिवर्तमानायाः । गौरी । नग्निका । अनागतार्तवा । त्रीणिअदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अप्राप्तंरजोयस्याःसा । अष्टवर्षाभवेद्गौरीदशमेनग्निकाभवेदितितस्यावांतरभेदः । मध्यमा । दृष्टरजाः । द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी । तॄप्लवनतरणयोः । त्रोरश्चलोवेत्यनन् । " तलुनी । तलूनः । पवनेयूनियुवत्यांतलुनीस्मृतेतिमेदिनी ।" युवतिः । "युवतीतिङीपंतंतिकेचित् । यूनीतिङीपंतोन्यत्र " द्वेमध्यमवयसिवर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा । जनी । "जनिः । " वधूः । त्रयंपुत्रादिभार्यायाः । "वधूःपत्न्यास्नुषानार्योःस्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायांचेतिहे

कन्याकुमारीगौरीतुनग्निकाऽनागतार्तवा॥ स्यान्मध्यमादृष्टरजास्तरुणीयुवतिः समे॥ ८॥
समास्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटीतुसुवासिनी॥ इच्छावतीकामुकास्याद्वृषस्यंतीतुकामुकी॥ ९॥

मात्वधूरित्येके नवोढायाःस्त्रियाअपि ।" चिरिंटी । " चिरंटी । चिरंटीतुसुवासिन्यांस्याद्वितीयवयस्त्रियामितिविश्वप्रकाशः । " सुवासिनी । द्वे किंचिद्रुढयौवनायां परिणीतायां । सुष्टुवसतिसुवासिनी । "स्ववासिनीत्यपिपाठः । तत्रस्वेपुपित्रादिपुवस्तुंशीलमस्याइतिविग्रहः । स्ववासिन्यांचिरिंटीस्याद्वितीयेवयसिस्त्रियामितिरुद्रः ।" इच्छावती । कामुका । द्वे यभनादीच्छावत्याः । वृषस्यंती । कामुकी । द्वे " अश्ववृषवत् " मैथुनेच्छावत्यां ॥ ९ ॥

याकांतार्थिनी भर्त्तुः संकेतस्थानंगच्छतिसाऽभिसारिका । यदुक्तं । हित्वालज्जाभयेश्लिष्टामदेनमदनेनया॥ अभिसारयतेकांतंसाभवेदभिसारिकेति। एकं । पुंश्चली । धर्षिणी । "धर्षणी । कृषधातोरनिः कर्षणिः । " बंधकी । असती । कुलटा । इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी । पांशुला । अष्टस्वैरिण्याः। याशिशुनारहिता सा अशिश्वी । एकं । निष्पतिसुतापतिपुत्ररहितासाअवीरा । एकं । "पतिपुत्रवतीवीरेतिनाममाला ।" विश्वस्ता । विधवा ।

कांतार्थिनीतुयायातिसंकेतंसाऽभिसारिका॥ पुंश्चलीधर्षिणीबंधक्यसतीकुलटेत्वरी॥ १० ॥
स्वैरिणीपांशुलाचस्यादशिश्वीशिशुनाविना॥ अवीरानिष्पतिसुताविश्वस्ताविधवेसमे॥ ११ ॥
आलिःसखीवयस्याऽथपतिवत्नीसभर्तृका॥ वृद्धापलिक्नीप्राज्ञीतुप्रज्ञाप्राज्ञातुधीमती॥ १२॥

द्वे रंडायाः ॥ ११ ॥ आलिः । सखी । वयस्या । त्रयंसख्याः । "आलिःसखीसंतुरालिरालिरावलिरिष्यतइतिशाश्वतः ।" पतिवत्नी । सभर्तृका । द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा । पलिक्नी । द्वे पक्वकेश्याः । प्राज्ञी । प्रज्ञा । द्वे यायत्किमपिस्वयंप्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा । धीमती । द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥

टी॰ याशूद्रस्यभार्यासाविजातीयाऽपिशूद्रीत्युच्यते। एकं। तज्जाति.। शूद्रजाति.। "अन्यभार्यापि" शूद्रेत्युच्यते। आभीरी। महाशूद्री। द्वे गोपालिकाया। जातिपुंयोगयोः। महाशूद्रस्यजातौ महाशूद्रस्यस्त्रीत्येवंरूपपुंयोगेच समा। उभयत्रापिनामद्वयंङीप्प्रत्ययांतमेवेत्यर्थः॥ १ ३॥ अर्याणी आर्या। द्वे वैश्यजात्युत्पन्नाया. स्त्रिया.। स्वयंवैश्यजातिः भार्यातुयस्यकस्यचिदस्तुइत्यर्थोबोध्यः। एवंक्षत्रिया। क्षत्रियाणी। द्वे स्वयंक्षत्रियजातिः भार्यातुयस्यकस्यचित्। उपाध्याया। उपाध्यायी। द्वे स्वयंयाअध्यापिका तस्याः। उपेत्याधीयतेतस्या. सकाशादित्युपाध्याया। पुराकल्पेतुनारी

शूद्रीशूद्रस्यभार्यास्याच्छूद्रातज्जातिरेवच॥ आभीरीतुमहाशूद्रीजातिपुंयोगयोःसमा॥ १३॥ अर्याणीस्वयमर्यास्यात्क्षत्रियाक्षत्रियाण्यपि॥ उपाध्यायाप्युपाध्यायीस्यादाचार्यापिचस्वतः॥ १४॥ आचार्यानीतुपुंयोगेस्यादर्याक्षत्रियीतथा॥ उपाध्यायान्युपाध्यायीपोटास्त्रीपुंसलक्षणा॥ १५॥

णांव्रतबंधनमिष्यते। अध्यापनंचवेदानां सावित्रीवचनंतथेतिपाराशरमाधवीयेयम.। तथास्वत स्वयं मन्त्रव्याख्यात्त्वदाचार्यास्यात्। एकं। त्रयमपिसमानार्थमित्येके॥ १४॥ पुंयोगेआचार्यस्यस्त्रीत्येवंरूपेऽर्थेआचार्यानीत्येकं। आचार्यादणत्वंचेतिणत्वाभाव। तथाअर्यस्यस्त्रीत्यर्थेअर्यीत्येक। एवंक्षत्रियस्यस्त्रीत्यर्थेक्षत्रियी। एकं। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाः। स्त्रीपुंसलक्षणा। स्तनश्मश्रुरूपेणस्त्रीपुंसचिन्हेनयुक्तापोटेत्युच्यते॥ १५॥

वारस्त्री॥ सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे॥ १९॥
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि॥ २०॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवं॥ श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा॥ २१॥

टी० वारस्त्री। गणिका। वेश्या। "मूर्द्धन्यमध्यपाठोपि।" रूपाजीवा। चत्वारि वेश्यायाः। "वारस्य वृंदस्य स्त्री वारस्त्री।" रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा। सा वेश्या गुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात्। एकं। "वारे वेश्यावृंदे मुख्या वारमुख्या" कुट्टनी। शंभली। संभलीति तालव्यादिरपि। द्वे परनारीं पुंसा योजयित्र्याः। "शमुखं भलते वदतीति शंभली।" ॥ १९॥ विप्रश्निका। ईक्षणिका। दैवज्ञा। त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः। रजस्वला। स्त्रीधर्मिणी। अविः। आत्रेयी। मलिनी। पुष्पवती॥ २०॥ ऋतुमती। उदक्या। अष्ट रजस्वलायाः। स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी। अविः स्त्रीधर्मिणी वियादिति कात्यः। "अवीति दीर्घांतापि। आत्रेयीवदगम्यत्वादात्रेयी। आत्रेयिकेत्यन्यत्र। रजः। पुष्पं। आर्तवं। त्रीणि स्त्रीरजसः। ऋतुरेवार्तवं प्रज्ञाद्यण्"। श्रद्धालुः। दोहदवती। द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः। "दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः" निष्कला। "निष्कली।" विगतार्तवा। द्वे हीनरजस्कायाः। "निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला।" ॥ २१॥

"अंतरस्त्यस्यां गर्भोऽतर्वत्नी।" गणिकादेर्गणेसमूहेगाणिक्यादि । यथागणिकानां
आपन्नसत्वा।गुर्विणी।अंतर्वत्नी।गर्भिणी।चत्वारिगर्भिण्याः। याद्विरूढा द्विवारंवृता तत्रपुनर्भूः। दिधिषूः।" दिधीषूः। दिधिषु
समूहोगाणिक्यं। गर्भिणीनांसमूहोगार्भिणं।युवतीनांसमूहोयौवतं। एकैकं ॥२२॥ मनुस्तु । ज्येष्ठायांयद्यनूढायांकन्यायामूह्यते
रपि।"द्वेपूर्वमेकस्यभूत्वापुनरन्यस्यभवतीतिपुनर्भूः। "अक्षताचक्षताचैवपुनर्भूःसंस्कृतापुनरित्युक्तं। एकं। "पुनर्भूःपतिरुक्तश्चपुनर्भूर्दिधिषूस्त
ऽनुजा। साचापेदिधिषूर्ज्ञेयापूर्वातुदिधिषुर्मतेत्याह।" दिधिष्वो। तस्याद्विरूढायाःपतिर्दिधिषुरित्युच्यते।

गणिकादेस्तुगाणिक्यंगार्भिणंयौवतंगणे॥ २२॥
आपन्नसत्वास्याद्गुर्विण्यंतर्वत्नीचगर्भिणी॥ २३॥
पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विस्तस्यादिधिषुःपतिः॥ सतुद्विजोग्रेदिधिषूःसैवयस्यकुटुंबिनी॥ २३॥
कानीनःकन्यकाजातःसुतोऽथसुभगासुतः॥ सौभागिनेयःस्यात्पारस्त्रैणेयस्तुपरस्त्रियाः॥ २४॥

"अपेदिधिषुरिति ह्रस्वांतोपि। दि
धेत्येशेप्यूदंतइतिस्वामी।" सापुनर्भूर्यस्यद्विजस्यकुटुंबिनी कुटुंबपुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सोपेदिधिषूरित्येकं। कन्यकायाअनूढायाजातःसुतः कानीनइत्युच्यते। ए
धिषूःपरपूर्वापेदिधिषुस्तसुरंध्रिकइतिनाममाला।" द्विजशब्देनवर्णत्रयस्यापिग्रहणं॥ २३॥
क। सुभगासुतः। सौभागिनेयः। द्वेसुभगापुत्रस्य। यः परस्त्रियाःसुतःपारस्त्रैणेयः। एकं॥ २४॥

पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः । पैतृष्वस्रीयः । द्वे । मातृष्वसुः सुतोप्येवं । यथा मातृष्वसेयः । मातृष्वस्रीयः । द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमात्रेय इत्युच्यते । एकं । "वैमात्रोप्यन्यत्र ।" ॥२५॥ बाधकिनेयः । बधुलः । असतीसुतः । कौलटेरः । कौलटेयः । पंच कुलटापुत्रस्य ॥२६॥ यदि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः । कौलटेयः । द्वे कुलानि भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्र. कौलटिनेयः । इतरस्याः कौलटेर इति भेदः । कुलं जनपदे गृह इति विश्वः । आत्मजः । तनयः । सूनुः । सुतः । पुत्रः । पंचकं पुत्रस्य । "पुन्नाम्नो नरकाद्य

पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ॥ सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥ अथ बांधकिनेयः स्याद्बंधुलश्चासतीसुतः ॥ कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोपि चात्मजः ॥ आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥ आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥ स्वजाते त्वौरसौरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

स्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति ।" अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः ॥२७॥ दुहितरं आहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सूनुः । सुता । पुत्री । दुहितेत्यपि ऋदंत । अपत्यं । तोकं । द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिंगे एवेत्यर्थः । औरसः । उरस्यः । "औरस्य इत्यपि ।" द्वे स्वजाते सवर्णायामूढायां स्वस्माज्जाते पुत्रे न तु दत्त्रिमादौ । तातः । जनकः । पिता । त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥

जनयित्री। "अलभ्भावितण्यर्थाजनित्री। ३ प्रसूः। माता। जननी। "जननिः" चत्वारिजनन्याः। भगिनी। स्वसा। द्वे स्वसुः॥"यापत्यु स्वसासान नादेत्येक। ऋदतमिदं। ननंदेत्यपि,। ननांदातुस्वसापत्युर्ननदानदिनीचसेतिरभस.।" नप्त्री। पौत्री। द्वे सुतस्यसुतायाश्चात्मजातत्र ॥२९॥ भ्रातृव र्गस्यभार्या.परस्परंयातर,स्यु.। एकं। प्रजावती। भ्रातृजाया। द्वे भ्रातुर्जायायाः। मातुलानी। मातुली। 'मातुलेत्यपि," द्वेमातुलभार्यायाः॥३०॥ पत्यु पत्न्याश्चप्रसूर्माताश्वश्रूरित्युच्यते। एकं। तयो पतिपत्न्यो पिताश्वशुरइत्युच्यते। "श्वश्रूशिशुश्वशुराइतिशभेदाद्वितालव्यः।" एक पितुःभ्राता

जनयित्रीप्रसूर्माताजननीभगिनीस्वसा॥ननांदातुस्वसापत्युर्नप्त्रीपौत्रीसुतात्मजा॥२९॥भार्यास्तुभ्रातृवर्गस्ययातरःस्युःपरस्परं॥प्रजावतीभ्रातृजायामातुलानीतुमातुली॥३०॥पतिपत्न्योःप्रसूःश्वश्रूःश्वशुरस्तुपितातयोः॥पितुर्भ्रातापितृव्यःस्यान्मातुर्भ्रातातुमातुलः॥३१॥श्यालाःस्युर्भ्रातरःपत्न्याःस्वामिनोदेवृदेवरौ॥स्वस्रीयोभागिनेयःस्याज्जामाताद्दुहितुःपतिः॥३२॥

पितृव्य। एकं। मातु भ्रातामातुलइत्युच्यते। एक॥३१॥ पत्न्या भ्रातर श्याला इत्येक। श्यालाशब्दस्तालव्यादिर्दंत्यादिर्वा 'उच्छिष्टमधुपर्कवाचीश्यालशब्द.। श्यालातीतिश्यालः'।" स्वामिन पत्युर्भ्रातरिकनिष्ठेदेवा। देवरः। द्वे शब्दस्यदेवादेवरौइत्यादि। "देवृदेवरदेवानइतिशब्दार्णवादन्यत्रनातोपिदेवेति।" स्वस्रीयः।"घेकृतेस्वस्त्रियः। ढकि। स्वस्रेयः।" भागिनेयः। द्वे भगिन्या पुत्रे। दुहितु.पतिः जामातास्यात्। एकं॥३२॥

पितामहः। पितृपिता। द्वेपितुः पितरि। तस्य पितामहस्य पिताप्रपितामहइत्येकं। एवंमातुःपित्रादौमातामहादि। यथामातुःपिता मातामहः। एकं तत्पिताप्रमातामहः। एकं। सपिंडाः। सनाभयः। द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु। सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्ततइतिस्मृतेः। "समानएकःपिंडोदेहो मूलपुरुषोनिर्वाप्योवाऽस्यसपिंडेनवर्ततइतिवासपिंडः। समानीनाभिर्मूलपुरुषोस्यसनाभिः।" ॥ ३२ ॥ समानोदर्यः। सोदर्यः। सगर्भ्यः। सहजः। च

पितामहःपितृपितातत्पिताप्रपितामहः॥ मातुर्मातामहाद्येवंसपिंडास्तुसनाभयः॥ ३३॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाःसमाः॥ सगोत्रबांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाःसमाः॥ ३४॥
ज्ञातेयंबंधुतातेषांक्रमाद्भावसमूहयोः॥ धवःप्रियःपतिर्भर्ताजारस्तूपपतिःसमौ॥ ३५॥

त्वारि एकोदरस्यभ्रातुः। सगोत्रः। बांधवः। ज्ञातिः। बंधुः। स्वः। स्वजनः। षट् सगोत्रस्य। समानमेकंगोत्रमस्यसगोत्रः। अत्रस्वशब्दस्यस्वरूपं स्वः। स्वौ। स्वाः। इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषांभावसमूहयोःक्रमात्ज्ञातेयं बंधुतास्यात् यथाज्ञातीनांभावोज्ञातेयं। एकं। बंधूनांसमूहोबंधुता। एकं। धवः। प्रियः। पतिः। भर्ता। चत्वारिपत्युः। जारः उपपतिः। द्वे। मुख्यादन्यस्यभर्तुः। "उपमितःपत्याउपसृष्टःपतिरनेनवा उपपतिः।" ॥ ३५ ॥

अमृतेभर्तरि जाराज्जातः कुंडइत्युच्यते। एक। 'कुंडयतेकुलमनेनकुंड । कुडिदाहे। स्त्रियांतुकुंडी।" मृतेभर्तरिजाराज्जातो गोलक इत्येके। भ्रात्रीयः। "भ्रातृव्यः।" भ्रातृजः । द्वेभ्रातृपुत्रस्य। भ्रातृभगिन्योभ्रातराविति स्याताम्। एक। उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थं । भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ। भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामित्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ। पितरौ। मातरपितरौ। प्रसूजनयितारौ। चत्वारि द्विवचनांतानिमातासहोक्तेपितरि। माताचपिताचपितरौ। पितामात्रेत्येकशेषः। मातरपितराविस्यत्र ऋकारयोररङ्भावोनिपात्यते । नंमातरपितराभ्यामितिप्रयोगइतिन्यासः

अमृतेजारजःकुंडोमृतेभर्तरिगोलकः॥ भ्रात्रीयोभ्रातृजोभ्रातृभगिन्योभ्रातरावुभौ ॥ ३६॥ मातापितरौपितरौ मातरपितरौप्रसूजनयितारौ॥ श्वश्रूश्वशुरौश्वशुरौपुत्रौपुत्रश्चदुहिताच॥ ३७ ॥दंपतीजंपतीजायापतीभार्यापतीचतौ॥ गर्भाशयोजरायुःस्यादुल्बंचकललोस्त्रियां॥ ३८॥

श्वश्रूश्वशुरौ। श्वशुरौ। द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः । पुत्रश्चदुहिताच एकशेषेपुत्रौस्यातामित्यर्थः। एक ॥ ३७ ॥ दंपती। जंपती। जायापती। भार्यापती। चत्वारिदंपत्योः। तावित्यनेनैतेशब्दाद्विवचनांताःपुंसीति सूचितं। "शाल्मलीमेथलीमैत्रीदंपतीजंपतीसचेतिवाचस्पतौस्त्रीत्वमप्युक्तं।" गर्भाशयः। जरायुः। उल्ब। त्रीणियेनवेष्टितोगर्भः कुक्षौतिष्ठति । तस्यचर्मणः।' गर्भआशेतेऽत्रगर्भाशयः। जरायुरदंतः। कललइत्येक शुक्रशोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्यपर्यायोनोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रंविधीयते। उल्बपर्यायः कललइत्येके। यदाहुः। तदुल्बंकललंचतादिति ॥ ३९ ॥

सूतिमासः । वैजननः । द्वे प्रसवमासस्य । यत्रनवमेवादशमेमासिप्रसूयतेतस्येत्यर्थः । “ विजायतेऽस्मिन्विजननः ।” विजनन एववैजननः । गर्भः ।
भ्रूणः । द्वे कुक्षिस्थस्यप्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः । पंढः । क्लीबः । पंडः । नपुंसकः । पंचनपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरितिषडक्षरंनाम संज्ञापूरण्योश्चे
ति निषेधान्नपुंवद्भावः । तृतीयप्रकृतिरित्यपि नञ्घटितमितिन्यायेनउक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः । पंढ.स्यात्पुंसिगोपतौ । आकृष्टडेवर्पवरेतृतीयप्र
कृतावपीतिकोशांतरात् ।” तत्रप्रथमाप्रकृतिःस्त्री । द्वितीयापुमान् । तृतीयाक्लीवइति । पंढोमूर्द्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं । शैशवं ।

सूतिमासोवैजननोगर्भोभ्रूणइमौसमौ ॥ तृतीयाप्रकृतिःपंढःक्लीबःपंडोनपुंसके ॥ ३९ ॥ शिशुत्वंशैशवंबाल्यंता
रुण्यंयौवनंसमे ॥ स्यात्स्थाविरंतुवृद्धत्वंवृद्धसंघेपिवार्धकं ॥ ४० ॥ पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादौविस्रसाजरा ॥
स्यादुत्तानशयाडिंभास्तनपाचस्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बाल्यं । त्रयंबालत्वे । तारुण्यं । यौवनं द्वे । स्थाविरं । वृद्धत्वं । वार्धकं । “ वा
र्धक्यमित्यपि । वार्द्धक्यंवार्द्धकेवृद्धसंघातेवृद्धकर्मणीतिविश्वः ।” त्रीणिवृद्धत्वे । तत्रवार्द्धकमित्येकं वृद्धसंघेपिवृद्धानांसमूहेपि ॥ ४० ॥ केशादौज
रसाय॒त्शौक्ल्यं धवलिमातत्पलितमुच्यते । आदिनालोमांपहणं । विस्रसा । जरा । द्वेजरायाः । विस्रस्यतेऽनयाविस्रसा । जीर्यत्यंगमनयाजरा । उ
त्तानशया । डिंभा । स्तनपा । स्तनंधयी । चत्वारिस्तनंधयस्य । स्त्रियुवक्ष्यंते । स्त्रीत्वेननिर्देशः स्त्रीत्वेरूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिंभशब्दः सिंहादिवर्गेउ
क्तोपिस्त्रियांटाबंतत्वप्रदर्शनायपुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥

बालः। माणवकः। द्वे बालस्य। आषोडशाद्बालः। वयस्थः। वयसितिष्ठतीतिवयस्थइत्यपि । वयःपक्षिणिबाल्यादौवयोयौवनमात्रकइतिविश्वः। तरुणः। युवा। प्रयंयूनः। प्रवयाः। स्थविरः। वृद्धः। जीनः। जीर्णः। जरन्। पञ्चवृद्धस्य। प्रवयसौ। जरंतौ॥ ४२॥ वर्षीयान्। दशमी । ज्यायान्। त्रीण्यतिवृद्धस्य। अतिशयेनवृद्धोवर्षीयान्। वर्षीयांसौ। "दशमोवस्थाविशेषोऽस्यास्तीतिदशमी। वयसिपूरणादिनिः।" दशमिनौ। ज्यायांसौ। पूर्वजः। अग्रियः। "अग्रीयः" अग्रजः। त्रीणिज्येष्ठभ्रातुः। "पूर्वस्मिन्कालेजातः पूर्वजः॥" जघन्यजः। कनिष्ठ. । "कनीयानित्यपि" यवीया

बालस्तुस्यान्माणवकोवयस्थस्तरुणोयुवा॥ प्रवयाःस्थविरोवृद्धोजीनोजीर्णोजरन्नपि॥ ४२॥ वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः॥ जघन्यजेस्युःकनिष्ठयवीयोवरजानुजाः॥४३॥अमांसोदुर्बलश्छातोबलवान्मांसलोंऽसलः॥ तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदीबृहत्कुक्षिःपिचंडिलः॥ ४४॥

न्। "यविष्ठः। अतिशायनइतीष्ठन्।" अवरजः। अनुजः। पंचकं कनिष्ठभ्रातुः। "जघन्येवरकालेजातः जघन्यजः। अवरस्मिन्कालेजातःअवरजः।" ॥४३॥ अमांसः। दुर्बलः। छातः। त्रीणिअबलस्य । छातश्चवर्गादिः। छोछेदने। शातइतिपाठः। बलवान्। मांसलः। अंसलः। त्रीणिबलवतः। "अंसोबलमस्यास्तीत्यंसलः।" तुंदिलः। "तुंडिलः । तुंदिकः तुंदितः।" तुंदिभः। "तुंडिभः।" तुंदी। "तुंडी।" बृहत्कुक्षिः। पिचंडिलः। "पिचिंडिलः।" पंचबृहदुदरस्य। तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । तुंडिभौ॥४४॥

टी० अवटीटः । अवनाटः । अवभ्रटः । नतनासिकः । चत्वारि चिपिटनासिकस्य । केशवः । केशिकः । "केशवान्" । केशी । त्रयंप्रशस्तकेशस्य ।
प्रशस्ताः केशाःसन्त्यस्य केशव । वलिनः । वलिभः द्वे जरयाश्लथचर्मणः । वलिस्त्वक्संकोचोस्तियस्यसः वलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः ।
अपोगंडः । द्वे निसर्गतोन्यूनावयवस्य । अपकृष्टंगच्छतीत्यपोगंडः । पृषोदरादिः । " पौगंड एकदेशोऽस्य पोगंडः पोगडश्चेत्यपि । पोगंडोविकलांग

अवटीटोऽवनाटश्चाऽवभ्रटोनतनासिके॥ केशवःकेशिकःकेशीवलिनोवलिभःसमौ॥ ४५ ॥
विकलांगस्त्वपोगंडःखर्वोह्रस्वश्चवामनः॥ खरणाःस्यात्खरणसोविग्रस्तुगतनासिकः॥ ४६ ॥

कङ्गतिरत्नकोशः । पोगंडोविकलांगःस्यादितिहलायुधश्च ।" खर्वः । ह्रस्वः । वामनः । त्रयम्ह्रस्वस्य । "खुजाइतिख्यातस्य ।" खरणाः । खरणसः ।
द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । " सरळनाकीलइतिख्यातस्य ।" खरणाःसांतः । विग्रः । ' विग्रः । विखुः । विख्यः । विग्रोविखुर्विनासिकइतिरभसः ।" ग
तनासिकः । द्वे गतनासिकस्य ।"नकटाइतिख्यातस्य । " ॥ ४६ ॥

प्रकस्य । खुरणसौ । प्रज्ञुः । " प्रज्ञः । " प्रगतजानुकः । द्वे यस्यजान्वोर्महदंतरालंवर्त तेतस्य । "फंगडाइतिख्यातस्य । " ऊर्ध्वज्ञुः । " ऊर्ध्वज्ञः । ऊर्ध्वजानुः । द्वेतिष्ठतोयस्यजानुनीऊर्ध्वेभवतस्तस्य । संज्ञुः । "संज्ञः" संहतजानुकः । द्वे संलग्नजानुकस्य । " प्रज्ञुःप्रगतजानुःस्यात्प्रज्ञोप्यत्रैवदृश्यते । संज्ञुःसंहतजानोश्चभवेत्संज्ञोपितत्रहि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुःस्यादूर्ध्वज्ञोप्यूर्ध्वजानुकइ तिसाहसांकः "॥ ४७ ॥ एडः । बधिरः । द्वे श्रवणेंद्रियहीनस्य । " बहिराइतिख्यातस्य ।" कुब्जः । " न्युब्जः । कुब्जोरक्षप्रभेदेनान्युब्जःस्याद्वाच्य

खुरणाःस्यात्खुरणसःप्रज्ञुःप्रगतजानुकः॥ ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुःस्यात्संज्ञुःसंहतजानुकः॥ ४७॥
स्यादेडेबधिरःकुब्जेगडुलःकुकरेकुणिः॥ पृश्निरल्पतनौश्रोणःपंगौमुंडस्तुमुंडिते ॥ ४८॥

कुकरः । कुणिः । " कूणिः । निलिंगकइतिमेदिनी ।" गडुलः " गडुरः । गडुःपृष्ठगडेकुब्जे इतिमेदिन्यां ।" द्वेकुब्जस्य । " कुबडाइतिख्यातस्य ।" द्वे रोगादिनादूषितकरस्य । पृश्निः । "पृष्णिः" अल्पतनुः । द्वे अल्पातनुर्यस्य तस्य । श्रोणः । अमानुषप्रायस्य । सर्गतःकूणिपंगुपोगंडाइतिनाममाला ।" पंगुः । द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः । मुंडितः । द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥

बलिरः । केकरः । द्वे नेत्रविद्युक्तस्य । "काणा, केरा, तिरवाइतिख्यातस्य ।" केमूर्ध्नि कर्तुंशीलमस्येतिकेकरः । खोडः । "खोरः । खोलः । अथ खंजकेखोडखोराविति रभसः ।" खंजः । द्वे गतिविकलस्य । "लंगडाइतिख्यातस्य । त्रिष्विति । जरावराः । जराशब्दादवराः अर्वाक्पठिताः । उत्तानशयाद्याः खंजांतास्त्रिपुवाच्यलिंगाइत्यर्थः । जडुलः । "जठुलः ।" कालकः । पिप्लुः । त्रयंकृष्णवर्णस्य देहगतचिन्हविशेषस्य । "लासेंइति

बलिरःकेकरेखोडेखंजस्त्रिपुजरावराः ॥ जडुलःकालकःपिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयंस्यादारोग्यंचिकित्सारुक्प्रतिक्रिया ॥ भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरित्यपि ॥ ५० ॥

ख्यातस्य ।" तिलकः । तिलकालकः । द्वे आकृतितो वर्णतश्चकृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिन्हस्य । तिलइवकालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं । आरोग्यं । द्वे रोगाभावस्य । "आमयस्याभावः अनामयं ।" चिकित्सा । रुक्प्रतिक्रिया । द्वे रोगप्रतीकारस्य । 'रुजःप्रति प्रतिक्रियानिरसनंरुक्प्रतिक्रिया ।" भेषजं । औषधं । भैषज्यं । "भेपजं । भेषरोगंजयतिभेषजं ।" अगदः । जायुः । पंचौषधस्य । अगदसाहचर्याज्जायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥

रुक् । रुजा । उपतापः । रोगः । व्याधिः । गदः । आमयः । सप्तरोगमात्रस्य । तत्ररुक्रुजकारांता । रुजाटाबंता । उभेस्त्रियौ । क्षयः । शोषः । यक्ष्मा । त्रीणिक्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः । पीनसः । द्वे पीनसरोगस्य । पडसेंइतिख्यातस्य । अयंमुहुर्नासाजलस्रावी । "आपीनसः प्रतिश्यास्यादितिरभसात् । प्रतिश्येत्यपिनाम ।"॥५१॥ क्षुत् । क्षुतं । क्षवः । त्रीणिक्षुतः । शिंकेतिख्याताया: । कासः । क्षवथुः । द्वे कासरोगस्य । "खोकलाइतिख्यातस्य ।" शोफः । श्वयथुः । शोथः । त्रीणिशोथस्य । "सूजइतिख्यातस्य" पादस्फोटः । विपादिका । द्वे पादस्फोटस्य । "खोंटाफुटण्याचारोगइतिख्यातस्य" ॥५२॥

स्त्रीरुग्रुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः॥ क्षयःशोषश्चयक्ष्माचप्रतिश्यायस्तुपीनसः॥ ५१ ॥ स्त्रीक्षुत्क्षुतंक्षवः पुंसिकासस्तुक्षवथुःपुमान्॥ शोफस्तुश्वयथुःशोथःपादस्फोटोविपादिका॥ ५२ ॥ किलाससिध्मेकच्छ्वांतुपाम पामाविचर्चिका॥ कंडूःखर्जूश्चकंडूयाविस्फोटःपिटकःस्त्रियां॥५३॥

किलासं । सिध्मं । द्वे सिध्मस्य । शिबें "श्वेतकुष्ठ" इतिख्यातस्य । कच्छूः । पामा । पाम । विचर्चिका । चतुष्कंस्त्रीलिंगं । खर्जूविशेषस्य । "ओलीखरूज" इतिख्यातस्य । अत्रपामेत्येकंनांतं । पामानौ । अपरंटाबंतं । पामे । कंडूः । "कंडुः । खर्जूःखर्जूरीकीटकंडुष्विितिहैमः ।" खर्जूः । कंडूया । त्रयंस्त्रीलिंगं । खर्ज्वाः । "सुकीखरूजइतिख्यातायाः ।" विस्फोटः । पिटकः । "विस्फोटाविटिकास्त्रियामित्यमरमालायां वकारादिरपिविटिकेति ।" द्वे फोडइतिख्यातस्य । स्त्रियांतुपिटका । क्षिपकावत्॥५३॥

ी० व्रण । ईर्मं । अरुः । नोणित्रणस्य । ईर्मं । अरुषी । योव्रण सदागलतितन्नाडीव्रणइत्येके । पुमानितिपुंस्त्वावधारणार्थंनिर्देशः । कोठः । मंडलकं ।
कुष्ठं । चित्रं । चत्वारिकुष्ठस्य । कोठइतिद्वयमंडलाकृतिकुष्ठस्य ' गजकर्णइतिप्रसिद्धस्य ' ।" कुष्ठादिद्वयंश्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं । अर्शः । द्वे
अर्शोरोगस्य । " मूलव्याध, अर्श, ।" इतिख्यातस्य । अर्शमितिक्लीबमप्यन्यत्र ।" ॥ ५४॥ आनाहः । निबंधः । द्वेमलमूत्रनिरोधस्य । " मल

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुःक्लीबेनाडीव्रणःपुमान्॥ कोठोमंडलकंकुष्ठश्वित्रेदुर्नामकार्शसी॥ ५४॥
आनाहस्तुनिबंधःस्याद्ग्रहणीरुक्प्रवाहिका॥ प्रच्छर्दिकावमिश्चस्त्रीपुमांस्तुवमथुःसमाः॥ ५५॥

बद्धरोगइतिख्यातस्य ।" ग्रहणीरुक् । प्रवाहिका । द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेणवहतिबहुस्रवतिगुदमस्यांसाप्रवाहिका । मलप्रवहणंप्रवाहिकेति
स्वामी । " प्रवाहिकारुक्रोगःग्रहणीस्यादित्यन्वयोवा । ग्रहणिरितीकारव्हस्वोपि ।" प्रच्छर्दिका । वमिः " वमी ।" वमइतिपुंल्लिंगोपि " वमथुः ।
नोणिवमनरोगस्य । तत्राद्यंद्वयंस्त्रियां । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाःसमानार्थाः ॥ ५५ ॥

अथव्याधिभेदानाह । विद्रधिरुदरादौ ग्रंथिभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियां । "आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेया ।" ज्वरः प्रसिद्धः मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । सचरक्तमेह शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुदसमीपे विस्फोटविशेष । "श्लीपदं । पादवल्मीकं । द्वयं श्लीपदरोगस्य । वारुळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः । इंद्रलुप्तकः । द्वयं मस्तककेशरोगस्य । चाई इति प्रसिद्धस्य ।" अश्मरी । मूत्रकृच्छ्रं । द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितं मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित् ।

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥ "श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः"
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥ रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकि
त्सके ॥ वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

इत परशुक्रावधे वक्ष्यमाणाच्छुक्रशब्दात्पूर्वे मूर्छितांतास्त्रिषु । वाच्यलिंगा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी । अगदंकारः । भिषक् । वैद्यः । चिकित्सकः पंच वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजो । वार्तः । निरामयः । कल्यः । त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यांतः । "कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये कल्या कल्याणवाचि स्यादिति हैम. ।" उल्लाघ इत्येके रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥

टी॰ ग्लानः । ग्लास्नुः । द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी । विकृतः । व्याधितः अपटुः । आतुरः । अभ्यमितः । अभ्यांतः । सप्तकं रोगिणः । पामनः । कच्छुरः । द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः । "दद्रूणः । दर्द्रुणः । दर्द्रूणः ।" दद्रुरोगी । द्वे दद्रुयुक्तस्य । दद्रुःखर्जूभेदः । "दादइतिप्रसिद्धा ॥" अर्शोरोगेणयुतः अर्शसइत्युच्यते । एकं । वातकी । वातरोगी । द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः । अतिसारकी । द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लि

ग्लानग्लास्नूआमयावीविकृतोव्याधितोपटुः ॥ आतुरोभ्यमितोभ्यांतःसमौपामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥
दद्रुणोदद्रुरोगीस्यादर्शोरोगयुतोर्शसः ॥ वातकीवातरोगीस्यात्सातिसारोतिसारकी ॥ ५९ ॥
स्युःक्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाःक्लिन्नेक्षिणचाप्यमी ॥ उन्मत्तउन्मादवतिश्लेष्मलःश्लेष्मणःकफी ॥ ६० ॥

न्नाक्षः । चुल्लः । चिल्लः । पिल्लः । चत्वारिक्लेदयुक्तेअक्षिणीयस्य तस्यपुंसः । 'चिपडाइतिख्यातः ।' अमीचुल्लचिल्लपिल्लास्त्रयः क्लिन्नेक्षिणचक्लेदयुक्तेनेत्रेपिवर्तंते । "चिपटेइतिख्यातेपु" उन्मत्तः । उन्मादवान् । द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादोवातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः । श्लेष्मणः । कफी । त्रीणिकफयुक्तस्य ॥ ६० ॥

रुजारोगेण भुग्नोवक्रपृष्ठोधोमुखस्तश्च न्युब्जइत्येके । वृद्धनाभिः । तुंदिलः । "तुंडिलः" तुंदिभः । "तुंडिभः ।" त्रीणिवातादिनोन्नतनाभेः । किलासी । सिध्मलः । द्वे सिध्मयुक्तस्य । "शिब्याइतिख्यातस्य ।" अंधः । अदृक् । द्वे दृष्टिहीनस्य । "अंधळा इतिख्यातस्य ।" अदृशो । मूर्छालः । मूर्त । मूर्छित । त्रीणिमूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं । तेजः । रेतः । बीजं । वीर्यं । इंद्रियं । षट्रेतसः । मायुः । पित्तं । द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि ।

न्युब्जोभुग्नेरुजावृद्धनाभौतुंदिलतुंदिभौ ॥ किलासीसिध्मलोंधोदृक्मूर्च्छालेमूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥
शुक्रंतेजोरेतसीचबीजवीर्येंद्रियाणिच ॥ मायुःपित्तंकफःश्लेष्मास्त्रियांतुत्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥
पिशितंतरसंमांसंपललंक्रव्यमामिषं ॥ उत्तप्तंशुष्कमांसंस्यात्तद्वल्लूरंत्रिलिंगकं ॥ ६३ ॥

कफः । श्लेष्मा । द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् । असृक्धरा । "असृक्धरेत्येके ।" द्वे चर्मणः । त्वचौ । "त्वचइत्यदंतः । त्वचेतिटाबंतश्चान्य त्र ।" ॥ ६२ ॥ पिशितं । तरसं । मांसं । पललं । क्रव्यं । आमिषं । षट् मांसस्य । उत्तप्तं । शुष्कमांसं । वल्लूरं । "वल्लुरमितिह्रस्वोकारमपि ।" त्रीणिशुष्कमांसस्य । तच्चवल्लूरंत्रिषु । वल्लूरा ॥ ६३ ॥

टी॰ रुधिरं । असृक् । लोहितं । अस्रं । रक्तं । क्षतजं । शोणितं । सप्त रक्तस्य । असृजी । वुक्का । " वूक्का । अग्रमांसं । द्वे हृदयांतर्गतपद्माकारमांस भेदस्य । " काळीजइतिख्यातस्य ।" वुक्कास्त्री । "वुक्काग्रमांसमितिसमस्तमपि ।" हृदयं । हृत् । द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । वुक्कादिचतुष्कं स मानार्थमित्येके । हृदी । हृंदि । मेदः । वपा । वसा । त्रीणिमांसजन्यस्नेहस्य । " चरबी । मादेंइतिख्यातस्य ।" मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शि रोग्रीवाशिरा । याप‌श्चात्स्थिताग्रीवाशिरासामन्येत्युच्यते । एकं । नाडी । धमनिः । शिरा । त्रयंशिरायाः । " नाडीइतिख्यातायाः ।" शिरेति दंत्या

रुधिरेऽसृक्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितं॥वुंक्काग्रमांसंहृदयंहृन्मेदस्तुवपावसा॥ ६४ ॥
पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्यानाडीतुधमनिःशिरा॥ तिलकंक्लोममस्तिष्कंगोर्दंकिट्टंमलोऽस्त्रियां॥ ६५॥

दिरपि । कृदिकारादक्तिनइतिङीपिधमनीत्यपि । तिलकं । क्लोम । द्वे मांसपिंडविशेषस्य ।पुप्फुसइतिख्यातस्य । क्लोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं । "मस्तिस्कं । अथमस्तिस्कोमस्तुलिंगोपीतित्रिकाडशेष ।" गोर्दं । "गोदः" द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य । "गोद मेंदू" इतिख्यातस्य । किट्टं । मलः । द्वे कर्णादिगतमलस्य । "वसाशुक्रमसृङ्मज्जाकर्णविण्मूत्रविण्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः ।" ॥ ६५ ॥

अंत्रं । " आंत्रमित्यपिमनोरमायामुक्तं ।" पुरीतत् । द्वे अंत्रस्य । " आंतडें इतिख्यातस्य ।" पुरीतती । पुरीतंति । "पुरीतदस्त्रियामितिवाचस्पतिको शात्पुंस्यपि ।" गुल्मः । प्लीहा । द्वे वामकुक्षिस्थमांसपिंडविशेषस्य । प्लीहानौ । " प्लीहाशब्दष्टाबंतोपि ।" वस्नसा । स्नायुः । द्वे अंगप्रत्यंगसंधिबंधनरू पायाः स्नायोः । " शिराइतिख्यातायाः ।" कालखंडं । यकृत् । द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिंडस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका । "सृणीका ।" स्यंदिनी । लाला । त्रीणिलालायाः । " लाळइतिख्यातायाः ।" स्यंदिनीदंत्यादिः । दूषिकेत्येकंनेत्रयोर्मलस्य । " उकीर. पू. इतिख्यातस्य । दूषिकादीर्घमध्यापि । दूषि

अंत्रंपुरीततगुल्मस्तुप्लीहापुंस्यथवस्नसा ॥ स्नायुःस्त्रियांकालखंडयकृतीतुसमेइमे ॥६६॥ सृणिकास्यंदिनीलाला दूषिकानेत्रयोर्मलं ॥ "नासामलंतुसिंघाणंपिंजूषंकर्णयोर्मलं॥" मूत्रंप्रस्रावउच्चारावस्करौशमलंशकृत् ॥६७॥ पुरीषंगूथवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशौस्त्रियौ ॥ स्यात्कर्परःकपालोस्त्रीकीकसंकुल्यमस्थिच ॥ ६८ ॥

दूषीचेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकंनासामलस्य । सिंहाणंसिंहानंचेत्यपि । पिंजूषइत्येकंकर्णमलस्य " मूत्रं । प्रस्रावः । द्वे मूत्रस्य । उच्चारः । अ वस्करः । शमलं । शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं । गूथं । वर्चस्कं । विष्ठा । विट् । नवविष्ठायाः । "उच्चार्यतेत्यज्यतेइत्युच्चारः । अवकीर्यतेअधःक्षिप्यत इत्यवस्करः ।" गूथवर्चस्कंपुंसिक्लीबेच । शकृती । " विट्तालव्यमूर्धन्यांत्यः । विशौ । विषौ । गूथं । पुरीषंवर्चस्कमित्यपिपाठः ।" कर्परः । क पालः । द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियां । कीकस । कुल्यं । अस्थि । त्रीणिअस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥

कंकालइत्येकशरीरगतास्थिपंजरस्य । "सागाडा पिंजराइतिख्यातस्य ।' कशेरुकेत्येकंपृष्ठमध्यगतास्थिदंडस्य । ' कणाइतिख्यातस्य " करोटि रित्येकंशिरोगतास्थिसंघस्य । "करोटीतिडीपंतापि । यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकरइति" पर्शुकेत्येकंपार्श्वगतास्थिनि । "वर्गडी इतिख्याते ।" ॥६९॥अंग । प्रतीक । अवयव. । अपघन । चतुष्कं देहावयवस्य । कलेवरं । गात्र । वपुः । संहनन । शरीर । वर्ष्म । विग्रहः ॥७०॥ काय. । देहः ।

स्याच्छरीरास्थिकंकालःपृष्ठास्थितुकशेरुका॥ शिरोस्थनिकरोटिःस्त्रीपार्श्वास्थनितुपर्शुका॥६९॥
अंगंप्रतीकोवयवोऽपघनोथकलेवरं॥ गात्रंवपुःसंहननंशरीरंवर्ष्मविग्रहः ॥ ७०॥ कायोदेहःक्लीब
पुंसोःस्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः॥ पादाग्रंप्रपदंपादःपदंघ्रिश्चरणोस्त्रियां॥ ७१॥

मूर्ति.॥ तनुः । तनूः । द्वादश देहस्य । वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्रं । प्रपदं । द्वे पादाग्रस्य । चवडाइतिख्यातस्य । पाद. । पत् । अंघ्रिः । चरण. । चत्वारि चरणस्य । दांत.पत् । " पदोंघ्रिरितिपाठे अदंतः पदशब्द. ।" ॥ ७१ ॥

घुटिकेस्त्रियां द्वित्वाद्द्विवचनं नतुनित्य ।
तद्ग्रंथीपादस्य पार्श्वस्थौग्रंथिविशेषौघुटिकेगुल्फावितिचोच्येते । द्वयं । 'पायांचाघोंटाइतिख्यातस्य ।" घुटिकेस्त्रियां द्वित्वाद्द्विवचनं नतुनित्य । जंघा । प्रसृता । द्वे
तयोः गुल्फयोरधःप्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं । खोटइतिख्यातस्य । 'पार्ष्णिःस्त्रीपुंसयोःपादमूलेस्यात्त्वजिनीकटावितितुरंतिदेवः । जंघा । प्रसृता । द्वे
जंघायाः । पोटरी इतिप्रसिद्धायाः । जानु । ऊरुपर्व । अष्ठीवत् । त्रयंजानूरुसंधेः । ढोंपर "गुडघाइतिख्यातस्य ।" तत्राष्टीवदस्त्रियां । जानुनी ।
ऊरुपर्वणी । अष्ठीवंती ॥ ७२ ॥ सक्थि । ऊरुः । द्वे जानूपरिभागस्य । "मांडीइतिख्यातस्य ।" ऊरोरुपरिभागःसक्थीतिकश्चिद्भेदोदृश्यते । तस्योरोः

जंघातुप्रसृताजानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियां ॥ ७२ ॥ सक्थिक्लीबे

तद्ग्रंथीघुटिकेगुल्फौपुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥ जंघातुप्रसृताजानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियां ॥ कटोनाश्रोणिफलकंकटिः

पुमानूरुस्तत्संधिःपुंसिवंक्षणः ॥ गुदंत्वपानंपायुर्नावस्तिर्नाभेरधोद्वयोः ॥ ७३ ॥ कटोनाश्रोणिफलकंकटिः

श्रोणिःककुद्मती ॥ पश्चान्नितंबःस्त्रीकट्याःक्लीबेतुजघनंपुरः ॥ ७४ ॥ संधिः वंक्षणइत्येकं । गुदं । अपानं । पायुः । त्री

णि विष्ठानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतोनापुमान् । वस्तिरित्येकंस्त्रीपुंसलिंगंनाभेरधोमूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिःकटिस्तस्याःफलकं कटइत्युच्यते ।
सपुमान् । एकं । कटिः । "कटीतिङीपंतापि ।" श्रोणिः । "श्रोणी ।" ककुद्मती । त्रयंस्त्रीलिंगंकट्याः । "ककुद्दृपांसदेवमासपिंडःसोऽतिशयितोस्यां
ककुद्मती ।" स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः । तस्याःपश्चाद्भागोनितंबइत्येकं । "निभृतंतम्यते कामुकैः नितंबः । तमुकांक्षायां ।" जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः
पुरोभागे । "वांदनं ओटीइतिख्याते ।" ॥ ७४ ॥

टी॰ नितंबस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गर्तौ कुकुंदरे स्यातां। "अकारादिरपि" एकं। द्वयहीने क्लीबे। द्वित्वमनित्यं। स्फिचौ। कटिप्रोथौ। द्वे कटिस्थमांसपिंडयोः। "कुलेइतिख्यातयोः। कटिःतस्याः प्रोथौ मांसपिंडौ कटिप्रोथौ। स्त्रियांस्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ चपूलकाविति रभसः। कटीप्रोथाविति नामद्वयंवा। प्रोथोश्वघोणाध्वगयोः कट्यामिति हैमः।" वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्ने च उपस्थ इत्येकं ॥ ७५ ॥ भगं। योनिः। द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य। द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः। शिश्नः। मेंढ्रः। मेहनं। शेफः। "शेपः" चत्वारि शिश्नस्य। मुष्कः। अंडकोशः। "मूर्धन्यांतोपि" वृषणः। त्री

कूपकौ तु नितंबस्थौ द्वयहीने कुकुंदरे ॥ स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥ भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेंढ्रो मेहनशेफसी ॥ मुष्कोंडकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकं ॥ ७६ ॥ पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुंदं स्तनौ कुचौ ॥ चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजांतरं ॥ ७७ ॥

ण्यंडकोशस्य। "आंडकुली इतिख्यातस्य।" पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं। "माकडहाड इतिख्यातस्य।" ॥७६॥ पिचंडः। "पिचिंडः।" कुक्षिः। जठरं। उदरं। तुंदं। पंच जठरस्य तत्र पिचंडकुक्षी पुंसि। "जठरं विकल्पेन पुंसि। जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वद्धककंटयोस्त्रिष्विति मेदिनी।" कुचः। स्तनः। द्वे वक्षोजस्य। चूचुकं। कुचाग्रं। द्वयं स्तनाग्रस्य। चूचुको नाकुचाननमिति रत्नकोशः। "चूष्यते पीयत इति चूचुकं।" क्रोडं। भुजांतरं ॥ ७७ ॥

उर.।वत्सः।वक्षः।पंचवक्षसि।तत्रक्रोडंननाकिंतुस्त्रीनपुंसकयोः।स्त्रियांतुक्रोडा।तनो. शरीरस्यचरमंपश्चाद्भागं. पृष्ठमित्येकं ।स्कंधः।भुजशिरः।अंसः।त्रीणिभुजशिरसः।' खांदाइतिख्यातस्य।" तस्यस्कंधस्यसंधी जत्रुशब्दवाच्यौ।एकं।"नपुंसक।" ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं।कक्षः। द्वे कक्षस्य।तयोरधोभागः।पार्श्वमित्येकं।मध्यमं।अवलग्नं।मध्य.।त्रीणि तनुमध्यस्य।माज. " कमर ' इतिख्यातस्य। अशीतिमध्यमादिशब्दत्रयेप्यन्वेति।" परोद्वौभुजबाहुशब्दौस्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः।बाहु ।वाहः।बाहोश्वभुजयो पुमानितिदामोदरः । बाहोबाहुरिति

उरोवत्संचवक्षश्वपृष्ठंतुचरमंतनोः॥ स्कंधोभुजशिरोंसोऽस्त्रीसंधीतस्यैवजत्रुणी ॥ ७८ ॥
बाहुमूलेउभेकक्षौपार्श्वमस्त्रीतयोरधः॥ मध्यमंचावलग्नंचमध्योऽस्त्रीद्वौपरौद्वयोः ॥ ७९ ॥
भुजबाहूप्रवेष्टोदोःस्यात्कफोणिस्तुकूर्परः॥ अस्योपरिप्रगंडःस्यात्प्रकोष्ठस्तस्यचाप्यधः॥ ८० ॥

स्तइतिदेशीकोशः।" प्रवेष्टः।दोः।चत्वारिभुजस्य।"स्त्रियांतुभुजा।बाहा।" दोषो।शसादौदोषः।दोष्णेत्यादि ।"दोर्दोषाचभुजोबाहुःपाणिर्हस्त.करस्तथेतिधनंजयात् ।दोषेतिटाबंतोपिवर्तते।" कफोणिः।"कफणिः।कपोणिः।कफणिर्द्वयोरितिशब्दार्णवः।" कूर्पर. ।"कर्परः" द्वे कोपरइतिख्यातस्य।अस्यकूर्परस्योपरिभागेप्रगंडइत्येकं ।तस्यकूर्परस्याधोभागेप्रकोष्टइत्येक ॥ ८० ॥

पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणिबंधः । तमारभ्यकनिष्ठापर्यंतकरस्यमांसलोबहिर्भागः करभइत्युच्यते । एकं । पंचशाखः । शयः । । "शमः । पाणिः शम शयोहस्तइत्यमरमाला ।" पाणिः । त्रीणि करस्य । तर्जनी । प्रदेशिनी । 'प्रदेशनीत्यपि ।" द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली । करशाखा । द्वे अंगुलीमात्रस्य । ताअंगुल्यः । क्रमेण अंगुष्ठः । प्रदेशिनी । मध्यमा । अनामिका । कनिष्ठिका । इतिसंज्ञाभिरुच्यंते । एकैकं । त

मणिबंधादाकनिष्ठंकरस्यकरभोबहिः ॥ पंचशाखःशयःपाणिस्तर्जनीस्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अंगुल्यःकरशाखाःस्युःपुंस्यंगुष्ठःप्रदेशिनी ॥ मध्यमानामिकाचापिकनिष्ठाचेतिताःक्रमात् ॥ ८२ ॥
पुनर्भवःकररुहोनखोस्त्रीनखरोस्त्रियां ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुतेतते ॥ ८३ ॥

त्रांगुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापिप्रदेशिनीतत्स्वरूपदर्शनार्थमिहपुनरुक्तेतिनदोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः । "पुनर्नवः" । कररुहः । नखः । नखरः । चत्वारिन खस्य । "नखरःपुंसिस्त्रीवेच । नखरंत्रिष्वितिअमरमाला ।" तर्जन्यादिभिस्तिसृभिरंगुलिभिर्युतेंगुष्ठेविस्तृतेप्रादेशादयःक्रमात्स्युः । "प्रादेशइतिव्ह स्वादिरपि ।" एकैक । तथाहितर्जनीसहितांगुष्ठेविस्तृतेप्रादेशः । एवंमध्यमासहितांगुष्ठेविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽगुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥

कनिष्ठासहितेंगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः । द्वादशांगुलः । द्वे साहचर्याद्वितस्ति पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः । ' चर्पटः । चर्पटः स्फारविपुले चपेटे चर्पटेपि चेति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ।" प्रतलः प्रहस्तः । त्रीणि विस्तृतांगुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ । संहतौ चेत्संहतलः स्यात् । "सिंहतल इत्यपि पाठ । संहतल प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलावित्यविसर्गपाठ । प्रतनेप्रश्लिष्टेवातलेऽत्र प्रतलः ।" निकुब्जो निःशेषेण कुब्जीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । "प्रसृत इति पाठः तत्र प्रकर्षं सृतमस्येति विग्रहः । प्रसृतः सुप्रसोरस्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्द्धांजलौ तु पुंल्लिंगो जंघायां प्रसृ

अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥ पाणौ चपेट प्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥ द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥ पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावंजलिः पुमान् ॥ ८५ ॥ प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥ सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

तामतेति मेदिनी ।" एक । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेदंजलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकं । अयं चतुर्विंशत्यंगुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं । "मुद्गाहात इति ख्यातस्य । सरत्निरित्यपि स्त्रियामपि ।" निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अरत्निरित्येकं स्त्रिया । "अरत्निः पुमानपि । नारत्निः कफणौ हस्तप्रकोष्ठे विततांगुलावितिरुद्रविश्वप्रकाशौ ।" मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितं ॥ ८६ ॥

०टी० तिर्यक्तयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरंतरंव्यामः । ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिर्भुजोपाणीचयेनतस्यनुःपुंसोयन्मानंतत्पौरुषमित्येकन्त्रिषु । स्त्रियांतुपौरुषी ।
२ ॥ ८७ ॥ कंठः । गलः । द्वे "ग्रीवापभागस्य । गोंकनळी गोंकटी, नरडीइतिख्यातस्य ।" ग्रीवा । शिरोधिः । कंधरा । त्रीणिमानइतिख्यातस्य ।"
शिरोधिरपिस्त्री । साग्रीवातिसृभीरेखाभिर्विशिष्टाकंबुग्रीवास्यादित्येकं । अवटुः । घाटा । कृकाटिका । त्रीणिग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य । "ग्री

व्यामोबाह्वोःसकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरं ॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमानेपौरुषंत्रिषु ॥ ८७ ॥
कंठोगलोऽथग्रीवायांशिरोधिःकंधरेत्यपि ॥ कंबुग्रीवात्रिरेखासाऽवटुर्घाटाकृकाटिका ॥ ८८ ॥
वक्रास्येवदनंतुंडमाननंलपनंमुखं ॥ क्लीवेघ्राणंगंधवहाघोणानासाचनासिका ॥ ८९ ॥

वायामुन्नतभागस्य घांटीइतिख्यातस्येतिकेचित् ।' तत्राऽवटुःपुंसि ॥ ८८ ॥ वक्रं । आस्यं । वदनं । तुंडं । आननं । लपनं । मुखं । सप्त मुखस्य ।
"आस्यंतेवर्णायेनअस्यतेग्रासोवाऽस्मिन्तदास्यं । ण्यत् । मुखंमुखांतरालंचद्वयमास्यमितीरितमितिशाश्वतः ।" घ्राणं । गंधवहा । घोणा । नासा "न
सा । नस्या । घ्राणंगंधवहानासानसानस्याचनासिकेतिसाहसांकः ।" नासिका । पंच नासिकायाः ॥ ८९ ॥

ओष्ठः । अधरः । रदनच्छदः । दशनवासः । चत्वारिओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यांसहितावधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधरइतिमन्वते । तदयुक्तं । अध गेष्ठः बिंबोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । चिबुकमित्येकंअधस्तात् अधराधोभागे । गडः । कपोलः । द्वे कपोलस्य । " गालइतिख्यातस्य ।" तत्रापिनेत्रक पोलमध्यदेशोगंडइतिपथातर । ताभ्याकपोलाभ्यांपराचिबुकस्याधोहनुरित्येक । हनुःपुंस्यपि । प्रायेणस्त्रियां ॥ १० ॥ रदनः । दशनः । दंतः । रदः । चत्वारिदंतस्य । तालु । काकुदं । द्वे तालुनः । रसज्ञा । रसना । 'तालव्याअपिदंत्याश्चेत्यादौजिव्हायां रसनातथेत्युक्तेःरसनाशब्दोदंत्यतालव्यमध्यः।

ओष्ठाधरौतुरदनच्छदौदशनवाससी ॥ अधस्ताच्चिबुकंगंडौकपोलौतत्पराहनुः ॥ १० ॥

रदनादशनादंतारदास्तालुतुकाकुदं ॥ रसज्ञारसनाजिव्हाप्रांतावोष्ठस्यसृक्किणी ॥ ११ ॥

रसनमितिक्लीबमपि । रसनंस्वेदनेध्वनौ । जिव्हायातुनपुंसिस्यादितिमेदिनी ।" जिव्हा । त्रीणिजिव्हायाः । प्रांतावितिओष्ठद्वयस्यवामदक्षिणोप्रांतौ सक्किणीत्याता । ईबंतस्यस्त्रियामेकवचनं । नांतस्यक्लीबे वाद्विवचनमेतत् । सृक्किइतिइदंतस्यक्लीबेद्विवचनवा । सृक्किण्यांसृक्किसृक्वचेतिशब्दभे दात् । " सृक्केतिनांतस्यक्लीबेसृक्किणीतिपाठः । कवयुक्तमितिमतेतु । यथासृक्किणीस्त्रियां । सृक्किनातमिदंतंच । सृक्केतिनांतं । सृकसृकमदंतंचेत्य न्यत्र " एक ॥ ११ ॥

ललाटं। अलिकं। गोधिः। त्रीणिभालस्य।"अलिकंह्रस्वदीर्घमध्यमितिराजदेवः।" गोधिःपुंसि। दृग्भ्यामूर्ध्वभागेभ्रुवौ। एकं। भ्रूः। नासोपरिभ्रुवोर्मध्येकूर्चइत्येकं। अक्ष्णः। कनीनिकामध्यगतकृष्णमंडलंतारकेत्युच्यते। एकं॥ १२॥ लोचनं। नयनं। नेत्रं। ईक्षणं। चक्षुः। अक्षि। दृक्। दृष्टिः। अष्टौनेत्रस्य। चक्षुषी। दृशौ। अस्रु। नेत्रांबु। रोदनं। अस्र। अश्रुपंचनेत्रोदकस्य। अस्रुदंतमध्यं। अंत्यंतालव्यमध्यं। अस्रमदंतदंत्यमध्यं।"तालव्यमध्यमपि।"॥ १३॥ नेत्रयोरंतौअपांगौ। एकं। अपांगेनदर्शनेचेष्टायांकटाक्षइत्युच्यते। कर्णः। शब्दग्रहः। श्रोत्रं। श्रुतिः। श्रवणं। श्रवः। षट् कर्णस्य। स्त्रीतिविशेषविधानात् संकरोनिर्दोषाय। श्रवसी॥१४॥ उत्तमांगं। शिरः। शीर्षं। मूर्धा। मस्तकः। पंच शिरसः। नापुमान्। चिकुरः। "चिकूरः। कुंतलामूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकूराश्चिकुराःकचाइतिदुर्गः।" कुंतलः। वालः। कचः। केशः। शिरोरुहः षट् केशस्य॥१५॥

ललाटमलिकंगोधिरूर्ध्वेदृग्भ्यांभ्रुवौस्त्रियौ॥ कूर्चमस्त्रीभ्रुवोर्मध्यंतारकाक्ष्णःकनीनिका॥ १२॥
लोचनंनयनंनेत्रमीक्षणंचक्षुरक्षिणी॥ दृग्दृष्टीचास्रुनेत्रांबुरोदनंचास्रमश्रुच॥ १३॥
अपांगौनेत्रयोरंतौकटाक्षोपांगदर्शने॥ कर्णशब्दग्रहौश्रोत्रंश्रुतिःस्त्रीश्रवणंश्रवः॥ १४॥
उत्तमांगंशिरःशीर्षंमूर्धानामस्तकोस्त्रियां॥॥चिकुरःकुंतलोवालःकचःकेशःशिरोरुहः॥ १५॥

केशिकं । कैश्यं । द्वेतद्वृंदे । केशानांसमूहे । अलकाः । चूर्णकुंतलाः । द्वे कुटिलकेशानां । ते अलकाः ललाटेलंबमानाः भ्रमरकाःस्युः । काकप क्षः । शिखंडकः । "शिखंडिकः । शिखांडकः । शिखांडकशिखंडिकाविति वाचस्पतिसुभूती । शिखंडोबर्हचूडयोरितिमेदिन्यां " द्वे कुमारचूडा याः ॥ ९६ ॥ कबरी । केशवेशः । द्वे केशबंधरचनायाः । कबरीस्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहोधम्मिल्लइत्येकं । "बुधस्याइ

तद्वृंदेकैशिकंकैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः॥ तेललाटेभ्रमरकाःकाकपक्षःशिखंडकः॥ ९६ ॥
कबरीकेशवेशोथधम्मिल्लःसंयताःकचाः॥ शिखाचूडाकेशपाशीव्रतिनस्तुसटाजटा॥ ९७॥
वेणिःप्रवेणीशीर्षण्यशिरस्यौविशदेकचे॥ पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परे॥ ९८ ॥

तिस्थानस्य ।" शिखा । चूडा । केशपाशी । त्रीणिशिखायाः । केशपाश्यो । सटा । जटा । द्वे व्रतिनः शिखायां ॥ ९७॥ वेणिः । प्रवेणी । द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । "प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणिःस्त्रीकुथावेण्योरितिमेदिनी ।" शीर्षण्यः । शिरस्यः । द्वे विशदेनिर्मलेकेशे । कचादित्यर्थप्रधानोनिर्देशः तेनकचपर्यायात् । परेपाशादयस्त्रयः कलापार्थाःकेशसमूहवाचिनइत्यर्थः । यथाकचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः॥ ९८॥

टी० तनूरुहं । रोम । लोम । त्रयंरोम्णः । पुंमुखेपुंसोवक्त्रेतस्यरोम्णोवृद्धौसत्यांतद्रोमश्मश्रुस्यात् । एकं । "दाढीइतिख्यातस्य ।" श्मश्रुणी । आकल्पः । वेषः । "वेशइतितालव्यांतोपि । वेशोवेश्यागृहेगृहे । नेपथ्येचेतिमेदिनी ।" नेपथ्यं । प्रतिकर्म । प्रसाधनं । पंचअलंकृतस्यशोभायां । नेपथ्यंतुप्र साधने । रंगभूमौवेषभेदइतिहेमः । नेपथ्यशब्दःपुंस्यपि । नेपथ्यःस्यादलंकाररंगज्यायांनपुंसकमितिमेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादिद्वयमलंकरणस्य

तनूरुहंरोमलोमतद्वृद्धौश्मश्रुपुंमुखे॥ आकल्पवेषौनेपथ्यंप्रतिकर्मप्रसाधनं॥ ९९॥
दशैतेत्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्चमंडितः॥ प्रसाधितोलंकृतश्चभूषितश्चपरिष्कृतः॥ १००॥
विभ्राड्भ्राजिष्णुरोचिष्णुभूषणंस्यादलंक्रिया॥ अलंकारस्त्वाभरणंपरिष्कारोविभूषणं॥ १०१॥

वा ॥ ९९ ॥ एतेअलंकर्त्रादयःवक्ष्यमाणादशशब्दास्त्रिषु । वाच्यलिंगाः । अलंकर्ता । अलंकरिष्णुः । द्वे अलंकर्तरि । अलंकर्तुंशीलमस्यालंकरि ष्णुः । मंडितः । प्रसाधितः । अलंकृतः । भूषितः । परिष्कृतः । "परिस्कृतः ।" पंच अलंकृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राट् । भ्राजिष्णुः । रोचिष्णुः । त्रय मतिशयेनशोभमानस्य । विभ्राजो । भूषणं । अलंक्रिया । द्वे भूषणक्रियायाः । "भूषातुस्यादलंक्रियेत्यपिपाठः ।" अलंकारः । आभरणं । परि ष्कारः । परिस्कारः । विभूषणं ॥ १०१ ॥

मंडनं । पचालंकारस्य । मुकुटं । "मकुटं ।" किरीटं । द्वे "किरीटस्य । तत्रकिरीटं पुंसिक्लीबेच ।" चूडामणिः । शिरोरत्नं । द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतोनायकमणिः तरलः स्यात् । एकं ॥ १०२ ॥ बालपाश्या । पारितथ्या । द्वे सीमंतभूषणस्य । " स्वामीतुप्रथमंवालबंधनंमुक्तावलीनामित्याह । परितस्तथाभूतैवपारितथ्या ।" पत्रपाश्या । ललाटिका । द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका । तालपत्रं । "ताडपत्रं ।" द्वे ताटंकस्य ।

मंडनंचाथमुकुटंकिरीटंपुन्नपुंसकं॥ चूडामणिःशिरोरत्नंतरलोहारमध्यगः॥ १०२॥
बालपाश्यापारितथ्यापत्रपाश्याललाटिका॥ कर्णिकातालपत्रंस्यात्कुंडलंकर्णवेष्टनं॥ १०३॥
ग्रैवेयकंकंठभूषालंबनंस्याल्ललंतिका॥ स्वर्णैःप्रालंबिकाथोरःसूत्रिकामौक्तिकैःकृता॥ १०४॥

तानवडइतिख्यातस्य । कुंडलं । कर्णवेष्टनं । द्वे कुंडलस्य । तत्रकर्णिकास्त्रीभिरेवधार्यंते । इदंपुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं । कंठभूषा । द्वे ग्रीवाभरणस्य । " ग्रैवेयग्रैवंचेत्यन्यत्र " लंबनं । ललंतिका । द्वे आनाभिलंबितकंठिकायां । सैवललंतिकास्वर्णैःकृता प्रालंबिकास्यात् । एकं । सैवललंतिकामौक्तिकैरचिताचेदुरःसूत्रिकेत्येकं ॥ १०४ ॥

१·द्वी० हारः। मुक्तावली "द्वे मुक्ताहारस्य" अतोमुक्तावली शतयष्टिकाशतलतिकाचेत् देवच्छंदः। एकं। देवच्छंदो। यष्टिभेदाल्लतानांभेदात् गुच्छादयो
हारभेदाःस्युः।' गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाऽस्यपिपाठः।" तेयथा। द्वात्रिंशयष्टिकोगुच्छः। चतुर्विंशतियष्टिकोगुच्छार्द्धः। चतुर्यष्टिकोगोस्तनः ॥ १०५॥
द्वादशयष्टिकोऽर्धहारः। विंशतियष्टिकोमाणवकः। एकयष्टिकाएकावली। सैवैकावलीसप्तविंशतिमौक्तिकैःकृता नक्षत्रमालास्यात्। एकैकं।
॥ १०६॥ आवापकः। पारिहार्यः। कटकः। वलयः। चत्वारिप्रकोष्ठाभरणस्य। "पोंचीइत्यादिख्यातस्य।" केयूरं। अंगदं। द्वे प्रगंडभूषणस्य।

हारोमुक्तावलीदेवच्छंदोसौशतयष्टिका॥हारभेदायष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः॥ १०५॥
अर्धहारोमाणवकएकावल्येकयष्टिका॥सैवनक्षत्रमालास्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः॥ १०६॥
आवापकःपारिहार्यःकटकोवलयोस्त्रियां॥केयूरमंगदंतुल्येअंगुलीयकमूर्मिका॥ १०७॥
साक्षरांगुलिमुद्रास्यात्कंकणंकरभूषणं॥स्त्रीकट्यांमेखलाकांचीसप्तकीरशनातथा॥१०८॥

"बाहुवटे. बाजुबंदइतिख्यातस्य।" केबाहुशिरसियौतिकेयूरं। युमिश्रणे। अंगुलीयकं ऊर्मिका। द्वे अंगुल्याभरणस्य। आंगठीइतिख्यातस्य।
॥ १०७॥ ऊर्मिकैवरामनामाद्यक्षरयुताचेदंगुलिमुद्रेत्येकं। कंकणं। करभूषणं। द्वे मणिबंधभूषणस्य। "कांकणेंइतिख्यातस्य।" कंकणोनाप्र
तीसरइतिरत्नकोशः। मेखला। कांची। "कांचि।" सप्तकी। रशना। "दंतमध्यापि" ॥ १०८॥

साम्नं । पंचस्रीणांकटिभूषणस्य । "दाव कंबरपट्टाइतिख्यातस्य । एकयष्टिर्भवेत्कांचीमेखलात्वष्टयष्टिका । रसनाषोडशज्ञेयाकलाप·पंचविंशकइतिभेदास्त्विहनोक्ताः ।" शृंखलमित्येकंपुंसं·कटिभूषणस्य । "कडदोराइतिख्यातस्य ।" शृंखला । शृंखलः । पादांगुद । तुलाकोटिः । "तुलाकोटी" मंजीरः । "मंजीलः" नूपुरः ॥ १०९॥ हंसक· । पादकटकः । पङ्क्नूपुरस्य । 'तोरड्या· पैंजणइतिख्यातस्य । हंसकादिद्वयंपादकटकस्य । वाळेइतिख्यातस्येतिमतं ।" तुलाकोटिःस्त्री । मंजीरोनस्त्रियां । किंकिणी । "किंकिणिः । कंकणी । कंकण·स्यात्प्रतिसर·कंकणीक्षुद्रघंटिके

क्लीवेसारसनंचाथपुंस्कट्यांशृंखलंत्रिषु ॥ पादांगुदंतुलाकोटिर्मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियां ॥ १०९ ॥
हंसकःपादकटकःकिंकिणीक्षुद्रघंटिका ॥ त्वक्फलकृमिरोमाणिवस्त्रयोनिर्दशत्रिषु ॥ ११० ॥

तिभागुरिः ।" क्षुद्रघंटिका । द्वे घागरी । "घुंगुर" इतिख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणायोनि कारणं । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणांचातुर्विध्यमितिभावः । क्षौमादित्येतद्विनावाल्कफालादयोनिष्प्रवाण्यतादृशात्रिषु । तंत्रकंचेतिचकारादेकादशांतंत्रकंचत्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमंक्लीबमेव । निष्प्रित्येके ॥ ११० ॥

॰टी॰ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रवाल्कंज्ञेयं । क्षुमाअतसीतद्विकारः क्षौमं । आदिनाशाणमित्यादि । एकं । त्वङ्मयस्य । फालं कार्पासं । बादरं । त्रीणिकार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थंकौशेयंस्यात् । मृगरोमजंवस्त्रंरां कवमित्येकं । "अत्रमृगशब्देनपशुमात्रंग्राह्यं । तेनकंबलाद्यपि" ॥ १११ ॥ अनाहतं । निष्प्रवाणि । तंत्रकं । नवांबरं । चत्वारिनूतनवस्त्रस्य ।

वाल्कंक्षौमादिफालंतुकार्पासंवादरंचतत् ॥ कौशेयंकृमिकोशोत्थंरांकवंमृगरोमजं ॥ १११ ॥
अनाहतंनिष्प्रवाणितंत्रकंचनवांबरं ॥ तत्स्यादुद्गमनीयंयद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं ॥ ११२ ॥
पत्रोर्णंधौतकौशेयंबहुमूल्यंमहाधनं ॥ क्षौमंदुकूलंस्याद्द्वेतुनिवीतंप्रावृतंत्रिषु ॥ ११३ ॥

कोरंवस्त्रइतिप्रसिद्धस्य । निर्गताप्रवाणीतंतुवायशलाकाऽस्मात्निष्प्रवाणि ॥ ११२ ॥ धौतयोर्वस्त्रयोर्युगंयत्तदुद्गमनीयमित्येकं । "युगमित्यविवक्षणं ।" यद्धौतकौशेयंतत्पत्रोर्णं । एकं । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकंतन्महाधनमित्येकं । त्रिलिंगं । क्षौमं । दुकूलं । द्वे पट्टवस्त्रस्य । "पाटांबरइतिख्या तस्य ।" निवीतं । प्रावृतं । द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥

वस्त्रस्यद्वयोर्वस्तयो. प्रांतयोः दशाःस्युः । एकं स्त्रीलिंगंबहुवचनांतंचनित्यं । "वस्तयोर्द्वयोरितिपाठेतु । दशाः । वस्तयः । द्वे वस्त्रप्रांतयोः । तत्रस्त्रियां बहुत्वेदशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वेचवस्तयः । दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रांतेभूम्नियोषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूहेनाभ्यधोभूम्निदशासुचेतिमेदिनी ।" दैर्घ्यं । आयाम. । आरोहः । "आनाहइतिरामाश्रमीकारः ।" त्रयंवस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य । "लांबीइतिख्यातस्य ।" परिणाहः । विशालता । द्वे विस्तारस्य । रुंदीइतिख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटच्चर । जीर्णवस्त्र । द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः । "लक्तकइत्यपि ।" कर्पटः । द्वे जीर्णवस्त्रखंडस्य । "फडकें. छाटीइतिख्यातस्य ।" वस्त्रं । आच्छादनं । वासः । चेलं । 'चेलं । चेलोपमेत्रिषु । नपुंसकं

स्त्रियांबहुत्वेवस्त्रस्यदशाःस्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥ दैर्घ्यमायामआरोहःपरिणाहोविशालता ॥ ११४ ॥ पटच्चरंजीर्णवस्त्रं समौनक्तककर्पटौ ॥ वस्त्रमाच्छादनंवासश्चैलंवसनमंशुकं ॥ ११५ ॥ सुचेलकःपटोस्त्रीस्याद्वराशिःस्थूलशाटकः ॥ निचोलःप्रच्छदपटःसमौरल्लककंबलौ ॥ ११६ ॥

तुवसनइतिविश्वः ।" वसनं । अंशुकं । पट्टवस्त्रस्य । "अंशुकंशुक्लवस्त्रेस्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरितिरभसः ॥ ११५ ॥ सुचेलकः । पटः । द्वे शोभनवस्त्रस्य तत्रपटोऽस्त्री । वराशिः । "वरासिः । वरासिःस्यात्खड्गवरेवरासिःस्थूलशाटकइतिदंत्यांतेपुरभसः ।" स्थूलशाटकः । द्वे स्थूलवाससः । निचोलः । "निचुलोपि । निचुलस्तुनिचोलेस्यादितिमेदिनी ।" प्रच्छदपटः । द्वे येनत्रीणाडोलिकादिकंक्रिमपिधीयतेतस्य । रल्लकः । कंबलः । द्वे कंबलस्य ॥ ११६ ॥

टी० तमालपत्रं । तिलकं । चित्रकं । विशेपकं । चत्वारिललाटेकस्तूर्यादिनाकृततिलकस्य । "तमालस्तिलकेखड्गइतिविश्वात्तमालइत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयंतिलकमितितुरीयंविशेपकमितिचद्वे नस्त्रियां । किंतुपुन्नपुंसकयोः । कुंकुमं ॥ १२२ ॥ कास्मीरजन्म । अग्निशिखं । वरं । बाल्हीकं । "बाल्हिकं । बाह्लीकंबाह्लिकंधीर हिंगुनोर्नाश्वदेशयोरितित्रिकांडशेपः ।" पीतनं । रक्तं । संकोचनं । पिशुनं । धीरं । लोहितचंदनं । एकादशकुंकुम

तमालपत्रतिलकचित्रकाणिविशेपकं॥ द्वितीयंचतुरीयंचनस्त्रियामथकुंकुमं॥ १२३॥
कास्मीरजन्माग्निशिखंवरंबाह्लीकपीतने॥ रक्तसंकोचपिशुनंधीरंलोहितचंदनं॥ १२४॥
लाक्षाराक्षाजतुक्लीवेयावोलक्तोद्रुमामयः॥ लवंगंदेवकुसुमंश्रीसंज्ञमथजायकं॥ १२५॥

स्य । रक्तनील्यादिरंजिते कुंकुमइतिहैमः । संकोचोमीनभेदेचक्षुधेक्लीवंतुकुंकुमइतिविश्वमेदिन्यौ । पिशुनं कुंकुमेपिचेतिमेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा । राक्षा । जतु । यावः । अलक्तकः । द्रुमामयः । पक्तलाक्षायाः । 'नलक्तोस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयोद्रुमामयः ।" लवंगं । देवकुसुमं । श्रीसंज्ञं । नीणिलवंगस्य । देवानांकुसुमं कुसुमेपुदेवइवदेवयोग्यंकुसुमंवा । श्रीसंज्ञंलक्ष्मीपर्यायनामकं । जायक ॥ १२५ ॥

कालीयकं । कालानुसार्यं । त्रयंजायकाख्यगंधद्रव्यस्य । पीतचंदनइतिख्यातस्य । जयतिगंधांतरं जायकं । कालीयकंचकालेयंवर्णकेकांतिदायकमितित्र्याह्निः । वंशिकं । "वंशकं । अगुरु । राजार्हं । लोह । कृमिजं । जोंगक ॥ १२६ ॥ कालागुरु । सप्तकंसमार्थकं । कृष्णागुरुणः पर्यायाइत्यर्थः "नगुरुर्यस्मानदगुरुः । अगुरुर्जोंगकेलघा वितिहैमादगुरुःपुंस्यपि । अगरुरितिकचित् । लोहोऽस्त्रीशस्त्रकेलौहेजागकेसर्वतैजसइतिमेदिनीकोशाल्लोहं पुंस्यपि ।" अगरुद्वयस्यचच्छब्देनसंबंधःस्यादित्यस्यत्वंतत्वादुत्तरेणसंबंधः । यदगुरुमल्लिगंधि सामगल्यास्यादित्येके । "अथजोंगकांतानिअगुरु

कालीयकंचकालानुसार्यंचाथसमार्थकं॥ वंशिकागुरुराजार्हलोहंकृमिजजोंगकं॥ १२६ ॥ कालागुर्वगुरुस्यात्तुमंगल्यामल्लिगंधियत्॥ यक्षधूपःसर्जरसोरालसर्वरसावपि॥ १२७॥ बहुरूपोप्यथवृकधूपकृत्रिमधूपकौ॥ तुरुष्कःपिंडकःसिह्लोयावनोप्यथपायसः॥१२८॥

णः । कालागुर्वादिद्वयंकृष्णागुरुणः । त्विव्यचतदितिपाठ स्तत्रयदगुरुमल्लिगंधितन्मगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः । सर्जरसः । रालः । सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः । पंचधूपस्य "राळइतिख्यातस्य । अरालइतिवा । रालःसर्जरसोरालोधूपकोवह्निवल्लभइतिरभसः । वृकधूपः । कृत्रिमधूपकः । द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः । पिंडकः । सिह्लः । यावनः । चत्वारिसिल्हाख्यगंधद्रव्यस्य । "ऊद. लोबानइतिख्यातस्य" पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासः । वृकधूपः । श्रीवेष्टः । "श्रीपिष्टः । सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताह्वयइतिरभसः ।" सरलद्रवः । पंचसरलद्रवस्य । " विशेषनामकधूपइ
तिख्यातस्य । पयसोद्रुमस्यक्षीरस्यवाविकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तुक्लीबपुंसोःश्रीवासपरमान्नयोरितिमेदिनी । मृ
गनाभिः । मृगमदः । कस्तूरी । त्रयंकस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगमदोमृगःकस्तूरिकापिचेतिमाधवः । मदोरेतसिकस्तूर्यामितिमेदि

श्रीवासोवृकधूपोपिश्रीवेष्टसरलद्रवौ॥ मृगनाभिर्मृगमदःकस्तूरीचाथकोलकं॥ १२९॥
कंकोलकंकोशफलमयकर्पूरमस्त्रियां॥ घनसारश्चंद्रसंज्ञःसिताभ्रोहिमवालुका॥ १३०॥

नी । मुख्यराट्क्षत्रियोनाभिःपुंसिप्राण्यंगकेंद्रयोः । चक्रमध्येप्रपानेचस्त्रियांकस्तूरिकामदइतिरभसः ।" कोलकं । कोरकं । कोरकोऽस्त्रीकुड्मले
यात्कंकोलकमृणालयोरितिमेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलकं । कोशफलं । त्रीणिकंकोल. गवलाइतिख्यातस्य । कर्पूरं । घनसारः । चंद्रः । सिता
भ्रः । सिताभ्रइत्यपि । हिमवालुका । पंचकर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्चंद्रपर्यायनामकः । पुंसिकर्परः ॥ १३० ॥

गंधसारः । मलयजः । भद्रश्रीः । चंदनः । चत्वारिचंदनस्य । "मलयागुरु । मैलागिरिइतिख्यातस्य ।" भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकंधवलशीतलचंदनविशेषस्य । गोशीर्षकमित्येकंउत्पलगंधिचंदनस्य हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवंत्रयोभेदाः । तिलपर्णवृक्षभेदेजातातैलपर्णी । स्वार्थेकन् । तैलपर्णगोशीर्षौगिरी आकरावस्येतिस्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी । पत्रांगं । रंजनं । रक्तचंदनं । कुचंदनं । पंच रक्तचंदनस्य । "तिलपर्णीनदीआकरोऽस्यास्तिअच् । ङीप्च ।" जातीकोशं । जातीफलं । जातिकोशंजातिफलमित्यपिपाठः । जातिः । जातीवा । कोशं । फलं । इतिपृथगपि । जातिर्जातिफलेपिचेतिरभसः । कोशोऽस्त्रीकुड्मलेपत्रेदिव्येखड्गपिधानके । जातिकोशेइतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलंलाभेजातिकोशेबाणाग्रेफलकेपिचेतिरुद्रः । द्वे जायफळइतिख्यातस्य ॥ १३२ ॥

गंधसारोमलयजोभद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियां ॥ तैलपर्णिकगोशीर्षेहरिचंदनमस्त्रियां ॥ १३१ ॥
तिलपर्णीतुपत्रांगंरंजनंरक्तचंदनं ॥ कुचंदनंचाथजातीकोशजातीफलेसमे ॥ १३२ ॥

माल्यं । माला । स्रक् । त्रयंमूर्ध्निधृतायाःकुसुमावलेः । उपचारादन्यत्रापिप्रयोगः । केशमध्येधृतामालागर्भकइत्युच्यते । एकं । यन्माल्यंशिखायां लंबमानंतत्प्रभ्रष्टकमित्येकं । पुरोन्यस्तं ललाटपर्यंतंक्षिप्तं ललामकमित्येकं ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कंठादृजुलंबिसरलंलंबमानंतत्प्रालंबमित्येकं । यन्माल्यंतिर्यगुपवीतमनृजुउरसिक्षिप्तंतत्वैकक्षिकमित्येकंचतुरक्षरं । "विकक्षमुरस्तत्रभववैकक्षकमित्यपि ।" आपीड । शेखरः । द्वे शिखामुन्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना । परिस्पंदः । द्वे माल्यादिरचनायाः । "परिस्पंदइत्यपिपाठ ।" आभोगः । परिपूर्णता । द्वे सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः ।

माल्यंमालास्रजौमूर्ध्निकेशमध्येतुगर्भकः ॥ प्रभ्रष्टकंशिखालंबिपुरोन्यस्तंललामकं ॥ १३५ ॥ प्रालंबमृजुलंबिस्यात्कंठाद्वैकक्षिकंतुतत् ॥ यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसिशिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥ रचनास्यात्परिस्पंदआभोगःपरिपूर्णता ॥ उपधानंतूपबर्हःशय्यायांशयनीयवत् ॥ १३७ ॥ शयनंमंचपर्यंकपल्यंकाःखट्वयासमाः ॥ गेंदुकःकंदुकोदीपःप्रदीपःपीठमासनं ॥ १३८ ॥

उपधान । उपबर्हः । द्वे उच्छीर्षस्य । "उशीइतिख्यातस्य" उपधीयते आरोप्यतेशिरोत्र उपधानं । शय्या । शयनीयं ॥ १३७ ॥ शयनं । त्रीणिशय्यायाः । वदितिउत्तरेणसमत्वद्योतनाय । मंचः । पर्यंकः । पल्यंकः । खट्वा । चत्वारिखट्वायाः । पलंग वाजइतिख्यातायाः" गेंदुकः । "गेंडुकः । गंडूकः ।" कंदुकः । द्वे चेंडूइतिख्यातस्य । क्रीडाकारणस्य । 'गिरदी- गालउशीइतिख्यातस्येति केचित् ।" दीपः । प्रदीपः । द्वे दीपस्य । पीठं । आसनं । द्वे "विष्टरःपीठमस्त्रियामितित्रिकांडशेषः ।" ॥ १३८ ॥

समुद्गकः । संपुटकः । द्वे संपुटस्य । "डबा. चौफुलाइत्यादिख्यातस्य ।" प्रतिग्राहः । "प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहःस्वीकरणेसैन्यपृष्ठेपतद्ग्रहे । विप्रेभ्योविधि वद्देयेनद्ग्रहेचग्रहांतरइतिमेदिनी ।" पतद्ग्रहः । द्वे "पिकदानीइतिख्यातस्य ।" प्रसाधनी । कंकतिका । द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः । फणीइतिख्यातायाः । कंकतंतुप्रसाधनमितिक्लीवकांडेऽमरमाला । पिष्टातः । पटवासक. । द्वे बुकाइतिख्यातस्यचूर्णविशेषस्य ॥ १ ३ ९ ॥ दर्पणः । मुकुरः । "मकुरः । मकुरःस्यान्मकुरवद्दर्पणेवकुलद्रुमे । कुलालदंडेइतिमेदिनी । मंकुरइत्यपिकेचित् ।" आदर्शः । त्रीणि दर्पणस्य । "आरसाइति

समुद्गकःसंपुटकःप्रतिग्राहःपतद्ग्रहः॥ प्रसाधनीकंकतिकापिष्टातःपटवासकः ॥ १ ३ ९ ॥
दर्पणेमुकरादर्शौव्यजनंतालवृंतकं॥ ॥इतिमनुष्यवर्गः॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥
संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ॥ वंशोन्ववायःसंतानोवर्णाःस्युर्ब्राह्मणादयः॥ १ ॥

ख्यातस्य ।" साहचर्याद्दर्पणःपुंस्येव । आदर्शोदर्पणः प्रोक्तइत्यमरमाला ।" व्यजनं । तालवृंतकं । द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुर नेनव्यजनं ॥ ॥ इतिमनुष्यवर्गः ॥ ॥ ६ ॥ संततिः । गोत्र । जननं । कुलं । अभिजनः । अन्वयः । वंशः । अन्ववायः । संतानः । नव वं शस्य । तत्रसंततिःस्त्री । ब्राह्मणादयोवर्णाःस्युः । एकं ॥ १ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकं । राजबीजी । राजवंश्यः । द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः । कुलसंभवः । द्वे कुलमा
त्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः । "माहाकुलः ।" कुलीनः । आर्यः । सभ्यः । सज्जनः । साधुः । षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारोपिआश्रमश
ब्दवाच्याइत्यर्थः । एकं । "वनमेवप्रस्थः प्रदेशस्तत्रभवः वानप्रस्थः । अत्रभिक्षुर्यतिः ॥३ ॥ द्विजातिः । अग्रजन्मा । भूदेवः । बाडवः । विप्रः । ब्राह्म

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमितिस्मृतं ॥ राजबीजीराजवंश्योबीज्यस्तुकुलसंभवः ॥ २ ॥
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥ ब्रह्मचारीगृहीवानप्रस्थोभिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोस्त्रीद्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥ विप्रश्चब्राह्मणोऽसौषट्कर्मायागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥
विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञःसन्सुधीःकोविदोबुधः ॥ धीरोमनीषीज्ञःप्राज्ञःसंख्यावान्पंडितःकविः ॥ ५ ॥

णः । षट् ब्राह्मणस्य । "वडवायांजातोवाडवः । वडवाद्विजयोषितीतिमेदिनी ।" असौब्राह्मणोयागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मास्यात् । तदुक्तं ।
ईज्याध्ययनदानानियाजनाध्यापनेतथा । प्रतिग्रहश्चतैर्युक्तःषट्कर्माविप्रउच्यतइति । एकं ॥ ४ ॥ विद्वान् । विपश्चित् । दोषज्ञः । सन् । सुधीः । को
विदः । बुधः । धीरः । मनीषी । ज्ञः । प्राज्ञः । "प्रज्ञः । प्रज्ञस्तुपंडितेवाच्यलिंगोबुद्धौतुयोषितीतिमेदिनी ।" संख्यावान् । पंडितः । कविः ॥ ५ ॥

धीमान् । सूरिः । कृती । कृष्टिः । लब्धवर्णः । विचक्षणः। दूरदर्शी । दीर्घदर्शी । द्वाविंशतिःपंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । संतौ । ज्ञौ । संख्यावंतौ । कतिनौ । "संख्याविचारणास्त्यस्य संख्यावान् । लब्धोवर्णः स्तुतिर्येनलब्धवर्णः । दूरान्दूरद्वापश्यतीतिदूरदर्शी ।" श्रोत्रियः । छांदसः । द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्रकेचित्पठंति । तदत्रत्यंनेत्युपेक्षितं । तस्येयं बालबोधार्थंव्याख्या । मीमांसकः । जैमिनीयः । द्वे

धीमान्सूरिःकृतीकृष्टिर्लब्धवर्णोविचक्षणः॥ दूरदर्शीदीर्घदर्शीश्रोत्रियच्छांदसौसमौ॥ ६॥
मीमांसकोजैमिनीयेवेदांतीब्रह्मवादिनी ॥ वैशेषिकेस्यादौलूक्यःसौगतःशून्यवादिनि॥ १ ॥
नैयायिकस्त्वक्षपादःस्यात्स्याद्वादिकआर्हकः ॥ चार्वाकलौकायतिकौसत्कार्येसांख्यकापिलौ॥ २ ॥

मीमांसाशास्त्रवेत्तुः वेदांती । ब्रह्मवादिनी । द्वे वेदांतशास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः । औलूक्यः । द्वे सप्तपदार्थवादिनः । सौगतः । शून्यवादी । द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलंबिनोनास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः । अक्षपादः । आक्षपादोवा । द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । स्याद्वादिकः । आर्हकः । द्वे मोक्षोऽस्तिस्यान्नास्तिस्यादिति वादिनः । चार्वाकः । लौकायतिकः । लोकायतिकोवा । द्वे देहात्मवादिनोबौद्धस्य । सांख्यः । कापिलः । द्वे तदेवेदं कार्यंजगदितिमानिनः । सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥

। निषेकोगर्भाधानं । आदिनापुंसवनादि । तस्यकर्म

उपाध्यायः । अध्यापकः । द्वे "उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः । एकं । व्याख्यालक्षणंतु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययो

गाःकर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । एक । मंत्रोवेदस्तस्यव्याख्याकृत्आचार्यःस्यात् । एकं । व्याख्यालक्षणंतु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययो

जना । आक्षेपोथसमाधानंव्याख्यानंपंचलक्षणमित्युक्तं । अध्वरे यागविषये यक्रत्विजामादेष्टा सव्रती ॥ ७ ॥ यष्टा । यजमानः । इतित्रयेणोच्यते

"आ दिष्टीत्यपिपाठः ।" व्रतिनौ । यष्टारौ । सयजमानः सोमवतियागे आदिष्टादीक्षितइत्युच्यते । एकं । इज्याशीलः । यायजूकः । द्वे यजनशीलस्य

उपाध्यायोध्यापकोऽथस्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥ मंत्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टात्वध्वरेव्रती ॥ ७ ॥

यष्टाचयजमानश्चससोमवतिदीक्षितः ॥ इज्याशीलोयायजूकोयज्वातुविधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

सगीष्पतीष्ट्यास्थपतिःसोमपीथीतुसोमपाः ॥ सर्ववेदाःसयेनेष्टोयागःसर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

"पुनःपुनः भृशंवायजतेयायजूकः ।" विधिनासोमेनयजेतेत्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागकृतवान् सयज्वास्यात् । एकं । यज्वानौ । "सो

॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्याबृहस्पतिसवविधिनाइष्टवान्सस्थपतिरित्युच्यते । वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेतेतितद्विधिः । एक । सोमपीथी । "सो

मपीती । सोमपीवी ।" सोमपाः । "सोमपः । द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ "सर्वदाःयंदीक्षितस्तुतत्कालं ।" येनसर्वस्वदक्षिणोविश्वजिन्नामा

यागइष्टः ससर्ववेदाःस्यात् । एकं । "सर्वस्वंदक्षिणायत्र । सर्ववेदयतिसर्ववेदाः । विद्लाभे " सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥

टी० सांगेशिक्षाद्यंगोपेतेप्रवचनेवेदेअधीतीकृताध्ययनोनूचानइत्येकं। योनूचानोगुरोःसकाशात् गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तये लब्धानुज्ञः समावृत्तःस्यात्। एकं। अभिषवेस्नानेकृतेसतिसुत्वास्यात्। सुयजोर्ङ्वनिपिवितिसुनोतेर्भूतेङ्वनिप्। सुतवान्। सुत्वा। सुत्वानौ। अभिषवःस्नपनेपीडनस्नानेसुरासंधानेच ॥ १० ॥ छात्रः। अंतेवासी। "अंतवासीत्यपि। शिष्यः। त्रीणिगुरोर्दोषाच्छादनं छात्रंतच्छीलमस्यछात्रः। अंतेसमीपे वस्तुंशीलमस्यांतेवासी।" शैक्षाः। प्राथमकल्पिकाः। द्वे आरब्धाध्ययनानांवटूनां शिक्षालभंतेतेशैक्षाः। प्रथमकल्पः आद्यारंभः प्रयोजनं येषांतेप्राथमकल्पिकाः। एकःसमानो

अनूचानःप्रवचनेसांगेधीतीगुरोस्तुयः॥ लब्धानुज्ञःसमावृत्तःसुत्वात्वभिषवेकृते॥ १० ॥ छात्रांतेवासिनौशिष्ये शैक्षाःप्राथमकल्पिकाः॥ एकब्रह्मव्रताचारामिथःसब्रह्मचारिणः॥ ११ ॥ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवःश्चितवानग्निमग्निचित्॥ पारंपर्योपदेशेस्यादैतिह्यमितिहाव्ययं॥ १२ ॥

ब्रह्मव्रताचारोवेदव्रताचरणं येषांते। एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्तेमिथःपरस्परंसब्रह्मचारिणइत्युच्यंते। चरणेब्रह्मचारिणीतिसमानस्यसभावः। एकं॥ ११ ॥ एकःसमानोगुरुर्येषांते परस्परं सतीर्थ्याःस्युः। समानतीर्थेवासीतियप्रत्ययः। तीर्थेयेइतिसमानस्यसः। एकं। योऽग्निंचितवान्सोऽग्निचित्। एकं। कृताग्निचयनस्य। ऐतिह्यं। इतिह द्वयं पारंपर्येणलोकपरंपरयायउपदेशस्तस्मिन्। इतिहेत्यव्ययं॥ १२ ॥

पत्यथमंज्ञानंसाउपज्ञास्यात् । यथापंथस्यपाणिनिरुपज्ञा । एकं । ज्ञात्वा यआरंभःसउपक्रमः । यथाग्रंथस्योपक्रमः । ज्ञानपूर्वक आरंभइत्यर्थः । ए
कं । यज्ञः । सवः । अध्वरः । यागः । सप्ततंतुः । मखः । क्रतुः । सप्तयज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पंच ब्रह्मयज्ञादिनामकामहायज्ञाःस्युः । एकं । तत्र
पाठोविधिनावेदादेःपठनं सब्रह्मयज्ञः । होमोवैश्वदेवहोमोसदेवयज्ञः । अतिथीनांगृहागतानांसपर्याअन्नादिनातोषणं समनुष्ययज्ञः । तर्पणंपितृणा
मन्नोदकादिनातृप्तिसंपादनं सपितृयज्ञः । बलिः बलिहरणंसभूतयज्ञः । "पठनंपाठः भावेघञ् । मनुः । अध्यापनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणं । होमोदै

उपज्ञाज्ञानमाद्यंस्याज्ज्ञात्वारंभउपक्रमः ॥ यज्ञःसवोध्वरोयागःसप्ततंतुर्मखःक्रतुः ॥ १३ ॥
पाठोहोमश्चातिथीनांसपर्यातर्पणंबलिः ॥ एतेपंचमहायज्ञाब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः ॥ आस्थानीक्लीबमास्थानंस्त्रीनपुंसकयोःसदः ॥ १५ ॥

वोबलिर्भौतोनृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति ।" ॥ १४ ॥ समज्या । परिषत् । गोष्ठी । सभा । समितिः । संसत् । आस्थानी । आस्थानं । सदः । नवसभायाः ।
परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदःसांतंक्लीबे । स्त्रीत्वेतुसदाः । "समजंतिगच्छंत्यस्यांसमज्या । गावोनेकावाचस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी । सहस
म । नावाभांत्यस्यासभा । संयंतिगच्छंत्यस्यांसमितिः । संसीदंत्यस्यासंसत् । आतिष्ठत्यस्यामास्थानी । सीदंत्यस्यासदः ।" ॥ १५ ॥

टी॰ हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकं । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोरर्पितं दीर्घकाष्ठं प्राग्वंश इति केचित् । यज्ञकर्मणि विधिं विवेदीक्रियाकलापं ये पश्यंति ते सदस्याः । "ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः ।" एकं । सभासदः । सभास्तारः । सभ्याः । सामाजिकाः । चत्वारि सभ्येषु । "सभां स्तृणंति सभास्ताराः । स्तृञ् आच्छादने । सभायां साधवः सभ्याः । समाजं रक्षंति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्विदृत्विगध्वर्युः । एकं । सामविदुद्गाता । एकं । ऋग्वेदविद्धोता । एकं । धनैर्वार्याः यजमानेन धनादिदत्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः । याजकाः । द्वे "आग्नीध्र आद्यो येषां आद्यशब्दाद्ब्र

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥ आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वरे ॥ चषालो यूपकटकः कुंबा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

ह्मोद्गातृहोध्रध्वर्य्वादयः षोडश । ऋतौ यजंति ते ऋत्विजः । कात्यस्तु दत्ताः कुर्वंति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च त इति ॥ १७ ॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते । एकं । वेदीत्यपि । स्थंडिलं । चत्वर । द्वे यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः । यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् । एकं । यागभूमावंत्यजादिदर्शनवारणाय सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुंबा स्यात् । "एकं स्त्रियां" ॥ १८ ॥

यूपाग्रं । तर्म । द्वे यूपाग्रे । तर्मणी । निर्मथ्यदारुणिअग्निसिध्यथ निर्मथनीयेकाष्ठे अरणिरित्येकंस्त्रीपुंसयो. । "अरणीतिस्त्रियां ।" दक्षिणाग्नि. । गार्हपत्यः । आहवनीय । एतेत्रयोऽग्नय अग्निविशेषा स्यु. । एकैकं । "क्वचित्तुत्रयाणाद्वन्द्व पठ्यते ।" ॥ १९॥ इदमग्नित्रयत्रेतास्यात् । एकं । "त्रित्वंज्ञता" त्रेताग्नी । त्रेते । मन्त्रादिनासंस्कृतोऽग्नि प्रणीतइत्येक । समूह्य । परिचाय्यः । उपचाय्य । एतेत्रयः अग्नोप्रयोगोस्तियेषातेअग्निधारणार्थे

यूपाग्रंतर्मनिर्मंथ्यदारुणित्वरणिर्द्वयोः॥ दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौत्रयोऽग्नयः॥ १९ ॥
अग्नित्रयमिदंत्रेताप्रणीतःसंस्कृतोऽनलः॥ समूह्यःपरिचाय्योपचाय्यावग्नौप्रयोगिणः॥ २० ॥
योगार्हपत्यादानीयदक्षिणाग्निःप्रणीयते॥ तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायीस्वाहाचहुतभुक्प्रिया॥ २१ ॥

स्थलविशेषेप्रयुक्ता ॥२० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्ययोदक्षिणाग्नि· प्रणीयते प्रवेश्यते तत्रआनाय्यइत्येक । अग्नयी । स्वाहा । हुतभुक्प्रिया । त्रयमग्ने प्रियाया । अस्यस्वाहाशब्दस्यनाव्ययत्व द्रव्यवाचित्वात् । अतएवस्वाहातुदक्षिणेपार्श्वेइतिप्रयोग.सगच्छते ॥ २१ ॥

...समिदक्षेपणवह्निज्वलनेयाऋक्प्रयुज्यतेसासामिधेनी धाय्याचस्यात् । द्वे गायत्र्युष्णिगित्यादिछंदःस्यात् । एकं सांतं क्लीव । हव्यपा
केऽभिमुखेहूयमानेऽन्नेचरुरित्येकं । "हव्यस्यपाकःहव्यपाकः । अनवस्रावितांतरूष्मपाकओदनश्चरुरितियाज्ञिकाः । चर्यतेभक्ष्यतइतिचरुः ॥ मीमां
सकैरपिचिरञ्चवंधिकरणेऽन्नपरत्वंचरुशब्दस्याभ्युपगतं । विश्वप्रकाशेतु । चरुर्भांडेचहव्यान्नइत्यनेकार्थतोक्ता । अथपुमान्चरुर्हव्यान्नभांडयोरि
ति मेदिनीच ।" ॥ २२ ॥ शृतंपक्वंचतदुष्णंचतस्मिन्क्षीरेदधियोगतोयाविकृतिःसाआमिक्षास्यात् । एकं । मृगचर्मणारचितंयद्व्यजनंतद्धवित्रमित्येकं ।

ऋक्सामिधेनीधाय्याचयास्यादग्निसमिंधने ॥ गायत्रीप्रमुखंछंदोहव्यपाकेचरुःपुमान् ॥ २२ ॥
आमिक्षासाशृतोष्णेयाक्षीरेस्याद्दधियोगतः ॥ धवित्रंव्यजनंतद्यद्रचितंमृगचर्मणा ॥ २३ ॥
पृषदाज्यंसदध्याज्येपरमान्नंतुपायसं ॥ हव्यकव्येदैवपित्र्येअन्नेपात्रंस्रुवादिकं ॥ २४ ॥

"धुवित्रमित्यपि" ॥ २३ ॥ दधियुक्तेघृतेपृषदाज्यमित्येकं । "पृषातकं । पृषातकंसदध्याज्येपृषदाज्यंतदुच्यतइतिहेमचंद्रः ।" परमान्नं । पायसं । द्वे
क्षीरान्नस्य । दैवपित्र्येदेवपितृसंबंधिनिअन्नेक्रमेणहव्यकव्येस्यातां । "हूयंतेप्रीण्यंतेदेवायेनहव्यं । कूयतेपितृभ्यःकव्यं । कुशब्दे ।" देवेभ्योदीयमा
नमन्नंहव्यं । पितृभ्योदीयमानमन्नंकव्यमित्यर्थः । "पैत्रमित्यपि । तस्येदमित्यण् ।" एकैकं । स्रुवचमसादिकंपात्रंस्यात् । एकं ॥ २४ ॥

ध्रुवा । उपभृत् । जुहूः । एतेत्रयः स्रुचोभेदाः । स्त्रियः । स्रुवः एकेपुंसि । "अन्यथास्रुवशब्दस्यरूपभेदात्पुंस्त्वेसिद्धेनेतिपुंस्त्वविधिस्तथापूर्वत्रस्त्रियइतिस्त्रीत्वविधिरपिबोध्यः । स्रुवाद्वयोर्होमपात्रेशाल्कीमूर्वयोस्त्रियामितिमेदिनीकोशेस्त्रीलिंगोपिदृश्यते ।" क्रतौयः पशुरभिमंत्र्यहतः असौउपाकृतः स्यात् । एकं । "उपक्रियतेहिंस्यतइत्युपाकृतः ।" ॥ २५ ॥ परंपराक । शमनं । "शसनं ससनंचेत्यपि" प्रोक्षणं । त्रयंवधार्थकं । यज्ञियपशुहनन

ध्रुवोपभृज्जुहूर्नातुस्रुवोभेदाःस्रुचःस्त्रियः ॥ उपाकृतःपशुरसौयोऽभिमंत्र्यक्रतौहतः ॥ २५ ॥
परंपराकंशमनंप्रोक्षणंचवधार्थकं ॥ वाच्यलिंगाःप्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिताहते ॥ २६ ॥
सान्नाय्यंहविरग्नौतुहुतंत्रिषुवषट्कृतं ॥ दीक्षांतोऽवभृथोयज्ञेतत्कर्मार्हंतुयज्ञियं ॥ २७ ॥

वाचीत्यर्थः । प्रमीतः । उपसंपन्नः । प्रोक्षितः । त्रीणियागार्थहतेपशुमात्रेवाच्यलिंगानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः । सान्नाय्यंस्यात् । एकं । अग्नौहुतं याज्यादि वषट्कृतंस्यात् । तत्त्रिषुवाच्यलिंगं । एकं । "वषडितिमंत्रोपलक्षणं । वषण्मंत्रेणकृतंप्रक्षिप्तं ।" यज्ञेदीक्षांतःदीक्षायाःसमापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अवभृथः । एकं । तत्कर्मार्हंयज्ञकर्मयोग्यंवस्तु "छिज्जद्रव्यादि ।" यज्ञियं । एकंत्रिषु ॥ २७ ॥

टी॰ यत्क्रतुकर्मतदिष्टंस्यात्। "क्रतुर्यज्ञः। कर्मदानं। एकाग्निकर्मवहनंत्रेतायांयच्चहूयते। अंतर्वेद्यांचयद्दानमिष्टंतदभिधीयतइतिमनुः।" एकं। खातं वापीकूपादि आदिनादेवालयादियत्कर्मतत्पूर्तंस्यात्। एकं। "पुष्करिण्यःसभावापीदेवतायतनानिच। आरामश्चविशेषेणपूर्तंकर्मविनिर्दिशेदिति स्मृतिः।" यज्ञशेषेपुरोडाशादौअमृतमित्येकं। भोजनशेषेदेवपित्रादिभुक्तशेषेविघसइत्येकं। यन्मनुः। विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः।

त्रिष्वथक्रतुकर्मेष्टंपूर्तंखातादिकर्मयत्॥ अमृतंविघसोयज्ञशेषभोजनशेषयोः॥ २८॥
त्यागोविहापितंदानमुत्सर्जनविसर्जने॥ विश्राणनंवितरणंस्पर्शनंप्रतिपादनं॥ २९॥
प्रादेशनंनिर्वपणमपवर्जनमंहतिः॥ मृतार्थंतदहेदानंत्रिषुस्यादौर्ध्वदेहिकं॥ ३०॥

विघसोभुक्तशेषःस्याद्यज्ञशेषमथामृतमिति॥ २८॥ त्यागः। विहापितं। दानं। उत्सर्जनं। विसर्जनं। विश्राणनं। वितरणं। स्पर्शनं। प्रतिपादनं॥२९॥ प्रादेशनं। निर्वपणं। अपवर्जनं। अंहतिः। त्रयोदशदानस्य। तत्रअंहतिःस्त्री। मृतार्थंमृताय तदहेदानंमरणदिनमारभ्यदशाहपर्यंतंपिंडादिदानंऔर्ध्वदेहिकंस्यात्। "और्ध्वदैहिकमित्युभयपदवृद्धिरपि।" तत्त्रिषु। स्त्रियांतुऔर्ध्वदेहिकी। क्रिया। "तदहर्दानमित्यपिपाठः।"॥३०॥

संबंधिकर्मश्राद्धंस्यात् । श्रद्धाऽस्तियत्रतच्छ्राद्धं । प्रज्ञाश्रद्धेतिणः । मासिके

पितृदानं । निवापः । द्वे पितॄनुद्दिश्ययद्दानंक्रियतेतत्रशास्त्रतः तत्कर्मपितृसंबंधिकर्मश्राद्धंस्यात् ... ऽमावास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येक । अन्होऽष्टमोंशःकुतपःस्यात् । अंशशब्दोत्रमुहूर्तपरः । मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वंमुहूर्तान्नवमादधः सकालःकुतपोज्ञेयइत्यु क्तेः । दिवसस्याष्टमेभागेमंदीभवतिभास्करे । सकालःकुतपोज्ञेयइतिशातातपः । “क्लीबेतुकुतपं । शब्दरत्नावल्यातु कुतपइतिद्युकारोपि ।” ॥३१॥ पर्यैषणा । परीष्टिः । श्राद्धेद्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा । गवेषणा । द्वे धर्मादिमार्गणस्य । ‘चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपिमतं ।’ सनिः । अ

पितृदानंनिवापःस्याच्छ्राद्धंतत्कर्मशास्त्रतः ॥ अन्वाहार्यंमासिकेंशोऽष्टमोऽन्हःकुतपोऽस्त्रियां ॥ ३१ ॥
पर्यैषणापरीष्टिश्चाऽन्वेषणाचगवेषणा ॥ सनिस्त्वध्येषणायाञ्चाऽभिशस्तिर्याचनाऽर्थना ॥ ३२ ॥
षट्तुत्रिष्वर्घ्यमर्घार्थेपाद्यंपादायवारिणि ॥ क्रमादातिथ्यातिथेयेअतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि ॥ ३३ ॥

ध्येषणा । द्वे यत्गुर्वादे.कंचिदर्थंप्रार्थनयानियोजनंतत्र । याञ्चा । अभिशस्तिः । “अभिषस्तिः ।” याचना । अर्थना । चत्वारियाचनायाः । याञ्चे त्यत्रचकारञकारसंयोगः ॥३२॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकागंतवइतिषट्शब्दावाच्यलिंगाइत्यर्थः । अर्घःपूजोपचारस्तदर्थेवारिणिज ले अर्घ्यमित्येकं । पादायपादार्थेवारिणिपाद्यं । एकं । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येक । अत्रातिथौयत्साधुतत्रआतिथेयमित्येकं ॥ ३३ ॥

स्युरावेशिकआगंतुरतिथिर्नागृहागते॥ प्राघूर्णिकःप्राघुणकश्चाभ्युत्थानंतुगौरवं॥ ३४॥ पूजानमस्याऽपचितिः सपर्याचार्हणाःसमाः॥ वरिवस्यातुशुश्रूषापरिचर्याप्युपासना॥ ३५॥ व्रज्याऽटाऽट्यापर्यटनंचर्यातीर्यापथेस्थितिः॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनमथमौनमभाषणं॥ ३६॥

...। आगंतुः। आगामिकः। गृहागतः। चत्वारिगृहागतस्य। नापुमान्। "त्रिकांडशेषेतुप्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तं। स्त्रियांतुअतिथी।" दूराच्चोपगतंश्रांतंवैश्वदेवउपस्थितं। अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतइतिव्यासः। प्राघूर्णिकः। प्राघुणकः। द्वे अभ्यागतस्य। तिथिःपर्वोत्सवाःसर्वेत्यक्तायेनमहात्मना। सोऽतिथि सर्वभूतानाशेषानभ्यागतान्विदुरितियमः। अभ्युत्थान। गौरवं। द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य॥ ३४॥ पूजा। नमस्या। अपचितिः। सपर्या। अर्चा। अर्हणा। षट्पूजायाः। वरिवस्या। शुश्रूषा। परिचर्या। उपासना। "उपासनमित्यपि। उपासनंशराभ्यासेप्युपास्तावासनेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।" चतुष्कमुपासनस्य। तत्रशुश्रूषाशब्दोगुरुसेवायांलाक्षणिकः। "परिचर्यातूपसर्येतिभागुरिः।" ३५॥ व्रज्या अटा। अट्या। पर्यटनं। चत्वारिपर्यटनस्य। अटापर्यटनंभ्रमइतिरत्नकोशः। अट्येत्यत्रमूर्धन्यतालव्यसंयोगः। इट्याट्याखलुसातस्येतिप्रयोगः। ईर्यापथेध्यानमौनादिकेयोगमार्गेस्थितिश्चर्यास्यात्। एकं। चर्यातीर्यांविदुर्बुधाइतिग्रंथांतरे। उपस्पर्शः। आचमनं। द्वे "उपस्पर्शःस्पर्शमात्रेस्नानाचमनयोरपीतिमेदिनी।" मौनं। अभाषणं। द्वे॥ ३६॥

प्राचेतसइत्यादिसार्धश्लोकःकश्चिदस्ति । तत्र प्राचेतसादिचतुष्कंवाल्मीकस्य । मैत्रावरुणइत्यपि । वाल्मीकिः । "वल्मिकिरितिद्विरूपकोशे । व
ल्मीकः । अपिवाल्मीकवल्मीकाविति त्रिकांडशेषः । वल्मिकइतिशब्दरत्नावल्यां ।' गाधेयादित्रयंविश्वामित्रस्य । "तत्रकौषिकइत्यपि ' ॥ १ ॥
व्यासादिचतुष्कंव्यासस्य ॥ आनुपूर्वी । आवृत् । परिपाटिः । 'परिपाटीतिङीपतापि " अनुक्रमः । पर्यायः । पंचकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमि

प्राचेतसश्चादिकविःस्यान्मैत्रावरुणिश्चसः॥ वाल्मीकिश्चाथगाधेयोविश्वामित्रश्चकौशिकः॥ १ ॥
व्यासोद्वैपायनःपाराशर्यःसत्यवतीसुतः॥ आनुपूर्वीस्त्रियांवावृत्परिपाटीअनुक्रमः॥ पर्यायश्चाति
पातस्तुस्यात्पर्ययउपात्ययः॥ ३७॥ नियमोव्रतमस्त्रीतच्चोपवासादिपुण्यकं ॥

तिपातोवा । "आनुपूर्वमितिच । स्त्रियावेतिपक्षेक्लीवता ।" आवृतःपरिपाटेश्चस्त्रीत्वं । "परिपाटीअनुक्रमइत्यत्रद्विवचनत्वान्नयण् ।" अतिपातः ।
पर्ययः । उपात्ययः । त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः । व्रतं । द्वे व्रतमात्रस्य । तच्चव्रत उपवासचांद्रायणादियत्पुण्यक तज्ज्ञेय । "अथवाउप
वासआदिर्यस्यकृच्छ्चांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादिव्रतपुण्यकमित्येकमिति ।'

...... उपवासोऽस्य । क्वचिदौपवस्तमितिपाठः । तन्नतृचूप्रत्ययांताद्उपवस्तुरिदंकर्मेत्यर्थं तस्येदमित्यण् । उपोषणं । उपोषितमित्यपि । भा
वेक्तः ।" उपवासः । द्वे उपवासस्य । मापान्मधुमसगंधंवर्जयेदौपवस्तकइतिप्रयोगः । पृथगात्मतापृथक्स्वरूपत्वं विवेकःस्यात् । एकं । यथाचिज्ज
डयोर्विकर्शते ॥ ३८ ॥ वृत्तंसदाचारपालनंअध्ययनंवेदाभ्यासः तयोर्ऋद्धिःसंपत्तिः ब्रह्मवर्चसं । एकं । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजोब्रह्म
वर्चसमितिस्वामी । पाठेवेदपठनेयोंजलिः सब्रह्मांजलिः । अध्ययनस्यादौहस्तयोर्हिंसणवोच्चारपूर्वकमंजलिःक्रियते एकं । वेदपाठेविप्रुषोमुखात्

औपवस्तंतूपवासोविवेकःपृथगात्मता ॥ ३८ ॥ स्याद्ब्रह्मवर्चसंवृत्ताध्ययनर्द्धिरथांजलिः ॥
पाठेब्रह्मांजलिःपाठेविप्रुषोब्रह्मबिंदवः ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगासनेब्रह्मासनंकल्पेविधिक्रमौ ॥
मुख्यःस्यात्प्रथमःकल्पोऽनुकल्पस्तुततोऽधमः ॥ ४० ॥

निर्गतजलकणाब्रह्मबिंदवःस्युः । "विप्रुडत्यपिपाठः ।" एकं ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगयोरासनंब्रह्मासनमित्येकं । एकतानेनमनसास्मरणंध्यानमुच्य
ते । भिन्नवृत्तिनिरोधस्तुसमाधिर्योगइतिस्मृतः । कल्पः । विधिः । क्रमः । त्रयंनियोगशास्त्रस्य । यःप्रथमः कल्पः आद्योविधिः समुख्यःस्यात् । य
थाव्रीहिभिर्यजेत । ततोमुख्यादधमोगौणः अनुकल्पःस्यात् । यथाव्रीह्यभावेनीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥

संस्कारपूर्वकंश्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणंस्यात् । एकं । उपाकर्मणि "संस्कारउपनयनं ।" पादग्रहणं । अभिवादनं । द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्यनमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः । परिव्राट् । कर्मंदी । पाराशरी । मस्करी । पंच संन्यासिनः । परिव्राजो "कर्मंदेनप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीतेकर्मंदी । पाराशर्येण प्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीतेपाराशरी । मस्करोज्ञानंवेणुर्वास्यास्तिमस्करी ।" तपस्वी । तापसः । पारिकांक्षी । त्रयंतपोयुक्तस्य । 'पारि ब्रह्मज्ञानं कांक्षति

संस्कारपूर्वंग्रहणंस्यादुपाकरणंश्रुतेः॥ समेतुपादग्रहणमभिवादनमित्युभे॥ ४१ ॥
भिक्षुःपरिव्राट्कर्मंदीपाराशर्यपिमस्करी॥ तपस्वीतापसःपारिकांक्षीवाचंयमोमुनिः॥ ४२ ॥
तपःक्लेशसहोदांतोवर्णिनोब्रह्मचारिणः॥ ऋषयःसत्यवचसःस्नातकस्त्वाप्लुतोव्रती॥ ४३ ॥

पारिकांक्षी ।" वाचंयमः । मुनिः । द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशोऽनुद्विग्नोदांतःस्यात् । एकं । वर्णी । ब्रह्मचारी । द्वे ब्रह्मचारिणः । ऋषिः । सत्यवचाः । द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्भेदास्तुमहर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः योव्रतीवेदव्रतवान् । आप्लुतःस्नातः कृतसमावर्तनइतियावत्सःस्नातकइत्युच्यते । "आप्लुतव्रतीतिपाठोवा ।" यदाहुः । गुरवेतुवरंदत्वास्नायाद्वातदनुज्ञया । वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेववेति ॥ ४३ ॥

निर्जितःस्ववशस्थइंद्रियसमूहोयैस्तेयतिनः । यतयः । द्वे । योनियमवशात्भूमिविशेषेशेतेअसौस्थंडिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थंडिलः । द्वे विरजस्तमाः द्वयातिगः । द्वे सत्वैकनिष्ठेषुव्यासादिषु । "रजस्तमोभ्यांविगतः विरजस्तमाः ।" पवित्रः । प्रयतः । पूतः । त्रयंपवित्रस्य । पाखंडः । सर्वलिंगी । द्वे बौद्धक्षपणकादिषुदुःशास्त्रवर्तिषु । " तत्रपाखंडः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्चत्रयीधर्मःपाशब्देननिगद्यते । तंखंडयंतितेतस्मात्पाखंडास्तेनहेतुने

येनिर्जितेंद्रियग्रामायतिनोयतयश्चते॥ यःस्थंडिलेव्रतवशाच्छेतेस्थंडिलशाय्यसौ॥ ४४ ॥ स्थांडिलश्चाथविरजस्तमसःस्युर्द्वयातिगाः ॥ पवित्रःप्रयतःपूतःपाखंडाःसर्वलिंगिनः॥ ४५ ॥ पालाशोदंडआपाढोव्रतेरांभस्तुवैणवः॥ अस्रीकमंडलुःकुंडीव्रतिनांसासनंवृषी॥४६॥ अजिनंचर्मकृत्तिःस्त्रीभैक्षंभिक्षाकदंबकं॥ स्वाध्यायःस्याज्जपःसुत्याऽभिषवःसवनंचसा॥ ४७॥

ति" ॥४५॥ व्रतेब्रह्मचारिणःपलाशसंबंधीदंडआपाढइत्युच्यते । एकं । वेणुसंबंधीदंडोरांभइत्येकं । कमंडलुः । कुंडी । द्वे व्रतिनांजलपात्रस्य । "क्लीबेकमंडलु । कुंडीस्त्रियां । जानपदेतिङीष् ।" कुंड्यौ । व्रतिनायदासनंसावृषी । एकं । वृसीतिपाठांतरं ॥ ४६ ॥ अजिनं । चर्म । कृत्तिः । त्रीणिमृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणांसमूहोभैक्षं । स्वाध्यायः । जपः । द्वे वेदाभ्यासस्य । "सुअतीवावृत्त्यास्वार्थवाध्ययनंस्वाध्यायः।" सुत्या । अभिषवः । सवनं । त्रीणिसोमाभिषवस्य । तत्रसुत्याटावंता । सुन्वंतिसोममस्यांसुत्या । संज्ञायांसमजेतिक्यप् ॥ ४७ ॥

सर्वेनसांसर्वपापानांनाशकंजप्यंऋगादिअघमर्षणंस्यात् । एकं । स्त्रियांत्वघमर्पणी । पक्षांतयोरमावास्यायांपौर्णमास्यांच विहितोयागोक्रमेणदर्शःपौर्णमासश्चस्यातां । एकैकं ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षंशरीरमात्रेणसाध्यं नित्यंयत्कर्मतद्यमः । आहच । अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यंपरिग्रहोयमाइति । एकं । यत्कर्मआगंतुसाधनं आगंतुबाह्यंसाधनंयत्रतत् । मृज्जलादिनासाध्यमित्यर्थः । नित्यंकत्रिमंयत्कर्मसनियमः । यदाह । शौचसंतोषतपः

सर्वैनसामपध्वंसिजप्यंत्रिष्वघमर्षणं॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चयागौपक्षांतयोःपृथक्॥ ४८॥ शरीरसाधनापेक्षंनित्यंयत्कर्मतद्यमः॥ नियमस्तुसयत्कर्मनित्यमागंतुसाधनं॥ ४९॥“क्षौरंतुभद्राकरणंमुंडनंवपनंत्रिपु॥” उपवीतंब्रह्मसूत्रंप्रोद्धृतेदक्षिणेकरे॥ प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतंकंठलंबितं॥ ५०॥

स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानियमादति । एकं । क्वचित्पुस्तकेक्षौरंतुइत्यादिदृश्यतेतदत्रत्यंनेत्युपेक्षितं । क्षौरादिचतुष्कंमुंडनस्येत्युपेक्षितसंग्रहः ।” ॥ ४९ ॥ दक्षिणेकरेप्रोद्धृतेसतियद्ब्रह्मसूत्रंतदुपवीतंस्यात् । एकं । अन्यस्मिन्वामेकरेप्रोद्धृतेप्राचीनावीतंस्यात् । एकं । कंठेलंबितंऋजुभावेनविन्यस्तंतत्ब्रह्मसूत्रं निवीतमित्येकं ॥ ५० ॥

अगुलीनामग्रेदेवंतीर्थंज्ञेयं । अतोदेवतीर्थेनतर्पयेदित्यत्रांगुल्यग्रेणेतिबोध्यं । स्वल्पांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्चमूलेकायं । कःप्रजापतिर्दैवतास्यकायं । प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागेपित्र्यं । "पैत्र्यमित्यपि" अंगुष्ठस्यमूलेतुब्राह्मंतीर्थं । यथाज्ञवल्क्यः । कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्यच । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । एकैकं ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादित्रयं ब्रह्मभावस्य । 'ब्रह्मणोभावःब्रह्मभूयं ।' तद्वत्

अंगुल्यग्रेतीर्थंदैवंस्वल्पांगुल्योर्मूलेकायं ॥ मध्येंगुष्ठांऽगुल्योःपित्र्यंमूलेत्वंगुष्ठस्यब्राह्मं ॥ ५१ ॥
स्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ देवभूयादिकंतद्वत्कृच्छ्रंसांतपनादिकं ॥ ५२ ॥
संन्यासवत्यनशनेपुमान्प्रायोऽथवीरहा ॥ नष्टाग्निःकुहनालोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥

देवभूयदेवत्वंदेवसायुज्यमितित्रयंदेवभावस्य । सांतपनादिकंकृच्छ्रंस्यात् । एकं । तदुक्तं । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकं । एकरात्रोपवासश्चकृच्छ्रंसांतपनंस्मृतमिति । आदिनाप्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वकेभोजनत्यागेप्रायइत्येकं । अदंत.पुंसि । वीरहा । नष्टाग्निः । द्वे नष्टाग्निर्यस्यतस्य । 'वीरोऽग्निस्तंहंतीतिविरहा ।' वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात्यामिथ्येर्यापथकल्पना दंभेनध्यानादिसंपादनंसाकुहनेत्येकं ॥ ५२ ॥

संस्कारेणोपनयनेनगौणकालोत्तरंहीनोव्रात्यइत्यर्थः । एकं । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्योनिराकृतिः । एक । आकृत ... तोनिराकृतिः ।" धर्मध्वजी । लिंगवृत्तिः । द्वे जीविकार्थजटादिधारणवतः । लिंगंधर्मचिन्हंवृत्तिर्जीविकायस्यसः । अवकीर्णी । क्षतव्रतः । द्वे न ष्टब्रह्मचर्यस्य । "अवकीर्णविक्षिप्तंव्रतमनेनावकीर्णी ।" अवकीर्णिनौ ॥ ५४ ॥ अंशुमानुरविर्यस्मिन्सुप्तेऽस्तमेतिसोऽभिनिर्मुक्तः । एकं । "अभि

व्रात्यःसंस्कारहीनःस्यादस्वाध्यायोनिराकृतिः॥ धर्मध्वजीलिंगवृत्तिरवकीर्णीक्षतव्रतः ॥ ५४ ॥ सुप्तेयस्मिन्नस्त मेतिसुप्तेयस्मिन्नुदेतिच ॥ अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौचयथाक्रमं ॥५५ ॥ परिवेत्तानुजोऽनूढेज्येष्ठेदारपरिग्रहा त् ॥ परिवित्तिस्तुतज्ज्यायान्विवाहोपयमौसमौ ॥५६ ॥ तथापरिणयोद्वाहोपयामाःपाणिपीडनं ॥ व्यवायोग्राम्य धर्मोमैथुनंविधुवनंरतं ॥ ५७॥

सर्वतः सायंतनंकर्म निश्चयेनमुक्तंयेन ।" यस्मिन्सुप्तेंऽशुमानुदेतिसोऽभ्युदितः ।"अभिसर्वतःउदति शयेनइतंगतंप्रातस्तनंकर्मास्य ।" ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठेभ्रातर्यकृतदारपरिग्रहेसतिकृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्तास्यात् । एक । तस्यपरिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठःपरिवित्तिःस्यात् । एकं । विवाहः । उपयमः ॥५६॥ परिणयः । उद्वाहः । उपयामः । पाणिपीडनं । षट्विवाहस्य । व्यवायः । ग्राम्यधर्मः । मैथुनं । निधुवनं । रतं । पंच मैथुनस्य । "नितरांधुवनंहस्तपादादिचालनमत्रनिधुवनं ।" ॥ ५७ ॥

१० धर्मोवेदविहितोयागादिः। कामोयथाविधिस्त्रीसेवनं। अर्थोधनं। एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्ग। एकं। समोक्षकैः। धर्मार्थकाममोक्षैरित्यर्थः। एते समुदितश्चतुर्वर्गइत्येकं। तैर्धर्मादिभि सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकं। "चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठानिअत्र। 'वरस्यजामातुर्येस्निग्धावयस्याजन्याःस्युरित्येक। इतिब्रह्मवर्गः ॥७॥ मूर्धाभिषिक्तः। राजन्यः। बाहुजः। क्षत्रियः। विराट्। पंच क्षत्रियस्य। विराजौ। राजा। राट्। पार्थिवः। क्ष्माभृत्। "क्ष्माभुक्।"

त्रिवर्गोधर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गःसमोक्षकैः॥सबलैस्तैश्चतुर्भद्रंजन्याःस्निग्धावरस्यये॥५८॥इतिब्रह्मवर्गः॥७॥ मूर्धाभिषिक्तोराजन्योबाहुजःक्षत्रियोविराट्॥राजाराट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः॥१॥ राजातुप्रणताशेषसामंतःस्यादधीश्वरः॥ चक्रवर्तीसार्वभौमोनृपोन्योमंडलेश्वरः ॥२॥ येनेष्टंराजसूयेनमंडलस्येश्वरश्चयः॥शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञःससम्राडथराजकं ॥३॥

नृपः। भूपः। महीक्षित्। समराज्ञ। राजानौ। राज्ञौ। क्ष्माभृतौ। महीक्षितौ ॥१॥ प्रणताअशेषसामंताःऽखिलदेशांतरनृपायस्यसराजाऽधीश्वरइत्येकं। चक्रवर्ती। सार्वभौमः। द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य। तदन्योनृपोमंडलेश्वरइत्येकं ॥२॥ राजसूयाख्यक्रतुविशेषेणयेनेष्टं। द्वादशमंडलस्येश्वरश्चयः। यश्चस्वाज्ञयासर्वभूपान्शास्तिइंदशविशेषणत्रयेणविशिष्टोराजासम्राट्स्यात्। 'एकैकविशेषणविशिष्टोपिसम्राडितिकेचित्। एकं" ॥३॥

नृपतीनांगणेराजकमित्येकं । क्षत्रियाणांगणेराजन्यकमित्येकं । मंत्री । धीसचिवः । अमात्यः । त्रयंबुद्धिसहायस्य ।“धीप्रधानःसचिवोधीसचिवः । अमासहसमीपेवाभवः अमात्यः । अव्ययात्त्यप् ।” ततोधीसचिवादन्येकर्मोपयुक्ताःसचिवाः कर्मसचिवाःस्युरित्येकं ॥ ४ ॥ महामात्राः । प्रधानानि । त्रे मुख्यानांराजसहायाना । “प्रधानइत्यपि” । महामात्र प्रधान स्यादितिपुंस्काडेबोपालितात् । महतीमात्रायेषांतेमहामात्राः । मात्राकर्णविभूषायांवित्तेमानेपरिच्छदइतिमेदिनी । पुरोधाः । पुरोहितः द्वे । व्यवहाराणांऋणादिविषयेवादिप्रतिवादिनिर्मितविवादानां द्रष्टरिनिर्णेतरिप्राड्विवा

राजन्यकंचनृपतिक्षत्रियाणांगणेक्रमात् ॥ मंत्रीधीसचिवोमात्योन्येकर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥महामात्राःप्रधानानिपुरोधास्तुपुरोहितः ॥ द्रष्टरिव्यवहाराणांप्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५॥ प्रतीहारोद्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥

कः । अक्षदर्शकः । इतिद्वे “न्यायाधीशइतिख्यातस्य । प्राट्चविवाकश्चप्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्यस्त. प्राड्विवाकः । यदुक्तं । विवादानुगतंपृष्ट्वापूर्ववाक्यंप्रयत्नतः । विचारयतियेनासौप्राड्विवाकस्ततःस्मृतइति । अक्षाणाव्यवहाराणादर्शकः । अक्षःकर्षेतुपेचक्रेशकटव्यवहारयोरिति विश्वः । प्रतीहारः । “प्रतिहारः ।” द्वारपालः । द्वास्थः । द्वास्थितः । दर्शकः । पंच द्वारपालस्य । “द्वाःस्थःद्वाःस्थितइतिसविसर्गोपिपाठ. । द्वाःस्थितदर्शकइतिसमस्तमपि ।” प्रतीहारेपिदर्शकइतिरुद्रः । द्वारपोद्वास्थितादर्शीइतिरभसः ॥

टी॰ रक्षिवर्गः । अनीकस्य । द्वे राजरक्षकगणस्य । अध्यक्षः । अधिकृतः । द्वे अधिकारीइतिख्यातस्य । "अधिअधिकंउपरिवाक्रियतेऽस्मात्अधि कृतः ।" ६ ॥ एकस्मिन्ग्रामेअधिकृतःस्थायुकःस्यात् । "शेखदारइतिख्यातस्य ।" भूरिषुबहुषुग्रामेष्वधिकृतोगोपइत्येकं । "गोपोगोपालकेगो पाऽध्यक्षेपृथ्वीपतावपि । ग्रामस्याधिकृतेपुंसिशारिवास्योपधेस्त्रियामितिमेदिनी ।' भौरिकः । कनकाध्यक्षः । द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । रूप्याध्यक्षः । नै

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाऽधिकृतौसमौ ॥ ६ ॥ स्थायुकोऽधिकृतोग्रामेगोपोग्रामे
पुभूरिषु ॥ भौरिकःकनकाध्यक्षोरूप्याध्यक्षस्तुनैष्किकः ॥ ७ ॥ अंतःपुरेत्वधिकृतःस्या
दंतर्वंशिकोजनः ॥ सौविदल्लाःकंचुकिनःस्थापत्याःसौविदाश्चते ॥ ८ ॥

ष्किकः । द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरेऽधिकृतोजनः अंतर्वंशिकःस्यात् । एकं । "अंतर्वंशेनियुक्तः अंतर्वंशिकः ।" सौविदल्लाः । कंचुकिनः । स्थापत्याः । सौविदाः । चत्वारि राजसन्निधौ "राज्ञां ह्यगारेवा " वेत्रधरा. कंचुकिनः पुरुषास्तिष्ठतितेषां । "सुष्ठुविदंविद्वांसमपिलांतिवशंकुर्वंति सुविदल्लास्तासामिमेरक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठंत्येषुपुरुषाः तेषास्थाना दाराणांपतयः पालकाःस्थापत्याः सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासांरक्षकाः सौविदाः' । तस्येदमित्यण् ।" ॥ ८ ॥

पंढः । "शढः । शंढः । पंढः ।" वर्षवर । द्वे अंतःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य । "खोजा इति ख्यातस्य । यदुक्तं । येत्वल्पसत्वाःप्रथमाःक्लीबाश्चस्त्रीस्वभाविनः । जात्यानदुष्टाःकार्येषुतेवैवर्षवराःस्मृताइति" । सेवकः । अर्थी । अनुजीवी । त्रीणिसेवकस्य । विषयात्स्वदेशादनंतरोऽव्यवहितोराजाशत्रुः स्यात् । एकं । अत शत्रोः परंमित्रं राजांतरेणव्यवहितोराजामित्रस्यादित्यर्थः । एकं ॥ ९ ॥ परतरःशत्रुमित्राभ्यांपरोराजाउदासीन स्यात् । अतिव्यवहितउदासीनइत्यर्थः । एकं । पृष्ठतः पश्चाद्देशेवर्तमानो राजापार्ष्णिग्राहः । राज्ञिशत्रुजयार्थंपुरतोगतेयस्तद्राष्ट्रंजिघृक्षति सपृष्ठवर्तीपार्ष्णिग्राहइ

पंढोवर्षवरस्तुल्यौसेवकार्थ्यनुजीविनः॥ विषयानंतरोराजाशत्रुर्मित्रमतःपरं ॥ ९ ॥

उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तुपृष्ठतः॥ रिपौवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः॥ १० ॥

द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः॥ अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपंथिनः॥ ११ ॥

त्यर्थः । एकं । रिपुः । वैरी । सपत्नः । अरिः । द्विषः । द्वेषण. । दुर्हृदः ॥ १० ॥ द्विट् । विपक्षः । अहितः । अमित्रः । दस्युः । शात्रवः । शत्रुः । अभिघाती । "अभियाती । अभियातिश्चापि । द्वेष्योभियातिरमित्रइतिरत्नकोशः ।" परः । अरातिः । प्रत्यर्थी । परिपंथी । एकोनविंशतिर्नामानिशत्रोः । "सपत्नारिरितिसमस्तमपि ।" द्विषंतौ । दुर्हृदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ ॥ ११ ॥

टी० वयस्यः । स्निग्धः । सवयाः । त्रयंतुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं । सखा । सुहृत् । त्रीणिमित्रस्य । सखेदंतः सखायौ । सुहृदौ । सख्यं । साप्तपदीनं । द्वे मै
त्र्याः । अनुरोधः । अनुवर्तनं । द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः । प्रणिधिः । अपसर्पः । चर. । स्पशः । चारः । गूढपुरुषः । सप्तचारपुरुषस्य । यथा
र्हवर्णआकारोयस्ययथार्हवर्णः । स्पशतेबाधतेपरान्स्पशः । आप्तः । प्रत्ययितः । द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययोविश्वासः सजातोऽस्यप्रत्ययितः ॥ १३ ॥

वयस्यःस्निग्धःसवयाअथमित्रंसखासुहृत् ॥ सख्यंसाप्तपदीनंस्यादनुरोधोनुवर्तनं ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णःप्रणिधिरपसर्पश्चरःस्पशः ॥ चारश्चगूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौसमौ ॥ १३ ॥ सांवत्सरोज्यौतिषिकोदैवज्ञगणकावपि ॥ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तांतिकाअपि ॥ १४ ॥ तांत्रिकोज्ञातसिद्धांतःसत्रीगृहपतिःसमौ ॥ लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचंचुश्चलेखके ॥ १५ ॥

सांवत्सरः । ज्यौतिषिकः । दैवज्ञः । गणकः । मौहूर्तिकः । मौहूर्तः । ज्ञानी । कार्तांतिकः । अष्टौज्यौतिषिकस्य । "जोशीइतिख्यातस्य" ॥ १४ ॥ तांत्रिकः । ज्ञातसिद्धांतः । द्वे शास्त्रवेत्तुः । "ज्ञात-सिद्धांतोयेनज्ञातसिद्धांतः ।" सत्री । गृहपतिः । द्वे गृहपतिनः । "सदान्नादिदानकर्तुः ।" लिपिकरः । "लिबिकरः । लिपिकारइत्यपि । लिबिंकरइतिभानुदीक्षितटीकायां ।" अक्षरचणः । अक्षरचंचुः । लेखकः । चत्वारिलेखकस्य । अक्षरैर्वित्तोऽक्षरचणः । तेनवित्तश्चंचुप्चणपौ ॥ १५ ॥

लिखितं । अक्षरसंस्थानं । लिपिः । "लिपी । "लिबिः । चत्वारि लिखिताऽक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति पाठे लिखितनामाक्षराणांयो विन्यास

लिखितं । अक्षरसंस्थानं । लिपिः । "लिपी । "लिबिः । चत्वारिलिखिताऽक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यासइतिपाठेलिखितनामाक्षराणांयोविन्यास स्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः । दूतः । द्वे संदिश्यतइतिसंदेशोनिरूपणंतद्धरतिइतिसदेशहरः । तस्यदूतस्यभावेकर्मणिचदूत्यमित्येकं । "दौत्यमपि । तद्भाग कर्मणीइतित्वपपाठः ।" दूतस्यभागकर्मणीइतियच्छांदसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः । अध्वगः । अध्वन्यः । पांथः । पथिकः । पंचपांथस्य । "स्त्रि यांतुपांथा । पथिकी । पथष्कन् । षित्वात्ङीप् ।" स्वामी । राजा । अमात्योमंत्री । सुहृन्मित्र । कोशोधनागारं । राष्ट्रंजनपदवर्तिभूमिः । दुर्गंदुर्गम

लिखिताऽक्षरसंस्थानेलिपिर्लिबिरुभेस्त्रियौ ॥ स्यात्संदेशहरोदूतोदूत्यंतद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥ अध्वनीनोध्वगोध्वन्यः पांथःपथिकइत्यपि ॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच ॥ १७ ॥ राज्यांगानिप्रकृतयःपौराणांश्रेणयोपिच ॥

स्थान । "पर्वतादि ।" बलंसेना ॥ १७ ॥ एतानिसप्तराज्यांगानिस्युः । राज्ञः कर्मराज्यं । तस्यांगानिआरंभकाणि । स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रंचदुर्गंकोशोबं लंसुहृत् । परस्परोपकारीदंसप्तांगंराज्यमुच्यतइतिकामंदकीये । एतान्येवप्रकृतिशब्दवाच्यानिस्युः । द्वे "प्रकृष्टंकुर्वंतिराज्यप्रकृतयः । पौराणांश्रेणयो पिप्रकृतयःस्युः । "पौरश्रेणिभिःसहाष्टांगमपिराज्यमित्यर्थः ।" यत्कात्यः अमात्यश्चतथापौराःसद्भिःप्रकृतयःस्मृताइति । एकं । शिल्पोपजीवि नांपंक्तिरत्रश्रेणिः । मुख्यःसजातीयसमूहःश्रेणिरित्यन्ये ॥

टी० संधिः । संधानं । स्वर्णादिनाशत्रूणांप्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दःपुमान् । परमंडलेदाहलुंठनादिग्रहणंविग्रहः । शत्रुंप्रतिविजिगीषोर्गमनंयानं । शक्तिप्रतिबंधेसतिकालंप्रतीयादितिदुर्गादिकंनिर्माय तत्रावस्थानमासनं । बलिनासहसंधिः । अबलेनसहविग्रहः इतिप्रकारद्वयंद्वैधं अरिणापीड्यमानस्यबलवद्भूपालाद्याश्रयणंआश्रय । एतेषांभेदास्तुकामंदकीयादौद्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एतेसंध्यादयःषड्गुणाःस्युः । एकं । प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिस्रः

संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥ षड्गुणाःशक्तयस्तिस्रःप्रभा
वोत्साहमंत्रजाः ॥ क्षयःस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवेदिनां ॥ १९ ॥

शक्तयःस्युः । एक । तत्रकोशदंडजंतेज प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनांमंत्रेणयथावत्स्थापनंमंत्रशक्तिः । पंचांगमंत्रोमंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयःस्थानंवृद्धिरितित्रयंनीतिवेदिनात्रिवर्गःस्यात् । नीतिशास्त्रोक्तस्त्रिवर्गइत्यर्थः । एक । अष्टवर्गस्यापचयःक्षयः । तस्यैवोपचयोवृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानं । अष्टवर्गस्तु । कृषिर्वणिक्पथोदुर्गसेतुःकुंजरबंधनं । खनिर्बलंकरादानमित्युक्तः ॥ १९ ॥

कोशः अर्थौघः । दंडः दमः । सेनातज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् । द्वे "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतमिति भरतः ।" साम प्रियवचनादि । "तदुक्तं । परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनं । संबंधस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनं । वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणं । इति सामविधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतमिति ।" दानं धनादेः समर्पणं । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणं । दंडनं दंडः । एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । 'अन्ये च सप्तोपाया अप्युक्ताः । सामदानं च भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयं । मायोपेक्षेंद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिता इति ।" भे

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजं ॥ सामदाने भेददंडावित्युपायचतुष्टयं ॥ २० ॥
साहसं तु दमो दंडः साम सांत्वमथो समौ ॥ भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणं ॥ २१ ॥

द्वौ दंडः सामदानमिति पाठांतरं ॥ २० ॥ साहसं । दमः । दंडः । त्रीणि दंडस्य । साम । सांत्वं । "द्वे सकूरवत् इति ख्यातस्य ।" भेदः । उपजापः । द्वे संहतयोर्द्वैधीकरणस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणं । अमात्यादीनामाशयान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोयं राजातदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोन्यं वा साधुं नृपं व्रजाम इत्युक्तो अमात्यादिर्यदि तद्वापणं न मन्येत तर्हि सत्यं धार्मिकोयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणं । एवमर्थपरीक्षणादिषु बोद्धव्यं । एकं ॥ २१ ॥

टी॰ अथषडक्षीणादि निःशलाकांता.पंचशब्दास्त्रिषुवाच्यलिंगाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिनानज्ञायते किंतुद्वाभ्यामेवक्रियते समंत्रादिरषडक्षीणइत्येकं । विविक्तः । विजनः । छन्नः । निःशलाकः । रहः ॥ २२ ॥ रहः । उपांशु । सप्तविजनस्य । तत्रैकंरहः सांतंक्लीवं । द्वितीयंरहउपांशुइतिच द्वे अलिंगे । अव्ययेइत्यर्थः । तद्भवेरहोभवेरहस्यमित्येकं । विस्रंभः । "तालव्यमध्योपि । विश्रंभकेलिकलहे विश्वासेप्रणयेपिचेतिमेदिनी ।" वि

पंचत्रिष्वषडक्षीणोयस्तृतीयाद्यगोचरः॥ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथारहः॥ २२ ॥
रहश्चोपांशुचालिंगेरहस्यंतद्भवेत्रिषु॥ समौविस्रंभविश्वासौभ्रेषोभ्रंशोयथोचितात्॥ २३॥
अभ्रेषन्यायकल्पास्तुदेशरूपंसमंजसं॥ युक्तमौपयिकंलभ्यंभजमानाभिनीतवत्॥ २४॥
न्याय्यंचत्रिषुषट्संप्रधारणातुसमर्थनं॥ अववादस्तुनिर्देशोनिदेशःशासनंचसः ॥ २५॥

श्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्भ्रंशः । तपनंभ्रेषःइत्येकं॥२३॥ अभ्रेषः । न्यायः । कल्पः । देशरूपं । समंजसं । पंचकंनीतेः । "प्रशस्तंदेशनंदेशरूपं । प्रशंसायांरूपप् ।" युक्तं । औपयिकं । लभ्यं । भजमानं । अभिनीतं । न्याय्यं । पद्न्यायादनपेतस्यद्रव्यादेः । अभिनीतवदितिवच्छब्दोयुक्तादीनांपर्यायत्वद्योतनार्थः । एतेषडपित्रिषु । संप्रधारणा । समर्थनं । द्वे युक्तायुक्तपरीक्षायाः । अववादः । निर्देशः । निदेशः । शासनं ॥ २५ ॥

शिष्टिः। आज्ञा। पद्कमाज्ञापनस्य। "कार्यमवलंब्यवदनमत्राववादः।" संस्था। मर्यादा। धारणा। स्थितिः। चत्वारिन्याय्यमार्गस्थितेः। आगः। अपराधः। मंतुः। त्रीण्यपराधस्य। आगःसांतंक्लीबे। मंतुःपुंसि। उद्दानं। बंधनं। द्वे बंधनस्य॥ २६॥ द्विगुणोदंडोद्विपाद्यःस्यात्। एकं। द्वौ पादौपरिमाणस्यद्विपाद्यः।" भागधेयः। करः। बलिः। त्रीणिकर्षकादिभ्योराजग्राह्यभागस्य। "धारा. पट्टी. वसूलइतिख्यातस्य। भागएवभागधेयः।" घट्टोनदीतीरादिस्थानंकइदातिख्यातं। आदिनागुल्मप्रतोल्यादि। तत्रयद्देयंनेतव्यानेतव्यवस्तुसंबंधीराजग्राह्योभागः सशुल्कःस्यात्। लमध्यो

शिष्टिश्चाज्ञाचसंस्थातुमर्यादाधारणास्थितिः॥ आगोपराधोमंतुश्चसमेतूद्दानबंधने॥ २६॥
द्विपाद्योद्विगुणोदंडोभागधेयःकरोबलिः॥ घट्टादिदेयंशुल्कोस्त्रीप्राभृतंतुप्रदेशनं॥ २७॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा॥ यौतकादितुयद्देयंसुदायोहरणंचतत्॥ २८॥

यं। एकं। "जकातइतिख्यातस्य। क्लीबशुल्कं।" प्राभृतं। प्रदेशनं॥ २७॥ उपायनं। उपग्राह्यं। उपहारः। उपदा। पट्टनृपगुर्वादिदर्शनार्थंसमर्प्यमाणस्यवस्तुनः। तत्रोपदास्त्रियां। युतकयोर्वधूवरयोरिदंयौतकं। आदिनावंधुदेयादियद्देयंतत्सुदायः। हरणंचस्यात्। द्वे "कन्यादानकालेतत्पभीक्ष्णदीयमानद्रव्यस्य। यौतुकमपि। यौतकंयौतुकंचतदितिवाचस्पतिः।" सुदायःपुंसि॥ २८॥

टी॰ तत्कालः । तदात्वं । द्वे "वर्तमानकालस्य ।" सचासौकालश्वतत्कालः । उत्तरआगामीकालआयति स्यात् । एकं । स्त्री । यत्सद्य.फलंतत्सादृष्टिकं । एकं । उत्तर भाविफलउदर्कः स्यात् । एकं ॥ २९ ॥ वन्हिरम्बुत्पातः तोयमतिवृष्ट्यादि· तत्कृतंयद्भयंतत्अदृष्टमित्येकं । "आदिनाहुताशनोजल व्याधिदुर्भिक्षमरणंतथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिमूषका.शलभाश्चयोग्रहते ।" स्वपरराष्ट्रजन्यंचोरादियद्भयंतत्दृष्ट । एकं । राज्ञांस्वपक्षप्रभवस्वसहायज

तत्कालस्तुतदात्वंस्याद्रुत्तरःकालआयतिः॥ सांदृष्टिकंफलंसद्यउदर्कःफलमुत्तरं॥ २९॥
अदृष्टंवन्हितोयादिदृष्टंस्वपरचक्रजं॥ महीभुजामहिभयंस्वपक्षप्रभवंभयं॥ ३०॥
प्रक्रियात्वधिकारःस्याच्चामरंतुप्रकीर्णकं॥ नृपासनंयत्तद्भद्रासनंसिंहासनंतुतत्॥ ३१॥

न्यंभय अहिभयस्यात् । एकं ॥ ३० ॥ प्रक्रिया । अधिकार । द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं । "चमरमपि । चामरेत्यपि । चमरचामरेस्त्रीतुमं जगीमृगभेदयोरितिमेदिनी । चामराचमरेवालव्यजनेरोमगुच्छकइतिरभसः ।" प्रकीर्णकं । द्वे "चवरीइतिख्यातस्य ।" नृपासनं । भद्रासनं । द्वे म ण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनंस्वर्णनिर्मितंचेत्सिंहासनस्यात् । एकं ॥ ३१ ॥

टी० प्रभिन्नः । गर्जितः । मत्तः । त्रीणिक्षरन्मदस्य । उद्वांतः । निर्मदः । द्वे गतमदस्य । उद्वमतिस्समदंउद्वांतः । हास्तिकं । गजता । द्वे हस्तिनांवृंदे । क
रिणी । धेनुका । वशा । त्रीणिहस्तिन्याः । "वशातालव्यांता" ॥ ३६ ॥ हस्तिनोगंडःकपोलःकटःस्यात् । एकं । मदः । दानं । द्वे "मदोदकस्य" व
मथुः । करशीकरः । द्वे करिकरान्निर्गतजलकणस्य । शिरसःपिंडोकुंभौस्यातां । एकं । तयोःकुंभयोर्मध्येआकाशस्थानंविंदुःस्यात् । एकं ॥ ३७ ॥

प्रभिन्नोगर्जितोमत्तःसमावुद्वांतनिर्मदौ॥ हास्तिकंगजतावृंदेकरिणीधेनुकावशा ॥ ३६ ॥ गंडःकटोमदोदानंव
मथुःकरशीकरः॥ कुंभौतुपिंडोशिरसस्तयोर्मध्येविंदुःपुमान्॥ ३७॥ अवग्रहोललाटंस्यादीपिकात्वक्षिकूटकं ॥
अपांगदेशोनिर्याणंकर्णमूलंतुचूलिका॥३८॥ अधःकुंभस्यवाहित्थंप्रतिमानमधोऽस्ययत्॥ आसनंस्कंधदेशः
स्यात्पद्मकंविंदुजालकं॥ ३९ ॥

गजस्यललाटंअवग्रहः । "अवग्राहइत्यपि" । एकं । ईपिका । "इपीका । ईपीका । इपिका" ।
अक्षिकूटकं । द्वे नेत्रगोलकस्य । हस्तिनःअपांगदेशोनिर्याणं । एकं । कर्णस्यमूलंचूलिकास्यात् । एकं ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागेवाहित्थं । दंतल
लाटस्याप्यधोज्ञेयं । एकं । अस्यवाहित्थस्याधोभागेदंतयोर्मध्यंप्रतिमानंस्यात् । एकं । गजस्यस्कंधदेशआसनं । एकं । विंदुजालकंविंदुसमूहः प
द्मकंस्यात् । एकं । पद्ममिवरक्तत्वात्पद्मकं । हस्तिनोदेहेहिप्रायशआरक्तबिंदवःसंति ॥ ३९ ॥

गजस्यपार्श्वभागः पक्षभागःस्यात् । एकं । अग्रतोयोभागःसदंतभागःस्यात् । एकं । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेशोगात्रंस्यात् । पश्चाज्जंघादिदेशोवरंस्यात् । "पवर्गादिमध्यमपि । अपरंतूत्तरार्धेस्यात्पश्चाद्भागेचदंतिनामितिविश्वविश्वप्रकाशौ ।" एकैकं ॥ ४० ॥ तोत्रं । वेणुकं । "वेणुकं । तोत्रंतु प्राजनेवेणुकेपिचेतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" द्वे तोदनदंडस्य । बंधनाधारस्तंभेआलानमित्येकं । शृंखलं । अंदुकः । निगडः । त्रीणिशृंखलस्य । शृंखलापुंस्कटीवस्त्रबंधेचनिगडेत्रिष्विति मेदिनी ।"अंदूरित्यप्यन्यत्र । अंदूस्त्रियांस्यान्निगडेप्रभेदेभूषणस्यचेतिमेदिनी ।" अंकुशः । सृणिः । "तालव्या

पार्श्वभागःपक्षभागोदंतभागस्तुयोग्रतः ॥ द्वौपूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौगात्रावरेक्रमात् ॥ ४० ॥ तोत्रंवेणुकमालानंबंधस्तंभेऽथशृंखले ॥ अंदुकोनिगडोऽस्त्रीस्यादंकुशोऽस्त्रीसृणिःस्त्रियां ॥ ४१ ॥ दूष्याकक्ष्यावरत्रास्यात्कल्पनासज्जनासमे ॥ प्रवेण्यास्तरणंवर्णःपरिस्तोमःकुथाद्वयोः ॥ ४२ ॥

दिरपि । शृणिरंकुशवाचीचकाशश्चतृणवाचकइतिशभेदः । द्वे अंकुशस्य । सृणिः स्त्रियां । आरक्षमग्रमवमत्यसृणिंशितामितितुमाघस्यप्रमादः ॥ ४१ ॥ दूष्या । "चूष्येतिमुकुटः ।" कक्ष्या । वरत्रा । त्रयंमध्यबंधनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्षायांमध्यदेशेभवाकक्ष्या । कल्पना । सज्जना । द्वे नायकारोहणार्थंगजसज्जीकरणे । प्रवेणी । आस्तरणं । वर्णः । परिस्तोमः । कुथः । पंच गजपृष्ठवर्तिनआस्तरणस्य । स्त्रियांतुकुथा । "स्त्रीप्रवेणीकुथंत्रिष्वितिबोपालितः ।" प्रवेणीस्त्रियां । "प्रवेणिःस्त्रीकुथावेण्योरितिमेदिनी ॥ ४२ ॥

टी॰ असाम्युद्वाधक्षमंहस्त्यश्वं हस्तीचाश्वश्चतद्वीतमुच्यते। सेनांगत्वात्समाहारः। गजबंधनीगजालानभूःवारीस्यात्। वार्यतेऽनयावारी। एकं। घोटकः। "घोटइत्यपि। घोटसैंधवगंधर्वाहयवाजितुरंगमाइतिरभसः।" वीतिः। "पीतिरित्यपि। पीतिर्नाश्वेस्त्रियांपानइतिमेदिनी। पीतिःपानेतुरंगेचेतित्रि स्वमकाशः। तुरगः। तुरंगः। अश्वः। तुरंगमः॥४३॥ वाजिः। वाहः। अर्वा। गंधर्वः। हयः। सैंधवः। सप्तिः। त्रयोदशघोटकस्य। वीतिरिदंतः। अर्वानकारांतः। अर्वंतो। वाजिनो। येकुलीनाः प्रशस्तजातिभवाअश्वास्तेआजानेयाः। एकं। "आजेनक्षेपेणानेयाःप्रापणीयाआजानेयाः। अश्व

वीतंत्वसारंहस्त्यश्वंवारीतुगजबंधनी॥ घोटकेवीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः॥ ४३॥
वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः॥ आजानेयाःकुलीनास्युर्विनीताःसाधुवाहिनः॥ ४४॥
वनायुजाःपारसीकाःकांबोजावाल्हिकाहयाः॥ ययुरश्वोश्वमेधीयोजवनस्तुजवाधिकः॥ ४५॥

शासतु। शक्तिभिर्भिन्नहृदयास्खलंतश्चपदेपदे आजानंतियतःसंज्ञामाजानेयास्ततःस्मृताइति" येसाधुवाहिनः शोभनंवहंतितेविनीताःस्युः। एकं। ॥४४॥ वनायुदेशेजाताः वनायुजाः। एवंपारसीकाः। विदेशजाताःपारसीकादयोहयभेदाःस्युः। एकेकं। 'वनायुजःपारसीकउक्तइतिरत्नकोशात्'। श्वेताश्वंककार्स्यंवनायुजमपिपारसीकमितिनाममालायाश्ववनायुजपारसीकौपर्यायशब्दावपि। वाल्हीकंबाल्हिकंधीरहिंगुनोर्नाश्वदेशयोरितित्रि कांडशेषाद्दीर्घमध्योपिवाल्हीकइति।" योश्वमेधीयःअश्वमेधायहितोऽश्वःसययुरित्येकं। योजवेनवेगेनाधिक...

५॥

। योरथस्यवोढासर पृष्ठ्य । स्थौरी । द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । "स्थौरबलमस्यास्तीतिस्थौरी । स्थोरीत्यपि " सित शुक्लोऽश्व.कर्कइत्येकं । अश्वा । वडवा । त्रीण्यश्वायाः । "घो ध्यइत्येक । अश्वबालः किशोरः । एकं । " शिशुरूढइतिख्यातस्य ।" उपचारादन्यत्रापिप्रयोगः । वामी । एकं अश्वानामध्यंकश्य । एक । कौ डीइतिख्यातायाः ।" गणेवडवानासमूहेवाडवं । एक ॥ ४६ ॥ अश्वेनएकेनदिनेनगम्यतेयद्वर्त्मतदाश्वीनमिपु ।

पृष्ठ्यःस्थौरीसितःकर्करथ्योवोढारथस्ययः॥ बालःकिशोरोवाम्यश्वावडवावाडवंगणे॥
॥ ४६॥ त्रिष्वाश्वीनंयदश्वेनदिनेनैकेनगम्यते ॥ कश्यंतुमध्यमश्वानांहेषाह्रेषाचनिस्व
नः॥ ४७॥ निगालस्तुगलोद्देशोवृंदेत्वश्वीयमाश्ववत्॥

शामर्हतिकश्यं । अश्वस्यनिस्वनः शब्द हेषाह्रेषाचस्यात् । द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देश गलजत्रुसंधि निगाल स्यात् । एक । "घंटाबंधसमीपस्थोनिगाल कीर्तितोबुधैः । तस्मिन्नेवमणिर्नामरोमजःशुक्लकन्मतइत्यश्वशास्त्रं ।" अश्वीयं । आश्वं । द्वे अश्वानावृंदे । वतानिर्देशोद्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय ॥

टी० असांग्युद्धायक्षमंहस्त्यश्वं हस्तीचाश्वश्चतद्वीतमुच्यते। सेनांगत्वात्समाहारः। गजबंधनीगजालानभूःवारीस्यात्। वार्यतेऽनयावारी। एकं। घोटकः।
"घोटइत्यपि। घोटसैंधवगंधर्वाहयवाजितुरंगमाइतिरभसः।" वीतिः। "पीतिरित्यपि। पीतिर्नाश्वेस्त्रियांपानइतिमेदिनी। पीतिःपानेतुरंगेचेतिवि
श्वप्रकाशः। तुरगः। तुरंगः। अश्वः। तुरंगमः॥२३॥ वाजिः। वाहः। अर्वा। गंधर्वः। हयः। सैंधवः। सप्तिः। त्रयोदशघोटकस्य। वीतिरिदंतः।
अर्वानकारांतः। अर्वतो। वाजिनो। येकुलीनाः, प्रशस्तजातिभवाअश्वास्तेआजानेयाः। एकं। "आजेनक्षेपेणानेयाःप्रापणीयाआजानेयाः। अश्व

वीतंत्वसारंहस्त्यश्वंवारीतुगजबंधनी॥ घोटकेवीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः॥ ४३॥
वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः॥ आजानेयाःकुलीनास्युर्विनीताःसाधुवाहिनः॥ ४४॥
वनायुजाःपारसीकाःकांबोजावाल्हिकाहयाः॥ ययुरश्वोश्वमेधीयोजवनस्तुजवाधिकः॥ ४५॥

शास्तु। शक्तिभिर्भिन्नहृदयास्खलंतश्चपदेपदे आजानंतियतःसंज्ञामाजानेयास्ततःस्मृताइति" येसाधुवाहिनः शोभनंवहंतितेविनीताःस्युः। एकं।
॥४४॥ वनायुदेशेजाताः वनायुजाः। एवंपारसीकाः। विदेशजाताःपारसीकादयोहयभेदाःस्युः। एकैकं। "वनायुजःपारसीकउक्तइतिरत्नकोशात्"।
श्वेताश्वंकर्करस्यंवनायुजमपिपारसीकमितिनाममालायाश्चवनायुजपारसीकौपर्यायशब्दावपि। वाल्हीकंवाल्हिकधीरहिंगुनोर्नाश्वदेशयोरितित्रि
कांडशेषाद्दीर्घमध्योपिवाल्हीकइति।" योश्वमेधीयःअश्वमेधायहितोऽश्वःसययुरित्येकं। योजवेनवेगेनाधिकःसजवनः। एकं॥ ४५॥

। स्थौरीत्यपि ” सितःशुक्लोऽश्वःकर्कइत्येकं । योरथस्यवोढासर
पृष्ठ्यः । स्थौरी । द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । “स्थोरंबलमस्यास्तीतिस्थौरी । उपचारादन्यथापिप्रयोगः । वामी । अश्वा । वडवा । त्रीण्यश्वायाः । “घो
ध्यइत्येकं । अस्यबालः किशोरः । एकं । “ शिगहूइतिख्यातस्य ।” उपचारादन्यथापिप्रयोगः । वामी । अश्वा । वडवा । त्रीण्यश्वायाः । “घो
टीइतिख्यातायाः ।” गणेवडवानांसमूहेवाडवं । एकं ॥ ४६ ॥ अश्वेनएकेनदिनेनगम्यतेयद्दूरंतदाश्वीनंत्रिषु । एकं अश्वानांमध्यंकश्यं । एकं । क

पृष्ठ्यःस्थौरीसितःकर्कोरथ्योवोढारथस्ययः॥ बालःकिशोरोवाम्यश्वावडवावाडवंगणे॥
॥ ४६ ॥ त्रिष्वाश्वीनंयदश्वेनदिनेनैकेनगम्यते ॥ कश्यंतुमध्यमश्वानांहेषाह्रेषाचनिस्व
नः॥ ४७॥ निगालस्तुगलोद्देशोवृंदेत्वश्वीयमाश्ववत्॥

शामइतिकश्यं । अश्वस्यनिस्वनः शब्दःहेषाह्रेषाचस्यात् । द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजत्रुसंधिःनिगालःस्यात् । एकं । “घंटाबंधसमीपस्थोनिगा
लःकीर्तितोबुधैः । तस्मिन्नेवमणिर्नामरोमजःशुक्लकन्मतद्व्यश्वशास्त्रे ।” अश्वीयं । आश्वं । द्वे अश्वानांवृंदे । वतानिर्देशोद्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय ॥

टी॰ अमूः आस्कंदिताद्याः अश्वानांपंचगतयः धाराख्याः । एकं । यत्रवेगातीश्वोनशृणोतिनपश्यति । तादृशीगतिरास्कंदितं । "भरपल्ला॰ भरयांवचालइति प्रसिद्धं । केवलगत्यर्थंगृहीतेचवडचालइतिप्रसिद्ध आस्कंदितमित्यपिमतं " चातुर्येणयुक्तासरलागतिर्धौरितकं । "धोरितकमितिहेमचंद्रः । तुरकी गामचालइतिप्रसिद्धं " मध्यमवेगेनचक्रवद्भ्रमणंरेचितं । "दुडकीचालइतिप्रसिद्धं ।" अग्रकायंसमुच्चस्यकुत्सितस्थलादोकुंचितास्यंविचलनंवल्गि तं । "वाजीचालइतिप्रसिद्धं ।" पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणंप्लुतं । "चौकचालइतिप्रसिद्धं ॥ ४८ ॥ अश्वस्यघोणानासिकाप्रोथमित्येकं । "पुंसि

आस्कंदितंधौरितकंरेचितंवल्गितंप्लुतं॥४८॥ गतयोमूःपंचधाराघोणातुप्रोथमस्त्रियां॥ कविकातुखलीनोऽस्त्रीश फंक्लीबेखुरःपुमान्॥४९॥पुच्छोऽस्त्रीलूमलांगूलेवालहस्तश्चवालधिः॥त्रिपूपावृत्तलुठितौपरावृत्तेमुहुर्भुवि॥५०॥

क्लीबेच ।" कविका । खलीनः । "खलिनमित्यपि ।" द्वे लोहादिनिर्मितस्यमुखमध्येनिहितस्य । कडियाली । "लगाम ।" इतिख्यातस्य । "कवील्य प्यन्यत्र । क्लीबेखलीनं ।" कवतेदंतेनशब्दायतेकविका । शफं । खुरः । 'क्षुरइतिभरतमालायां ।" द्वे "सुंभइतिख्यातस्य" । खुरतिविलिखतिक्ष्मांखु रः ॥ ४९ ॥ पुच्छः । लूमं । लांगूलं । "लांगुलमित्यपि" । त्रीणि "दांडीइतिख्यातस्य । पुच्छः अस्त्रीपुंनपुंसकं" । लूममदंतं । वालहस्तः । वाल धिः । द्वेकेरासमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य । वालधिःपुमान् । उपावृत्तः । लुठितः । द्वेश्रमशांत्यर्थंमुहुर्भुविपार्श्वाभ्यांपरावृत्तस्याश्वस्य ॥ ५० ॥

युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शतांगः । स्यंदनः ॥ रथः । इति त्रयं । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्यरथः स्यात् । एकं क्रीडारथस्य । यया पुष्यनक्षत्रं सुखकरं तद्वद्रथोपीति पुष्यरथः । अंतस्थमध्यः । "पकारमध्यपाठोपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ॥" ॥ ५१ ॥ कर्णीरथः । प्रवहणं । डयनं । "। डयनमित्यपि । डयगतौ" । त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरि वस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य । "वुरख्याचीगाडीइतिप्रसिद्धस्य" । यद्धक्ष्यं । कर्णीरथस्यां रघुनाथपत्नीं ॥ अनः । शकटः । द्वे । "गाडाइतिख्यातस्य । शकट पुंसि क्लीबे च । शक्नोति

यानेचक्रिणियुद्धार्थेशतांगःस्यंदनोरथः ॥ असौपुष्यरथश्चक्रयानंनसमराययत् ॥ ५१ ॥
कर्णीरथःप्रवहणंडयनंतुसमंत्रयं ॥ क्लीबेऽनःशाकटोऽस्त्रीस्याद्गंत्रीकंबलवाह्यकं ॥ ५२ ॥
शिबिकायाप्ययानंस्याद्दोलाप्रेंखादिकास्त्रियां ॥ उभौतुद्वैपवैयाघ्रौद्वीपिचर्मावृतेरथे ॥ ५३ ॥

भारं वोढुं शकटः" । अनः सांतं । कंबलिभिर्बलीवर्दैर्वाह्यं संवोढव्यं यच्छकटं सा गंत्री । "गांत्रीति मुकुटः" । एकं । "गाडीइतिख्यातस्य" स्त्रियां ॥ ५२ ॥ शिबिका । याप्ययानं । द्वे पुरुषवाह्यस्य यानविशेषस्य । "पालखीइतिख्यातस्य" । दोला । "डोली दोली" । प्रेंखा । द्वे दोलायां: हिंदोळाइतिख्यातायाः । "झोलीइतिख्यातायावा" । आदिशब्दात् शयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावृते रथे द्वैपः । वैयाघ्रः इति द्वयं ॥ ५३ ॥

दी॰ पांडुकंबलेनप्रावृतोरथः पांडुकंबलीत्येकं । कंबलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृतेरथे । कांबलः । वास्त्रः । दौकूलः । "चार्मः । क्षौमः" । इत्यादयः । एकैकं ॥५४॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यलिंगत्वात् । यद्वैपीरथ्या । द्वैपोरथः । रथ्या । रथकट्या । द्वयंरथसमूहे । धूः । यानमुखं । द्वे रथादेरग्रभागस्य । 'धूरइतिख्यातस्य' । धूः स्त्री । धुरो । रथांगं । अपस्कर । द्वेरथावयवमात्रस्य ॥५५॥ चक्रं । रथांगं । द्वेचक्रस्य "चाकइतिख्यातस्य" । नेमिः ।

पांडुकंबलसंवीतःस्यंदनःपांडुकंबली ॥ रथेकांबलवास्त्राद्याःकंबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
त्रिषुद्वैपादयोरथ्यारथकट्यारथव्रजे ॥ धूःस्त्रीक्लीबेयानमुखंस्याद्रथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥
चक्रंरथांगंतस्यांतेनेमिःस्त्रीस्यात्प्रधिःपुमान् ॥ पिंडिकानाभिरक्षाग्रकीलकेतुद्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

"नेमीत्यपि" । प्रधि । द्वेतस्यचक्रस्यांतेभूस्पर्शिभागे । पिंडिका । "पिंडीत्यपि" नाभिः । "नाभीत्यपि" । द्वेचक्रकाष्ठाधारभूतस्यमंडलाकारस्यचक्रमध्यस्य । नभ्यतेहिंस्यतेऽक्षोऽनयानाभिः स्त्री । अक्षस्यनाभिक्षेपस्यकाष्ठस्याग्रेचक्रधारणार्थंयत्कीलकमारोप्यतेतत्रअणिरित्येकं स्त्रीपुंसयोः । "आणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसुद्वयोरितिमेदिनी" ॥ ५६ ॥

नापुमान् । "व्रियतेरथोऽनेनवरूथः" । कूबरः । युगंधरः । रथगुप्तिः । वरूथः । द्वेशस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थरथस्यलोहादिमयंयदावरणंक्रियतेतस्य । नापुमान् । "व्रियतेरथोऽनेनवरूथः" । कूबरः । युगंधरः । रथावःस्थं द्वे यत्ररथस्याश्वाबध्यंतेतस्यकाष्ठस्य । "दांडीइतिख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापिच । युगंवोढुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः" । रथावःस्थं द्वे यत्ररथस्याश्वाबध्यंतेतस्यकाष्ठस्य । "दांडीइतिख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापिच । युगवोढुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः" । रथावःस्थं एकं रथस्याधस्थलभागदारुणः" युगेनअंतियुगाद्रथाश्वादिः कातं अनुकर्षः । "अनुकर्षतिनांतोप्ययं । अनुकर्षोनाक्षतलदार्वितिबोपालितात् ॥ एकं रथस्याधस्थलभागदारुणः" युगेनअंतियुगाद्रथाश्वादिः कातं अनुकर्षः । "अनुकर्षतिनांतोप्ययं । अनुकर्षोनाक्षतलदार्वितिबोपालितात् ॥ एकं रथस्याधस्थलभागदारुणः" युगेनअंतियुगाद्रथाश्वादिः कातं अनुकर्षः । अतोयुगादिति तस्ययुगोयुगाद्युगः प्रासंगइतिस्यात् । नापुमान् । काकाक्षिवत्युगादिति विशेषणंअयमेवयुगशब्द.पुंसिनतुयुग्मादिवाचीतिप्रदर्शनार्थं । अतोयुगादिति

रथगुप्तिर्वरूथोनाकूवरस्तुयुगंधरः॥ अनुकर्षोदार्वधस्थंप्रासंगोनायुगाद्युगः ॥ ५७ ॥
सर्वस्याद्वाहनंयानंयुग्यंपत्रंचधोरणं॥ परंपरावाहनंयत्तद्वैनीतकमस्त्रियां॥ ५८ ॥

पाठे शकटमंधियुगादन्योयुगःवृषादीनांस्कंधेआसज्जमानःसप्रासंगइत्यर्थः । एकं । "जूं जोकड इतिख्यातस्य । युगंद्वितीयंप्रासंगइतिकात्यः ॥ ५७ ॥
सर्वहस्त्यश्वादिवाहनंयानादिशब्दवाच्यं । यानं । युग्यं । पत्रं । धोरणं । चत्वारियत्परंपरावाहनंनरादिवोढृपरंपरयावाह्यतेशिबिकादितद्वैनीतकंस्यात् । विनीतानांशिक्षितानामिदं । "पुंसिवैनीतकः । विनीतकमित्यपि" ॥ ५८ ॥

पांडुकंबलेनआवृतोरथः पांडुकंबलीत्येकं । कंबलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृतेरथे । कांबलः । वास्त्रः । दौकूलः । "चार्मः । क्षौमः" । इत्या द्यः । एकैकं ॥ ५४ ॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यलिंगत्वात् । यद्वैपीरथ्या । द्वैपोरथः । रथ्या । रथकट्या । द्वयंरथसमूहे । धूः । यानमुखं । द्वे रथादेरग्रभा गस्य । 'धुरइतिख्यातस्य' । धू स्त्री । धुरो । रथांगं । अपस्करः । द्वेरथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं । रथांगं । द्वेचक्रस्य "चाकइतिख्यातस्य" । नेमिः ।

पांडुकंबलसंवीतःस्यंदनःपांडुकंबली ॥ रथेकांबलवास्त्राद्याःकंबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
त्रिषुद्वैपादयोरथ्यारथकट्यारथव्रजे ॥ धूःस्त्रीक्लीबेयानमुखंस्याद्रथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥
चक्रंरथांगंतस्यांतेनेमिःस्त्रीस्यात्प्रधिःपुमान् ॥ पिंडिकानाभिरक्षाग्रकीलकेतुद्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

"नेमीत्यपि" । प्रधिः । द्वेतस्यचक्रस्यांतभूस्पर्शिभागे । पिंडिका । "पिंडीत्यपि" नाभिः । "नाभीत्यपि" । द्वेचक्रकाष्ठाधारभूतस्यमंडलाकारस्यच क्रमध्यस्य । नभ्यतेहिंस्यतेऽक्षोऽनयानाभिःस्त्री । अक्षस्यनाभिक्षेपस्यकाष्ठस्यापेचक्रधारणार्थंयत्कीलकमारोप्यतेतत्रअणिरित्येकं स्त्रीपुंसयोः । "आणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसुद्वयोरितिमेदिनी' ॥ ५६ ॥

येसहस्रेणबलिनःसैन्यवंतःतेसाहस्राःसहस्रिणश्वस्युः । द्वे । बलंसैन्यंतदस्तियेषांते । सहस्रंयोद्धारःसंत्येषांनायकानांते । परिधिस्थः । परिचरः । द्वे से नानियंतुर्यः समंताच्चरतितस्यदंडनायकस्य । "तलावेदारइतिख्यातस्य ।" परिधौसेनांतेतिष्ठतिपरिधिस्थः । सेनानीः । वाहिनीपतिः । द्वे सेनापतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः । वारबाणः । "बाणवारइत्यपि ।" द्वे सन्नाहस्यचोलकादेः । "क्लीबेतुवारबाणं ।" सकंचुकाः पुरुषामध्येमध्यभागेदार्व्यां

बलिनोयेसहस्रेणसाहस्रास्तेसहस्रिणः ॥ परिधिस्थःपरिचरःसेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
कंचुकोवारबाणोऽस्त्रीयत्तुमध्येसकंचुकाः ॥ बध्नंतितत्सारसनमधिकांगोऽथशीर्षकं ॥ ६३ ॥
शीर्षण्यंचशिरस्त्रेऽथतनुत्रंवर्मदंशनं ॥ उरच्छदःकंकटकोर्जगरःकवचोऽस्त्रियां ॥ ६४ ॥

यंकंचुकोपरियद्बध्नंतितत्सारसनं । अधिकांगः । द्वे " पंचागीइतिख्यातस्य । क्वचित्सारसनाधिपांगइतिपाठः । तच्चसारसनंज्ञेयमधिपांगंनिबंधनमि तिदुर्गः । अधिपांगंसारसनमितिकात्यश्च " शीर्षकं ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं । शिरस्त्रं । त्रीणिटोपइतिख्यातस्य । "शीर्षंकंमुखमस्माच्छीर्षकं ।" तनुत्रं वर्म । दंशनं । उरच्छदः । कंकटकः । जगरः 'जागरइत्यपि" कवचः । सप्तकं कवचस्य । 'क्लीबेतुकवचं " ॥ ६४ ॥

टी॰ आधोरणाः । हस्तिपकाः । हस्त्यारोहाः । निषादिनः । चत्वारिहस्तिपकेषुमाहातइतिख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थेइत्येके । तदाआद्येमहामात्रस्य परेगजारोहस्य । नियंता । प्राजिता । यंता । सूतः । क्षत्ता । सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्ठः । दक्षिणस्थः । एताअष्टौसंज्ञाआख्यारथकुटुंबिनः सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । "सव्येवामेतिष्ठतिसव्येष्ठः ।" सव्येष्ठेतिकदंतइतिकेचित् । रथिनः । स्यंदनारोहाः । द्वे रथानारुह्ययुध्यतां । अश्वारोहाः । सादि

आधोरणाहस्तिपकाहस्त्यारोहानिषादिनः॥ नियंताप्राजितायंतासूतःक्षत्ताचसारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठदक्षिणस्थौचसंज्ञारथकुटुंबिनः॥ रथिनःस्यंदनारोहाअश्वारोहास्तुसादिनः॥ ६० ॥
भटायोधाश्चयोद्धारःसेनारक्षास्तुसैनिकाः॥ सेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चते॥ ६१ ॥

नः । द्वे अश्ववारः । "स्वार" इतिप्रसिद्धानां ॥ ६० ॥ भटः । योधः । योद्धा । त्रयंयोद्धुः । सेनारक्षाः । सैनिकाः । द्वे सेनारक्षकानांप्रहरिकादीनां । "पाहरेकरी॰ गस्तकरीइत्यादिख्यातानां ।" सेनांरक्षंतिसैनिकाः । येसेनायांसमवेताःसंगतास्तेसैन्याःसैनिकाइतिचस्युः । द्वे ॥ ६१ ॥

कृतहस्तः । सुप्रयोगविशिखः । कृतपुंखः । त्रीणिशरनिक्षेपनिष्णातस्य । "कृतोभ्यस्तोहस्तोयस्यकृतहस्तः ।" लक्ष्याद्वेधात्च्युतः सायकोयस्यसो ऽपराद्धपृषत्क स्यात् । एकं ॥ ६८ ॥ धन्वी । धनुष्मान् । धानुष्कः । निषंगी । अस्त्री । धनुर्धरः । षट्धनुर्धरस्य । धनुष्मंतौ । कांडवान् । कांडीरः । द्वे शरधारिण. । अयंकेवलकांडवत्त्वाद्उपाधिभेदाद्वाधनुर्धरतोभिन्नः । शाक्तीकः । शक्तिहेतिक. । "द्वे शक्त्यायुधधारकस्य ।" शक्ति-प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शक्तियष्टयोगीकक् ॥ ६९ ॥ यष्टिहेतिकोयाष्टीक. । एक । "दांडवालाइतिख्यातस्य ।" परश्वध-परशु. सहेतिर्यस्यसः पारश्वधिकः

कृतहस्तःसुप्रयोगविशिखःकृतपुंखवत् ॥ अपराद्धपृषत्कोसौलक्ष्याद्यश्चुतसायकः ॥ ६८ ॥
धन्वीधनुष्मान्धानुष्कोनिषंग्यस्त्रीधनुर्धरः ॥ स्यात्कांडवांस्तुकांडीरःशाक्तीकःशक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥
याष्टीकपारश्वधिकौयष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥ नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिःस्यात्समौप्रासिककौंतिकौ ॥ ७० ॥

स्यात् । एकं । "फरशीकरी. गडासेकरीइतिख्यातस्य ।" यष्टिश्चयितिहेतिकाबित्यपिपाठ । असिः खड्गःहेतिः शस्त्रमस्यसनैस्त्रिंशिकः । एकं । 'निमचेकरीइतिख्यातस्य ।" प्रासिकः । "एकं प्रासायुधहेतिकस्य । बल्लमकरी विछेकरी, सांगकरीइतिख्यातस्य " कौंतिक. । कुंतहेतिकस्य । 'भालेकरीइतिख्यातस्यैकं ।' कुंतोभल्लः ॥ ७० ॥

टी० आमुक्तः । प्रतिमुक्तः । पिनद्धः । अपिनद्धः । चत्वारि परिहितकंचुकादेः । आमुच्यते बध्यते स्म आमुक्तः । सन्नद्धः । वर्मितः । सज्जः । दंशितः । व्यूढकंकटः । पंच कवचभृतः । सन्नह्यति स्म सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु यथा । आमुक्ता शाटी । आमुक्तः कंचुकः । आमुक्तं वस्त्रं । एवं सन्नद्धा सज्जेत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे कावचिकमित्येकं । पदातिः । "पदातः । पादातिः । पादातः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयमित्य

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥ सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥ शस्त्राजीवे कांडपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

रमाला" पत्तिः । पदगः । पादातिकः । "पादादिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति अवरक्षणादौ ।" पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्गः । पदिकः । सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति तनुवाहनेन स पदातिः । पादस्य पदाज्यातीति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः । पादातमित्येकं । शस्त्राजीवः । कांडपृष्ठः । कांडस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं कांडं शस्त्रं येन । वाहिताग्न्यादिष्विति परनिपातः ।" आयुधीयः । आयुधिकः । चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥

योजेतुंशक्यतेसजय्यः । यथारामेणरावणोजय्यः । रावणंजेतुंरामःशक्नोत्येवेत्यर्थः । एकं । जेयइत्येकंजेतव्यमात्रे । यथाजेयंमनः । नतुजय्यं । जैत्रः । जेता । द्वे जेतुः । ॥७४॥योविद्विषतःशत्रून्प्रतिअलंसामर्थ्येनयोद्धुंसन्मुखंगच्छतिसअभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रीणइतिचस्यात् । त्रीणियऊर्जस्यपराक्रमस्यातिशयेनयुक्तःसऊर्जस्वलः । उर्जस्वीइतिचस्यात् द्वे । "ऊर्जशब्दोऽदंतःसांतश्च । ऊर्जोतिशयान्वितइत्यपिपाठः ।"

जय्योयःशक्यतेजेतुंजेयोजेतव्यमात्रके॥ जैत्रस्तुजेतायोगच्छत्यलंविद्विषतःप्रति॥ ७४॥
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोप्यभ्यमित्रीणइत्यपि॥ ऊर्जस्वलःस्यादूर्जस्वीयऊर्जातिशयान्वितः॥७५॥
स्यादुरस्वानुरसिलोरथिनोरथिकोरथी॥ कामंगाम्यनुकामीनोत्यत्यंतीनस्तथाभृशं॥ ७६॥

॥ ७५ ॥ उरस्वान् । उरसिल. । द्वे "विशालवक्षसः ।" उरस्वंतौ । रथिनः । "रथिरइत्यपि ।" रथिकः । रथी । त्रीणिरथस्वामिनः । रथोस्यास्तीतिरथिनोऽदंतः । यः कामंगामीयथेच्छंगच्छतितच्छीलः सोनुकामीन स्यात् । "कामगामीत्यपि " एक । तथेतिगामिसमुच्चये । योभृशंगामीअत्यंगमनशीलः सोत्यंतीनः । एक ॥ ७६ ॥

चर्मी । फलकपाणिः । द्वे चर्मधारिणः । "ढालाईइतिख्यातस्य ।" फलतिविशीर्यतेफलकश्चर्म पाणौयस्य । पताकी । वैजयंतिकः । द्वे पताकांविभृतः । 'निशाणकरी. जरीपटकेकरीइतिख्यातस्य ।" विजयंत्याचरतिवैजयंतिकः । अनुप्लवः । सहायः । अनुचरः । अभिचरः । चत्वारिअनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः । अग्रेसरः । "अग्रसरोपि " प्रष्ठः। अग्रतःसरः । पुरःसरः । पुरोगमः । पुरोगामी । सप्तपुरोगामिनः॥ प्रतिष्ठतेप्रष्ठः । मंदगामी ।

चर्मीफलकपाणिःस्यात्पताकीवैजयंतिकः॥ अनुप्लवःसहायश्चाऽनुचरोऽभिचरःसमाः॥ ७१ ॥
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरःपुरःसराः ॥ पुरोगमःपुरोगामीमंदगामीतुमंथरः॥ ७२ ॥
जंघालोतिजवस्तुल्यौजंघाकरिकजांघिकौ॥ तरस्वीत्वरितोवेगीप्रजवीजवनोजवः॥ ७३॥

मंथरः । द्वे "शनैर्गामिनः" ॥ ७२ ॥ जंघालः । "जंघिलः । प्रज्ञालप्रज्ञिलौतुल्यौ जंघालजंघिलादयइतिवाचस्पतिः " अतिजवः । "अतिबलइत्यपि ।" द्वयमतिवेगवतः । जंघाकरिकः । जांघिकः । "जंघासाध्यत्वादुपचाराद्वृतिर्जंघा ।" योजंघाबलेनजीवतितन्नद्वयं । तरस्वी । त्वरितः । वेगी । प्रजवी । जवनः । जवः । षट्त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥

एकद्भोयस्यांसाएकेभा । एकोरथोयस्यांसा । त्रयोऽश्वायस्यासा । पच पदातयोयत्रसा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टासेनापत्ति स्यात् । यदुक्तं । एकोम्योगजश्चैकोनरा पचपदातयः । त्रय श्चतुरगास्तज्ज्ञे.पत्तिरित्यभिधीयतइति । एकं । पत्यगैःपत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरक्रमात्सेनामुखाद्यआख्या.स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । त्रिसृभि पत्तिभिःसेनामुखं । त्रिभि सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेणगणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनीतिसृभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेणचमूः । एतत्त्रयेणाऽनीकिनी । तत्त्रयेणदशानीकिनी । तत्त्रयेणअक्षौहिणी । तथाच । अक्षौहिण्यामित्यधिकेःसप्तत्या

एकेभैकरथात्र्यश्वापत्तिःपंचपदातिका॥ पत्यगैस्त्रिगुणैःसर्वैःक्रमादाख्यायथोत्तरं॥ ८० ॥
सेनामुखंगुल्मगणौवाहिनीपृतनाचमूः॥ अनीकिनीदशानीकिन्यक्षौहिण्यथसंपदि॥ ८१ ॥

ऽष्टभि शतैः । संयुक्तानिसहस्राणिगजानामेकविंशति ॥ २१८७० ॥ एवमेवरथानातुसंख्यानंकीर्तितंबुधैः ॥ २१८७० ॥ पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानिदशैवतु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विनारथतुरंगमैः ॥ ६५६१० ॥ नृणांशतसहस्राणिसहस्राणितथानव । शतानित्रीणिचान्यानिपंचाशच्च पदातयः ॥ १०९३५० ॥ इत्यैकैकं । सपत् ॥ ८१ ॥

टी०

शूरः। वीरः। विक्रांतः। त्रीणिशूरस्य। जेता। जिष्णुः। जित्वरः। त्रीणिजयनशीलस्य। रणेसंयुगेसाधुः सांयुगीनः। एकं। "युद्धकुशलस्य।" शस्त्रा जीवेकांडपृष्ठेतियथागुक्तंनदादयः। "सांयुगीनांताः।" त्रिपु। वाच्यलिंगत्वात् ॥७७॥ ध्वजिनी। वाहिनी। सेना। पृतना। अनीकिनी। चमूः। वरू थिनी। वलं। सैन्यं। चक्रं। अनीक। एकादशसेनायाः। "पुंसिअनीकः" ॥७८॥ वलस्यसैन्यस्यविन्यासोयुद्धार्थैरचनाविशेषेणस्थापनंव्यूहइत्ले कं। "विहूतिख्यातस्य" युधिदंडादयोभेदाः विशेषाः व्यूहस्येतिशेषः। सैन्यस्यदंडवत्तिर्यगवस्थानंदंडः। आदिनाभोगमंडलादयः। यदाहकामंद

शूरोवीरश्चविक्रांतोजेताजिष्णुश्चजित्वरः॥ सांयुगीनोरणेसाधुःशस्त्राजीवादयस्त्रिपु॥ ७७॥ ध्वजिनीवाहिनीसे नापृतनानीकिनीचमूः॥ वरूथिनीवलंसैन्यंचक्रंचानीकमस्त्रियां ॥ ७८ ॥ व्यूहस्तुवलविन्यासोभेदादंडादयोयु धि॥ प्रत्यासारोव्यूहपार्ष्णिःसैन्यपृष्ठेप्रतिग्रहः॥ ७९॥

कः। तिर्यग्वृत्तिस्तुदंडःस्याद्भोगोन्वावृत्तिरेवच। मंडलःसर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतइति। "तत्रअन्योन्यागताऽवृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवदवस्थानंमडलः। गजादीनांविजातीयैरमिश्रितानांस्थानमसंहतः। एतेपांचशकटम स्करपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयोभेदाः प्रत्येकंसंति।" प्रत्यासारः। व्यूहपार्ष्णिः। द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य। प्रत्यासारयतिभग्नान्प्रत्यासारः। "प्रत्यासारइ त्यपि।" सैन्यपृष्ठः। प्रतिग्रहः। "परिग्रहः। पतद्ग्रहइत्यपि।" द्वे सेनायाःपश्चाद्भागस्य। प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यतेसैन्यमनेनप्रतिग्रहः॥ ७९॥

द्रुघणः । "द्रुघनइत्यपि" । मुद्गरः । घनः । त्रयंमुद्गरस्य । "मुद्गलइतिख्यातस्य" । ईली "इली । ईलिः" । करवालिका । "करपालिकेत्यपि" द्वेह्रस्व खड्गेलतेरेकधारस्यशस्त्रस्य । 'खांडाइतिख्यातस्य । गुप्तीइतिकेचित्" । भिंदिपालः । सृगः । द्वेअश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्ययंत्रविशेषस्य । गोफीणइतिख्यातस्य । भिंदिद्वादशतालंतुदशकुतोभिधीयतइति । तदवच्छिन्नःकालोपिभिंदिः तंपालयतीतिभिंदिपालः" । परिघः । परिघातिनः ।

द्रुघणोमुद्गरघनौस्यादीलीकरवालिका॥ भिंदिपालःसृगस्तुल्यौपरिघःपरिघातिनः ॥ ९१ ॥
द्वयोःकुठारःस्वधितिःपरशुश्चपरश्वधः॥ स्याच्छस्त्रीचासिपुत्रीचछुरिकाचासिधेनुका॥९२॥

द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥९१ ॥ कुठारः । स्वधितिः । परशुः । परश्वधः । "परश्वंदधाति । परश्वधइत्यपि" । चत्वारिकुठारस्य । "कुऱ्हाड इतिख्यातस्य"तत्रकुठारःस्त्रीपुंसयोः । "तत्रस्त्रियांकुठारी । कुठारकःपर्शुरथच्छुरिकाकोशशायिकेतिरभसः" । स्वधितिःपुंसि । शस्त्री । असिपुत्री । छुरिका । असिधेनुका । चत्वारिछुरिकायाः । "सुरीइतिख्यातायाः"॥ ९२ ॥

टी० प्रहितेक्षितेबाणे निरस्तइत्येकं । विपाक्तः । दिग्धः । लिप्तकः । त्रीणि विपाक्ते बाणे । तूणः । उपासंगः । तूणीरः । निषंगः । इषुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी । पक्षमिषुधे । इषवो धीयते यस्यां भस्त्रायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणीस्त्री । "तूणेषुधी उपासंग इति रत्नकोशे । खड्गः । निस्त्रिंशः । चंद्रहासः । असिः । रिष्टिः । "ऋष्टिरित्यपि । ऋष्टिः खड्गस्तरवारीति त्रिकांडशेषः ।" कौक्षेयकः । मंडलाग्रः । करवालः । "करपाल इत्यपि" । कृपाणः । नव खड्गस्य । 'तरवार इति

निरस्तः प्रहिते बाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः ॥ कौक्षेयको मंडलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबंधनं ॥ फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

ख्यातस्य । खंडयति परं खड्ग " ॥ ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं । 'थरू, मूठ इति ख्यातस्य "तकारादिकं पुंसि । आदिना "कटार. खजीर इत्यादि नामक" छुरिकादिग्रहः । तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवध्रिकया निबंधनं मेखला स्यात् । "एकं । डाली इति ख्यातस्य " । यया प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः । फलं । चर्म । त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मण. । क्लीबे फलक" । अस्य फलकस्य यो मुष्टिग्रहणस्थानं स संग्राहः । एकं । "मूठ इति ख्यातस्य" ॥ ९० ॥

अरौशत्रुसमीपेयत्सेनयासहाभिगमनंतदभिषेणनंस्यात् । एकं । यात्रा । व्रज्या । अभिनिर्याणं । प्रस्थानं । गमन । गमः । षट्कंप्रयाणस्य ॥ ९५॥ आसारः । प्रसरण । "प्रसरणीत्यपिपाठः । प्रसरणिरित्यपि" द्वे सैन्यस्यसर्वतोव्याप्तेः । प्रचक्रं । चलित । द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । प्रचक्रचलितंत्रिष्वि त्यमरमाला । रणेअहितान्प्रतिभयरहितस्यशूरस्ययद्गमनंसोभिक्रमइत्येक । "अतिक्रमइत्यपि" ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः । बोधकराः । द्वे येनृपान्स्तुति पाठेनप्रातर्बोधयतितेषु । "विविधेनतालेनशब्देनचरतितेवैतालिकाः ।" चाक्रिकाः । घाटिकाः । द्वे बंदिविशेषेषु । घटाघातेनयेशंसंतितेघांटिकाः ।

यत्सेनयाभिगमनमरौतदभिषेणनं॥ यात्राव्रज्याऽभिनिर्याणंप्रस्थानंगमनंगमः॥ ९५॥
स्यादासारःप्रसरणंप्रचक्रंचलितार्थकं॥ अहितान्प्रत्यभीतस्यरणेयानमभिक्रमः॥ ९६॥
वैतालिकाबोधकराश्चाक्रिकाघांटिकाऽर्थकाः॥ स्युर्मागधास्तुमगधाबंदिनस्तुतिपाठकाः॥ ९७॥

यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशिल्पास्तुघांटिकाइति । "चक्रिकाघटिकार्थकाइतिकचित्पाठ । तत्रचक्रमस्तिवाद्यत्वेनयस्य । ठन् । घटीकार्यंति । केशब्दे । द्वे घटिकावादकस्य ।" मागधाः । मगधाः । "मधुकाइतिमुकुटः । मधुमधुरंकायतिइतिविग्रहः ।" द्वे राजाग्रतोवंशक्रमस्यस्तावकानां । यदाहुः । मागधाःसूतवंशजाइति । बंदिनः स्तुतिपाठकाः । द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु । "भाटइतिख्यातेषु । वंदतेस्तुवतेतच्छीलावंदिनः । "यदुक्तं । वंदिनस्त्वमलप्रज्ञा प्रस्तावसदृशोक्तयइति ।" चत्वारएकार्थाइत्येके ॥ ९७ ॥

शल्यं । शंकुः । द्वे बाणाग्रस्यआयुधविशेषस्य । "फलइतिख्यातस्य । शलतिशल्यं । शलगतौ"। यच्छाश्वतः । संख्याकीलकयोःशंकुःशंकुःप्रहरणांतरइति । नापुमान् । सर्वला । "शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलाटुरितिशभेदात् ।" तोमरः । "द्वे गुरगूजइतिप्रसिद्धस्यमंथदंडाकारशस्त्रभेदस्य । तोर्गेनाम्रियतेऽनेनतोमरः शल्यादिचतुष्कमपितोमरस्येत्येके । तत्रसर्वलास्त्री । प्रासः । कुंतः । "द्वे भालाइतिख्यातस्य ।" कोणः । पालिः । "पाली " अश्रिः । "अश्रीः ।" कोटिः । "कोटी ।" चत्वारिखड्गादिप्रांतभागस्य । "टोंकइतिख्यातस्य । तत्रपाल्यादयः स्त्रियाः" ॥ ९२ ॥ सर्वाभिसारः । स

वापुंसिशल्यंशंकुर्नासर्वलातोमरोऽस्त्रियां॥ प्रासस्तुकुंतःकोणस्तुस्त्रियःपाल्यश्रिकोटयः॥९३॥
सर्वाभिसारःसर्वौघःसर्वसन्नहनार्थकः॥ लोहाभिसारोऽस्त्रभृतांराज्ञांनीराजनाविधिः॥ ९४॥

र्वौघः । सर्वसन्नहनं । त्रीणिचतुरंगसैन्यसन्नहनस्य" । जमावइतिख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थोयस्य" । सर्वेषामभिसरणंसर्वाभिसारः । अस्त्रभृतांराज्ञामहानवम्यांदशम्यांवानीराजनासमयेशस्त्रादिसमर्पणलक्षणःयोविधिःसलोहाभिसारइत्युच्यते । एकं । लोहंशस्त्रंअभिसार्यतेप्रस्थाप्यतेऽत्रलोहाभिसारः । "लोहाभिहारोपि । लोहस्यशस्त्रस्यऽभितोहरणं । लोहाभिहारइत्युक्तोविधिर्नीराजनोत्तरइत्यमरमाला । नीराजनोविधिरितिपाठेनिःशेषेणराजनमत्रेतिबहुव्रीहिर्बोध्यः" ॥ ९४ ॥

दर्पादात्मविषयेयासंभावनासामर्थ्याविष्करणंसाआहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुषइत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भावआहोपुरुषिका । एकं । यःपरस्पर महंशक्तोहंशक्तइत्यहंकारःसाअहमहमिकास्यात् । एकंषडक्षरं ॥ १०१ ॥ द्रविणं । तरः । सहः । बलं । शौर्यं । स्थाम । शुष्मं । शक्तिः । पराक्रमः । प्राणः । दशपराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदंतं । "सहइत्यदंतोपि । सहास्त्रियांबलेनस्त्रीतिरभसः । सहोबलेनस्त्रियांस्यादि

आहोपुरुषिकादर्पाद्यास्यात्संभावनात्मनि ॥ अहमहमिकातुसास्यात्परस्परंयोभवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
द्रविणंतरःसहोबलशौर्याणिस्थामशुष्मंच ॥ शक्तिःपराक्रमःप्राणोविक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥
वीरपानंतुयत्पानंवृत्तेभाविनिवारणे ॥ युद्धमायोधनंजन्यंप्रधनंप्रविदारणं ॥ १०३ ॥ मृधमास्कंदनंसं
ख्यंसमीकंसांपरायिकं ॥ अस्त्रियांसमरानीकरणाःकलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

तिमेदिनीच" । विक्रमः । अतिशक्तिता । द्वेअतिपराक्रमस्य ॥१०२॥ रणेवृत्तेसतितच्छ्रमशांत्यर्थअथवाभाविनिभविष्यतिरणेतदुत्साहवृद्ध्यर्थंयद्वीराणांमद्यपानंतद्वीरपानंस्यात् । "वीरपाणमित्यपि । वाभावकरणयोरितिणत्वं" । युद्धं । आयोधनं । जन्यं । प्रधनं । प्रविदारणं ॥ १०३ ॥ मृधं । आस्कंदनं । संख्यं । समीकं । सांपरायिकं । "संपरायिकं । कन्"। समरः । अनीकः । रणः । कलहः । विग्रहः ॥ १०४ ॥

समयाच्छपथाद्येसंग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्तेसंशप्तकाःस्युरेकं । रेणुः । धूलिः । "धूली" । पांसुः । "पांशुः ।" रजः । चत्वारिधूल्याः । "धूळइतिख्यातायाः । रेणुःस्त्रीपुंसयोः ।" पांसुः पुंसि । रजःक्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं । क्षोदः । द्वे पिष्टस्यरजसः । "पडपिरजसइत्येके । चूर्णःपुल्लिंगोपि । चूर्णौधूलीसारभेदेचूर्णानिवासयुक्तिष्विति मेदिनी । चूर्णानिवासयोगाःस्युश्चूर्णोधूलिःसशर्करइतिशाश्वतश्च ।" समुत्पिंजः । पिंजलः । द्वे अत्यंतमा

संशप्तकास्तुसमयात्संग्रामादनिवर्तिनः॥ रेणुर्द्वयोःस्त्रियांधूलिःपांसुर्नानद्वयोरजः॥ ९८॥
चूर्णेक्षोदःसमुत्पिंजपिंजलौभृशमाकुले॥ पताकावैजयंतीस्यात्केतनंध्वजमस्त्रियां॥ ९९॥
सावीराशंसनंयुद्धभूमिर्यातिभयप्रदा॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियां॥ १००॥

कुलेसैन्यादौ । पताका । वैजयंती । केतनं । ध्वजं । चत्वारिपताकायाः । केतनादिद्वयंपताकादंडस्येत्येके । "पुंसिध्वजः" ॥ ९९ ॥ यायुद्धभूमिः खंडितैर्गजादिभिरतिभयदासावीराशंसनंस्यात् । "एकं । वीराआशंस्यतेऽत्रवीराशंसनं । आङःशसिइच्छायां ।" अहंपूर्वमहंपूर्वं अहमग्रेभवामीत्यापहपुरःसरं पूर्वंयुद्धं अहंपूर्विकास्यात् । एकं । स्त्रियां ॥ १०० ॥

अजन्यं। उत्पातः। उपसर्गः। त्रयमुत्पातस्य। "शुभाशुभसूचकस्य। नजनेसाधुअजन्य"। मूर्च्छा। कश्मलं। मोहः। त्रीणिमूर्च्छायाः। अवमर्दः। पीडनं। द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्ययत्परचक्रेणपीडनंतत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं। अभ्यासादनं। द्वे छलदाक्रमणस्य। धाडइतिख्यातस्य। विजयः। जयः। द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेनलब्धस्योत्कर्षस्य। वैरशुद्धिः। प्रतीकार. वैरनिर्यातनं। त्रीणिवैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः। उ

अजन्यंक्लीबमुत्पातउपसर्गःसमंत्रयं॥ मूर्च्छातुकश्मलंमोहोऽप्यवमर्दस्तुपीडनं॥ १०९॥
अभ्यवस्कंदनंत्वभ्यासादनंविजयोजयः॥ वैरशुद्धःप्रतीकारोवैरनिर्यातनंचसा॥ ११०॥
प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावाविद्रवोद्रवः॥ अपक्रमोपयानंचरणेभंगःपराजयः॥ १११॥
पराजितपराभूतौत्रिषुनष्टतिरोहितौ॥ प्रमापणंनिर्वर्हणंनिकारणंविशारणं॥ ११२॥

द्रावः। संद्रावः। संदाव। विद्रवः। द्रवः। अपक्रमः। अपयानं। अष्टौपलायनस्य। यः रणेभगःसपराजयइत्येकं ॥ १११ ॥ पराजितः। पराभूतः। द्वे निर्जितस्य। नष्टः। तिरोहितः। द्वे निलीनस्य। त्रिष्विनिकाकाक्षिवदुभयत्रयुज्यते। प्रमापणादिवधांतानिन्निशन्नामानिवधस्य। "तानि। प्रमापणं। प्रमापनंवा। निबर्हण। निर्बर्हणंवा। निकारणं। विशारण। निशारणंवा ॥ ११२॥

टी॰ संप्रहारः । अभिसंपातः । कलिः । संस्फोटः "संस्फेटः" संयुगः । अभ्यामर्दः । "अभिमर्दइत्यपि" । अभिमर्दस्तुपुंसिस्यादवमर्देसंपरायेचेतिमेदिनी । " समाघातः । संग्रामः । अभ्यागमः । आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः । संयत् । समितिः । आजिः । समित् । युत् । एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यंद्यनुस्वारं । समरादित्रयंअस्त्रियां । संयतौ । यमितोयुधौ । नियुद्धं । बाहुयुद्धं । द्वेबाहुयुद्धस्य । तुमुलंइत्येकंरणस्यसंकुलेपरस्परसंबाधेवर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा । सिंहनादः । द्वे

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
समुदायःस्त्रियःसंयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥ नियुद्धंबाहुयुद्धेथतुमुलंरणसंकुले ॥ १०६ ॥
क्ष्वेडातुसिंहनादःस्यात्करिणांघटनाघटा ॥ क्रंदनंयोधसंरावोबृंहितंकरिगर्जितं ॥ १०७ ॥
विस्फारोधनुषःस्वानःपटहाडंबरौसमौ ॥ प्रसभंतुबलात्कारोहठोऽथस्खलितंछलं ॥ १०८ ॥

वीराणांसिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडादावंता । करिणांघटनायुद्धेसंघट्टनंघटास्यात् ॥ योधानांसंरावःआक्रोशपूर्वकःशब्दःक्रंदनंस्यात् । एकं । करिणांगर्जितंबृंहितंस्यात् । एकं ॥ १०७ ॥ धनुषःशब्दोविस्फारः । एकं । पटहः । आडंबरः । द्वेसंग्रामध्वनेः । प्रसभं । बलात्कारः । हठः । त्रीणिबलात्कारस्य । "प्रगतासभाविचारोऽस्मात्प्रसभं । बलात्करणंबलात्कारः" । स्खलितं । छलं । द्वेयुद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥

उपचारान्नर्तनरहितेपिद्वयो

अपमूर्धमस्तकहीननर्तकक्रियायुक्तंयत्कलेवरं। "धड इतिख्यातं 'सकबधःस्यात् । एकं । युद्धेसहस्रपूरणःकबंधोनृत्यते । उपचारान्नर्तनरहितेपिद्वयो । द्वे निर्जीवशरीरस्य । ग । श्मशान । पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः । "मसणवटीइतिख्यातायाः ।" शव· शेतेऽस्मिन् श्मशान । "द्वितालव्यं ।" कुणपः। शवं । अटकावइतिख्यातस्य ।" बंधनगेहेका "पुंसितुशव·" ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः । उपग्रह· । बंदी । "बंदिरित्यपि" त्रीणि "चोरादेगकर्षणस्य । बंदी । प्राणोनामवायुरित्येके । तत्तुवायुमात्रवि रेत्येक । स्त्रिया । असवः । प्राणा । द्वे प्राणाना । भूम्निबहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणाअपिनित्यपुंसिभूम्निच

कबंधोस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरं॥ श्मशानंस्यात्पितृवनंकुणपःशवमस्त्रियां॥११८॥ प्रग्रहोपग्रहौबंद्यांकारा स्याद्बंधनालये॥ पुंसिभूम्न्यसवःप्राणाश्चैवंजीवोऽसुधारणं॥११९॥ आयुर्जीवितकालोनाजीवातुर्जीवनौषधं॥ इतिक्षत्रियवर्गः॥ ॥ऊरव्याऊरुजाअर्यावैश्याभूमिस्पृशोविशः॥ आजीवोजीविकावार्तावृत्तिर्वर्तनजीवने॥१॥

वक्षया । जीवः । असुधारण । द्वे प्राणधारणस्य ॥११९॥ जीवितावच्छिन्नःकालआयु स्यात् । एकं । उसंनक्लीबे । जीवितस्यौषधरक्षणोपायोजी वातु स्यात् । नापुमान् । एकं ॥ ॥ इतिक्षत्रियवर्ग ॥ ॥ ऊरव्य· । ऊरुज· । अर्य· । वैश्य । भूमिस्पृक् । विट् । षट्वैश्यस्य । आजीवः । जीविका । वार्ता । वृत्ति । वर्तनं । जीवन । षटजीविकामात्रस्य ॥ १ ॥

टी॰ प्रवासनं । परासनं । निपूदनं । निसूदनमितिवा । निर्हिंसनं । निर्वासनं । संज्ञपनं । निर्पंथनं । निर्गंथनंवा । अपासनं ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं । निह
ननं । क्षणनं । परिवर्जनं । निर्वापणं । विशसनं । मारणं । प्रतिघातनं" ॥ ११४ ॥ उद्वासनं । प्रमथनं । क्रथनं । उज्जासनं । आलंभः । पिंजः ।
विशरः । घातः । उन्माथः । "उन्मथोवा" । वधः । इति ॥११५॥ पंचता । "पंचत्वं" । कालधर्मः । दिष्टांतः । प्रलयः । अत्ययः । अंतः । नाशः । मृ

प्रवासनंपरासननिपूदननिर्हिंसनं ॥ निर्वासनंसंज्ञपनंनिर्ग्रंथनमपासनं ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणंनिहननंक्षणनंपरिवर्जनं ॥ निर्वापणंविशसनंमारणंप्रतिघातनं ॥ ११४॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानिच ॥ आलंभपिंजविशरघातोन्माथवधाअपि ॥११५॥
स्यात्पंचताकालधर्मोदिष्टांतःप्रलयोऽत्ययः ॥ अंतोनाशोद्वयोर्मृत्युर्मरणंनिधनोऽस्त्रियां ॥ ११६॥
परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥ मृतप्रमीतौत्रिष्वेतेचिताचित्याचितिःस्त्रियां ॥ ११७॥

त्युः । मरणं । निधनः । दशमरणस्य । तत्रमृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियां ॥ ११६ ॥ परासुः । प्राप्तपंचत्वः । परेतः । प्रेतः । संस्थितः । मृतः । प्रमीतः
सप्तमृतस्य । एतेवाच्यलिंगाः । चिता । चित्या । चितिः । त्रयंप्रेतदाहाधारचुल्ह्येः "सरणइतिख्यातस्य" ॥ ११७ ॥

उद्धारः । अयमृणस्य । "उद्धारश्चोद्धृतावृणइतिविश्वः ।" अर्थप्रयोगः । कुसीदं । "कुशीदं । कुषीदंचेत्यपि ।" वृद्धिजीविका । त्रीणिऋणसंबंधि कालांतरद्रव्येण । "लोकेव्याजइतिख्यातेन ।" जीविकाया । याञ्चयायदाप्तंतद्याचितकं । "एकं । जायांआणलेला. जायजाणाजिन्नसइतिख्यातस्य" निमयात्परिवर्तात्प्राप्तंआपमित्यकं । "अपमित्यआप्तं । अपमित्ययाचिताभ्यांकक्‌नौ । परिवर्तोविनिमयइतिमेदिनी ।" निमयःपरिवर्तः स्यादितिमनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ताऋणस्यदाता उत्तमर्णइत्येकं । "उत्तमंऋणमस्य ।" ऋणस्यग्राहकोऽधमर्णइत्येकं । कुसीदिकः । वार्धुषिकः । वृ

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तुकुसीदंवृद्धिजीविका ॥ याञ्चयाप्तंयाचितकंनिमयादापमित्यकं ॥ ४ ॥
उत्तमर्णाधमर्णौद्वौप्रयोक्तृग्राहकौक्रमात् ॥ कुसीदिकोवार्धुषिकोवृद्ध्याजीवश्चवार्धुषिः ॥ ५ ॥
क्षेत्राजीवःकर्षकश्चकृषिकश्चकृषीवलः ॥ क्षैत्रंव्रैहेयशालेयंव्रीहिशाल्युद्भवोचितं ॥ ६ ॥

ध्याजीवः । वार्धुषिः । चत्वारिऋणंदत्वातद्वृध्याजीविन. पुरुषस्य । "कुसीदार्थंप्रयच्छतिकुसीदिकः । वृद्धिगर्ह्यांप्रयच्छतिवार्धुषिकः" ॥ ५ ॥ क्षेत्राजीव. । कर्षक· । "कार्षकोवा" कृषिकः । कृषीवलः । चत्वारिकृषीवलस्य । कृषिरस्यास्तीतिकृषीवल. । वलेइतिदीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितंव्रीहीणामुद्भवेयोग्यंक्षेत्रंव्रैहेय । एक । शाल्युद्भवोचितक्षेत्रंशालेयं । एकं ॥ ६ ॥

कृषि.कर्षणं। पशुपालस्यकर्मपाशुपाल्यं गोरक्षणादि। वणिजांकर्मवाणिज्यं क्रयविक्रयादि । "वणिज्यं। वणिजेत्यपि ।" एवंत्रयोवृत्तयोवैश्यानाजीविकाभेदाइत्यर्थः । अथऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा। सत्यानृताभ्यामपिवानश्ववृत्त्याकथंचनेत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्व्युत्पादयति ॥ सेवापरचित्तानुवर्तनसाश्ववृत्तिः। "शुनोवृत्तिरिवशुनइववृत्तिर्वा। शुनोवृत्तिःस्मृतासेवागर्हिततद्द्विजन्मनां । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतंकृषिरुच्यतेइत्युक्तं।" श्ववृत्तिर्नीचसेवनमितिश्रीभागवते। एकं। कृषिः कर्षणंतदनृतंस्यात्। अनृतंकर्षणंस्मृतमितिस्मृतेः। "प्रनृतमितिक्वचित्पाठः । प्रनृतंकर्षणंस्मृतमितिमनूक्तेः।" एकं। उंछश्चशिलंचउंछशिलंसमाहारद्वंद्वः । आपणादौपतितकणानामेकशोग्रहणमुंछः। क्षेत्रादौस्वामित्यक्तकणिशानांग्रहणंशिलं। एतद्द्वयंऋतमित्युच्यते। "उंछःकणशआदानंकणिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः। पुमानुंछःशिलंस्मृतमितिबोपालितः।" एकं ॥ २ ॥ याचितेप्रत्यहंतंडुलादियाञ्चायामृतमित्येकं। मृतंतुनित्ययाञ्चास्यादित्युक्ते। । अयाचितेअजगरवर्तनवद्याञ्चांविनैवलब्धेअमृतमित्येकं । वणिग्भावोवाणिज्यंक्रयविक्रयादितत्सत्यानृतंस्यात्। एकं। किंचित्सत्यंकिंचिदसत्यंसत्यानृत। ऋणं। पर्युदंचनं ॥ ३ ॥

स्त्रियांकृषिःपाशुपाल्यंवाणिज्यंचेतिवृत्तयः॥ सेवाश्ववृत्तिरनृतंकृषिरुञ्छशिलंत्वृतं॥ २॥
द्वेयाचितायाचितयोर्यथासंख्यंमृतामृते॥ सत्यानृतंवणिग्भावःस्यादृणंपर्युदंचनं॥ ३॥

त्रिगुणाकृतं । तृतीयाकृतं । त्रिहल्यं । त्रिसीत्यं । चत्वारिवारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं । "त्रिवारं । "कृतंकृष्टंक्षेत्रंत्रिगुणाकृतं । संख्यायाश्चेतिडाच् । तस्मिन्त्रिगुणाकृतेऽस्त्यर्थः । द्विगुणाकृतेपिसर्वंपूर्वंयोज्यं । यथा ॥ द्विगुणाकृतं । द्वितीयाकृतं । द्विहल्यं । द्विसीत्यं । चत्वारिवारद्वयकृष्टस्य । इहद्वि.कृष्टेशंबाकृतमित्यपिनाम । "शंबशब्दोद्वितीयकर्षणेवर्तते । संबाकृतमितिदंन्त्यादिरपि । "एवपंच ॥ ९ ॥ उप्यतेस्मिन्निति वापः क्षेत्रं । द्रोणादिपरिमितधान्यस्यवापादौद्रोणिकादयःस्युः । यथाद्रोणस्यवाप.क्षेत्रंद्रोणिकः । आढकस्यवापःआढकिकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्यवापःप्रास्थिकः । "कौद्रवि

त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्यंत्रिसीत्यमपितस्मिन् ॥ द्विगुणाकृतेतुसर्वंपूर्वंशंबाकृतमपीह ॥ ९ ॥
द्रोणाढकादिवापादौद्रोणिकाढकिकादयः ॥ खारीवापस्तुखारीकउत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥
पुन्नपुंसकयोर्वप्रःकेदारःक्षेत्रमस्यतु ॥ कैदारकंस्यात्कैदार्यंक्षैत्रंकैदारिकंगणे ॥ ११ ॥

कं । " । इत्यादि । वावादावित्यादिशब्दात्पचादियहः । द्रोणस्यपचोद्रोणिकःकटाहः । खारीवापः । खारीपरिमितंयत्रोप्यतेसखारीकः । एकं । उत्तमर्णादय'खारीकान्ता.त्रिलिंग्या । वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः । केदारः । क्षेत्रं । त्रीणिक्षेत्रस्य । "शेतइतिख्यातस्य । "अस्यक्षेत्रस्यगणेसमूहेकैदारकं । कैदार्यं । "कैदारं । क्षैत्रं । कैदारिकं । इतिचत्वारि ॥ ११ ॥

गोदारणं । सीरः । "शीरइत्यपि ।" चत्वारिहलस्य । शम्या । युगकीलकः । द्वे युगस्यकीलके । खीळइतिख्याते । शम्यतेवृषादिरनयाशम्या । लांगलस्यदंडईषास्यात् । "ईशा । प्रभुशंकरयोरीशःस्त्रियांलांगलदंडकइतितालव्यातेरुद्ररभसौ । ईशःस्वामिनिरुद्रेचस्यादीशाहलदंडकइतिशांतेषुविश्वः । एकं । इसाडइतिख्यातस्य । लांगलपद्धतिः हलरचितारेखासीतास्यात् । "शीता । शीतानभःसरितिलांगलपद्धतौचशीतादशाननरिपोःसहधर्मिणांच । शीतंस्मृतंहिमगुणेचतदन्वितेचशीतोऽलसेचबहुवाररतौचदृष्टइतितालव्यादौधरणिः । एकं । नांगराचेंतासइतिख्यातस्य"॥१४॥ पशुबंधनेवृषा

गोदारणंचसीरोऽथशम्यास्त्रीयुगकीलकः॥ ईषालांगलदंडःस्यात्सीतालांगलपद्धतिः॥ १४॥ पुंसिमेधिःखलेदारुन्यस्तंयत्पशुबंधने॥ आशुव्रीहिःपाटलःस्याच्छितशूकयवौसमौ॥ १५॥

दिबंधननिमित्तेयत्काष्ठंन्यस्तंनिखातंतत्रमेधिः। "मेथिरित्यपि"। खलेदारु। इतिद्वे। "मेढइतिख्यातस्य" खलेदार्विति हलदंतादितिसप्तम्याअलुक्। यद्वाखलेधान्यमर्दनस्थलेयद्दारुइतिपृथक्पदंवा। आशुः। व्रीहिः। पाटलः। "पाटलिरित्यपि। पाटलोवर्णोस्यास्तीति"। त्रयं व्रीहेः। "पाटलोव्रीहिपाटलउच्यतेइतिनामद्वयमितिसुभूतिः"। तत्रआशुक्लीबे। "पुंस्यपि। आशुस्तुव्रीहिशीघ्रयोरितिहेमचंद्रः। आशुव्रीहिरित्येकंपदमितिसुभूतिः। आशुव्रीहौपाटलोनाश्वेतरक्तेऽन्यलिंगवानितिरुद्रोपि"। व्रीह्यादिपुंसि। धान्यमात्रेपिव्रीहिंवक्ष्यंति। शितशूकः। यवः। द्वेजवइतिख्यातस्य। "शितशूकोद्वितालव्यः। मध्यतालव्योपि"॥१५॥

ी॰ लोष्टं । लेष्टुः । द्वे मृत्तिकाखंडस्य । 'ढेंकुळ.डिफळ इतिख्यातस्य । लोष्टं पुंस्यपि । लेष्टुपंढेपि लोष्टः स्यादिति वोपालितः" कोटिशः । "कोटीश इत्य पि ।" लोष्टभेदनः । द्वे लोष्टभंजनमुद्गरस्य । "कुळव डिफळा इतिख्यातस्य । प्राजनं । तोदनं । तोत्रं । त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य । "आसूड, चाबूक इतिख्यातस्य" तुद्यतेऽनेन तोत्रं । यष्ट्यस्य तोत्रवेत्रेत्रकपाणये । खनित्रं । अवदारणं । द्वे कुद्दालादेः । "कुदळ इतिख्यातस्य" ॥ १२ ॥ दात्रं । लवित्रं । द्वे लुनाति छिनत्ति अनेन लवित्रं । "इळा.कोयता." इति प्रसिद्धं । आबंधः । योत्रं । योक्त्रं । त्रीणि युगबंधनोपयोगिन्या रज्ज्वा । "जुंपणी.जोतें

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥ प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥
दात्रं लवित्रमाबंधो योत्रं योक्त्रमथो फलं ॥ निरीशं कुटकं फालः कृषको लांगलं हलं ॥ १३ ॥

इतिख्यातायाः । 'फलं । निरीशं । "निरीषमिति" । कुटकं । "दीर्घादिरिति मुकुटः" फालः । कृषकः । "कृषिकः । कृषिका कृषिको फालकृषकावि ति रुद्रात्स्त्रियामपि" । पंच लांगलस्याधःस्थिते काष्ठे । यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते । "आयत्रयपयत्रकाष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अंत्यद्वयं फालस्येत्यपि म त" फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । लांगलं । हलं । हालः । "हालः फालवह सीतेति विक्रमादित्यः । हालो हले पुमान् हाला मदिरायां च योषिति मेदिनी" ॥ १३ ॥

एषसर्षपोधवलःशुभ्रश्चेत्सिद्धार्थइत्येकं । गोधूमः । सुमन । द्वेगहूंइतिख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः । कुल्मापः । "कुल्मासइतिदंत्यांतः" । द्वेअर्ध स्विन्नस्ययवादेः । 'अर्धशिजेयवादिकघुगर्याइतिचख्यानस्य" । धान्यभेदस्येत्येके । "शूकशून्ययवादेरित्यन्ये" । चणकः । हरिमंथकः । हरिमंथजइत्यपि । "द्वेहरभराइतिख्यातस्य" ॥१८॥ तिलपेजः । तिलपिंज. । द्वेनिष्फलेतिले । "वांझतीळरानतीळइतिख्याते । जर्तिलइत्यप्यस्यनाम । जर्तिलःकथ्यतेसद्भिररण्यप्रभवस्तिलइत्युक्तेः" । क्षवः । क्षुताभिजननः । राजिका । कृष्णिका । आसुरी । पंच राजसर्षपाख्यस्यकृष्णसर्षपस्य । "मोहरी.राईइंति

सिद्धार्थस्त्वेषधवलोगोधूमःसुमनःसमौ ॥ स्याद्यावकस्तुकुल्माषश्चणकोहरिमंथकः ॥ १८ ॥
द्वौतिलेतिलपेजश्चतिलपिंजश्चनिष्फले ॥ क्षवःक्षुताऽभिजननोराजिकाकृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
स्त्रियौकंगुप्रियंगूद्वेअतसीस्यादुमाक्षुमा ॥ मातुलानीतुभंगायांव्रीहिभेदस्त्वणुःपुमान् ॥ २० ॥

ख्यानस्य" । क्षुतमभिजायतेऽनेनेतिक्षुताभिजननः । "क्षुधाभिजननइत्यपि । तत्रक्षुधामभिजनयतीतिविग्रहः" ॥ १९ ॥ कंगुः । "कंगूरित्यपि" । प्रियंगुः । द्वेकांग । "राळे"इतिख्यानस्य । अतसी । उमा । क्षुमा । त्रयंजवसइतिख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी । भंगा । द्वेभांग तागाचेंबीइतिचख्यातस्य । "तरंगभेदयोर्भंगोभंगासस्यशणाह्वयइतिरुद्रः" । व्रीहिभेदःअणुःस्यात् । एकं ॥ २० ॥

त्रयवेंहरितेहरिद्वर्णेतोक्मइत्येकं । "निःशूकयवस्य ।" कलायः । सतीनकः । "सातीनकइतिमाधवः । प्रज्ञाद्यण् । सतीलकइतिमेदिनी ।" हरेणुः । रेणुकः । चत्वारि । "वाटाणाइतिख्यातस्य ।" कोरदूषः । कोद्रवः । "कोद्रवइत्यपि ।" द्वे हरीकइतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः । मसूरः । "मसुरा । मसूरा । वेश्यायांव्रीहिभेदेचमसूरामसुरास्त्रियां । मसूरमसुरौपुंसिद्वावेतावपिचैतयोरितिरभसः । मसूरामसुरावानावेश्याव्रीहिप्रभेदयोरितिमेदिनीच । द्वे मसूरइतिख्यातस्य ।" मकुष्टकः । "मकुष्ठकः । मुकुष्ठकः । विश्वमेदिन्योस्तुमुकुष्ठोव्रीहिभेदेनेतिटवर्गद्वितीयांतः ।" मयुष्ठकः । "मयष्टकः । मपष्ठकः । मपष्ठोपि । मपुष्ठकः । मपुष्ठोप्यन्यत्र ।" वनमुद्गः । "मोणिमठ. मटकीइतिख्यातस्य ।" सर्षपः । तंतुभः । "तुंतुभोपि ।" कदंबकः । त्रयंसांसव । "शिरस ।" इतिख्यातस्य । "सर्षपःस्यात्सरिपपइतित्रिकांडशेषः" ॥ १७ ॥

तोक्मस्तुतत्रहरितेकलायस्तुसतीनकः ॥ हरेणुरेणुकौचास्मिन्कोरदूषस्तुकोद्रवः ॥ १६ ॥
मंगल्यकोमसूरोऽथमकुष्टकमयुष्टकौ ॥ वनमुद्गसर्षपेतुद्वौतंतुभकदंबकौ ॥ १७ ॥

एषसर्षपोधवलःशुभ्रश्चेत्सिद्धार्थइत्येकं । गोधूमः । सुमनः । द्वेगहूंइतिख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः । कुल्माषः । "कुल्मासइतिदंत्यांतः" । द्वेअर्ध स्विन्नम्ययवादेः । "अर्धशिजेयचादिकघुगर्याइतिचख्यातस्य" । धान्यभेदस्येत्येके । "शूकशून्ययवादेरित्यन्ये" । चणकः । हरिमंथकः । हरिमंथजइत्य पि । "द्वेहरभराइतिख्यातस्य" ॥१८॥ तिलपेजः । तिलपिंजः । द्वेनिष्फलेतिले । "वांझतीळरानतीळइतिख्याते । जर्तिलइत्यप्यस्यनाम । जर्तिलःकथ्य तेसद्भिररण्यनभवंस्तिलइत्युक्तेः" । क्षवः । क्षुताभिजननः । राजिका । कृष्णिका । आसुरी । पंच राजसर्षपाख्यस्यकृष्णसर्षपस्य । "मोहरी.राईइति

सिद्धार्थस्त्वेषधवलोगोधूमःसुमनःसमौ ॥ स्याद्यावकस्तुकुल्माषश्चणकोहरिमंथकः ॥ १८ ॥
द्वौतिलेतिलपेजश्चतिलपिंजश्चनिष्फले ॥ क्षवःक्षुताऽभिजननोराजिकाकृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
स्त्रियौकंगुप्रियंगूद्वेअतसीस्यादुमाक्षुमा ॥ मातुलानीतुभंगायांव्रीहिभेदस्त्वणुःपुमान् ॥ २० ॥

ख्यातस्य" । क्षुतमभिजायतेऽनेनेतिक्षुताभिजननः । "क्षुधाभिजननइत्यपि । तत्रक्षुधामभिजनयतीतिविग्रहः" ॥ १९ ॥ कंगुः । "कंगूरित्यपि" । प्रियंगुः । द्वेकांग । "राळे"इतिख्यातस्य । अतसी । उमा । क्षुमा । त्रयंजवसइतिख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी । भंगा । द्वेभांग.तागाचेंबीइ तिचख्यातस्य । "तरंगभेदयोर्भंगोभंगासस्यशणाह्वयइतिरुद्रः" । व्रीहिभेदःअणुःस्यात् । एकं ॥ २० ॥

टी॰ सस्यस्यशूकंसूक्ष्मंसूचितुल्यमग्रंकिशारुःस्यादेकंपुंसि । "कूंसइतिख्यातस्य" । सस्यस्यमंजरीनिर्गतनूतनशिरःकणिशं । एकं । कणाःसंत्यस्यकणि
५ शं । "कणिशोधान्यशीर्षकइतितालव्यांतेरत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतोपि" । धान्यं । व्रीहिः । स्तंबकरिः । त्रयंव्रीहियवादेः । स्तंबकरिरिदंतःपुंसि । तृणयवा
देर्गुच्छोनालादिपुंजःस्तंबःस्यात् । एकं । "थोंबइतिप्रसिद्धस्य" ॥२१॥ अस्यगुच्छस्ययःकांडःसनाडी । नालंचस्यात् द्वे । सकांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फ
लः पलालःस्यात् । एकं । "सरम-कडबा-वाट्टूकइतिख्यातस्य । क्लीबेपलालं" । कडंगरः । कडंकरइतिहरदत्तपाठः" । बुसं । "बुसबेपतुषारतोपाइतिपभे

किंशारुःसस्यशूकंस्यात्कणिशंसस्यमंजरी ॥ धान्यंव्रीहिःस्तंबकरिःस्तंबोगुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
नाडीनालंचकांडोऽस्यपलालोऽस्त्रीसनिष्फलः ॥ कडंगरोबुसंक्लीबेधान्यत्वचितुषःपुमान् ॥ २२ ॥
शूकोऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रेशमीशिंबात्रिपूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितंधान्यंपूतंतुबहुलीकृतं ॥ २३

दान्मूर्धन्यांतमपि" द्वेपलालादिक्षोदस्यभूसइतिख्यातस्य । तुषइत्येकंव्रीह्यादेस्त्वचि । "कोंडाइतिख्यातायां" ॥२२॥ श्लक्ष्णंकृशंतीक्ष्णंनिशितंएतादृ
शंयदग्रंयवादेस्तत्रशूकइत्येकं । "क्लीबेशूकं । "शमी । शिंबा । "शिंबिः । शिंबीचेत्यपि । दंत्यादिर्वा । "द्वेशेंगइतिप्रसिद्धस्यमाषादिफलस्य । उत्तरे
ऋद्धादयश्चत्वारोवाच्यलिंगाः । ऋद्धं । आवसितं । "अवसितं । अवसितमृद्धेज्ञानेपीतिविश्वः । द्वेअपनीततृणस्य । राशीकृतस्यधान्यस्य । पूतं । बहु
लीकृतं । द्वेअपनीततुषस्यधान्यस्य । शूर्पादिनाशोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥

शमीप्रभवंधान्यंतत्रमापमुद्गादयोभेदाः । "यदुक्तंरत्नकोशे । मुद्गोमाषोराजमापःकुलत्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवरइतिशमीधान्यगणःस्मृतइति" । एकं । शूकसहितंधान्यंशूकंधान्यंतत्रयवगोधूमादयोज्ञेयाः । एकं । बृहन्नालोबहुलजलोत्पन्नोव्रीहिविशेषःकलमः । एतदपेक्षयाकिंचिदपकृष्टः पष्टिरात्रेणपच्यमानःपष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एतेशालयःस्युः । एकं । अमीमापयवशालिकलमषष्टिकाद्याःपुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर । "देवभात" । इतिप्रसिद्धः । बहुवचनात्श्यामाकादयोगृह्यंते । एतेतृणधान्यानिस्युः । एकं । गवेधुः । "गवेडुरित्यपि"गवेधुका । द्वेमु

मापादयःशमीधान्येशुकधान्येयवादयः॥ शालयःकलमाद्याश्चपष्टिकाद्याश्चपुंस्यमी॥२४॥तृणधान्यानिनीवाराःस्त्रीगवेधुर्गवेधुका॥ अयोग्रंमुसलोऽस्त्रीस्यादुदूखलमुलूखलं॥२५॥प्रस्फोटनंशूर्पमस्त्रीचालनीतितउःपुमान्॥

न्यन्नविशेषस्य । "कसईचेंचीइतिप्रसिद्धस्य । इदंकसाड.कसाइतिकोंकणेप्रसिद्धं । गवाजलेनतत्रवाएधते । एधवल्हो" । अयोग्रं । मुसलः । "द्वे मुसळइतिख्यातस्य । क्लीबेमुसलं" । उदूखलं । उलूखलं । द्वे उलूखल । "उखळइतिप्रसिद्धस्य" ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं । शूर्पं । "सूर्पमितिवंत्यादिरपि" । द्वे "सूपइतिख्यातस्य" । चालनी । तितउः । द्वे "चाळणइतिप्रसिद्धस्य" । क्षुद्रछिद्रशतोपेतंचालनंतितउःस्मृतइतिकात्यः । "चालनंतितउप्रोक्तमितिक्लीबकांडेरत्नकोशः । नस्त्रीतितउचालनीतित्रिकांडशेषः" । तनोतिसारंतितउः ॥

दा॰ सस्यस्यशूकंसूक्ष्मंसूचितुल्यमग्रंकिंशारुःस्यादेकंपुंसि । "कूसइतिख्यातस्य" । सस्यस्यमंजरीनिर्गतनूतनशिरःकणिशं । एकं । कणाःसंत्यस्यकणि
शं । "कणिशोधान्यशीर्षकइतितालव्यांतेरत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतोपि" । धान्यं । व्रीहिः । स्तंबकरिः । त्रयंव्रीहियवादेः । स्तंबकरिरिदंतःपुंसि । तृणयवा
देर्गुच्छोनालादिपुंजःस्तंबःस्यात् । एकं । "थोंबइतिप्रसिद्धस्य" ॥२१॥अस्यगुच्छस्ययःकांडःसनाडी । नालंचस्यात् द्वे । सकांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फ
लः पलालःस्यात् । एकं । "सरम·कडवा·वाट्टकइतिख्यातस्य । क्लीबेपलालं" । कडंगरः । कडंकरइतिहरदत्तपाठः" । बुसं । "बुषवेपतुपारतोपाइतिपभे

किंशारुःसस्यशूकंस्यात्कणिशंसस्यमंजरी ॥ धान्यंव्रीहिःस्तंबकरिःस्तंबोगुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
नाडीनालंचकांडोऽस्यपलालोऽस्त्रीसनिष्फलः ॥ कडंगरोबुसंक्लीबेधान्यत्वचितुषःपुमान् ॥ २२ ॥
शूकोऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रेशमीशिंबात्रिपूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितंधान्यंपूतंतुबहुलीकृतं ॥ २३

दान्मूर्धन्यांतमपि' द्वेपलालादिक्षोदस्यभूसइतिख्यातस्य । तुषइत्येकंव्रीह्यादेस्त्वचि । "कोंडाइतिख्यातायां" ॥२२॥ श्लक्ष्णंकृशंतीक्ष्णंनिशितंएतादृ
शंयदग्रंयवादेस्तनशूकइत्येकं । "क्लीबेशूकं । "शमी । शिंबा । "शिंबिः । शिंबीचेत्यपि । दंत्यादिर्वा । "द्वेशेंगइतिप्रसिद्धस्यमाषादिफलस्य । उत्तरे
ऋद्धादयश्चत्वारोवाच्यलिंगाः । ऋद्धं । आवसितं । "अवसितं । अवसितमृद्धेज्ञानेपीतिविश्वः । द्वेअपनीततृणस्य । राशीकृतस्यधान्यस्य । पूतं । बहु
लीकृतं । द्वेअपनीतबुसस्यधान्यस्य । शूर्पादिनाशोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥

शमीप्रभवंधान्यंतत्रमापमुद्गादयोभेदाः । "यदुक्तंरत्नकोशे । मुद्गोमाषोराजमापःकुलत्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवरइतिशमीधान्यगण.स्मृतइति" । एकं । शूकसहितंधान्यंशूकधान्यंतत्रयवगोधूमादयोज्ञेयाः । एक । बृहन्नालोबकुलजलोत्पन्नोव्रीहिविशेषःकलमः । एतदपेक्षयाकिंचिदपकृष्टः षष्टिरात्रेणपच्यमानःषष्टिक' । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एतेशालयःस्युः । एकं । अमीमाषयवशालिकलमषष्टिकाद्या·पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर । "देवभात" । इतिप्रसिद्धः । बहुवचनात्श्यामाकादयोगृह्यंते । एतेतृणधान्यानिस्युः । एक । गवेधुः । "गवेडुरित्यपि"गवेधुका । द्वे मु

मापादयःशमीधान्येशुकधान्येयवादयः ॥ शालयःकलमाद्याश्चषष्टिकाद्याश्चपुंस्यमी ॥ २४ ॥ तृणधान्यानिनीवाराःस्त्रीगवेधुर्गवेधुका ॥ अयोग्रंमुसलोऽस्त्रीस्यादुदूखलमुलूखलं ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनंशूर्पमस्त्रीचालनीतितउःपुमान् ॥

न्यन्नविशेषस्य । "कसईचेवीइतिप्रसिद्धस्य । इदंकसाड.कसाइतिकोंकणेप्रसिद्धं । गवाजलेनतत्रवाएधते । एधव्द्धौ" । अयोग्र । मुसलः । "द्वे मुसळइतिख्यातस्य । क्लीबेमुसलं" । उदूखलं । उलूखलं । द्वे उलूखल । "उखळइतिप्रसिद्धस्य" ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं । शूर्पं । "सूर्पमितिदंत्यादिरपि" । द्वे "सूपइतिख्यातस्य" । चालनी । तितउः । द्वे "चाळणइतिप्रसिद्धस्य" । क्षुद्रछिद्रशतोपेतंचालनंतितउःस्मृतइतिकात्यः । "चालनंतितउप्रोक्तमिति क्लीबकांडेरत्नकोशः । नस्त्रीतितउचालनीतित्रिकांडशेष'" । तनोतिसारंतितउः ॥

टी० स्यूतः । प्रसेवः । द्वे धान्यादिभरणार्थंकृतस्यवस्त्रभांडस्य । पिशवी. । "गोणी. थैलीइतिख्यातस्य ।" सीव्यतेस्मस्यूतः । "स्योनप्रसेवावित्यपिपाठः। स्योनस्यूनप्रसेवकाविति्रभसः ।" कंडोलः । पिटः । "पिंडइत्यपि । पिंडोवोलेवलेसाद्रेदेहागारैकदेशयोः । देहमात्रेनिवापेचगोलसिल्हकयोरपी तिमेदिनी ।" द्वे वेणुदलादिरचितभांडस्य । " पाटी. कणिगइत्यादिख्यातस्य ।" कटः । किलिंजकः । द्वे वंशादिविकारस्य । " करंडाइत्यादि

स्यूतप्रसेवौकंडोलपिटौकटकिलिंजकौ॥ २६॥ समानौरसवत्यांतुपाकस्थानम
हानसे॥ पौरोगवस्तदध्यक्षःसूपकारास्तुबल्लवाः॥ २७॥

ख्यातस्य ।" कटत्यावृणोतिइतिकटः ॥ २६ ॥ समानाविति्स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती । पाकस्थानं । महानसं । त्रीणिपाकस्थानस्य सैंपाकघर. पाकशालाइतिख्यातस्य । तस्यपाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतःपौरोगवःस्यात् । एकं । "वांकनीसइतिख्यातस्य । पुरःपूजितागौर्भूमिः पुरोगवी तस्येदमित्यण् । पौरोगवः ।" सूपकारः । वल्लवः ॥२७॥

आरालिकः । आंधसिकः । सूदः । औदनिकः (गुण' । सत्पाककर्तुः । "आचारीइतिख्यातस्य । आंधद्वयंव्यंजनकारस्येतिक्षीरस्वामी । आपूपिकः । कांदविकः । भक्ष्यकारः । "भक्ष्यंकारः । भक्षकारइत्यपि ।" त्रीणिभक्ष्यकारस्य । भक्ष्यंतैलपक्कादि ।'इमेपौरोगवाद्या वाच्यलिंगाः ॥ २८॥ अश्मंतं । उद्धानं । "उध्मानमित्यपि" उत्ध्मायते । ल्युट् । उद्धारमित्यपि ।" अधिश्रयणी । चुल्लिः । "चुल्लीत्यपि ।" अंतिका । "अंतिकेत्यपि ।

आरालिकाआंधसिकाःसूदाऔदनिकागुणाः॥ आपूपिकःकांदविकोभक्ष्यंकारइमेत्रिषु॥ २८॥
अश्मंतमुद्धानमधिश्रयणीचुल्लिरंतिका॥ अंगारधानिकांगारशकट्यपिहसंत्यपि॥ २९॥
हसन्यप्यथनस्त्रीस्यादंगारोऽलातमुल्मुकं॥

अंथतेऽस्य अतिअदिबधने । ण्वुल् ।" पंचचुल्लेः । "चूलइतिख्यातायाः । अश्मनोऽप्यंतोऽत्राश्मंतः ।" श्रीञ्पाके । अधिश्रियेतास्यांअधिश्रयणी । अंगारधानिका । अंगारशकटी । हसंती ॥ २९ ॥ हसनी । चतुष्कमंगारशकट्याः । आगटी. । "शेगडी" इतिख्यातायाः । अंगारः । अलातं । उल्मुकं । त्रीणिप्रज्वलत्काष्ठस्य । "आधमेकंनिखाराइतिख्यातस्य । अपिमद्वयंकोलीतइतिख्यातस्येत्यपिमतं । अंगारमुल्मुकेनस्त्रीपुंलिंगस्तुमहीसुत इतिविश्वः" ॥

अंगारं। भ्राष्ट्रः। द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य। "खापर. राम्हेइतिख्यातस्य।" भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्रः। कंदुः। स्वेदनी। द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनोभाटी
निर्गिरपात्रस्य। कंदुर्वाना त्रिकल्मेनपुमान्। पक्षेमी॥ ३०॥ अलंजरः। "अलिंजरइत्यपि।" मणिकः। द्वे महाकुंभस्य। "माठ. डेराइतिख्या
तस्य।" कर्करी। आलुः। "आलूरित्यपि।" गलंतिका। अयंतंडुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याःगलंतिकायाः। "गळतीइतिख्यातायावा।" गलत्यं
भोम्यागलंतिका। पिठरः। स्थाली। उखा। "उपेत्यपि"। कुंडं। चत्वारिस्थाल्याः। "पिठरःस्थाल्यांनक्लीवमितिमेदिनी। स्थालंभाजनभेदेपिस्था

क्लीबेंऽबरीषंभ्राष्ट्रोनाकंदुर्वास्वेदनीस्त्रियां॥३०॥अलंजरःस्यान्मणिकःकर्कर्यालुर्गलंतिका॥ पिठरःस्थाल्युखाकुं
डंकलशस्तुत्रिषुद्वयोः॥३१॥घटःकुटनिपावस्त्रीशरावोवर्धमानकः॥ऋजीषंपिष्टपचनंकंसोऽस्त्रीपानभाजनं॥३२

लीस्थापाटलीभयोरितिमेदिनी। कुंडोकमंडलौ जारात्पतिवत्नीसुतेपुमान्। पिठरेतुननेतिविश्वमेदिन्यौ।" कलशः। "दंत्यांतोपि केनजलेनलसतिक
लसः"॥३१॥ घटः। कुटः। निपः। चत्वारिकलशस्य। कलशं। कलशी। द्वयोरितिघटेनसंबध्यते। घटी। अस्त्रीतिशरावेणसंबध्यते। शरावः।
"सरावइतिदंत्यादिरपि।" वर्धमानकः। द्वे पात्रभेदस्य। "मालटीइतिप्रसिद्धस्य।" ऋजीषं। "ऋचीषमित्यपि।" ऋचशब्दे। बाहुलकात्कीषच्"
पिष्टपचनं। द्वे पिष्टपाकोपयोगिनःपात्रस्य। "तवा. कढईइतिख्यातस्य।" कंसः। पानभाजनं। "द्वे क्षीरादि।" पानपात्रस्य॥ ३२॥

कृत्तेश्चर्मणः स्नेहधारतैलाद्याधारपात्रं कुतूः स्यात् । एकं । "बुधलाइतिख्यातस्य" स्त्रियांसैवकुतूरल्पाह्रस्वाचेत्कुतुपः । कुत्वाड्डुपच् । सर्वं "स्यूतादिपि टारादिच" । पात्रमात्रं । आवपनादिमंत्र । आवपनं । भांडं । पात्रं । अमत्रं । भाजनं । पंच । "भांडे । आयधणइतिख्यातस्य । पिबत्यनेनपात्रं" । ॥ ३२ दर्विः । "दर्वी" । कंविः । "कंबी" । खजाका । त्रयंस्त्रियां दर्व्याः । "पळीइतिख्याताया ।" खजतिमथ्नातिपाकंखजाका । तर्दूः । दारुहस्तकः । द्वे

कुतूःकृत्तेःस्नेहपात्रंसैवाल्पाकुतुपःपुमान्॥ सर्वमावपनंभांडपात्रामत्रंचभाजनं॥३३॥
दर्विःकंविःखजाकाचस्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः॥ अस्त्रीशाकंहरितकंशिग्रुरस्यतुनाडिका॥ ३४ ॥

दर्विभेदस्य । "ड्वलीइतिख्यातस्य । दारुणोहस्तकोदारुहस्तकः" । तर्दूःपुंसि । अयंपरिवेषणाद्युपयोगी । शाकं । हरितकं । शिग्रुः । त्रयंवास्तुकादेः शाकस्य । शक्यतेभोक्तुमनेनशाकं । शिग्रु पुंसि । सोभांजनेपिशिग्रुरुक्तः । अस्यशाकस्यनाडिकानालं ॥ ३४ ॥

कलंबः । कडंबइतिचस्यात् द्वेद्वैटइतिख्यातस्य" । वेषवार । "वेसवारः । वेशवारइत्यपि" । उपस्करः । द्वेशाकादिसंस्कारार्थंरचितहरिद्रासर्षपमरी
चादिचूर्णस्य । "आत्रेयसंहितायामुक्तं । चित्रकंपिप्पलीमूलंपिप्पलीचव्यनागरं । धान्याकंरजनीश्वेततंडुलाश्वसमांशकाः । वेसवारइतिख्यातःशा
कादिषुनियोजयेदिति । दशपलानिहरिद्रायाः । विंशतिपलानिधान्याकस्य । पंचपलानिशुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलंमेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं

कलंबश्चकडंबश्चवेषवारउपस्करः ॥ तिंतिडीकंचचुक्रंचवृक्षाम्लमथवेल्लजं ॥ ३५ ॥
मरीचंकोलकंकृष्णमूषणंधर्मपत्तनं ॥ जीरकोजरणोजाजीकणाकृष्णेतुजीरके ॥ ३६ ॥

भर्जितमेवग्राह्यं । त्रीणिपलानिमरीचस्य । अर्द्धपलंहिंगोः । एतत्सर्वमेकत्रसंयोज्यसंमर्दितंवेसवारइत्यन्ये" । तिंतिडीकं । "तितिडीकमित्यपि" ।
चुक्रं । वृक्षाम्लं । त्रयंतिंतिडीकस्याम्लभेदस्य । "आमसोलइतिख्यातस्य" । वेल्लजं ॥ ३५ ॥ मरीच । "मरिचमित्यपि" । कोलकं । कृष्णं । ऊष
णं । धर्मपत्तनं । पंचमरीचस्य । मिरिंइतिख्यातस्य । ऊषणंदीर्घाद्य । "ह्रस्वाद्यपि । उषणंमरिचेक्लीबमितिमेदिनी" । जीरकः । जरणः । अजाजी ।
कणा । चत्वारिजीरकस्य । अजाजीस्त्री ॥ ३६ ॥

सुपवी। कारवी। पृथ्वी। पृथुः। काला। उपकुंचिका। 'पक्के कृष्णवर्णजीरके। "कालंजिरं कालेंइतिख्यातं।" आर्द्रकं। शृंगवेरं। द्वे आर्द्रकस्य। शुंठ्या पूर्वरूपमिदं। "आलेंइतिख्यातं।" छत्रा। वितुन्नकं ॥ ३७॥ कुस्तुंबुरु। "कुस्तुंबरीतिभरतमालायां।" धान्याकं। "धन्याकं। ह्रस्वादीतिमुकुटः। धन्याकंधान्यकंधन्यंकुस्तुंबुरुधनीयकमितिरभसः। धनेयकमित्यपि।" चत्वारि कोथिंबिरी। "धणे" इतिख्यातस्य। शुंठी। "शुंठिरितिह्रस्वांतापि। सधन्याशुंठिसैंधवमितिवैद्यकं।" महौषधं। विश्वं। नागरं। विश्वभेषजं। पंचशुंठ्याः। स्त्रियांतुविश्वा। "विश्वस्यदोषस्यभेषजं" ॥ ३८ ॥ आरनाल

सुपवीकारवीपृथ्वीपृथुःकालोपकुंचिका॥ आर्द्रकंशृंगवेरंस्यादथछत्रावितुन्नकं॥ ३७॥

कुस्तुंबुरुचधान्याकमथशुंठीमहौषधं॥ स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वंनागरंविश्वभेषजं॥ ३८॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानिच॥ अवंतिसोमधान्याम्लकुंजलानिचकांजिके॥ ३९॥

कं। सौवीरं। कुल्माषाभिषुतं। अवंतिसोमं। धान्याम्लं। कुंजलं। कांजिकं। सप्तकं कांजिकस्य। कुल्माषैरर्धस्विन्नैर्यवादिभिरभिषूयतेस्मकुल्माषाभिषुतं। कुल्माषमितिपृथग्वा। कुल्माषंकांजिकेपिचेतिविश्वः। "कुलअर्धस्विन्नःमाषोस्मिन्कुल्माषः।" अवंत्यांसूयतेअवंतिसोमं। आहच। "धन्वंतरिः।" कांचिकंकांजिकंवीरंकुल्माषाभिषुतंतथा। अवंतिसोमंधान्याम्लमारनालंमहारसं। सौवीरंचसुवीराम्लंतथाचुक्रंतुषोदकमिति ॥ ३९॥

सहस्रवेधि। जतुकं। बाह्लीकं। "बाह्लिकं।" हिंगु। रामठं। पंच हिंगुवृक्षस्य निर्यासे। सहस्रं विध्यति गंधेन सहस्रवेधि। इन्नंतक्लीबे। तस्य हिंगुन.पत्री तत्पत्री। "त्वक्पत्री। तत्पत्रीत्वचमाख्यातत्वक्पत्रीकारवीतिचेतिरुद्रः। त्वक्पत्रीतिचकारव्यामितिहैमः।" कारवी। पृथ्वी। बाष्पिका। "बाष्पीके त्यपिपाठः।" कबरी। पृथुः। पंचक हिंगुतरो.पत्र्यामित्यर्थः॥४०॥ निशा। कांचनी। पीता। हरिद्रा। वरवर्णिनी। पंच हरिद्रायाः। निशाख्यानि शापर्यायवाच्येत्यर्थः। तेनरजनीरात्रिरित्याद्यपि। यत्सामुद्रसमुद्रभवंलवणंतत् अक्षीव। "अक्षिवमित्यपि।" वशिरं। "वसिरमित्यपि।" द्वे ॥४१॥

सहस्रवेधिजतुकंबाह्लीकंहिंगुरामठं॥ तत्पत्रीकारवीपृथ्वीबाष्पिकाकबरीपृथुः॥ ४० ॥
निशाख्याकांचनीपीताहरिद्रावरवर्णिनी॥ सामुद्रंयत्तुलवणमक्षीवंवशिरंचतत्॥ ४१ ॥
सैंधवोस्त्रीशीतशिवंमाणिमंथंचसिंधुजे॥ रौमकंवसुकंपाक्यंबिडंचकृतकेद्वयं॥ ४२ ॥

सैंधवः। शीतशिवं। "सितशिवं। सितंशुभ्रंचतच्छिवंच" माणिमंथं। सिंधुजं। चत्वारि सिंधुजेलवणे। "शेंदेलोणइतिख्याते" सिंधुदेशेभवंसैंधवं। मणिमंथपर्वतेभवंमाणिमंथं। मणिबंधमित्यपिपाठः। रौमकं। वसुकं। "वसूकमितिहेमचंद्रः। बस्तकं। बस्तकइवबस्तकं। अजगंधित्वात्। रौमकेबस्तकंवस्विति नाममाला।" द्वे शांभरलवणस्य। शाभरिदेशेरुमानामकोलवणाकरः तत्रभवंरौमकं। "सांभरलोणइतिख्यातं"। पाक्यं। बिड। द्वय द्वे नामनीकृतकेकृत्रिमेलवणे। "बिडलोणइतिख्याते।" पाकेसाधुपाक्यं। क्षारमृत्तिकांहिपाचयित्वालवणंकुर्वंति ॥ ४२ ॥

"सैंचळखार इतिख्यातं ।" तत्रसौवर्चलेमेचकेकृष्णवर्णेतिलकमि

सौवर्चलः। अक्षं। रुचकं। त्रीणिमधुरलवणस्य लवणभेदस्य। हृद्यगंधमेतत्। "सैंचळखार इतिख्यातं ।" तत्रसौवर्चलेमेचकेकृष्णवर्णेतिलकमि त्येकं। यदुक्तं। कृष्णसौवर्चलगुणालवणेगंधवर्जितइति। मत्स्यंडी। फाणितं। "द्वे राब. कांकवी इतिख्यातस्य" खंडविकारः। शर्करा। सिता। त्रीणिशर्करायाः। "खडीसाकर. पिठीसाकर इतिभेदभिन्नाया।" पचापिशर्करायाइत्येके ॥४३॥ दध्यादिनाक्षीरस्यविकृतिः कूर्चिका। यदाहुः। दध्नासहपयःपक्वंयत्तत्स्याद्दधिकूर्चिका। तक्रेणपक्वंयत्क्षीरंसाभवेत्तक्रकूर्चिकेति। एकं। रसाला। मार्जिता। द्वे दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः

सौवर्चलेऽक्षरुचकेतिलकंतत्रमेचके॥ मत्स्यंडीफाणितंखंडविकारःशर्करासिता॥ ४३॥

कूर्चिकाक्षीरविकृतिःस्याद्रसालातुमार्जिता॥ स्यात्तेमनंतुनिष्ठानंत्रिलिंगावासितावधेः॥ ४४॥

सर्पिष्पलंमधुप कृतस्यलेहस्य। "श्रीखंड इतिख्यातस्य। यदुक्तंसूदशास्त्रे। अर्द्धाढकःसुचिरपर्युषितस्यदध्नःखंडस्यषोडशपलानिशशिप्रभस्य। सर्पिष्पलंमधुप लंमरिचंद्विकर्षंशुंठ्याःपलार्धमपिचार्द्धपलंचतुर्णां। सूक्ष्मेपटेललनयामृदुपाणिघृष्टाकर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था। एषावृकोदरकृतासरसारसा लायास्वादिताभगवतामधुसूदनेनेति।" तेमनं। निष्ठानं। द्वे व्यंजनस्यदध्नादेः। "कढी इतिख्यातस्य।" तिमत्यार्द्रीभवत्यन्नमनेनतेमनं। सूपाद्यपि तेमनमुपचारात्। इतःपरंबासितांतावाच्यलिंगाः॥ ७७॥

शूलाकृतं । भटित्रं । शूल्य । त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः । शूलेन पक्वं शूलाकृतं । शूलात्पाक इति डाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं । पैठर । द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं । उपसंपन्नं । द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यंजनादेः । प्रयस्तं । सुसंस्कृत । द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं । विजिल । "विज्जलं । विज्जनचेत्यपि ।" द्वे मंडयुक्तद्रव्यादेः । "सार्द्रसुधावर्ही. मड्डादतिख्यातस्य ।" संमृष्टं । शोधित । द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । चिक्कणं । मसृण । स्निग्धं । त्रीणि स्निग्धस्य चिगिति अव्यक्तं कणति चिक्कणं । कण शब्दे । भावित । वासितं । द्वे पुष्पादिद्रव्यांतरेणाधिवासितस्य । यथा धूपेन भाविता स्तिला । वास्यते द्रव्यांतरेण मिश्रीक्रियते धूपपुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । धूपितं वासितं विदुरिति मुनिः ॥ ४६ ॥

शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरं ॥ प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतं ॥ ४५ ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥ चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

पोळीइत्यादिप्रसिद्ध आपक्वं । पौलिः । अभ्यूषः । "अभ्युषः । अभ्योषश्चापि ।" त्रयं "अर्द्धस्विन्नयवादेर्घृतादिनाभर्जितयवादेर्वाकृतपक्वान्नस्य । पोळीइत्यादिप्रसिद्ध
आपक्वं । पौलिः । अभ्यूषः । "अभ्युषः । अभ्योषश्चापि ।" त्रयं "अर्द्धस्विन्नयवादेर्घृतादिनाभर्जितयवादेर्वाकृतपक्वान्नस्य । एकैकस्याभिधानंपुंबहुत्वविधानार्थं । "लाजा-
स्य ।" लाजाः भर्जितव्रीहयः पुंभूम्निपुंसिबहुत्वेच । एवमक्षताअपिपुंभूम्नि । अक्षतायवाइतिपुराणं । एकैकस्याभिधानंपुंबहुत्वविधानार्थं । "लाजाः" पृथुकः ।
स्यादार्द्रतंडुले । नपुंसकमुशीरेऽथस्त्रियापुंभूम्निचाक्षताइतिमेदिनी । अक्षतनद्वयोःषंडेलाजेषुभिष्वहिंसिते । यवेपिक्कचिदितिमेदिनी ।" पृथुकः ।
चिपिटकः । द्वे आर्द्रभ्रष्टव्रीहितंडुलस्य । 'पोहेइतिप्रसिद्धस्य ।' धानाइत्येकंभ्रष्टयवेवर्तते । नित्यंस्त्रियांबहुत्वेच ॥ ४७ ॥ पूपः । अपूपः । पिष्ट

आपक्वंपौलिरभ्यूषोलाजाःपुंभूम्निचाक्षताः ॥ पृथुकःस्याच्चिपिटकोधानाभ्रष्टयवेस्त्रियः ॥ ४७ ॥
पूपोऽपूपःपिष्टकःस्यात्करंभोदधिसक्तवः ॥ भिःसास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीसदीदिविः ॥ ४८ ॥

कः । त्रीणितंडुलपिष्टरचितस्यभक्ष्यभेदस्य । "वडा. घारगाइत्यादिख्यातस्य ।" अपूपःपिष्टपूपःस्यादितिमुनिः । यद्यक्ष्यं । चंद्रांशुनिर्मलाःपूपा
शालितंडुलनिर्मिताइति । दधियुक्ताः सक्तवोदधिसक्तवः करंभःस्यात् । "करंबइत्यपि । केनजलेनरंबते । रविशब्दे । एकंसक्तवस्तुधानाचूर्णं ।
तेचप्रायेणपुंभूम्नि । भिःसा । भक्तं । अंधः । अन्नं । ओदनः । दीदिविः । पक्वमन्नस्य । अंधःसांतं । ओदनोऽस्त्री । दीदिविःपुंसि ॥ ४८ ॥

भिःसटा। दग्धिका। द्वेदग्धान्नस्य। "करपइतिख्यातस्य"। सर्वेषांरसानांद्रवद्रव्याणांअग्रंअग्रिमोद्रवःमंडःस्यात्। "क्लीबेमंडं"। एकंनिबळीइति ख्यातस्य"मासरः। आचामः। निस्रावः। "विस्रावइतिमुकुटः"। त्रीणिभक्तसमुद्भवेमडे। नीस."पेज"इतिख्यातस्य॥ ४९॥ यवागूः। उष्णि का। श्राणा। विलेपी। तरला। पंच द्रवदोदनस्य"आटवल.पातळभात कण्हेरीइतिख्यातस्य"। यवागूदीर्धांता। "म्रक्षणेत्यद्वेक्षेपकं। म्रक्षणं।अ भ्यंजनं। द्वेतैलस्य। तिलमिश्रओदनःकसरःस्यादेकं"। गवांसर्वं। गोरिदगविभवंगोविकारइत्याद्यर्थेपुयत्क्षीरादितद्रव्यंस्यात्। एकं। "त्रिपु। द

भिःसटादग्धिकासर्वरसाग्रेमंडमस्त्रियां॥ मासराचामनिस्रावामंडेभक्तसमुद्भवे॥ ४९॥ यवागूरुष्णिकाश्राणा
विलेपीतरलाचसा॥"म्रक्षणाभ्यंजनेतैलंकृसरस्तुतिलौदनः"॥गव्यंत्रिपुगवांसर्वंगोविट्गोमयमस्त्रियां॥ ५०॥
तत्तुशुष्कंकरीषोऽथदुग्धंक्षीरंपयःसमं॥ पयस्यमाज्यदध्यादिद्रप्संदधिघनेतरत्॥ ५१॥

धिदुग्धादेः"। गोविट्। गोमयं। द्वेगोःपुरीषे। "शेणइतिख्याते"। गोविट्पांतास्त्री॥५०॥ तद्गोमयंशुष्कंकरीषंस्यात्। एकं। "गोवरीइतिख्यातस्य"। दुग्धं। क्षीरं। पयः। त्रीणि। "दूधइतिख्यातस्य"। पयःसांतं। पयसोविकारोयदाज्यदध्यादितत्पयस्यं। एकं। "आदिनातक्रंनवनीतं"। यद्घनादित रत्श्लथंदधितद्द्रप्सस्यात्। "द्रप्स्यमितिभरतमालायां। द्रप्सःपुंस्यपि"। एकंपातळदहींइतिप्रसिद्धस्य"॥ ५१॥

घृतं। आज्यं । हविः । सर्पिः । चत्वारिघृतस्य । हविषी । सर्पिषी "हविःसर्पिर्विहोतव्येइतिहैमः" । अंजनीयमाज्यं । आङ्पूर्वादंसंज्ञायांक्यप् । नवनीतं । नवोद्धृतं । द्वे "लोणीइतिख्यातस्य"। मथिताद्धोनवतत्कालमुद्धृतं। सोगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतंहैयंगवीनंस्यात् । एकं । "एकंरा त्रपर्युषिताद्दधउत्पन्नस्य घृतस्य"। स.पूर्वदिनेयोगोदोहस्तस्मादुद्भवोयस्यतत् ॥५२॥ दंडाहत । कालशेय । अरिष्टं । गोरस.। चत्वारिदंडमंथितस्यं

घृतमाज्यंहविःसर्पिर्नवनीतंनवोद्धृतं॥ तत्तुहैयंगवीनंयत्ह्योगोदोहोद्भवंघृतं॥ ५२॥
दंडाहतंकालशेयमरिष्टमपिगोरसः॥ तक्रंत्दुदश्विन्मथितंपादांब्वर्द्धांबुनिर्जलं॥ ५३॥

गोरसमात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादांबुचतुर्थांशमुदकंयत्रतद्दंडाहतंतक्रमित्युच्यते । अर्द्धांबुअर्धमुदकंयत्रगोरसेतदुदश्वित् । तांतं । "उदकेनश्वयतिव र्धतेओदश्वित्कमोदश्वितिसंस्कृतइत्यर्द्धक्षेपकं । "निर्जलंजलरहितंदधिमंथनमात्रेणमथितमित्युच्यते । एकैकं ॥ ५३ ॥

मंडंदधिभवंमस्तुपीयूषोऽभिनवंपयः॥ अशनायाबुभुक्षाक्षुद्ग्रासस्तुकवलःपुमान्॥ ५४ ॥
सपीतिःस्त्रीतुल्यपानंसग्धिःस्त्रीसहभोजनं॥ उदन्यातुपिपासातृट्तर्षोजग्धिस्तुभोजनं॥ ५५ ॥
जेमनंलेहआहारोनिघासोन्यादइत्यपि॥ सौहित्यंतर्पणंतृप्तिःफेलाभुक्तसमुज्झितं॥ ५६ ॥

टी० दधिभवंमंडअग्रिमंमस्तुस्यात्। एकंक्लीबे।"दध्नउपरिभागस्य। वस्त्रनिःसृतदधिजलस्येत्यपिमतं"अभिनवंपयः नवप्रसूतायाःगोक्षीरंसप्तदिनावधिपीयूषं स्यात्। पीयूषंसप्तदिवसावधिक्षीरेतथाऽमृतइतिविश्वमेदिन्यौ। पेयूषमितिमुकुटः"। तत्कथितंसप्तपीयूषशब्दवाच्यमित्येके। एकं। अशनाया।बुभुक्षा। क्षुत्। त्रयं क्षुधः। क्षुत्स्त्री। "अशनस्यइच्छाअशनाया। क्षुधेत्यन्यत्र"। ग्रासः। कवल.। द्वे"ग्रासइतिख्यातस्य। कवलार्थकइत्यपिपाठः" ॥५४॥ सपीतिः। तुल्यपानं। द्वेसहपानस्य। सग्धि। सहभोजनं। द्वे"सहभोजनस्य"। तत्रसग्धिःस्त्री। उदन्या। पिपासा। तृट्। तर्षः। चत्वारितृष। तृट्षांता। तर्षःपुंसि। "तृषालिनातृपोस्त्रियामितिविश्वः"। जग्धिः। भोजनं॥ ५५॥ जेमनं। "जमनमितिद्विरूपकोशः।" लेहः"लेपः।लेपस्तुलेपने। अशनेचमुरायाचेतिहेमचंद्रः। "आहारः। निघासः। "निघसइत्यपि"। न्यादः। सप्त भोजनस्य। जग्धिःस्त्री। सौहित्य। तर्पणं। तृप्तिः। त्रीणितृप्तेः। पूर्वभुक्तपश्चात्समुज्झितंभुक्तसमुज्झितं। भुक्तोत्सृष्टमितियावत्। साफेलास्यात्। "फेलीरितिजटाधरः"। एकं॥ ५६ ॥

कामं । प्रकामं । पर्याप्तं । निकामं । इष्टं । यथेप्सितं । षडंयथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्येतानि । यथाकामंभुंक्तेस्म ।। गोपः । गोपालः । गोसंख्यः । गोधुक् । "गोदुहः । गोपगोदुहवल्लवाइतित्रिकांडशेषः ।" आभीरः । "अभीरइत्यपि । अभिईरयति ईरगत्यादौ ।" वल्लवः । षट् गोपालस्य । गोदुहो ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकंपादबंधनमित्युच्यते । पादेनबंधनमस्येति । यादबंधनमित्येकेपेठुः । तच्चगवादियादवं वित्तमितिकोशांतरप्रमाणं ।

कामंप्रकामंपर्याप्तंनिकाममिष्टंयथेप्सितं ॥ गोपेगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥
गोमहिष्यादिकंपादबंधनंद्वौगवीश्वरे ॥ गोमान्गोमीगोकुलंतुगोधनंस्याद्गवांव्रजे ॥ ५८ ॥
त्रिष्वाशितंगवीनंतद्गावोयत्राशिताःपुरा ॥ उक्षाभद्रोबलीवर्दऋषभोवृषभोवृषः ॥ ५९ ॥

आदिनाखरराजाविकादेर्ग्रहणं । गोमान् । गोमी । द्वौशब्दौगवीश्वरेगवांस्वामिनि । गोमंतौ । गोमिनौ । गोकुलं । गोधनं । द्वे गवांव्रजे गोसंबंधिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्रपुरागावआशिताः भोजिताः तत्स्थानंआशितंगवीनं । एकं । त्रिपुलिंगत्रये ।" उक्षा । भद्रः । बलीवर्दः । "बरीवर्दः ।" ऋषभः । वृषभः । वृषः ॥ ५९ ॥

गो॰ अनड्वान् । सौरभेयः । गौः । नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अनड्वाहौ । गावौ । "स्त्रियांअनड्वाही । अनुडुहीत्यपि ।" उक्ष्णांवृषभाणांसंहतिः समूहऔक्षकस्यात् । एकं । गवांसंहतिः गव्या । गोत्रा । द्वे । वत्सानांसंहतिर्वात्सक । धेनूनांसंहतिर्धैनुक । एकैकंक्रमेण ॥ ६० ॥ महान्वृषोमहोक्षः । एकं । "महावृषस्य ।" अचतुरेतिसाधुः । वृद्धोक्षः । जरद्गवः । द्वे वृद्धवृषभस्य । यन्मालाया । महोक्षःस्यादुक्षतरःस्काधिकःस्कधवाहक. । षोडन्षड्ड्

अनड्वान्सौरभेयोगौरुक्ष्णांसंहतिरौक्षकं॥ गव्यागोत्रागवांवत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके॥ ६० ॥
वृषोमहान्महोक्षःस्याद्वृद्धोक्षस्तुजरद्गवः॥ उत्पन्नउक्षाजातोक्षःसद्योजातस्तुतर्णकः॥ ६१ ॥
शकृत्करिस्तुवत्सःस्याद्दम्यवत्सतरौसमौ॥ आर्षभ्यःषंडतायोग्यःषंडोगोपतिरिट्चरः॥ ६२॥

शनोवत्सःकूटोभग्नविषाणकइति । उत्पन्नःबलीवर्दभावंप्राप्तउक्षाजातोक्षःस्यात् । एकं । सद्योजातोवृषस्तर्णकःस्यात् । एकं ॥ ६१ ॥ शकृत्करिःवत्सः । द्वे । दम्यः । वत्सतरः । द्वे स्पष्टतारुण्यंस्य । वत्सत्वस्वल्पमस्यवत्सतरः । षंडतागोपतित्वं तद्योग्यआर्षभ्यः एक । षंडः । "षड्इत्यपि" गोपतिः । इट्चरः । "इड्चरइत्यपि" त्रीणिस्वेच्छाचारिणोवृषभस्य । षणोतिददातिगर्भंषंडः । इषाइच्छयाचरतिइट्चरः ॥ ६२ ॥

अस्यवृषभस्यस्कंधदेशेवहः स्यात् । एकं । "खांदाइतिख्यातस्य" सास्ना । गलकबलः । द्वेगोःकंठेलंबमानस्यचर्मणः । "सांकळी. कांबळइतिख्या । तस्य" । नस्तितः । नस्योतः । "नस्तोपइत्यपिपाठः ।" द्वे स्यूतनासिकस्य । "वेसण्याबैलइतिख्यातस्य ।" नस्येनासारंध्रेऊतः रज्ज्वाप्रोतःनस्योतः । प्रष्ठवाट् । "पष्ठवाडितिरेफरहितमितिस्वामी ।" युगपार्श्वगः । द्वे दमनार्थयुग्येनसहस्कंधेबद्धकाष्ठस्य । युगस्यस्कंधकाष्ठस्यपार्श्वंगच्छतीतियुगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्यवोढायुग्यः । वत्सानांदमनकालेस्कंधेकाष्ठमासज्यतेसप्रासंगः । तस्यवोढाप्रासंग्यः । "लोढण्याबैलइतिख्यातः ।" शकटस्य

स्कंधदेशेत्वस्यवहःसास्नातुगलकंबलः॥ स्यान्नस्तितस्तुनस्योतःप्रष्ठवाड्युगपार्श्वगः॥ ६३॥
युगादीनांतुवोढारोयुग्यप्रासंग्यशाकटाः॥ खनतितेनतद्वोढाऽस्येदंहालिकसैरिकौ॥ ६४॥
धूर्वहेधुर्यधौरेयधुरीणाःसधुरंधराः॥

वोढाशाकटः । एकैकं । तेनखनतीत्याद्यर्थेहालिकः सैरिकश्चस्यात् । यथाहलेनखनतिहालिकः । एवंहलस्यवोढाहलस्यायंवाहालिकः । एवंसीरेणखनतिसीरस्यवोढासीरस्यायंवासैरिकः । सीरोहलस्यपर्यायः । द्वे "नागऱ्याबैलइतिख्यातस्य" ॥ ६४ ॥ धूर्वहः । धुर्यः । धौरेयः । धुरीणः । धुरंधरः । पंच धुरंधरस्य । "धूर्वहशब्दोदीर्घादिः र्वोरुपधायाइतिदीर्घः" ॥

एकधुरीणः । एकधुरः । एकधुरावहः । यर्थयएकामेवधुरंवहतितस्य ॥ ६५ ॥ यःसर्वामपिधुरंवहतिससर्वधुरीणः । एकं । माहेयी । सौरभेयी । गौः । उस्रा । माता । शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी । अघ्न्या । रोहिणी । नवकं गवि । गावो । मातरो । यागोपुउत्तमासागौर्नैचिकीत्येकं । "निचिकी । नैचिकी गोरुत्तमातुनिचिकीसाप्रकीर्तितेतिनाममाला । नीचिकानौचिकीचेतिद्विरूपकोशः" नीचैश्चरतिनैचिकी । वर्णा 'वयवप्रमाणा' दीनांभेदात् ।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥ सतुसर्वधुरीणःस्याद्योवैसर्वधुरावहः ॥
माहेयीसौरभेयीगौरुस्रामाताचशृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुन्यघ्न्यारोहिणीस्यादुत्त
मागोर्पुनैचिकी ॥ वर्णादिभेदात्संज्ञाःस्युःशबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥ द्विहायनीद्वि
वर्षागौरेकाब्दात्वेकहायनी ॥ चतुरब्दाचतुर्हायण्येवंत्र्यब्दात्रिहायणी ॥ ६८ ॥

शबलीधवलादयोगवांसंज्ञाः । शबलीचित्रवर्णा । "शबलापि ।" धवलीशुक्लवर्णा । "धवलापि ।" आदिनाकपिलापाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लंबकर्णावक्रशृंगीत्यादि । "प्रमाणभेदात्दीर्घाखर्वावामनीत्यादि ।" एकैकं ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वेवर्षेप्रमाणमस्याःसागौर्द्वि हायनी । एकं । एकाब्दागौः एकहायनी । एकं । चतुरब्दागौः चतुर्हायणी । एकं । त्रिवर्षात्रिहायणीस्यात् । एकं ॥ ६८ ॥

वशा । वंध्या । द्वे "वांझइतिख्यातायाः ।" अवतोका । "वतोकेत्यपि ।" स्रवद्गर्भा । द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । मृतवत्सास्रवद्गर्भेतिमाला । वृषभेणमैथुनार्थंआक्रांतासंधिनी । सधागर्भाधानमस्त्यस्याः संधिनी । एकं । वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनीवेहदित्युच्यते । एकं । तांतंस्त्रियां । विहंतिगर्भंवेहत् । वेहद्वृषोपगतेतिभागुरि ॥ ६९ ॥ प्रजनेगर्भग्रहणेकाल्याप्राप्तकालासागौरुपसर्या । एक । बालाचासौगर्भिणीचबालगर्भिणीसाप्रष्ठौही । "पष्ठौहीत्यपिपाठः । तत्रपृषोदरादित्वात्रलोपः । "एकं । अचंडी । सुकरा । द्वेअकोपनायाः । बहुसूतिः । परेष्टुका । द्वेबहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता । वष्कयणी । "वष्कयिणीत्यपि । वष्कयस्तरुणवत्सः सोस्त्यस्याः । वष्कयस्त्वेकहायनोवत्सइतिशाकटायनः" । द्वेदीर्घकालेनप्रसूतायाः । धेनुः । नवसूतिका । द्वेनूतनप्रसूतायाः । सुव्रता । सुखसंदोह्या । "सुखसंदुह्येत्यपि" । द्वेसुशीलायाः । "मिसकीनइतिख्यातायाः" । पीनोध्नी । पीवरस्तनी । द्वेस्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥

वशावंध्याऽवतोकातुस्रवद्गर्भाथसंधिनी ॥ आक्रांतावृषभेणाथवेहद्गर्भोपघातिनी ॥६९॥
काल्योपसर्याप्रजनेप्रष्ठौहीबालगर्भिणी ॥ स्यादचंडीतुसुकराबहुसूतिःपरेष्टुका ॥ ७० ॥
चिरप्रसूतावष्कयणीधेनुःस्यान्नवसूतिका ॥ सुव्रतासुखसंदोह्यापीनोध्नीपीवरस्तनी ॥७१ ॥

टी० द्रोणक्षीरा । द्रोणदुग्धा । द्वेद्रोणपरिमितदुग्धदात्र्यां । बंधकंआधिस्तत्रस्थिताऋणशुद्धिपर्यंतउत्तमर्णगृहेदोहनार्थंस्थापितेतियावत् । साधेनुष्या । एकं । बंधकंस्याद्विनिमयइतिविश्वः । यावर्षेवर्षेप्रसूयतेसासमासमीनेत्येकंपचाक्षर ॥ ७२॥ ऊधः । आपीनं । द्वेगोस्तनस्य । "कांसइतिख्यातस्य ।" ऊध : सातंक्लीबं । शिवकं । कीलक । द्वेगवांबंधनार्थनिखातस्यकाष्ठस्य । "मेढइतिख्यातस्य" । दाम । संदानं । द्वेबंधनरज्जोः । "दावेंइतिख्यातायाः । "संदीयतेबध्यतेऽनेनसंदानं । दामनातं । स्त्रियांतुदामा । दामानौ । पशुरज्जुः । दामनी । "बंधनीत्यपिपाठः" । द्वे यस्यामेकस्यांबहुग्रंथियु

द्रोणक्षीराद्रोणदुग्धाधेनुष्याबंधकेस्थिता॥ समांसमीनासायैवप्रतिवर्षंप्रसूयते ॥ ७२ ॥
ऊधस्तुक्लीबमापीनंसमौशिवककीलकौ॥ नपुंसिदामसंदानंपशुरज्जुस्तुदामनी ॥ ७३ ॥
वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडके॥ कुठरोदंडविष्कंभोमंथनीगर्गरीसमे ॥ ७४ ॥

तायांबहवोवृषाबध्यंतेतस्यारज्जोः । "दावणइतिख्यातायाः ।" चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः । मथः । मंथानः । मंथाः । मंथदंडकः । पंचमंथनदंडस्य । "रवीइतिख्यातस्य । 'मथाः । मंथानौ । कुठरः । "कुटरइतिपाठेतुकुटकौटिल्ये । वाहुलकादरः । ' दंडविष्कंभः । द्वे यत्रमंथदंडोबध्यतेतस्यस्तंभस्य । "घुसळखांबइतिख्यातस्य ।" मंथनी । गर्गरी । द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मथ्यतेऽस्यामथनी । कलशीत्यपिपाठः ॥ ७४ ॥

उष्ट्रः । क्रमेलकः । मयः । महांगः । चत्वारिउष्ट्रस्य । उष्ट्रस्यशिशु करभइत्येकं । दारवैःकाष्ठमयैः पादबंधनैरुपेताः करभा शृंखलकाःस्युरेकं॥७५॥
अजा । छागी । द्वे "शेळीइतिख्यातायाः" शुभ. । "तुभः । स्तभः । स्तुभश्चेत्यपि ।" छाग. । बस्तः । छगलकः । अजः । पचकमजस्य । "बोकडइति
ख्यातस्य ।" मेढ्रः । उरभ्रः । उरणः । ऊर्णायुः । मेषः । वृष्णिः । एडकः । "सप्तकंमेढस्य एडकाइतिख्यातस्य ।" अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदुतः ॥ ७६ ॥उ

उष्ट्रक्रमेलकमयमहांगाःकरभःशिशुः ॥ करभाःस्युःशृंखलकादारवैःपादबंधनैः ॥ ७५ ॥
अजाछागीशुभच्छागबस्तच्छगलकाअजे ॥ मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णयएडके ॥ ७६ ॥
उष्ट्रौरभ्राजवृंदेस्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकं ॥ चक्रीवंतस्तुवालेयारासभागर्दभाःखराः ॥ ७७ ॥
वैदेहकःसार्थवाहोनैगमोवाणिजोवणिक् ॥ पण्याजीवोह्यापणिकःक्रयविक्रयिकश्चसः ॥ ७८ ॥

ष्ट्राणांवृंदेऔष्ट्रकं । उरभ्राणांवृंदेऔरभ्रकं । अजानांवृंदेआजकं । क्रमादेकैकं । चक्रीवान् । वालेयः । रासभः । गर्दभः । खरः । पंचगर्दभस्य । "गाढव इति
ख्यातस्य" ॥७७॥ वैदेहकः । सार्थवाह । नैगमः । "निगमः । निगमोवणिजेपुर्यामितिविश्वः ।" वाणिजः । वणिक् । पण्याजीवः । आपणिकः । क्रयविक्र
यिक । अष्टौक्रयविक्रयाभ्यांवर्तमानस्य । "वाणीइतिख्यातस्य । वणिक्स्त्रिया । वणिज्यायापुमान्वाणिजिकेचहरिणांतरइतिविश्वः ।" वणिजो॥७८

विक्रेतास्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ ॥ वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥ नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलं ॥ परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥ पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणं ॥

रि केता । विक्रयिकः । द्वे वस्त्रपात्रादिदत्वा तन्मूल्यं गृण्हतः । "विकणारा इति ख्यातस्य । विक्रयेण जीवति विक्रयिकः ।" क्रायिकः । क्रयिकः । द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृण्हतः । "विकत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण जीवति क्रयिकः ।" वाणिज्यं । "वणिज्यमपि । दूत वणिग्भ्यां चेति यः ।" वणिज्या । द्वे वणिजां कर्मणि । "वाणिपणा इति ख्याते । वणिजां कर्म वाणिज्यं ।" मूल्यं । वस्नः । अवक्रयः । त्रयं विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य । "मोल इति ख्यातस्य" । यस्य चमिश्वलुयामिरिनिवस्नः ॥ ७९ ॥ नीवी । "नीविरित्यपि ।" परिपण. । मूलधनं । क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य । भांडवल इति ख्यातस्य । नीवीमी । परिपण्यते व्यवहारार्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालांतरेण स लाभः स्यात् । "एकं । नफा इत्यादि ख्यातस्य ।" परिदानं । "प्रतिदानमित्यपि ।" परीवर्तः । "परिवर्त इत्यपि ।" नैमेयः । "वैमेयोपि ।" निमयः । "विमय इत्यपि ।" चत्वारि परिवर्तनस्य । "मोबदला इति प्रसिद्धस्य" मेङ् प्रणिदाने । निमानं निमयः ॥ ८० ॥ उपनिधिः । न्यासः । द्वे निक्षेपस्य । "ठेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य" स्वतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेप्त्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकं प्रतीपदानं प्रतिदानं ॥

क्रये "क्रयविक्रये पाहकाग्रण्हीयुरितितुल्या ।" यदापणेप्रसारितंवस्तुतत्क्रय्यं । एकं । यत्क्रेतव्यमात्रंयत्रकापिवर्ततेतत्क्रेय ॥ ८१॥ एवंविक्रेयं । पणितव्यं । पण्यं । त्रयंविक्रेयस्यवस्तुन. । क्रय्यादयोवाच्यलिंगाः । सत्यापन । "सत्यापना । सत्यापनासत्याकृतिरितित्रिकाडेबोपालितात् ।" सत्यकार । सत्याकृति. । त्रय अवश्यंमयैतत्क्रेतव्यमित्यादिरूपस्यसत्यस्यकरणे । "सत्यंकरणेइतिख्याते । सत्यकारस्तुलोके सचकार. त्रिमाण्डत्यादिप्रसिद्धः ।" सत्यस्यकृति सत्याकृतिः । सत्याद्शपथइतिडाच् ॥८२॥ विपणः । विक्रय. । द्वे. "विक्रयेइतिख्यातस्य ।" आदश । 'दशशब्दमभिव्याप्य '।

क्रयेप्रसारितंक्रय्यंक्रेयंक्रेतव्यमात्रके॥८१॥विक्रेयंपणितव्यंचपण्यंक्रय्यादयस्त्रिषु॥क्लीबेसत्यापनंसत्यंकारःसत्याकृतिःस्त्रियां॥८२॥विपणोविक्रयःसंख्याःसंख्येयेत्वादशत्रिषु॥विंशत्याद्याःसदैकत्वेसर्वाःसंख्येयसंख्ययोः ८३

एकाद्याअष्टादशान्ताः संख्याशब्दाः संख्येयेवर्तमानास्त्रिषु । यथा । एकाशाटी । एक पटः । एकंवस्त्रं । दशस्त्रियः । दशपुरुषाः । दशकुलानि । "न तु विंशस्यैकइत्यादि" एवंअष्टादशपर्यंताः उदाहर्तव्याः । तत्रचतुष्पर्यंतावाच्यलिंगाः । शेषंत्रिषुसमानं । द्विशब्दादेरसंख्येयेएववृत्तिर्नतुसंख्यायामितिसूचितं । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्यपरार्द्धपर्यंता सर्वा.संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ता. । संख्येयेसंख्यायांचवर्तंते । तत्रसंख्येयेयथा एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्यापुरुषैः कृतं । सं तिशतंगावइत्यादि । संख्यायांयथा । पटानांविंशतिः । गवांशतं ॥ ८३ ॥

संख्यार्थेद्विबहुवचनेस्तः। संख्यांतरार्थेवर्तमानायाविंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचनेबहुवचनेअपिभवतइत्यर्थः। यथाद्वेविंशती। गवांशतानि। "ति
स्रोविंशतयइत्यादि। तासुविंशत्यादिषुनवतिपर्यंताःस्त्रियां। पंक्तेरिति। पंक्तिर्दशसंख्यातामारभ्यदशगुणंउत्तरंयत्रतादृशंसंख्यानंक्रमात्शतसहस्रा
दिस्यात्। पंक्तिर्दशाक्षरच्छंदोदशसंख्यावलिष्वपिइतिविश्वः। यथादशगुणापंक्तिःशतंस्यात्। शतंदशगुणंसहस्रंस्यात्। एवमयुतादि। यदाहुः॥
एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयःक्रमशः। अर्बुदमब्जंखर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात्। जलधिश्चांत्यंमध्यंपरार्द्धमितिदशगुणोत्तराःसं
ज्ञाः। संख्यायाःस्थानानांव्यवहारार्थंकृताःपूर्वैरिति॥ ८४॥ यौतवं। द्रुवयं। पाय्यं। इतित्रयंसमानार्थकं समानमर्थोयस्यतत्। परिमाणवाचक

संख्यार्थेद्विबहुत्वेस्तस्तासुचानवतेःस्त्रियः॥ पंक्तेःशतसहस्रादिक्रमाद्दशगुणोत्तरं॥८४॥
यौतवंद्रुवयंपाय्यमितिमानार्थकंत्रयं॥ मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्गुंजापंचाद्यमाषकः॥८५॥

मित्यर्थः। यौतवंओष्ठ्यांतवर्णं। पाय्यंतालव्यसंयुक्तांतं। तन्मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्भिद्यते। तुलामानंअगुलिमानंप्रस्थमानंचेति। त्रिविधमित्यर्थः।
एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेणव्यवह्रियते। "यदुक्तं। ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः। आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याभिन्नातुस
र्वतइति।" पंचगुंजाः आद्यमाषकः शास्त्रीयोमाषकःस्यात्। यथाचशास्त्र पंचकृष्णलोमाषइति। एकं। आद्येतिविशेषणंद्विकृष्णलस्यराजतमाष
स्यव्यावृत्त्यर्थं। तस्यशास्त्रेप्रायशोऽव्यवहाराभावात्॥ ८५॥

तेषोडशमाषाअक्षः कर्षश्चस्यात् । "अस्त्रीपुंसिक्लीबेच ।" द्वे "तोळाइतिख्यातस्य ।" कर्षचतुष्टयंपलंस्यात् । एकं । सुवर्णः । बिस्तः । द्वे हेम्नः सु
र्वणस्याक्षे । अशीतिगुंजाभिस्तुलितसुवर्णएवेत्यर्थः । "रुद्रस्तु । सुवर्णस्वर्णबिस्तयोरितिक्लीबमाह ।" तस्यहेम्नः पलेकुरुबिस्तइत्येकं ॥ ८६ ॥ पला
नांशतंतुलास्यात् । "एकं । स्त्रियां । विंशतिस्तुलाएकोभारःस्यात् । एकं । भारःस्याद्वीवधेविष्णौपलानांद्विसहस्रकइतिकोशांतरं ।" पुरुषेणहिद्वेपलस

सुवर्णबिस्तौहेम्नोऽक्षेकुरुबिस्तस्तुतत्पले ॥ ८६ ॥
तेषोडशाक्षःकर्षोऽस्त्रीपलंकर्षचतुष्टयं ॥ तुलास्त्रियांपलशतंभारःस्याद्विंशतिस्तुलाः ॥
आचितोदशभाराःस्युःशाकटोभारआचितः ॥ ८७ ॥ कार्षापणःकार्षिकःस्यात्कार्षिकेताम्रिकेपणः ॥

"आचितःशकटोन्मे । यःशाकटः शकटेनवोढुंशक्योभारः सोप्याचितइत्येकं ।
हस्तेवोढुंशक्यते । ध्रियतइतिभारः । दशभाराः आचितइतिस्युः । "रुपयाइतिख्यातस्य । कार्षापणोऽस्त्रीकार्षि
पेपलानामयुतद्वयंइतिविश्वः" ॥ ८७ ॥ कार्षापणः । कार्षिकः । द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य । पैसाइतिख्यातस्य । इतितुलामानमुक्तं । अंगुलिमानं
केपणषोडशिकेपिचेतिकोशांतरं ।" ताम्रिकेताम्रसंबंधिकर्षप्रमाणेतस्मिन्कार्षिकेपणइत्येकं ।
हस्तादिस्तुनृवर्गेउक्तं ।

द्रव्यं । वित्तं । स्वापतेयं । रिक्थं । ऋक्थं । धनं । वसु । हिरण्यं । द्रविणं । द्युम्नं । अर्थः । राः । विभवः । त्रयोदश धनस्य । तत्र अर्थादित्रयं पुंसि । राद्वयोर्विभवे स्वर्णे इति रूढः । रायौ । रायः ॥ ९० ॥ कोशः । हिरण्यं । द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्धन्यान्तो वा । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एक । कुप्यञ्चत्वादि । अर्थाद्धिरण्यमरूप्यं च कुप्यं तद्द्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं "मुद्रितं चेत्" रू

द्रव्यंवित्तंस्वापतेयंरिक्थमृक्थंधनंवसु ॥ हिरण्यंद्रविणंद्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥
स्यात्कोशश्चहिरण्यंचहेमरूप्येकृताकृते ॥ ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यंरूप्यंतद्द्वयमाहतं ॥ ९१ ॥
गारुत्मतंमरकतमश्मगर्भोहरिन्मणिः ॥ शोणरत्नंलोहितकःपद्मरागोऽथमौक्तिकं ॥ ९२ ॥

प्यं । "एकनाणे इति ख्यातस्य ।" रूपमाहन्यतेऽस्य रूप्यं । रूपादाहत इति यत् । रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजतं रजतेऽपि चेति विश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं । मरकत । अश्मगर्भः । हरिन्मणिः । चत्वारि पाचइति प्रसिद्धस्य मणेः । शोणरत्नं । लोहितकः । पद्मराग. । त्रीणि पद्मरागस्य । "माणीक इति ख्यातस्य" मौक्तिकं ॥ ९२ ॥

टी० मुक्ता। द्वे 'मोती' इति प्रसिद्धस्य।" मुच्यते शक्तिभिर्मौक्तिकं। विद्रुमः। प्रवालः। "द्वे पोंवळें इति ख्यातस्य। क्लीबे प्रवालं।" रत्नं। मणिः। द्वे अ
१ श्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेपि वर्तते। तत्र मणि स्त्रीपुंसयोः। "स्त्रियां ङीप् तो पि मणी।" आदिशब्दाद्विद्रुमेपि। रमंते स्मिन् रत्नं। कनकं कुलिशं नीलं
पद्मरागं च मौक्तिकं। एतानि पंच रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः। सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकं। रत्नपंचकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते इति वा। मुक्ता

मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकं॥ रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि च॥ १३॥
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं॥ तपनीयं शातकुंभं गांगेयं भर्म कर्बुरं॥ १४॥
चामीकरं जातरूपं महारजत कांचने॥ रुक्मं कार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियां॥ १५॥

फलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकं॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा। प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नवेति"॥ १३॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः
सुवर्णस्य। तत्र हेम भर्म मणी नाते॥ १४॥ अष्टापदं क्लीबपुंसयोः। शातकौंभमिति द्विरूपकोशः। कर्बूरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नवल्यां। कर्चूरं। कर्चूरः
स्यात्पुमान् शल्यां सुवर्णं पुनपुंसकमिति मेदिनी। भर्ममित्यदंतमपि द्विरूपकोशे"॥ १५॥

यद्वलकाररूपसुवर्णतत् शृंगीकनकमित्येकं । शृंगीतिपृथगपि । यन्मालाभूषणंकनकंशृंगीति । दुर्वर्णादिपंचकंरजतस्य । "तत्रखर्जूरंह्रस्वोकारमिति रामनाथः ।" अपिशब्दात्तारकलधौतमित्यपि ॥ १६ ॥ रीतिः । आरकूटः । द्वे पित्तलस्य "तत्ररीतिःस्त्रिया । रीतीत्यपि । आरकूट पुंसि क्लीबेच ।" ताम्रकं । शुल्ब । म्लेच्छमुखं । द्व्यष्टं । "द्विष्टमपि ।" वरिष्टं । उदुंबरं । 'औदुंबरंभवेत्ताम्रेफलादौयज्ञशाखिनइत्यजयः ।' षट्ताम्रस्य॥ १७

अलंकारसुवर्णंयच्छृंगीकनकमित्यदः॥ दुर्वर्णंरजतंरूप्यंखर्जूरंश्वेतमित्यपि ॥ १६ ॥
रीतिःस्त्रियामारकूटोनस्त्रियामथताम्रकं॥ शुल्बंम्लेच्छमुखंद्व्यष्टवरिष्टोदुंबराणिच ॥ १७ ॥
लोहोऽस्त्रीशस्त्रकंतीक्ष्णंपिंडंकालायसायसी॥ अश्मसारोऽथमंडूरंसिंहाणमपितन्मले॥ १८ ॥

लोहः । शस्त्रकं । तीक्ष्णं । पिंडं । कालायसं । "कृष्णायसमितिरत्नमाला ।" अयः । अश्मसारः । सप्तलोहस्य । "अश्मसारंचशस्त्रकमित्यमरमाला ।" मंडूरं । सिंहाणं । "सिंहानमित्यपिपाठः । सिंघाणमित्यपि ।" द्वे लोहमलस्यलोहकीटइतिख्यातस्य । मंडूरंदवर्गमध्यं ॥ १८ ॥

टी० सर्वमपितैजसंसुवर्णरजतादिकंलोहमित्युच्यते। "प्रज्ञायणिलौहमित्यपि"। यद्वासर्वस्वर्णादितैजसंलोहंचस्यात्। "तैजसोविकारस्तैजसं"यदुक्तं। सुवर्णरजतताम्ररीतिःकांस्यंतथात्रपु। सीसंकालायसंचैवमष्टौलोहानिचक्षतइति। अयस्तुविशेषाल्लोहसंज्ञं। अयसोविकारः फालाख्यः कुशी स्यात्। यच्छाश्वतः कुशीवलकुशीफालेइति। एकंस्त्रीलिंगं। क्षारः। काचः। द्वेकाचस्य। "कांच.बांगडखारइतिख्यातस्य"। क्षरतिक्षारः। चपलः। रसः। सूतः। पारदः। "पारनः। रसेंद्रःपारदःप्रोक्तःपारतोपिनिगद्यतइतितारपालः। पारतस्तुमनाक्पांडुःसूतस्तुरहितोमलात्। पारदस्तुमना

सर्वंचतैजसंलोहंविकारस्त्वयसःकुशी॥ क्षारःकाचोऽथचपलोरसः
सूतश्चपारदे॥ ११॥गवलंमाहिषंशृंगमभ्रकंगिरिजामले॥

क्शीतःसर्वेतुल्यगुणाःस्मृताइतिशब्दार्णवः"। चत्वारिपारदस्य। "पाराइतिख्यातस्य"॥ ११॥ यन्माहिषंशृंगंतद्गवलमित्येकं। पारदोहिप्रायेणग वलेनिधाप्यतेतनतदभिधानं। अभ्रकं। गिरिजामलं। द्वे"अभ्रकइतिख्यातस्य। "अभ्रस्यप्रतिकृतिरभ्रकं। गिरिजं। अमलमितिकश्चित्। तन्मते त्रीणि। "गिरिजंगिरिजाबीजममलंगवलध्वजमितिवाचस्पतिः"

स्रोतोंजनं । सौवीरं । कापोतांजनं । यामुनं । चत्वारिसौवीरांजनस्य । "सुरमाइतिख्यातस्य ।" यमुनास्रोतसोजातमंजनंस्रोतोंजनं । सुवीरदेशेभवं सौवीरं । धन्वंतरिस्तु । अंजनंमेचकंकृष्णसौवीरंस्यात्सुवीरजं । कापोतकंयामुनचस्रोतोंजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुत्थांजनं । शिखिग्रीवं । वितुन्नकं । मयूरकं । कर्परी । पञ्चतुत्थांजनस्य । मोरचूदइतिख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान्तुत्थं । तुत्थंचतदंजनंच । दार्विकादारुहरिद्रा तत्काथोद्भ

स्रोतोंजनंतुसौवीरंकापोतांजनयामुने ॥ १०० ॥ तुत्थांजनंशिखिग्रीवंवितुन्नकमयूरके ॥
कर्परीदार्विकाक्काथोद्भवंतुत्थंरसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भंतार्क्ष्यशैलंगंधाश्मनितुगंधिकः ॥
सौगंधिकश्चचक्षुष्याकुलाल्यौतुकुलत्थिका ॥ १०२ ॥

वं । तस्या क्काथे "समभागेनअजादुग्धेन" संस्कृतंतुत्थं तुत्थांजनंरसांजनादिसंज्ञंस्यात् । "दार्विकेत्यपि ।" रसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भं । तार्क्ष्यशैलं । त्रीणि । केचित्तुत्थरसांजनमितिसमस्तंपेठुः । गंधाश्मा । गंधिकः । "गंधकइत्यपि ।" सौगंधिकः । त्रीणिगंधस्य । चक्षुष्या । कुलाली । कुलत्थिका । त्रयं । "तुत्थविशेषस्यनिळासुरमाइतिख्यातस्य ।" चक्षुषेहिताचक्षुष्या । कुलेतिष्ठतितस्यतिकृतिःकुलत्थिका ॥ १०२ ॥

टी० रीतिपुष्पं। पुष्पकेतु। पुष्पकं। "पौष्पकमित्यपि" कुसुमांजनं। चत्वारिसंतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य" जस्ताचेंफूलइतिख्यातस्य।" पुष्पकेतु। उदंतं
१ क्लीबे। पिंजरं। पीतनं। तालं। आलं। "अलं। हरितालमलंतालवर्णकंनटभूषणमितिमाधवः।" हरितालकं। पंचहरितालस्य॥ १०३॥ गैरेयं। अ
र्थ्यं। गिरिजं। अश्मजं। शिलाजतु। पंचशिलाजतुनः।" शिलाजितइतिख्यातस्य"। अर्थ्यतेरसायनार्थिभिरर्थ्यं। शिलायांस्रवद्धाक्षाकृतित्वाच्छि
लाजतु। बोलः। गंधरसः "रसगंधइतिस्वामी। राजदंतादित्वात्।" प्राणः। पिंडः। गोपरस। पंचगंधरसस्य।"रक्तयाबोळइतिख्यातस्य"। गोपः। रसश्चेति

रीतिपुष्पंपुष्पकेतुपुष्पकंकुसुमांजनं॥ पिंजरंपीतनंतालमालंचहरितालके॥ १०३॥
गैरेयमर्थ्यंगिरिजमश्मजंचशिलाजतु॥ बोलगंधरसप्राणपिंडगोपरसाःसमाः॥ १०४॥
डिंडीरोऽब्धिकफःफेनःसिंदूरंनागसंभवं॥ नागसीसकयोगेष्टंवप्राणित्रपुपिच्चटं॥ १०५॥

पृथगपि। अत्रगोसइतिमुकुटः। गांजलंस्यति। पौतकर्मणि। गोपइतिस्वामी। गधप्रधानोरसोस्यगंधरसः॥ १०४॥ डिंडीरः "हिंडीरइत्यपि" हिंडिरइति
शब्दरत्नावल्यां। अब्धिकफः। फेनः। त्रयं। सागरमलाख्यस्य। समुद्रफेनस्य। सिंदूर। नागसंभवं। द्वे "सेंदूरइतिख्यातस्य।" नागात्सीसात्संभवोऽस्यना
गसंभवं। नागं। सीसकं। योगेष्टं। वप्रं। "वर्द्धमितिमुकुटः। दधुवर्द्धने। दधिवपिभ्यांरन्" चत्वारिसीसस्य। "शिशेइतिख्यातस्य।" त्रपु। पिच्चटं

रंगं । बंगं । चत्वारिवंगे । "कथिलइतिख्याते ।" पिचुः । तूलः । द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं । कुसुंभं । वन्हिशिखं । महारजनं । चत्वारिकुसुंभस्य । रज्यतेवस्त्रमनेनरजनं । महच्चतद्रजनचमहारजनं ॥ १०६ ॥ मेषकंबलः । ऊर्णायुः । द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुरुदंतःपुंसि । शशोर्णं । शशलोम । द्वे शशलोम्नः । मधु । क्षौद्रं । माक्षिक । त्रीणिमधुनः । आदिनाभ्रामरपौत्तिकादिग्रहणं । मधूच्छिष्टं । सिक्थकं । द्वे "मेणइतिख्यातस्य" ।

रंगवंगेअथपिचुस्तूलोऽथकमलोत्तरं ॥ स्यात्कुसुंभंवन्हिशिखंमहारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
मेषकंबलऊर्णायुःशशोर्णंशशलोमनि ॥ मधुक्षौद्रंमाक्षिकादिमधूच्छिष्टंतुसिक्थकं ॥ १०७
मनःशिलामनोगुप्तामनोह्वानागजिह्विका ॥ नैपालीकुनटीगोलायवक्षारोयवाग्रजः ॥ १०८ ॥

मधुनाउच्छिष्यतेमधूच्छिष्टं ॥ १०७ ॥ मनःशिला । "मनःशिलइतिद्विरूपकोश ।" मनोगुप्ता । मनोह्वा । नागजिह्विका । चत्वारिमनःशिलायाः । "मनःशब्दवाच्याशिलामनःशिला ।" नेपाली । कुनटी । गोला । त्रीणिनेपालदेशोद्भवायांमनःशिलायां । सर्वैकार्थाइत्येके । यवक्षारः । यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्य । व्रीणिदग्धयवांकुरेभ्योजायमानस्यक्षारभेदस्य । "जवखारइतिख्यातस्य । सर्जिकाक्षारः । सृजिकाक्षारइतिरामनाथः । कापोतः । सुखव
र्चकः । व्रीणिक्षारभेदस्य । "सजीखारइतिख्यातस्य " । सर्जिकांदग्ध्वाक्षार्यतेयःससर्जिकाक्षारः । सौवर्चक । रुचकं । द्वेक्षारभेदस्य । "संचळखार
इतिख्यातस्य"। प्रागुक्तमपिक्षारप्रसंगात्पुनरुक्त । पंचापिसर्जिकाक्षारस्येतिसुभूत्यादयः । त्वक्क्षीरी । वंशरोचना । "वंशलोचनेतिहेमचंद्रः" । द्वेवे

पाक्योथसर्जिकाक्षारःकापोतःसुखवर्चकः॥ सौवर्चकंस्याद्रुचकंत्वक्क्षीरीवंशरोचना॥१०९॥
शिग्रुजंश्वेतमरिचंमोरटंमूलमैक्षवं॥ ग्रंथिकंपिप्पलीमूलंचटिकाशिरइत्यपि॥ ११०॥

णुजन्यस्यौषधिविशेषस्य "वंशलोचनइतिख्यातस्य " । त्वक्क्षीरीवंशजाशुभावंशक्षीरीचवैणवीतिकोशांतर ॥ १०९ ॥ शिग्रुज । श्वेतमरिचं ।
द्वेसौभांजनबीजस्य "। शेवग्याचेवींइतिख्यातस्य " । इक्षुसंबंधिमूलकंमोरटंस्यात् । एकं । "इक्षुमूलस्य " । ग्रंथिकं । पिप्पलीमूल । चटिकाशि
रः । "चटकाशिरइतिहेमचंद्रः। चटकाशिरइव । चटका । शिरः । इतिपृथगपि । शिरोनापिप्पलीमूलइतिमेदिनी " । त्रयपिप्पलीमूलस्य । "पिंपळ
मूळइतिख्यातस्य " ॥ ११० ॥

गोलोमी। भूतकेशः। द्वे " जटामांसीइतिप्रसिद्धायाः "। गोरिवलोमान्यस्याःसागोलोमी। पत्रांगं। रक्तचंदनं। द्वेरक्तचंदनसदृशस्यरक्तसारस्य। "कृष्णशिंसव.पतंगइतिख्यातस्य। पत्राण्यंगेऽस्यपत्रांगं।" त्रिकटु। त्र्यूषणं। "त्र्युषणमितिद्विरूपकोशः।" व्योषं। त्रीणिशुंठपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य। त्रिफला। "तृफला। तृफलात्रिफलाचेतित्रिकाण्डशेषः।" फलत्रिकं। द्वेहरीतक्यामलकबिभीतकफलानांसमाहारस्य ॥ १११ ॥ ॥ इतिवैश्यवर्गः ॥ शूद्रः। अवरवर्णः। वृषलः। जघन्यजः। चत्वारिशूद्रस्य। चंडालोब्राह्मण्यांशूद्राज्जातस्तमभिव्याप्यवक्ष्यमाणाअंबष्ठकरणाद

गोलोमीभूतकेशोनापत्रांगंरक्तचंदनं॥ त्रिकटुत्र्यूषणंव्योषंत्रिफलातुफलत्रिकं॥ १११ ॥ इतिवैश्यवर्गः॥

अथशूद्रवर्गः॥ ॥ शूद्राश्चावरवर्णाश्चवृषलाश्चजघन्यजाः॥ आचंडालात्तुसंकीर्णाअंबष्ठकरणादयः॥ १॥

शूद्राविशोस्तुकरणोऽम्बष्ठोवैश्याद्विजन्मनोः॥ शूद्राक्षत्रिययोरुग्रोमागधःक्षत्रियाविशोः॥ २॥

यः। "आदिनाउपादयः।" संकीर्णाः। प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः। एकं ॥ १ ॥ शूद्राशूद्रजातिरंगनाविट्वैश्यःतयोःसुतइतिवक्ष्यमाणेनान्वयःसुंकरणइत्येकं। सतुलेखनवृत्तिः। वैश्यायांब्राह्मणाज्जातःसुतोंऽबष्ठः। सतुचिकित्सावृत्ति.। शूद्रायांक्षत्रियाज्जातःउग्रः। सतुशस्त्रवृत्तिः। क्षत्रियायांवैश्याज्जातोमागधः। सतुराजादिस्तुतिपाठवृत्तिः। एकैक ॥ २ ॥

टी० अथांवैश्या। वैश्यायांक्षत्रियाज्जातोमाहिषः अस्यज्योतिषंशाकुनंशास्त्रंचस्वरशास्त्रंचजीविका। अथांक्षत्रियातस्यांशूद्राज्जातःक्षत्ता। तस्यवृत्तिःपा
पर्षिकादिः। क्षत्तारौ। ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातःसूतइत्युच्यते। तस्यगजवधनमश्वानांवाहनंकर्मसारथेरित्यादिर्जीविका। तस्यांब्राह्मण्यांवैश्याज्जातो
२ वैदेहकः। चतुःषष्टिकलाकर्मशैक्ष्यंतदुपजीविका। पण्यांगनानांरक्षांचकुर्यात्संगतदिच्छया। उपजीव्यंतुतास्वेवेति। एकं॥३॥ करण्यांशूद्रविशोःसुता
यांमाहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोःजाताज्जातोरथकारःस्यात्। अस्यवर्तनंतु। रथकर्मधनादिभिः। ब्राह्मण्यांवृषलेनशूद्रेणयउत्पादितःसचंडालःस्यात्। "चां

माहिषोर्यात्क्षत्रिययोःक्षत्तार्याशूद्रयोःसुतः॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतस्तस्यांवैदेहकोविशः॥३॥
रथकारस्तुमाहिष्यात्करण्यांयस्यसंभवः॥ स्याच्चंडालस्तुजनितोब्राह्मण्यांवृषलेनयः॥४॥
कारुःशिल्पीसंहतैस्तैर्द्वयोःश्रेणिःसजातिभिः॥ कुलकःस्यात्कुलश्रेष्ठीमालाकारस्तुमालिकः॥५॥

डालइत्यपि।" मृतचैलैर्नियमासैः श्मशानेतस्यजीविनमित्येकैकं॥ ४॥ कारुः। शिल्पी। द्वे चित्रकारादेः। शिल्पंकलासास्यस्यशिल्पी। "तक्षाच
तंतुवायश्चनापितोरजकस्तथा। पंचमश्चर्मकारश्चकारवःशिल्पिनोमताइत्यपि।" तैःसजातिभिःसंहतैःश्रेणिः। सजातीयशिल्पसंघःश्रेणिरित्यर्थः।
सस्त्रीपुंसलिंगः। एकं। कुलकः। "कुलिकः। कुलिकोनागभेदेस्याद्धुभेदेकुलसत्तमइतिमेदिनी" कुलश्रेष्ठी। द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य। शिल्पिभे
दानाह। मालाकारः। मालिकः। द्वे "माळीइतिप्रसिद्धस्य।" पुष्पमालापण्यमस्यमालिकः॥ ५॥

कुंभकारः । कुलालः । "द्वे कुंभकारइतिख्यातस्य ।" पलगंडः । लेपकः । द्वे गृहादौलेपकारस्य । "गंवडीइत्यादिख्यातस्य ।" तंतुवायः । "तंत्र वायः । तंद्रवायः । तंत्रवापइतिओष्ठ्यातोपि ।" कुविंदः ।"कुपिंदइत्यपि । कुपकोपे ।" द्वे पटानांनिर्मातरि ।"कोष्टीइतिख्याते"तुन्नवायः । सौचिकः। द्वे कचुक्यादेर्निर्मातरि ।"शिंपीइतिख्याते ।"सूच्यावानंशिल्पमस्यसौचिकः॥६॥ रंगाजीवः चित्रकरः । द्वे"चितारी. रंगारीइत्यादिख्यातस्य ।" रंगंश्वेतपीतरक्तादिकमाजीवतिरंगाजीव. । शस्त्रमार्जः । असिधावकः । द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः । "शिकलगारइतिख्यातस्य ।" पादूकृत् । चर्म

कुंभकारःकुलालःस्यात्पलगंडस्तुलेपकः॥ तंतुवायःकुविंदःस्यात्तुन्नवायस्तुसौचिकः॥ ६॥
रंगाजीवश्चित्रकरःशस्त्रमार्जोसिधावकः॥ पादूकृच्चर्मकारःस्याद्व्योकारोलोहकारकः॥ ७॥
नाडींधमःस्वर्णकारःकलादोरुक्मकारकः॥ स्याच्छांखिकःकांबविकःशौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः॥ ८॥

कारः । द्वे "चाभारइतिख्यातस्य" पादू.पादत्राणिकरोतिपादूकृत्तात । व्योकारः । लोहकारकः । द्वे "लोहारइतिख्यातस्य । व्योइत्यव्ययलोहबीजवाचीतिश्रीभोजः"॥७॥नाडीधमः। स्वर्णकारः। कलादः। रुक्मकारकः। चत्वारिस्वर्णकारस्य ।"सोनारइतिख्यातस्य"। शांखिक । कांबविकः । द्वे शंखवलयादेः कर्तरि। कंकणकार "कासार' इतिख्याते । शौल्बिकः । ताम्रकुट्टकः । द्वे "तांबटइतिख्यातस्य" शुल्बंताम्रंतद्घटनंशिल्पमस्यशौल्बिकः॥८॥

तक्षा । वर्द्धकिः । त्वष्टा । रथकारः । काष्ठतट् । पंच वर्द्धके. । "सुतारइतिख्यातस्य" । वर्द्धयति छिनत्तिकाष्ठंवर्द्धकिः । तक्ष्णोति तनूकरोतिकाष्ठतट् । काष्ठतक्षौ । ग्रामाधीनोयस्तक्षासग्रामतक्षइत्येकं । "गांवचासुतारइतिख्यातस्य ।" ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णइतिटच् । 'अनधीनकः । स्वाधीनोयस्तक्षासकौटतक्षः स्यात् । एकं ॥ ९ ॥ क्षुरी । मुंडी । दिवाकीर्तिः । नापितः । अंतावसायी । पंच । नापितस्य । "नाहावीइतिख्यातस्य" निर्णेजकः । रजकः । द्वे वस्त्राणांधावकस्य । "परीटइतिख्यातस्य ।" शौंडिकः । मंडहारकः । द्वे सुराजीविन. । "कलालइतिख्यातस्य ।" शुंडासुरासा

तक्षातुवर्द्धकिस्त्वष्टारथकारस्तुकाष्ठतट् ॥ ग्रामाधीनोग्रामतक्षःकौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥ क्षुरीमुंडीदिवाकीर्तिनापितांतावसायिनः ॥ निर्णेजकःस्याद्रजकःशौंडिकोमंडहारकः ॥ १० ॥ जाबालःस्यादजाजीवोदेवाजीवस्तुदेवलः ॥ स्यान्मायाशांबरीमायाकारस्तुप्रतिहारकः ॥ ११ ॥

पण्यमस्यशौंडिकः ॥ १० ॥ जाबालः । अजाजीवः । द्वे अजापालस्य । "मेंढपाळ. मेंढक्या. धनगरइतिख्यातस्य ।" देवाजीवः । "देवाजीवोत्यपि" देवल. । द्वे देवसेवोपजीविनः । "गुरव. देवळीइतिख्यातस्य । देवंलक्षणयातत्स्वंलातीतिदेवलः ।" माया । शांबरी । द्वे इंद्रजालस्य । "गारुडइतिख्यातस्य" शंबराख्यस्यासुरस्येयं शांबरी । मायाकारः । प्रतिहारकः । "प्रातिहारकइत्यपि । द्वे मायाविनः । गारुडीतिख्यातस्य ।" प्रतिहारोव्याजःप्रयोजनमस्य । सतथा ॥ ११ ॥

शैलाली । शैलूषः । जायाजीवः । कृशाश्वी । भरतः । "भारतइत्यपि । कृशाश्वनचयस्त्राक्तनटसूत्रमधायत । रंगावतारीशलूषानटाभरतभारताव तिवाचस्पतिः ।" नटः । पर्कनटेपु । "नटवाइतिख्यातेपु ।" नटतिनृत्यतिनटः । चारण । कुशीलवः । द्वे कथकानांनटविशेषाणां । "कुत्सितंशी लमस्यास्त्यकुशीलवः" ॥ १२ ॥ मार्दंगिकाः । मौरविकाः । द्वे मृदंगवादनकुशलाना । "मृदंगी पखवाजीइतिख्यातानां ।" पाणिवादाः । पाणि घाः । द्वे येपाणितलेनैवपाण्यंतरेमृदंगादिध्वनिमनुकुर्वंतितेषा । "हाताचेतालधारीइतिख्यातानां ।" वेणुध्माः । वैणविकाः । द्वे वेणुनादिना । 'पावे

शैलालिनस्तुशैलूषाजायाजीवाःकृशाश्विनः॥ भरताइत्यपिनटाश्चारणास्तुकुशीलवाः॥ १२॥
मार्दंगिकामौरविकाःपाणिवादास्तुपाणिघाः॥ वेणुध्माःस्युर्वैणविकावीणावादास्तुवैणिकाः॥ १३॥
जीवांतकःशाकुनिकोद्वौवागुरिकजालिकौ ॥

कगीइतिख्याताना ।" वेणुध्माआदंतः सोमपावत् । वीणावादाः । वैणिकाः । द्वे वीणावादनंशिल्पमेषां । "विणेकरीइतिख्यातानां" ॥ १३ ॥ जी वांतकः । "जीवंतिकइत्यपि ।" शाकुनिकः । द्वे पक्षिणाहंतरि । "पक्ष्याचापारधीइतिख्याते ।" वागुरिकः । जालिकः । द्वे जालेनमृगान्बध्नतः । वागुरामृगबंधनी तयाचरतिवागुरिकः ॥

वैतंसिकः । कौटिकः । मांसिकः । अयंयोमांसविक्रयेणजीवतितस्य । "खाटकीइतिख्यातस्य । वितंसेनमृगपक्ष्यादिबंधनोपायेनचरतिवैतंसिकः मांसंपण्यमस्यमांसिकः" ॥१४॥ भृतकः । भृतिभुक् । कर्मकरः । वैतनिकः । चत्वारिवेतनोपजीविनः । "चाकर, मजूरइतिप्रसिद्धस्य ।" भृति वेतनं । भृतिवेतनंभुंक्तेभृतिभुक् । वार्तावहः । वैवधिकः । "विवधिकइत्यपि ।" द्वे वार्तायावाहके । "कावड्याइतिख्याते ।" विवधः पर्याहारः । तं वहतिवैवधिकः । भारवाहः । भारिकः । "द्वे ओझेकरीइतिख्यातस्य । भारीतिनांतोप्यन्यत्र" ॥ १५ ॥ विवर्णः । पामरः । नीचः । प्राकृतः । पृथ

वैतंसिकःकौटिकश्चमांसिकश्चसमंत्रयं॥ १४॥ भृतकोभृतिभुक्कर्मकरोवैतनिकोपिसः॥ वार्तावहोवैवधिको भारवाहस्तुभारिकः॥ १५॥ विवर्णःपामरोनीचःप्राकृतश्चपृथक्जनः ॥ निहीनोपसदोजाल्मःक्षुल्लकश्चेतरश्च सः॥ १६॥ भृत्येदासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः॥ नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः॥१७॥

क्जनः । निहीनः । अपसदः । "अपशेदइतिभरतमालायां ।" जाल्मः । क्षुल्लकः । "खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिपुनीचेल्पइतिरभसः ।" इतरः । दशानीचस्य ॥ १६ ॥ भृत्यः । दासेरः । दासेयः । दासः । "दाशइतितालव्यांतोपि ।" गोप्यकः । चेटकः । "चेडकइत्यपि" । नियोज्यः । किंकरः । प्रैष्यः "प्रेष्यइत्यपि ।" भुजिष्यः । परिचारकः । एकादशदासस्य । प्रैष्यःप्रादूहोढेतिवृद्धिः ॥ १७ ॥

परेधितः । च

पराचितः । "पराजितोपि । परैराजीयतेस्म ।" परिस्कंदः । "परिष्कंदः । परेश्वेतिपत्वं । परिष्कन्नः । परिस्कन्नश्चइत्यपि" परजातः । परेधितः । च त्वारिपरेणसंवर्धितस्य । परैराचीयतेवर्ध्यतेपराचितः । मंद । तुंदपरिमृजः । "घवितुंदपरिमार्जोपि ।" आलस्यः । शीतकः । अलसः । अनुष्णः । अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः । अर्शआद्यच् । "अलसएवआलस्यः । स्वार्थेष्यञ् । अणिआलसइत्यपि" ॥ १८ ॥ दक्षः । चतुरः । पे षट्अलसस्य ।

परा चितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥ मंदस्तुंदपरिमृजआलस्यःशीतकोऽलसोनुष्णः ॥ १८ ॥
दक्षेतुचतुरपेशलपटवःसूत्थानउष्णाश्च ॥ चंडालप्लुवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
निषादश्वपचावंतेवासिचांडालपुकसाः ॥ भेदाःकिरातशबरपुलिंदाम्लेछजातयः ॥ २० ॥

शलः । पटुः । सूत्थानः । उष्णः । पटुदक्षस्य । "उष्णत्वंशीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः ।" चंडालः । प्लवः । मातंगः । दिवाकीर्तिः । जनंगमः । "ज लंगमइत्यपि" ॥ १९ ॥ निषादः । श्वपचः । "श्वपाकइत्यपि" अंतेवासी । चांडालः । पुक्कसः । "पुक्कसःश्वपचेऽधमइतिमेदिनी" दशचांडालस्य । अत्रावांतरभेदोस्तिकिंचित्सोनादृतः । किरातादयस्त्रयोम्लेछजातयश्चंडालानांभेदाः । किरतिशरान्किरातः । अरण्यचराएते । "पुलिंदःकथ्यते म्लेछेपुलिंदोपिनिगद्यतइतितारपालः" ॥ २० ॥

व्याधः । मृगवधाजीवः । मृगयुः । लुब्धकः । चत्वारिव्याधस्य । विध्यतिमृगान्व्याधः । कौलेयकः । सारमेयः । कुक्कुरः ।"कुकुरइत्यनादिकोशः । कुक्कुरइतिगजमुकुटः ।" मृगदंशकः ॥ २१॥ शुनकः । भषकः । श्वा । सप्तशुनकस्य । श्वानौ । "कुक्कुरस्तुशुनिःश्वान. कपिलोमंस्लःशुनइतिवाचस्पतिः ।" योगितःप्रयोगेणउन्मत्तत्वंप्रापितःश्वा अलर्कःस्यात् ।"अलकइतिमुकुटः ।" एकं । योमृगयाकुशलःश्वासविश्वकद्रुरित्येकं । 'पारधीकु

व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोपिसः॥ कौलेयकःसारमेयःकुक्कुरोमृगदंशकः॥ २१ ॥
शुनकोभषकःश्वास्यादलर्कस्तुसयोगितः॥ श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलःसरमाशुनी॥ २२॥
विट्चरःसूकरोग्राम्योवर्करस्तरुणःपशुः॥ आच्छोदनंमृगव्यंस्यादाखेटोमृगयास्त्रियां॥ २३॥

त्रा इतिख्यातस्य । विश्वंकंदते । कदिआह्वाने" शुनीसरमास्यात् । एकं । सरमादेवशुनी । सामान्याभिधानंतूपचारात् ॥ २२ ॥ योग्राम्यः सूकर.स विट्चर. स्यात् । एकं । "गावडुकरइतिख्यातस्य । यस्तरुणः पशुरजादिः सवर्करः । एकं । बकराइत्यादिख्यातस्यतरुणपशुमात्रस्य ।" आच्छोदन । मृगव्य । आखेटः । मृगया । चत्वारिपापर्द्धेः । "शिकारीइतिख्यातायाः । मृगयास्त्रिया" ॥ २३ ॥

लुब्धयोगाल्लुब्धकसंबंधाद्दक्षिणारुर्दक्षिणेपार्श्वेऽरुर्व्रणमस्यसकुरंगकोदक्षिणेर्मास्यात् । एकं । दक्षिणेर्माणौ । चोरः । " पचाद्यच्चिचोरइत्यपि " ऐकागारिकः । स्तेनः दस्युः । तस्करः । मोपकः ॥ २४॥ प्रतिरोधिः । परास्कंदिः । पाटच्चरः । "पटच्चरइत्यपि"। चोरजीर्णपटयोःपटच्चरइतिनामानुशासनं " । मलिम्लुचः । दशचोरस्य । चौरिका । " चोरिकेत्यपि " । स्तैन्य । "स्तेयं । स्तेयंस्तैन्यंचचौर्यंस्याच्चौरिकाचोरिकेस्त्रियामितिवाचस्पतिः"।

दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्माकुरंगकः॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः॥ २४॥
प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्लुचाः॥ चौरिकास्तैन्यचौर्यंचस्तेयंलोप्त्रंतुतद्धने॥ २५॥
वीतंसस्तूपकरणंबंधनेमृगपक्षिणां॥ उन्माथःकूटयंत्रंस्याद्वागुरामृगबंधनी॥ २६॥

चौर्यं । त्रीणिस्तेयस्य । चौरस्यभावःचौरिका । चौर्यधनंलोप्त्रंस्यात् । 'लोत्रं । लोत्रमश्रुणिचोरितइतिविश्वः । लोतमितिजटाधरः । एकं ॥ २५॥ मृगपक्षिणांबंधननिमित्तंयदुपकरणंपाशजालादि सवीतंसइत्येकं । " वितंसइत्यपि" उन्माथः । कूटयंत्रं । द्वेमृगपक्षिबंधनार्थंछलेनयद्यंत्रंनिवेश्यतेतत्र । " सांपळाइतिख्याते " । वागुरा । मृगबंधनी । द्वेजालीकृतरज्जुविशेषे । " मृगांचेजाळेंइतिख्याते " ॥ २६ ॥

१० शुल्बं । " शुल्बेत्यपि । ऊीपंतापि " वराटकं । रज्जुः । वटी । गुणः । पंच रज्जोः । "सुंब दोरी चन्हाटइतिख्यातायाः । " तत्रवराटकोस्त्रियां । रज्जुः स्त्रियां । वटोस्त्रिपु । रज्जुःशुल्बावराटोनेतिरत्नकोशः । " शुल्बंवटाकरइतिस्वामिपाठः । " प्रहेःकूपात्सलिलमूर्ध्वंवाह्यतेयेनतस्मिन्यंत्रे । "राहाट. लाटइतिख्याते । " उद्घाटनंघटीयंत्रंचेतिद्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा । " वेमइत्यपि " । वायदंडः । "वापदंडइत्योष्ठ्यमध्योपि " । द्ववस्त्रव्यूतिदंड

शुल्बंवराटकंस्त्रीतुरज्जुःस्त्रिपुवटीगुणः॥ उद्घाटनंघटीयंत्रंसलिलोद्वाहनंप्रहेः॥ २७॥
पुंसिवेमावायदंडःसूत्राणिनरितंतवः॥ वाणिर्व्यूतिःस्त्रियौतुल्येपुस्तंलेप्यादिकर्मणि॥ २८॥

स्य । "कोष्ठ्याचेंथेंटइतिख्यातस्य " । वयतितंतूननेनवेमा । वेमानौ । ऊयतेइतिवायः वानं तदर्थोवायदंडः । तालव्यमध्यः । सूत्राणि । तंतवः । द्वे " सूतइतिख्यातस्य । सूत्रतंतुरितिसमस्तंहारावल्यां " । तंतुःपुंसि । वाणिः । व्यूतिः । " व्युनिरितिद्विरूपकोशः । विशिष्टाऊतिर्व्यूतिः । " द्वेतंतुवानस्य । "विणणेंइतिख्यातस्य" । लेप्यंमृदापुत्तलिकादिकरणं । आदिनाकाष्ठपुत्तलिकाकर्मगृह्यते तत्रपुस्तमित्येकं । "यदुक्तं । मृदावादारुणावाथवस्त्रेणाप्यथचर्मणा । लोहरत्नैःकृतंवापिपुस्तमित्यभिधीयतइति " ॥ २८ ॥

वस्त्रदंतादिभि कृतापुत्रिकापाचालिकास्यात् । " पंचालिकेत्यपि " । पंचभिर्वर्णैरल्यतेभूष्यते । घञ् । एक । बाहुलीइतिख्यातस्य " । पुत्रइवेतिकन् । दंतोगजदंतः । आदिनाचर्मलेख्यादिग्रहणं । जतुलाक्षा तद्विकारोजातुषं । त्रपुवंगं तद्विकारोत्रापुष । एकैकं । त्रपुजतुनोःषुक् ॥ २९॥ पिटकः । पेटकः । पेटा । "पेडेतिमुकुटः । " पीडेतिस्वामी " । मंजूषा । चत्वारिवस्त्रालंकारादिस्थापनार्थकृतायामंजूषायाः । " पेटोइतिख्यातायाः । " आद्यौ पेटारिकायापरौमहत्यामितिस्वामी । विहंगिका । भारयष्टिः । द्वेशिक्याधारलगुडस्य । " खुंटीइत्यादिख्यातस्य " । इयभारोद्वाहनार्थाचतुर्दंडिकेति

पांचालिकापुत्रिकास्याद्वस्त्रदंतादिभिःकृता॥ जतुत्रपुविकारेतुजातुपंत्रापुपंत्रिपु॥ २९॥
पिटकःपेटकःपेटामंजूपाथविहंगिका॥ भारयष्टिस्तदालंबिशिक्यंकाचोथपादुका॥ ३०॥
पादूरुपानत्स्त्रीसैवानुपदीनापदायता॥

सभ्या' । शिक्याभारस्कंधभाह्ययोर्लगुडइतिद्रविडाः । विहंगमेत्यपिपाठः । तस्यांभारयष्ट्यामालंबतेतत्तदालंबिशिक्यकाच स्यात् । काचःशिक्येमणौनेत्ररोगभेदेमृद्भेदेइतिविश्वः । द्वे आलंबमानस्यरज्जुपंजरस्य । "शिंकइतिख्यातस्य ' पादुका ॥३०॥ पादूः । उपानत् । त्रयमपिस्त्रिया पादत्राणस्य । "जोडाइतिख्यातस्य " सैवोपानत्पदायता पादायामेनबद्धाअनुपदीना । एक । "वाहाणइतिख्यातस्य " ॥

नध्री। वध्री। वरत्रा। त्रयंचर्ममय्यारज्ज्वाः। "वाधीइतिख्यातायाः" अश्वादेस्ताडनीरज्जुः कशास्यात्। एकं। "जेरबंदइतिख्यातस्य। आदिनाउष्ट्र गर्दभचोरादिग्रहः" ॥ ३१॥ चांडालिका। "चंडालिकेत्यपि।" कंडोलवीणा। "कंटोलवीणेत्यपि"। कंडोलीतिपृथगपि।" चंडालवल्लकी। त्रयं किनरीतिख्यातायाअंत्यजवीणायाः। नाराची। एषणिका। द्वे स्वर्णकाराणांनाराचाकृतिर्यालोहशलाकातत्र। "कांटा. तराजूइतिख्याते।" शाणः। निकषः। कषः। त्रीणिस्वर्णादियत्रघर्षणेनपरीक्ष्यतेतस्याःशिलायाः। "कसोटी. निसाणइत्यादिख्यातायाः" ॥ ३२ ॥ व्रश्चनः। पत्रपरशुः।

नध्रीवध्रीवरत्रास्यादश्वादेस्ताडनीकशा॥३१॥ चांडालिकातुकंडोलवीणाचंडालवल्लकी॥ नाराचीस्यादेषणिका शाणस्तुनिकषःकषः॥३२॥ व्रश्चनःपत्रपरशुरीषिकातूलिकासमे॥तैजसावर्तनीमूषाभस्त्राचर्मप्रसेविका॥३३॥

द्वे स्वर्णादिछेदनार्थस्यपरशोः। "कानसइतिख्यातस्य" ईषिका। "इषिका। इषीकाइत्यपि"। तूलिका। द्वे शलाकाभेदस्य। "सळईइतिख्यातस्य"। तैजसं आवर्त्यतेयत्रसातैजसावर्तनी। स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेष.मूषास्यात् "मूसइतिख्याता। मुषा। मूषी। मुषी। मूषात्वावर्तनीमूषीतिशब्दार्णवः। मूषस्तेयइत्यस्माद्भिदायङिन्ह्रस्वादिरपि। ह्रस्वामुषामुषी।" एक। भस्त्रा। चर्मप्रसेविका। "चर्मप्रसेवकइत्यपि।" द्वे अग्निज्वलनार्थस्यचर्मप्रसेवकस्य। "भाताइतिख्यातस्य" ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी । " लास्फोटनी । वेधनीतुलास्फोटन्यांस्फोटनीस्यदंशिकेतिवाचस्पतिः । " वेधनिका । द्वेमण्यादेर्वेधोपयुक्तस्यशस्त्रभेदस्य । " सा मतादृतिख्यातस्य" । कृपाणी । कर्तरी । द्वेस्वर्णपात्रादिविच्छिद्यतेयेनतस्यकातरइतिख्यातस्य । वृक्षादनी । वृक्षभेदी । द्वेवृक्षभेदनार्थस्यशस्त्रभेदस्य । "वांकस. तासणीइतिख्यातस्य" । टंकः । "तंकइत्यपि" । पाषाणदारण. । द्वेपाषाणदारणार्थस्यघनभेदस्य । "टांकोइतिप्रसिद्धस्य" ॥ ३४ ॥ क्रकचः । करपत्रं । द्वेकाष्ठादिविदारणार्थस्यकरवतइतिख्यातस्य । आरा । चर्मप्रभेदिका । द्वेचर्मखंडनार्थस्यशस्त्रभेदस्य । आरीइतिख्यातस्य । सूर्मी । "सूर्मिरिति

आस्फोटनीवेधनिकाकृपाणीकर्तरीसमे ॥ वृक्षादनीवृक्षभेदीटंकःपाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
क्रकचोऽस्त्रीकरपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ सूर्मीस्थूणायःप्रतिमाशिल्पंकर्मकलादिकं ॥ ३५ ॥
प्रतिमानंप्रतिबिंबंप्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छाया ॥ प्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यात् ॥ ३६ ॥

वा" । स्थूणा । अयःप्रतिमा । त्रयंलोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकंयत्कर्मतच्छिल्पं । आदिनारथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं । प्रतिबिंबं । प्रतिमा । प्रतियातना । प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः । अर्चा । प्रतिनिधिः । अष्टौप्रतिमायाः । " प्रतिकृत्यमीयतेऽनेनप्रतिमानं । माङ्माने" । प्रतिनिधिःपुंसि । उपमा । उपमानं । द्वेउपमितकरणस्य । "भावेकरणेच । येनोपमीयतेयाचोपमितिस्तयोरेतेनामनीइत्यर्थः । केचित्तुपूर्वान्वितेइत्याहुः" ॥ ३६ ॥

ि० समादिसमकंसमांतरस्य । 'सहमानेनवर्ततेसमानंमानमस्येतिवासमानः । एतेवाच्यलिंगाः "सदृक्शांतः । अमीनिभसंकाशादयःउत्तरपदेस्थिताःसदृ
शपर्यायावाच्यलिंगाश्वस्युः । यथापितृनिभःपुत्रः । नित्यसमासोयं । पित्रासदृशइत्यर्थः । मातृनिभाकन्यामातुःसदृशीत्यर्थः । आदिनाभूतरूप
कल्पादिग्रहः । "यथापितृभूतःपितृरूपःपितृकल्प "कर्मण्या । विधा । भृत्या । भृतिः । भर्म । वेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यं । "भरण्येत्यपि ।" भरणं । मू

वाच्यलिंगाःसमस्तुल्यःसदृक्षःसदृशःसदृक् ॥ साधारणःसमानश्चस्युरुत्तरपदेत्वमी ॥ ३७ ॥ निभसंकाशनीका
शप्रतीकाशोपमादयः ॥ कर्मण्यातुविधाभृत्याभृतयोभर्मवेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यंभरणंमूल्यंनिर्वेशःपणइत्य
पि ॥ सुराहलिप्रियाहालापरिस्रुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यःपरिस्रुता ॥ मदिराकश्यमद्येचा
प्यवदंशस्तुभक्षणं ॥ ४० ॥

ल्यं । निर्वेशः । पणः । एकादशवेतनस्य । सुरा । हलिप्रिया । हाला । परिस्रुत् । वरुणात्म
जा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा । प्रसन्ना । इरा । कादंबरी । परिस्रुता । मदिरा । कश्यं । मद्यं । त्रयोदशमद्यस्य । कदंबेजातोरसःकादंबस्तंरातिकादंबरी ।"
तभगौडीपैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरेतिवचनात् । सुरादिद्वयगौड्यादि त्रिविधमद्यस्य । शेषंमद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थंयद्व्यंजनंभ
क्ष्यतेसोवदंशइत्येकं । "भर्जितचणकादि भक्षणस्य ।" ॥ ४० ॥

शुंडापानग्रहेमता। अप्यंबुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासुचेतिमेदिनी । शुंडा
शुंडापानं। मदस्थानं। द्वे मद्यगृहस्य। "शुंडा। पान। इतिपृथगपि। शुंडापानगृहेमता। अप्यंबुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासुचेतिमेदिनी । शुंडा
पिजलहस्तिन्यामदिराकरिहस्तयोरितिविश्वः। पानंपीतिभाजनरक्षणेइतिमेदिनी।" पीयतेस्मिन्पानं। मधुवारः । मधुक्रमः। द्वे मधुपानपरिपा
त्याः "मधुनोवारः समयः मधुवारः।" मध्वामवः। माधवकः। मधु। माध्वीकं। "मार्द्वीकमित्यपि। मृद्विकाद्राक्षा तस्याःविकारः। तस्यचिकाग्द
त्यण्।" चत्वारिमधुकपुष्पोद्भवस्यमद्यस्य 'द्वौद्वौपर्यायाविलपिमतं। मार्द्वीकमितिपाठेमध्वादिद्वयद्राक्षारसस्य।" तत्रमाध्वीकंमधुचद्वयोःन किंतु

शुंडापानंमदस्थानंमधुवारामधुक्रमाः॥ मध्वासवोमाधवकोमधुमाध्वीकमद्वयोः॥ ४१॥
मैरेयमासवःसीधुर्मेदकोजगलःसमौ॥ संधानंस्यादभिषवःकिण्वंपुंसितुनग्नहूः॥ ४२॥

क्वापिएव॥४१॥ मैरेय। आसवः। सीधुः। "तालव्यादिरपिशीधुरिति । यद्यपिशीधुरिक्षुरसैःपक्वैरपक्वैरासवोभवेत्। मैरेयंधातकीपुष्पगुडधानांबुसंह
तमितिमाधवः। तथापिभेदमनादृत्योक्तं"त्रयमिक्षुशाकादिजन्यस्यमद्यविशेषस्य। सीधुरस्त्रियां। आसवःपुंसि। मेदकः। जगलः। द्वे सुराकल्कस्य।
मद्यभेदस्येत्येके। "जगलोमदनद्रुमे। मेदकेपिष्टमद्येचेतिकोशांतर"। संधानं। अभिषवः। द्वे मद्यसंधानस्य। फलवंशाकुरादिकंदीर्घकालंयत्संधीय
तेतन्येत्येके। किण्वं। "कण्वमित्यपि।" नग्नहूः। द्वे तंडुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य। "मत्तनग्नकताव्हानस्येत्यन्ये।" नग्नव्हो॥ ४२॥

टी॰ सुरायामंडअपभागःकारोत्तरः। "कारेणक्रियया उत्तरःकारोत्तरः। कारोत्तयइत्यपि"। एकं। आपानं। पानगोष्ठिका। द्वेपानार्थाया.सभायाः। "आसंभूयपिबंत्यत्रआपानं"। चषकः। पानपात्रं। द्वे" मद्यपात्रस्य। चषकोऽस्त्रीसुरापात्रोमधुमद्यप्रभेदयोरितिमेदिनी"। सरकः। अनुतर्पणं। द्वे मद्यपानस्य। अपिशब्दात्सरकोप्यस्त्रीसरकं वानानुतर्षोनेतिरत्नकोशः। सरकःसीधुपानेक्षुशीधुनोमद्यभाजनइत्यजय." ॥ ४३ ॥ धूर्त्त.। "धार्तइत्यपि

कारोत्तरःसुरामंडआपानंपानगोष्ठिका॥ चषकोऽस्त्रीपानपात्रंसरकोप्यनुतर्षणं॥ ४३॥
धूर्तोऽक्षदेवीकितवोऽक्षधूर्तोद्यूतकृत्समाः॥ स्युर्लग्नकाःप्रतिभुवःसभिकाद्यूतकारकाः॥ ४४॥

पाठः। धावनेनआर्त्तः।" अक्षदेवी। कितवः। अक्षधूर्त्तः। द्यूतकृत्। पंच द्यूतकृतः। "सोंगटीबाज. जुवेबाजइतिख्यातस्य" अक्षैर्दीव्यतिअक्षदेवी। इन्नंतः। लग्नकः। प्रतिभूः। द्वे ऋणादौप्रतिनिधिभूतस्य। "जामीनइतिख्यातस्य। प्रतिप्रतिनिधिर्भवतिप्रतिभूः।" सभिकाः। द्यूतकारकाः। द्वयं येद्यूतंकारयंतितेषां। "सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्तिसभिकः" ॥ ४४ ॥

द्यूत । अक्षवती । कैतव । पणः । चत्वारिद्यूतस्य । "अक्षाःपाशकाः सन्त्यस्यांसाअक्षवती ।" पणः ग्लहः । इतिद्वे द्यूतजयेयत्भाषाबंधेनयाह्यतस्य । अक्षः । देवनः । पाशकः । त्रयं शारिपरिणयनेहेतुभूतस्यपाशस्य । "फासेइतिख्यातस्य" ॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततोनयनेपरिणायइत्येकं । अस्त्रि यामित्यस्य अष्टापदेनशब्देनसंबंधः । अष्टापदं । शारिफलं । द्वे शारीणामाधारस्यकोष्ठकयुक्तस्यवस्त्रादेः । "सारीपटइतिख्यातस्य ।" शारयस्तु

द्यूतोस्त्रियामक्षवतीकैतवंपणइत्यपि ॥ पणोऽक्षेपुग्लहोक्षास्तुदेवनाःपाशकाश्चते ॥४५॥
परिणायस्तुशारीणांसमंतान्नयनेऽस्त्रियां ॥ अष्टापदंशारिफलंप्राणिद्यूतंसमाह्वयः ॥४६॥

काष्ठादिरचितोद्यूतोपकरणविशेषः । प्राणिद्यूतंप्राणिनांमेषकुक्कुटादीनांद्यूतंमिथोयुद्धलक्षणः क्रीडाविशेष. समाह्वयः । अप्राणिभिःकृतंयत्तुतल्लोकेद्यूतमुच्यते । प्राणिभिःक्रियतेयत्तुसविज्ञेय.समाह्वयइत्युक्तेः । एकं ॥ ४६ ॥

अनेकपाच्चलिंगभेदविधानाभावात्तामपूर्णत्वंपरिहरति। उक्ताइति। अत्रशूद्रवर्गेयौगिकाःकुंभकारमालाकारप्रभृतयःशब्दाःकाव्यपुराणादिषुपुंस्ये वभूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेवलिंगेउक्तानिर्दिष्टास्तेऽन्यतोन्यत्रस्त्रीत्वादिविशिष्टेविशिष्यवृत्तौसत्यांताद्धर्म्यात् विशिष्टानांविशेष्यधर्म त्वाल्लिंगांतरेस्त्रीलिंगादावप्यूहनीया। अपिशब्दात्रूढाअपिकरणकुलालादयोजातिवचनात्पुंसिस्त्रियांचवर्ततेइतिज्ञेयं यस्यावयवशक्यएवार्थोबुध्य

उक्ताभूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्रयौगिकाः॥ ताद्धर्म्यादन्यतोवृत्तावूह्यालिं गांतरेपिते॥ ४७॥ ॥इतिशूद्रवर्गः॥ ॥इत्यमरसिंहकृतौना मलिंगानुशासने॥ द्वितीयःकांडोभूम्यादिःसांगएवसमर्थितः॥ २॥ ॥छ

तेसयौगिकः। यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्यसमुदायशक्तिमात्रेणार्थोबुध्यतेसरूढः। तत्रयौगिकोलिंगांतरे यथाकुंभकारी स्त्री। कुंभकारंकुलं। एवंमा लाकारी। मालाकारं। अणंतत्वात्स्त्रियांङीप्। अयौगिकोयथा। करणी। कुलाली। अत्रजातस्त्रीविषयादितिङीप्॥ ४७॥ ॥इतिशूद्रवर्गः॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितएवायंभूम्यादिद्वितीयःकांडःसमाप्तः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

अमरकोशद्वितीयकांडस्यवर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः
१	भूमिवर्गः	१८	१	६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१
२	पुरवर्गः	२०	॥	७	ब्रह्मवर्गः	५८	५
३	शैलवर्गः	८	॥	८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥	०	९	वैश्यवर्गः	११९	१॥
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	१०	शूद्रवर्गः	४७	०
		२५८॥	४॥			४७५	७॥

संकलनया वर्गाः १० मूलश्लो० ७३३॥
क्षे० श्लो० १२ एवं ७४५॥

इत्यमरकोशेसटीकोद्वितीयकांडःसमाप्तः

अथामरकोशेसटीकतृतीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथतृतीयकांडोव्याख्यायते। तत्रवक्ष्यमाणवर्गानाह। विशेष्यनिघ्नैरिति। सामान्येसाधारणत्वात्सामान्याख्येस्मिन्कांडेविशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यंस्त्रीदारादिपूर्वोक्तंतदधीनलिंगवचनैःसुकृत्यादिभिः शब्दैः तथासंकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथानानार्थैःअनेकार्थेषुवर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङादिभिर्लिंगसंग्रहैः स्त्रियामीदूद्विरामेकाजित्यादिभि रादिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लंकाशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामकावर्गाः वक्ष्यंतइतिशेषः।तेचवर्गाःस्वतंत्रानेत्याह। वर्गसंश्रयाइति। वर्गाःसंश्रयायेषांते। पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबंधिनएवेत्यर्थः॥१॥इहशास्त्रेरूपादिभेदेनैवप्रायशोलिंगनिर्णयः तद्वदेवात्रापिवर्गेस्यादितिभ्रमनिरासार्थंव्यापकंलक्षणमाह। स्त्रीदाराद्यैरिति। यादृशैःस्त्रीलिंगत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यंस्त्रीदारादिरूपं यथाप्रस्तुतंप्रक्रांतंतस्यविशेष्यस्यभेदकाव्यावर्तकागुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथास्युः। विशेष्यस्ययादृशोलिंगवचनेतादृशलिंगवचनाएवभवेयुरित्यर्थः। तत्रगुणःसुकृतादिस्तद्विशिष्टोयथा। सुकृतिनीस्त्री। सुकृतिनोदाराः। सुकृतिकुलं। द्रव्यंदंडादितद्विशिष्टोयथा। दंडिनीस्त्री। दंडिनोदाराः। दंडिकुलं। क्रियावचनादिर्व्यापारस्तद्विशिष्टोयथा। पाचिकास्त्री। पाचकादाराः। पाचकंकुलं ॥२॥

विशेष्यनिघ्नैःसंकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि॥ लिंगादिसंग्रहैर्वर्गाःसामान्येवर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यंयादृशैःप्रस्तुतंपदैः ॥ गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युस्तस्यभेदकाः॥ २ ॥

। सुकृतमस्यास्तिसुकृती ।" सुकृती । पुण्यवान् । धन्यः । त्रयंभाग्यसंपन्नस्य । "धन्याधात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यंपुण्यवतित्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । हृदयालुः । सुहृदयः । "सहृदयइति महेच्छः । महाशयः । द्वे उदारचित्तंयस्यतस्यदयालोः । "आशयःस्यादभिप्रायेमानसाधारयोरपीतिमेदिनी ।" हृदयालुः । सुहृदयः । "सहृदयइति हृदयिकइत्यपि ।" द्वे यस्यचित्तंप्रशस्तंतस्य । महोत्साहः । महोद्यमः । द्वे दुरापेपिकृत्येऽध्यव पाठः । अत्रप्रशस्तपरत्वंहृदयशब्दस्य । हृदयवान् । हृदयिकइत्यपि ।" द्वे यस्यचित्तंप्रशस्तंतस्य । महोत्साहः । महोद्यमः । द्वे दुरापेपिकृत्येऽध्यव सितक्रियस्य । "महानुद्यमोऽस्यमहोद्यमः ।" ॥ ३ ॥ प्रवीणः । निपुणः । अभिज्ञः । विज्ञः । निष्णातः । शिक्षितः । वैज्ञानिकः "व्रीह्यादित्वाठनि

सुकृतीपुण्यवान्धन्योमहेच्छस्तुमहाशयः॥ हृदयालुःसुहृदयोमहोत्साहोमहोद्यमः॥ ३॥
प्रवीणेनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः॥ वैज्ञानिकःकृतमुखःकृतीकुशलइत्यपि॥ ४॥
पूज्यःप्रतीक्ष्यःसांशयिकःसंशयापन्नमानसः॥ दक्षिणीयोदक्षिणार्हस्तत्रदक्षिण्यइत्यपि॥ ५॥

विज्ञानिकइत्यपि" कृतमुखः । कृती । कुशलः । दशप्रवीणस्य । "कृतंकर्मप्रशस्तमस्यकृती" ॥ ४ ॥ पूज्यः । प्रतीक्ष्यः । द्वे एतल्लक्ष्यं । भक्तिःप्र तीक्ष्येपुकलोचितातेइति । सांशयिकः । संशयापन्नमानसः । द्वे संशयमापन्नंमानसंयत्रस्थाण्वादौतस्य । तथाचसंशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक इतिदीक्षिताः । संशयमापन्नइतिठञ् । दक्षिणीयः । दक्षिणार्हः । दक्षिण्यः । "दाक्षिण्यइत्यपि" त्रीणियोदक्षिणामर्हतितस्य ॥ ५ ॥

वदान्यः । "वदन्यइत्यपि" स्थूललक्ष्यः । "स्थूललक्षइत्यपि ।" दानशौंडः । बहुप्रदः । चत्वारिदानशूरस्य । "मांयाचस्वेतिवदतिवदान्यः । स्थूले र्महद्भिर्लक्ष्यतेस्थूललक्ष्यः ।" जैवातृकः । आयुष्मान् । द्वे "जैवातृकःपुमान्सोमेकृपकायुष्मतोस्त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायुष्मान् ।" अंतर्वाणिः । शास्त्रवित् । द्वे शास्त्रज्ञस्य । "अंतर्वाणयति । वणशब्दे ।" ॥ ६ ॥ परीक्षकः । कारणिकः । द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य ।

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौंडाबहुप्रदे ॥ जैवातृकःस्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तुशास्त्रवित् ॥ ६ ॥
परीक्षकःकारणिकोवरदस्तुसमर्द्धकः ॥ हर्षमाणोविकुर्वाणःप्रमनाहृष्टमानसः ॥ ७ ॥
दुर्मनाविमनाअंतर्मनाःस्यादुत्कउन्मनाः ॥ दक्षिणेसरलोदारौसुकलोदातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

"करणैश्चरतिकारणिकः ।" वरदः । समर्द्धकः । द्वे वराणांदातरि । हर्षमाणः । विकुर्वाणः । प्रमनाः । हृष्टमानसः । चत्वारिहृष्टचेतसः । "प्रकृष्टंमनोयस्यप्रमनाः ।" ॥ ७ ॥ दुर्मनाः । विमनाः । अंतर्मनाः । त्रीणिसांतानि व्याकुलचेतसः । "दुःस्थितंमनोऽस्यदुर्मनाः ।" उत्कः । उन्मनाः । द्वे उत्कंठितस्य । "उद्गतंमनोऽस्यउन्मनाः ।" दक्षिणः । सरलः । उदारः । त्रयंसरलस्य । दक्षतिवर्द्धतेऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । योदाताचासौभोक्ताचतत्र सुकलइत्येकं ॥ ८ ॥

तत्परः । प्रसितः । आसक्तः । त्रीणि" तत्परेउक्तमेयस्यतत्परः ।" इष्टार्थोद्युक्तः । उत्सुकः । द्वेअभिमतार्थेसोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टाउद्युक्तइति पाठेआविष्टांतंचतुष्कमासक्ते । "पंचापितत्परपर्यायाइत्येके" प्रतीतः । प्रथितः । ख्यातः । वित्तः । विज्ञातः । विश्रुतः । षट्ख्यातस्य । "प्रथनेसम्प्रथितः । प्रथप्रख्याने" ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः । आहतलक्षणः । "आहितलक्षणइत्यपि" । द्वेशौर्यादिभिःख्याते । "लक्षणंनाम्निचिह्नेचेतिविश्वः । आहतमभ्यस्तंलक्षणमस्य । आहतंगुणितेपिस्यादितिविश्वः ।" यल्लक्ष्यं । ककुत्स्थइत्याहतलक्षणोभूदिति । इभ्यः । आढ्यः । धनी । त्रीणि " इ

तत्परेप्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः॥ प्रतीतेप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥
गुणैःप्रतीतेसुकृतलक्षणाहतलक्षणौ ॥ इभ्यआढ्योधनीस्वामीत्वीश्वरःपतिरीशिता ॥ १० ॥
अधिभूर्नायकोनेताप्रभुःपरिवृढोऽधिपः॥अधिकर्द्धिःसमृद्धःस्यात्कुटुंबव्यापृतस्तुयः॥ ११॥

भ्योधनवतीभ्यातुकरेणवांसल्लकीतरावितिहेमचंद्रः । बहुधनमस्यधनी ।" स्वामी । ईश्वरः । पतिः । ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः । नायकः । नेता । प्रभुः । परिवृढः । अधिपः । दशप्रभोः । ईशितारौ । अधिभुवौ । नेतारौ । अधिकर्द्धिः । समृद्धः । द्वेसुसंपन्नस्य । "अधिकाऋद्धिर्यस्यअधिकर्द्धिः ।" कुटुंबव्यापृतः ॥ ११ ॥

टी० अभ्यागारिकः । उपाधिः । त्रीणिकुटुंबपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । "अभ्याहारेनियुक्तःअभ्यागारिकः ।" उपाधिर्नित्यंपुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरंगरूपैरुपेतोयःससिंहसंहननइत्येकं ॥ १२ ॥ यःसत्वसंपदाव्यसनेप्यक्षुब्धमनःसत्वंतत्संपत्त्यासंपन्नःसन्कार्यंकरोतिसनिर्वार्यइत्येकं । "निर्धार्यइत्यपि । संपन्नइत्यत्रसंयुक्तइतिपाठः ।" अवाक् । मूकः । द्वे "मूयतेबध्यतेवागस्य" मनोजवसः । "मनोजवइत्यपि । मनोजवपितृसधर्माणइ

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्चपुमानयं ॥ वरांगरूपोपेतोयःसिंहसंहननोहिसः ॥ १२॥ निर्वार्यःकार्यकर्तायः संपन्नःसत्वसंपदा ॥ अवाचिमूकोऽथमनोजवसःपितृसन्निभः॥ १३॥सत्कृत्यालंकृतांकन्यांयोददातिसकूकुदः॥ लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणःश्रीलःश्रीमान्स्निग्धस्तुवत्सलः ॥ १४ ॥स्याद्दयालुःकारुणिकःकृपालुःसूरतःसमाः॥स्वतंत्रोपावृतःस्वैरीस्वच्छंदोनिरवग्रहः॥ १५॥

तिनाममाला ।" पितृसन्निभः । द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रेआदरपूर्वकमलंकृतांकन्यांयोददातिसकूकुदइत्येकं । "कुकुदइत्यपि" लक्ष्मीवान् । लक्ष्मणः । श्रीलः । "श्लीलइत्यपि ।" श्रीमान् । चत्वारिलक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः । द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः । कारुणिकः । कृपालुः । सूरतः । "सुरतइत्यपि" । चत्वारिदयाशीलस्य । स्वतंत्रः । अपावृतः । स्वैरी । "स्वैरइत्यपि" स्वच्छंदः । निरवग्रहः । पंचस्वच्छंदस्य । "स्वःआत्मातंत्रंप्रधानंयस्यस्वतंत्रः ।" ॥ १५ ॥

परतंत्रः। पराधीनः। परवान्। नाथवान्। चत्वारिपराधीनस्य। "परःस्वाम्यस्यास्तिपरवान्।"परवंतौ। अधीनः। निघ्नः। आयत्तः। अस्वच्छंदः। गृह्यकः। पंचकमधीनमात्रे। "नस्वच्छंदोऽस्यास्वच्छंदः।" नवानामेकार्थत्वमित्येके॥ १६॥ खलपूः। बहुकरः। द्वे संमार्जनादिकारिणः। खलंचत्वरंपुनातिमार्जयतिखलपूः। खलप्वौ। दीर्घसूत्रः। चिरक्रियः। द्वेय.स्वल्पकालसाध्यंचिरेणकरोतितस्यालसविशेषस्य। चिरेणक्रियाऽस्य

परतंत्रःपराधीनःपरवान्नाथवानपि॥ अधीनोनिघ्नआयत्तोऽस्वच्छंदोगृह्यकोप्यसौ॥ १६॥
खलपूःस्याद्बहुकरोदीर्घसूत्रश्चिरक्रियः॥जाल्मोसमीक्ष्यकारीस्यात्कुंठोमंदःक्रियासुयः॥ १७॥
कर्मक्षमोलंकर्मीणःक्रियावान्कर्मसूद्यतः॥ सकार्मःकर्मशीलोयःकर्मशूरस्तुकर्मठः॥ १८॥

चिरक्रियः। जाल्मः। असमीक्ष्यकारी। द्वेयोगुणदोषानविमृश्यकरोतितस्य। यःक्रियासुमंदोऽलसोमूढोवासकुंठइत्येके॥ १७॥ कर्मक्षमः। अलंकर्मीणः। द्वेकर्मणिशक्तस्य "कर्मणेक्रियायैअलंसमर्थःअलंकर्मीणः।"कर्मसुयउद्युक्तःसक्रियावान्। एकं। कार्मः। कर्मशीलः। द्वेनित्यंकर्मण्येवप्रवृत्तस्य। त्रियातुकार्मी। कर्मशूरः। कर्मठः। द्वेप्रयत्नेनयआरब्धंकर्मपरिसमापयतितस्य "कर्मणिघटतेकर्मठः।"॥ १८॥

लुब्धः । अभिलाषुकः । तृष्णक् । त्रीणिअभिलाषशीलस्य । “लुभ्यतिस्मलुब्धः ।” पंचापिलुब्धस्येतिकेचित् । तृष्णजौ । लोलुपः । लोलुभः ।
द्वे अतितृष्णाशीलस्य । “गर्हितंलुंपतिलोलुपः ।”॥ २२ ॥ सोन्मादः । “उन्मदइतिसून्मादइतिवापाठः । सुअतिशयितउन्मादोऽस्य । “उन्मदिष्णुः ।
द्वे उन्मादशीलस्य । अविनीतः । समुद्धतः । द्वे दुर्विनीतस्य । “नञ्यनायिअविनीतः ।”मत्तः । शौंडः । उत्कटः । क्षीबः । “क्षीबृन्मित्तिनातोप्यस्ति”

लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक्समौलोलुपलोलुभौ॥२२॥ सोन्मादस्तून्मदिष्णुःस्यादविनीतःसमुद्धतः॥
मत्तेशौंडोत्कटक्षीबाःकामुकेकमिताऽनुकः ॥ २३ ॥ कम्रःकामयिताऽभीकःकमनःकामनोऽभि
कः॥ विधेयोविनयग्राहीवचनेस्थितआश्रवः॥२४॥

चत्वारिमत्तस्य । “उत्कटक्षीबमत्तयोरितिहैमः ।” कामुकः । कमिता । अनुकः ॥२३॥ कम्रः । कामयिता । अभीकः । कमनः । कामनः । अभि
कः । नव कामुकस्य । अनुकामयतेअनुकः । अभीकोदीर्घमध्योह्रस्वमध्यश्च । विधेयः । विनयग्राही । वचनेस्थितः । आश्रवः । चत्वारिवचनग्राहि
णि । “प्रवृत्तोनिवृत्तोवाविधातुंशक्यःविधेयः । वचनेतिष्ठतिस्मवचनेस्थितः । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ।” ॥ २४ ॥

टी० नश्यः। प्रणेयः। द्वे वशंगतस्य। "प्रकर्षेणनेतुंशक्यःप्रणेयः।" अत्रविधेयादिपद्धपिवशंगतस्यवा। निभृतः। विनीतः। प्रश्रितः। त्रयं विनीतस्य। "नित रांअभारिनिभृतः। भृञ्भरणे।" धृष्टः। धृष्णक्। "धृष्णुरित्यपि" वियातः। त्रीणिअविनीतस्य। "विरुद्धंयातंचेष्टितंयस्यवियातः।" धृष्णजौ। प्र गल्भः। प्रतिभान्वितः। द्वे सप्रतिभस्य। प्रत्युत्पन्नमतित्वंप्रतिभा। "प्रज्ञानवनवोन्मेषशालिनीप्रतिभामतेतिरुद्रः॥ २५॥ अधृष्टः। शालीनः। द्वे सल ज्जस्य। विलक्षः। विस्मयान्वितः। द्वे "परकीयधर्मशीलादौशाताश्चर्यस्य।" अधीरः। कातरः। द्वे भयक्षुत्पिपासादिन्याकुलस्य। "ईषत्तरतिकात

वश्यःप्रणेयोनिभृतविनीतप्रश्रिताःसमाः॥ धृष्टेधृष्णग्वियातश्चप्रगल्भःप्रतिभान्विते॥ २५ ॥
स्यादधृष्टेतुशालीनोविलक्षोविस्मयान्विते॥ अधीरेकातरस्त्रस्तेभीरुभीरुकभीलुकाः॥ २६॥ आ
शंसुराशंसितरिगृहयालुर्ग्रहीतरि॥ श्रद्धालुःश्रद्धयायुक्तेपतयालुस्तुपातुके॥ २७॥

रः। ईषदर्थेचकिकोःकादेशः।" त्रस्तः। "त्रसुरित्यपि" भीरुः। "भीतइत्यपि" भीरुकः। भीलुकः। चत्वारि भयशीलस्य॥ २६॥ आशंसुः। आ शंसिता। द्वे वांछाशीलस्य। गृहयालुः। ग्रहीता। "गृहीतेत्यपि" द्वे ग्रहणशीलस्य। श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिस्तयायुक्तेश्रद्धालुरित्येकं। पतयालुः। पा तुकः। द्वे पतनशीलस्य। "पतयतितच्छीलःपतयालुः" ॥ २७॥

लज्जाशीलः । अपत्रपिष्णुः। द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । "लज्जाशीलमस्यलज्जाशीलः । "वंदारुः । अभिवादकः । द्वे वंदनशीलस्य। "वंदतेतच्छीलःवंदारुः। "शरारुः । घातुकः । हिंस्रः । त्रीणिहिंसाशीले। "शृणातितच्छीलःशरारुः। "वर्धिष्णुः । वर्द्धनः । द्वे वर्धनशीलस्य । "वर्द्धतेतच्छीलः । "वर्द्धिष्णुः ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः। उत्पतिता । द्वे उत्पतनशीलस्य। "उत्पततितच्छीलःउत्पतिष्णुः।" अत्रयेतृन्निष्णुच्स्नुकुक्मरजित्यादयःप्रत्ययास्तेतच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुबोद्धव्याः। ताच्छील्येप्रयोगःप्रायेण । अलंकरिष्णुः। मंडनः । द्वे अलंकरणशीले। भूष्णुः । भविष्णुः । भविता । त्रीणिभ

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वंदारुरभिवादके ॥ शरारुर्घातुकोहिंस्रःस्याद्वर्द्धिष्णुस्तुवर्द्धनः॥ २८ ॥
उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तुमंडनः॥ भूष्णुर्भविष्णुर्भवितावर्तिष्णुर्वर्तनःसमौ॥ २९॥
निराकरिष्णुःक्षिप्नुःस्यात्सांद्रस्निग्धस्तुमेदुरः॥ ज्ञातातुविदुरोविंदुर्विकासीतुविकस्वरः॥ ३० ॥

वनशीले। वर्तिष्णुः । वर्तनः । द्वे वर्तनशीले॥ २९॥ निराकरिष्णुः । क्षिप्नुः । "क्षिष्णुरितिकेचित् । "द्वेनिराकर्तरि । सांद्रोघनःसचासौस्निग्धश्चसांद्रस्निग्धःमेदुरःस्यात् । एकं । यल्लक्ष्यं । मेघैर्मेदुरमंबरमिति । ज्ञाता । विदुरः । विंदुः। त्रयंज्ञातरि । "वेदनशीलःविदुरः। "विकासी । "तालव्यांतोपि" विकस्वरः । "विकश्वरइत्यपि ।" द्वेविकासशीले ॥ ३०॥

क्रोधनः। अमर्षणः। कोपी। त्रीणिकोप

विसृत्वरः। विसृमरः। प्रसारी। विसारी। चत्वारिप्रसरणशीले। सहिष्णुरित्यादिपंचक्षमाशीले ॥ ३१ ॥ क्रोधनः। अमर्षणः। कोपी। त्रीणिकोप शीलस्य। "अवश्यंकुप्यतिकोपी।" चंडः। अत्यंतकोपनः। द्वेअतिक्रोधशीले। जागरूकः। जागरिता। द्वेजागरणशीले। घूर्णितः। प्रचलायि तः। द्वेनिद्राघूर्णितस्य। घूर्णंभ्रमणे। "प्रचलायाजाताऽस्येतिप्रचलायितः।" ॥ ३२ ॥ स्वप्नक्। शयालुः। निद्रालुः। त्रीणिनिद्राशीलस्य। "श यालुःस्यात्जगरनिद्राशीलेचकुजगइतिविश्वमेदिन्यौ।" स्वप्नजौ। निद्राणः। निद्रितइत्यपि "शयितः। द्वेसुप्तस्य। पराङ्मुखः। पराचीनः। द्वेवि

विसृत्वरोविसृमरःप्रसारीचविसारिणि॥ सहिष्णुःसहनःक्षंतातितिक्षुःक्षमिताक्षमी॥ ३१॥

क्रोधनोऽमर्षणःकोपीचंडस्त्वत्यंतकोपनः॥ जागरूकोजागरिताघूर्णितःप्रचलायितः॥३२॥

स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौसमौ॥ पराङ्मुखःपराचीनःस्यादवाङप्यधोमुखः॥ ३३॥

देवानंचतिदेवद्र्यङ्विष्वद्र्यङ्विष्वगंचति॥ यःसहांचतिसध्र्यङ्ससतिर्यङ्यस्तिरोंचति॥ ३४॥

मुखस्य। "परान्यमभिमुखीभवतिमुखमस्य पराङ्मुखः" "अवाङ्। अधोमुखः। द्वे "अवांचत्यधोमुखीभवतिअवाङ्।" अवांचौ॥३३॥ योदेवानं चतिगच्छतिपूजयतिवासदेवद्र्यङ्। एकं। चांते। 'स्त्रियादेवद्रीची' 'योविष्वक्समंताद्चतिगच्छतिसविष्वद्र्यङ्' "विश्वद्र्यङ् इतितालव्यमध्योपि।" स्त्रियांविष्वद्रीची। चांतंएकं। यःसहांचतितुल्यंगच्छतिससध्र्यङ्। एकं। सध्र्यंचौ। "स्त्रियांसध्रीची। यस्तिरोवक्रमंचतिसतिर्यङ्। एकं॥ ३४॥

वदः । ववावद्‍ । वक्ता । श्रीणिवक्तरि । वागीशः । वाक्पतिः । द्वे अनवद्योद्दामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः । "पटुरितिपृथगपि । वाग्मीपटोहुराचा र्येइतिविश्वमेदिन्यौ । वाग्मी । द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीतिवाग्दिगितिपठ्याअलुक् ।"प्रशस्तावागस्यवाग्मी ।" वावदूकः । अतिवक्ता । द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः । वाचालः । वाचाटः । बहुगर्ह्यवाक् । चत्वारि योबहुअवाच्यंवक्तितस्य । "जल्पाकी । षित्वात्स्त्रियांङीष् ।" दुर्मु

वदोवदावदोवक्तावागीशोवाक्पतिःसमौ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूकोऽतिवक्तरि॥ ३५॥
स्याज्जल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोबहुगर्ह्यवाक्॥ दुर्मुखेमुखराबद्धमुखौशक्तःप्रियंवदे॥ ३६॥
लोहलःस्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादीतुकद्वदः॥ समौकुवादकुचरौस्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः॥ ३७॥

खः । मुखरः । अबद्धमुखः । त्रयमनर्गलमुखस्य । "निंदितंमुखमस्यमुखरः । नबद्धंनियमितंमुखमस्यअबद्धमुखः ।" शक्तः । प्रियंवदः । द्वे प्रि यवादिनि । शक्नोतिनकुमितिशक्तइतिस्वामी । शक्तइतिसर्वधरः ॥ ३६ ॥ लोहलः । अस्फुटवाक् । द्वे अस्फुटवादिनि । "नस्फुटावागस्यास्फुट वाक् ।" गर्ह्यवादी । कद्वदः । द्वे कुत्सितभाषिणि "गर्ह्यंवदतिगर्ह्यवादी ।" कुवादः । कुचरः । द्वे दोषकथनशीले । "कुत्सितंचरतिकुचरः ।" असौ म्यस्वरः । अस्वरः । द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥

निसृत्वरः । विसृमरः । प्रसारी । विसारी । चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादि षट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥ क्रोधनः । अमर्षणः । कोपी । त्रीणि कोपशीलस्य । "अवश्यं कुप्यति कोपी ।" चंडः । अत्यंतकोपनः । द्वे अतिकोपशीले । जागरूकः । जागरिता । द्वे जागरणशीले । घूर्णितः । प्रचलायितः । द्वे निद्रया घूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणे । 'प्रचलाया जाताऽस्येति प्रचलायितः ।' ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् । शयालुः । निद्रालुः । त्रीणि निद्राशीलस्य । "शयालुः स्याद्‌जगरे निद्राशीले च कुंजरः इति विश्वमेदिन्यौ ।" स्वप्नजौ । निद्राणः । निद्रित इत्यपि 'शयितः । द्वे सुप्तस्य । पराङ्मुखः । पराचीनः । द्वे वि

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥ सहिष्णुः सहनः क्षंता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चंडस्त्वत्यंतकोपनः ॥ जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥
स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥ पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्प्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
देवानंचति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगंचति ॥ यः सहांचति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोंऽचति ॥ ३४ ॥

मुखस्य । 'परां नत्यनभिमुखीभवति मुखमस्य पराङ्मुखः ।' अवाङ् । अधोमुखः । द्वे "अवांचत्यधोमुखीभवति अवाङ् ।" अवांचौ ॥ ३३ ॥ यो देवानं चति गच्छति पूजयति वा स देवद्र्यङ् । एकं । चांतं । 'स्त्रियां देवद्रीची' "यो विष्वक् समंतादंचति गच्छति स विष्वद्र्यङ्" "विश्वद्र्यङ् इति तालव्यमध्योऽपि ।" स्त्रियां विष्वद्रीची । चांतमेकं । यः सहांचति तुल्यं गच्छति स सध्र्यङ् । एकं । सध्र्यंचौ । "स्त्रियां सध्रीची । यस्तिरो वक्रमंचति स तिर्यङ् । एकं ॥ ३४ ॥

वदः। ववावदः। वक्ता। श्रीणिवक्तरि। वागीशः। वाक्पतिः। द्वे अनवद्योद्दामवादिनि। वाचोयुक्तिपटुः। "पटुरितिपृथगपि। वाग्मीपटोसुराचा येइतिविश्वमेदिन्यौ। वाग्मी। द्वे नैयायिकस्य। वाचोयुक्तीतिवाग्दिगितिपष्ठ्याअलुक्।"प्रशस्तावागस्यवाग्मी।" वावदूकः। अतिवक्ता। द्वे बहुभाषिणि॥ ३५॥ जल्पाकः। वाचालः। वाचाटः। बहुगर्ह्यवाक्। चत्वारि योबहुअवाच्यंवक्तितस्य। "जल्पाकी। षित्वात्स्त्रियांङीष्" दुर्मु

वदोवदावदोवक्तावागीशोवाक्पतिःसमौ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूकोऽतिवक्तरि॥ ३५॥
स्याज्जल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोबहुगर्ह्यवाक्॥ दुर्मुखेमुखराबद्धमुखौशक्लःप्रियंवदे॥ ३६॥
लोहलःस्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादीतुकद्वदः॥ समौकुवादकुचरौस्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः॥ ३७॥

खः। मुखरः। अबद्धमुखः। त्रयमनर्गलमुखस्य। "निंदितंमुखमस्यमुखरः। नबद्धनियमितंमुखमस्यअबद्धमुखः।" शक्लः। प्रियंवदः। द्वे मि यवादिनि। शक्नोतिनकुमितिशक्लइतिस्वामी। शक्रइतिसर्वधर.॥ ३६॥ लोहलः। अस्फुटवाक्। द्वे अस्फुटवादिनि। "नस्फुटावागस्यास्फुट वाक्।" गर्ह्यवादी। कद्वदः। द्वे कुत्सितभाषिणि "गर्ह्यंवदतिगर्ह्यवादी।" कुवादः। कुचरः। द्वे दोषकथनशीले। "कुत्सितंचरतिकुचरः।" असौ म्यस्वरः। अस्वरः। द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य॥ ३७॥

रवणः । शब्दनः । द्वे शब्दशीलस्य । नांदीवादी । नांदीकरः । द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । "नांदींवदतितच्छीलःनांदीवादी" आशीर्वचनसंयुक्तास्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनांतस्मान्नांदीतिकीर्त्यतइतिभरतः । जडः । अज्ञः । द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तं । इष्टंवानिष्टंवासुखदुःखेवानचेहयोमोहात् । विंदतिपरवशगःसभवेदिहजडसंज्ञकःपुरुषइति । योवक्तुंश्रोतुंचाशिक्षितोनभवतिसएडमूकः । अनेडमूकइतिपाठेनास्त्येडोमूकोस्मादितिविग्रहः । एडोवधिरः । त्रिलिंगोऽनेडमूकःस्याच्छठेवाक्श्रुतिवर्जितइतिरभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः । तूष्णीकः । द्वे तूष्णींभावयुक्तस्य । "तूष्णींशीलं

रवणःशब्दनोनांदीवादीनांदीकरःसमौ॥जडोऽज्ञएडमूकस्तुवक्तुंश्रोतुमशिक्षिते॥३८॥तूष्णींशीलस्तुतूष्णीकोनग्नोवासादिगंबरे॥ निष्कासितोऽवकृष्टःस्यादपध्वस्तस्तुधिक्कृतः॥३९॥आत्तगर्वोऽभिभूतःस्याद्दापितःसाधितःसमौ॥

यस्यतूष्णींशीलः ।" नग्नः । अवासाः । दिगंबरः । त्रीणि नग्नस्य अवाससो । निष्कासितः । निष्कामितइत्यपि । अवकृष्टः । द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः । धिक्कृतः । द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः । "आत्तगंधः ।" गंधोगंधकआमोदेलेशेसंबंधगर्वयोरितिविश्वः गंधोगर्वोलवोपिचेतित्रिकांडशेषः ।" अभिभूतः । द्वे भग्नदर्पस्य । "चत्वारोपिपर्यायाइत्येके ।" दापितः । "दायितइत्यपि । तत्रदयदानेइतिधातुः ।" साधितः । द्वे "धनादिकंप्रदापितस्य । प्रदापितस्यधनादेर्वा ।" धनादिकंदापयतीति दापितइतिराजमुकुटः ॥

प्रत्यादिष्टादिचतुष्कंनिराकृतस्य ॥ ४० ॥ निकृत.। विप्रकृतः। द्वेविवर्णीकृतस्य। विप्रलब्धः। वंचितः। द्वे "वंचनप्राप्तस्य।" मनोहतः। प्रतिहतः।
प्रतिबद्धः। हतः। चत्वारिमनसिहतस्य। "कृतमनोभंगस्येत्यर्थः" ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः। प्रतिक्षिप्तः। द्वे "कृताक्षेपस्य।" कस्यचिच्छौर्यादिकंप्र
तिस्पर्धमानस्य। दुर्वचनमधिक्षेपइतिराजमुकुट.। बद्धः। कीलितः। संयतः। त्रीणिरज्ज्वादिनानिबद्धस्य। आपन्नः। आपत्प्राप्तः। द्वे आपद्गतस्य। "आ

प्रत्यादिष्टोनिरस्तःस्यात्प्रत्याख्यातोनिराकृतः॥४०॥निकृतःस्याद्विप्रकृतोविप्रलब्धस्तुवंचितः॥मनोहतःप्रतिहतः
प्रतिबद्धोहतश्चसः॥४१॥अधिक्षिप्तःप्रतिक्षिप्तोबद्धेकीलितसंयतौ॥आपन्नआपत्प्राप्तःस्यात्कांदिशीकोभयद्रुतः
॥४२॥आक्षारितःक्षारितोऽभिशस्तेसंकसुकोऽस्थिरे॥व्यसनार्तोपरक्तौद्वौविहस्तव्याकुलौसमौ॥४३॥

पद्यतेसआपन्नः।"कांदिशीकः। भयद्रुतः। द्वेभयात्पलायितस्य। कांदिशंगच्छमीतिचिंतयन्पलायितः कांदिशीकः॥ ४२॥ आक्षारितः। क्षारितः।
अभिशस्त.। त्रयंलोकापवादेनदूषितस्य। "आक्षारोमैथुनंप्रत्याक्रोशोजातोऽस्यआक्षारितः।" संकसुकः। अस्थिरः। द्वेचलप्रकृतेः। "संकसतीतिसंकसु
कः। कसगतौ।" व्यसनार्तः। उपरक्तः। द्वे व्यसनपीडितस्य। विहस्तः। व्याकुलः। द्वेशोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य। "विक्षिप्तोहस्तोयस्यवि
हस्तः।" ॥ ४३ ॥

विक्लवः। विह्वलः। द्वे शोकादिनागात्रभंगप्राप्तस्य। "विह्वलतीतिविह्वलः। ह्वलचलने।"विवशः। अरिष्टदुष्टधीः। द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धे

८ "अरिष्टेनदुष्टाधीर्यस्य।"कश्यः।कशार्हः। द्वे कशाघातमर्हतः। कशावेत्रं।सन्नद्धेवर्मितेजिघांसौअततायीत्येकं।"आततंयथातथाऽयितुंशीलमस्य

अयगतो।" ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः। अक्षिगतः। द्वे द्वेषार्हस्य। "द्वेष्टुमर्हःद्वेष्यः।"वध्यः। शीर्षच्छेद्यः। द्वे वधार्हस्य। "वधमर्हतिवध्यः।"योविषेण

ध्यःहंतव्यःसविष्यइत्येकं। योमुसलेनवध्यःसमुसल्यः। एकं ॥ ४५ ॥ शिश्विदानः। अकृष्णकर्मा। द्वे पुण्यकर्मणः। "शिश्विदानःकृष्णकर्मेति

विक्लवोविह्वलःस्यात्तुविवशोऽरिष्टदुष्टधीः॥ कश्यःकशार्हेसन्नद्धेत्वाततायीवधोद्यते॥४४॥
द्वेष्येत्वक्षिगतोवध्यःशीर्षच्छेद्यइमौसमौ॥ विष्योविषेणयोवध्योमुसल्योमुसलेनयः॥४५॥
शिश्विदानोऽकृष्णकर्माचपलश्चिकुरःसमौ॥ दोषैकदृक्पुरोभागीनिकृतस्त्वनृजुःशठः॥४६॥

द्वेपापकर्मणः। अत्रश्वितावर्णइतिधातोःश्वितेर्दश्चेत्यानंत्रदत्वंसनोलुक्च। श्वेतितुमिच्छतिशिश्विदानः।"चपलः। चिकुरः। द्वे योविचारमंतरेण

दितिवधादिकार्यमाचरतितस्मिन्। दोषैकदृक्। पुरोभागी। द्वे दोषमात्रंपश्यतः।"दोषएकस्मिन्दृक्ज्ञानंयस्यदोषैकदृक्।"निकृतः। अनृजुः। शठः

त्रयं यस्यांतःकरणंवक्रंतस्य "निकृंततिनिकृतः। कृतीछेदने।" ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः। सूचकः। द्वेकर्णेपरापवादंवदतः। विस्मृतबोधकस्येतिकश्चित्। पिशुनः। दुर्जनः। खलः। त्रयंपरस्परभेदनशीलस्य । पिशुनःसूचकस्यापिपर्यायोवा। नृशंसः। घातुकः। क्रूरः। पापः। चत्वारिपरद्रोहशीले। "नृन्शंसतिनृशंसः।" धूर्तः। वंचकः। द्वेप्रतारणशीलस्य। "धूर्वतिहिंसतिधूर्तः" ॥ ४७ ॥ अज्ञः। मूढः। "मुग्धइत्यपि "यथाजातः। मूर्खः। वैधेयः। बालिशः। षण्मूर्खस्य। "जातजन्मकालविशेषमनतिक्रम्यवर्त्ततेतद

कर्णेजपःसूचकःस्यात्पिशुनोदुर्जनःखलः॥ नृशंसोघातुकःक्रूरःपापोधूर्तस्तुवंचकः ॥ ४७ ॥
अज्ञेमूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः॥ कदर्येकृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः॥४८॥
निःस्वस्तुदुर्विधोदीनोदरिद्रोदुर्गतोपिसः॥ वनीयकोयाचनकोमार्गणोयाचकार्थिनौ॥ ४९ ॥

स्यास्तियथाजातः।"कदर्यः। कृपणः। क्षुद्रः। किंपचानः। मितंपचः। पंच योधर्मात्मपुत्रदारादिकंपीडयन्लोभादर्थसंचयंकरोतितस्य। "कुत्सितोऽर्यःस्वामीकदर्यः। किंपचः अनमितंपचइतिच्छेदोवा। तत्रनमितंपचोऽमितंपचःतद्भिन्नोनमितंपचः" ॥४८॥ निस्वः। दुर्विधः। दीनः। दरिद्रः। दुर्गतः। पंचदरिद्रस्य। 'स्वान्निष्क्रांतोनिःस्वः। "वनीयकः। "वनीपकइत्यपि "याचनकः। मार्गणः। याचकः। अर्थी। पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥

अहंकारवान् । अहंयुः । द्वेअहंकारिणः । शुभंयुः । शुभान्वितः । द्वे "शुभयुक्तस्य ।" अकस्मादुपपद्यंतइत्युपपादुकाः दिविभवाःदिव्याः दिव्याश्च तेउपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थंदिव्यपदं । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षाऽदृष्टसहकृतेभ्योगुणेभ्योजातायेदेवास्तेदिव्योपपादुकाउच्यंते । एकं । नृ गवाद्याजरायुजाःस्युः । एकं । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयोजरायुस्ततोजाताजरायुजाः । कृमिदंशाद्याःस्वेदजाःस्युः । एकं । आद्यशब्दान्मत्कुण

अहंकारवानहंयुःशुभंयुस्तुशुभान्वितः ॥ दिव्योपपादुकादेवानृगवाद्याजरायुजाः ॥ ५० ॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याःपक्षिसर्पादयोंऽडजाः ॥ ॥इतिप्राणिवर्गः॥ उद्भिदस्तरुगुल्माद्याउद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदं ॥ ५१ ॥ सुंदरंरुचिरंचारुसुपमंसाधुशोभनं ॥ कांतंमनोरमंरुच्यंमनोज्ञंमंजुमंजुलं ॥ ५२ ॥

मशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मास्वेदः । ततोजाताःस्वेदजाः । पक्ष्यादयोंऽडजाः । एकं । अंडेभ्योजाताअंडजाः । आदिनामत्स्यादिग्रहः । ॥ इतिप्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्याउद्भिदः । तेहिजायमानाभुवमुद्भिदंतीत्युद्भिदः आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकं । उद्भित् । उद्भिज्जं । उद्भिदं । त्रय मुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुंदरं । रुचिरं चारु । सुपमं । साधु । शोभनं । कांतं । मनोरमं । 'मनोहरमित्यपि ।' रुच्यं । मनोज्ञं । मंजु । मंजुलं । द्वादशसुंद रस्य । रम्यंमनोरमंसौम्यंभद्रकंरामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥

यस्यदर्शनाद्दृष्टुमनसोऽन्तमेरंतोनास्ति यद्दृष्टुशोदृष्टमप्यधिकामेवप्रीतिंजनयतीतियावत् तदासेचनकंस्यात्।"असेचनकमित्यपि"।अभीष्टं। अभीप्सितं। हृद्यं। दयितं। वल्लभं। प्रियं। षडभीष्टस्य। "अभ्यापुमिप्यतेस्मअभीप्सितं।"॥ ५३ ॥ निकृष्टः। प्रतिकृष्टः। अर्वा। रेफः। रेपः। रेवः स्यान्निदितेक्रूरइति विश्वः।" याप्यः। अवमः। अधमः। कुपूयः। "कपूयइत्यपि। पृषोदरादित्वादत्वं।" कुत्सितः। अवद्यः। खेटः। गर्ह्यः।

तदासेचनकंतृप्तेर्नास्त्यंतोयस्यदर्शनात् ॥ अभीष्टेऽभीप्सितंहृद्यंदयितंवल्लभंप्रियं ॥ ५३ ॥ निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः॥ कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाःसमाः ॥ ५४ ॥ मलीमसंतुमलिनंकच्चरंमलदूषितं॥ पूतंपवित्रंमेध्यंचवीध्रंतुविमलार्थकं ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तंशोधितंमृष्टंनिःशोध्यमनवस्करं ॥ असारंफल्गुशून्यंतुवशिकंतुच्छरिक्तके॥ ५६ ॥

अणकः। "आणकइत्यपि।" त्रयोदशाधमस्य। "खेटतित्रासयतिखेटः।" अर्वानांतः। अर्वैतो ॥ ५४ ॥ मलीमसं। मलिनं। कच्चरं। मलदूषितं। चत्वार्यनुज्वलस्य। "कुत्सितंचरतिकच्चरं।" पूतं। पवित्रं। मेध्यं। त्रीणि। वीध्रमित्येकंविमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः। "विमलात्मकमित्यपिपाठः।"॥ ५५॥ निर्णिक्तादिपंचकमपनीतमलस्य। असारं। फल्गु। द्वे निर्बलस्य। शून्यं। शुन्यमित्यपि। शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वमितियत्।" वशिकं। तुच्छं। रिक्तकं। चत्वारि "रिक्तस्य"॥ ५६ ॥

प्रधानं । प्रमुखः । प्रवेकः । अनुत्तमः । उत्तमः । मुख्यः । वर्यः । वरेण्यः । प्रवर्हः । अनवरार्ध्यः ॥५७॥ परार्ध्यः । अग्र्यः । प्राग्रहरः । प्राग्र्यः । अग्र्यः ।
अग्रीयः । अग्रियः । सप्तदशप्रधानस्य । "मुखमिवमुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धेभवःअवरार्ध्यःनअवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः ।"तत्रप्रधानंनित्यंक्लीबे । पूर्वो
त्तरशब्दास्तुल्यार्थाइतिवताज्ञापितं । श्रेयान् । श्रेष्ठः । पुष्कलः । सत्तमः । अतिशोभनः । पंचात्यंतशोभनस्य । "अतिशयेनसन्सत्तमः" श्रेयांसौ ॥५८॥

क्लीबेप्रधानंप्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः॥ मुख्यवर्यवरेण्याश्चप्रवर्होनवरार्ध्यवत्॥५७॥ परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्या
ग्र्याग्रीयमग्रियं॥ श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्सत्तमश्चातिशोभने॥ ५८॥ स्युरुत्तरपदेव्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः॥सिं
हशार्दूलनागाद्याःपुंसिश्रेष्ठार्थगोचराः॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यंद्वयहीनेद्वेअप्रधानोपसर्जने॥ विशंकटंपृथुबृहद्विशालंपृ
थुलंमहत्॥ ६० ॥

व्याघ्रादयएतेशब्दाउत्तरपदेश्रेष्ठार्थोगोचरोविषयोयेषांते । "गोचराइत्यत्रवाचकाइतिपाठःक्वचित् ।"
यथापुरुषोयंव्याघ्रइवपुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयो
गेइतिविशेष्यस्यपूर्वनिपातेव्याघ्रादेरुत्तरपदत्वं ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं । अप्रधानं । उपसर्जनं । त्रयमप्रधानस्य । "प्राग्र्याद्भिन्नमप्राग्र्यं ।" तत्राप्रधा
नोपसर्जनेद्वे । द्वयहीने द्वयंस्त्रीपुंसौताभ्यांहीनेक्लीबेइत्यर्थः । विशंकटं । पृथु । बृहत् । विशालं । पृथुलं । महत् ॥ ६० ॥

वड्रं । उरु । विपुलं । नवविस्तीर्णस्य । पीनं । पीव । स्थूलं । पीवरं । चत्वारिस्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तुपीवा । स्तोकः । अल्पः । क्षुल्लकः । त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं । श्लक्ष्णं । दभ्रं । कृशं । तनु ॥ ६१ ॥ मात्रा । त्रुटिः । लवः । लेशः । कणः । अणुः । एकादशसूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यणवंताएकार्थाइत्येके । तत्रमात्रात्रुटीस्त्रियौ । "त्रुटीतिङीषंतोपिक्वचित् ।" लवादिपुंसि । शेषंविशेष्यनिघ्नं । अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयःकनीयोणीयइत्यपिइति कोशांतरं । "एतन्मूलगतमेवार्थं । सर्वत्राऽस्यमूलयथएवदर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपितथाग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं । अल्पीयः । कनीयः । अणीयः ।

वड्रोरुविपुलंपीनपीव्नीतुस्थूलपीवरे ॥ स्तोकाल्पक्षुल्लकाःसूक्ष्मंश्लक्ष्णंदभ्रंकृशंतनु ॥ ६१ ॥ स्त्रियांमात्रात्रुटीपुंसिलवलेशकणाऽणवः ॥अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयःकनीयोऽणीयइत्यपि॥६२॥प्रभूतंप्रचुरंप्राज्यमदभ्रंबहुलंबहु॥ पुरुहूःपुरुभूयिष्ठंस्फारंभूयश्चभूरिच॥ ६३॥ परःशताद्यास्तेयेषांपरासंख्याशतादिकात् ॥

चत्वार्यत्यल्पे ।" ॥ ६२ ॥ प्रभूतं । प्रचुरं । प्राज्यं । अदभ्रं । बहुलं । बहु । पुरुहूः । "पुरुहमित्यपि ।" पुरु । भूयिष्ठं । स्फारं । "स्फिरमित्यपि ।" भूयः । भूरि । द्वादशबहुलस्य । पुरुह्वौ । क्लीबेतुपुरुहु ॥ ६३ ॥ येषांसंख्येयानांसंख्याशतात्सहस्राच्चपरा तेक्रमेणपरःशताः परःसहस्राःस्युरित्यर्थः। एकैकं । राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोःपरनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिंगता । यल्लक्ष्यं । परःशतानांविदुषांसमाजइति ।

टी० गणनीयं। गणेयं। द्वे गणयितुंशक्यस्य। संख्यातं। गणितं। द्वेयस्यसंख्याकृतातस्य। समं। सर्वं॥ ६४॥ विश्वं। अशेषं। कृत्स्नं। समस्तं। निखिलं। अखिलं। निःशेषं। समग्रं। सकलं। पूर्णं। "पूर्वमित्यपिपाठः। पूर्वपूरणे" अखंडं। अनूनकं। चतुर्दशसमग्रस्य॥ ६५॥ घनं। निरंतरं। सांद्रं। त्रीणि निबिडस्य। "निर्गतमंतरमस्मात्तन्निरंतरं।" पेलवं॥ विरलं। तनु। त्रीणि विरलस्य। समीपः। निकटः। आसन्नः। सन्निकृष्टः। सनीडः॥ ६६॥ सदेशः।

गणनीयेतुगणेयंसंख्यातेगणितमथसमंसर्वं॥६४॥ विश्वमशेषंकृत्स्नंसमस्तनिखिलाखिलानिनिः
शेषं॥ समग्रंसकलंपूर्णमखंडंस्यादनूनके॥ ६५॥ घनंनिरंतरंसांद्रंपेलवंविरलंतनु॥ समीपेनिकटा
सन्नसन्निकृष्टसनीडवत्॥ ६६॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत्॥ उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्य
ग्राअप्यभितोव्ययं॥६७॥ संसक्तेत्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि॥ नेदिष्ठमंतिकतमंस्याद्दूरंविप्रकृष्टकं॥ ६८॥

अभ्याशः। "अभ्यासइतिदंत्यांतइतिमुकुटः।" सविधः। समर्यादः। सवेशः। उपकंठः। अंतिकः। अभ्यर्णः। अभ्यग्रः। अभितः। पंचदशसमीपस्य। तत्राऽभितइत्यव्ययं। "समानंनीडंवासस्थानमस्यसनीडः। उपगतःकंठःसामीप्यमस्य उपकंठः" ॥६७॥ संसक्तं। अव्यवहितं। अपदांतरं। "अपटांतरमित्यपि" त्रीणिसंलग्नस्य। "नव्यवधीयतेस्मअव्यवहितं।" नेदिष्ठं। अंतिकतमं। द्वे अतिनिकटस्य। दूरं। विप्रकृष्टकं। द्वे॥६९॥

दवीयः । दविष्ठं । सुदूरं । त्रयमत्यंतदूरस्य । दवीयांसो । दीर्घं । आयतं । द्वे "दीर्घस्य । "वर्तुलं । निस्तलं । वृत्तं । "त्रीणिवर्तुलस्य ।"यत्स्वभावादु न्नतमुपाधिवशादीषन्नतंचतद्बंधुरमित्यर्थ. । "बंधुरमित्यपि "एक ॥ ६९ ॥ उच्चः । प्रांशुः । उन्नतः । उदग्रः । उच्छ्रितः । तुंगः । षट्उन्नतस्य । "उच्चैस्त्वमस्यउच्चः । उन्नतिरस्यउन्नतः । "वामनः । न्यक् । नीचः । खर्वः । ह्रस्वः । पंचह्रस्वस्य । न्यक्चांतः स्त्रियांतुनीची । अवाग्रं । अवनतं

दवीयश्चदविष्ठंचसुदूरंदीर्घमायतं॥ वर्तुलंनिस्तलंवृत्तंबंधुरंतून्नताननं॥६९॥ उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगेतुवा
मने॥न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाःस्युरवाग्रेऽवनताननं॥७०॥अरालंवृजिनंजिह्ममूर्मिमत्कुंचितंनतं॥आविद्धंकुटिलंभु
ग्नंवेल्लितंवक्रमित्यपि॥७१॥ऋजावजिह्मप्रगुणौव्यस्तेत्वप्रगुणाकुलौ॥शाश्वतस्तुध्रुवोनित्यसदातनसनातनाः॥७२

आनतं । त्रयमधोमुखस्य । "अवनतमपमस्य अवाप ।" ॥ ७० ॥ अरालं । वृजिनं । जिह्म । ऊर्मिमत् । कुंचितं । नतं । आविद्धं । कुटिलं । भुग्नं । वेल्लितं । वक्रं । एकादश वक्रस्य । "कुटिकौटिल्यंलातिकुटिलं ।" ॥ ७१ ॥ ऋजुः । अजिह्मः । प्रगुणः । त्रीण्यवक्रस्य । "भिन्नोजिह्मादजिह्मः । "व्यस्त. । अप्रगुणः । आकुलः । त्रयमाकुलस्य । "भिन्नःप्रगुणादप्रगुणः ।" शाश्वतः । ध्रुवः । नित्यः । सदातनः । सनातनः । पंच नित्यस्य "शश्वद्भवःशाश्वतः" ॥ ७२ ॥

टी॰ स्थास्नुः । स्थिरतरः । स्थेयान् । त्रीण्यतिस्थिरस्य । "स्थानशीलःस्थास्नुः ।" स्थेयांसो । यएकरूपतयाएकेनैवस्वभावेनकालव्यापीकालस्यव्याप
क आकाशादिःसकूटस्थः । कूटोनिश्चलःसन्तिष्ठतीति । कूटोऽस्त्रीनिश्चलेमूलेराशावितिमेदिनी । स्थावरः । जंगमेतरः । द्वे अचरस्य ॥७३॥ च
रिष्णु । जंगम । चरं । त्रसं । इंगं । चराचरं । षट् चरस्य । "चरणशीलंचरिष्णु ।" चलनं । कंपनं । कंप्रं । त्रयं कंपशीलस्य । चलं । लोलं । चला

स्थास्नुःस्थिरतरःस्थेयानेकरूपतयातुयः ॥ कालव्यापीसकूटस्थःस्थावरोजंगमेतरः ॥७३॥ चरिष्णुजंगमचरंत्र
संरिंगंचराचरं॥ चलनंकंपनंकंप्रंचलंलोलंचलाचलं॥७४॥ चंचलंतरलंचैवपारिप्लवपरिप्लवे ॥ अतिरिक्तःसम
धिकोदृढसंधिस्तुसंहतः॥ ७५ ॥ कर्कशंकठिनंक्रूरंकठोरंनिष्ठुरंदृढं॥ जठरंमूर्तिमन्मूर्तंप्रवृद्धंप्रौढमेधितं ॥ ७६ ॥

चलं ॥७४॥ चंचलं । तरलं । पारिप्लवं । सतकं चलस्य । "परिप्लवनेपारिप्लवं । चपलंचटुलंचेवेत्यपिपाठः ।" अतिरिक्तः । समधिकः । द्वे अधिकभूतस्य
"सम्यगधिकः समधिकः ।" दृढसंधिः । संहतः । द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥७५॥ कर्कश । "कक्खटं । खक्खटमितिकवर्गद्वितीयादिरपि ।" कठिनं ।
क्रूरं । कठोरं । निष्ठुरं । दृढ । जठर । मूर्तिमत् । मूर्तं । नव कठिनस्य । "मूर्तिःकाठिन्यमस्यास्तिमूर्तिमत् ।" जठरंटवर्गद्वितीयमध्यं । प्रवृद्धं । प्रौढं ।
एधितं । त्रय प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥

प्रत्यग्रः । अभिनवः । नव्यः । नवीनः । नूतनः । नवः । ॥७७॥ नूत्नः । सप्त नूतनस्य । पुराणं । प्रतनं । प्रत्नं । पुरातनं । चिरंतनं । पंच पुरातनस्य । "प्रतिनवमथमस्यप्रत्ययः ।" सुकुमारं । कोमलं । मृदुलं । मृदु । चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् । अन्वक्ष । अनुगं । अनुपदं । चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययंच । "पदस्यपश्चादनुपदं ।" ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं "समक्षमित्यपि ।" ऐंद्रियकं । द्वे इंद्रियग्राह्यस्य । इंद्रियेणानुभूतंऐंद्रिय

प्रत्यग्रोऽभिनवोनव्योनवीनोनूतनोनवः ॥७७॥ नूत्नश्चसुकुमारंतु पुराणेप्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः॥ कोमलंमृदुलंमृदु॥ अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदंक्लीवमव्ययं॥ ७८॥ प्रत्यक्षंस्यादैंद्रियकमप्रत्यक्षमतींद्रियं॥ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि॥ ७९॥ अप्येकसर्गएकाग्र्योप्येकायनगतोपिसः॥ पुंस्यादिःपूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याअथास्त्रियां ॥ ८० ॥

कं । अप्रत्यक्षं । अतींद्रियं । द्वेइंद्रियैरग्राह्यस्य । धर्मादिः । अनध्यक्षमित्यपिपाठः । "अपरोक्षमैंद्रियकंपरोक्षंस्यादतींद्रियमिति ।" एकतानः । अनन्यवृत्तिः । एकाग्रः । एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः । एकाग्र्यः । एकायनगतः । सप्तैकाग्रस्य । "एकंतानयतिएकतानः । तनुश्रद्धोपकरणयोः ।" आदिः । पूर्वः । पौरस्त्यः । प्रथमः । आद्यः । पंचकमाद्यस्य । "आप्रथमंदीयतेगृह्यतेआदिः" । तत्रादिःपुंस्येव ॥ ८० ॥

ग॰ परिक्षिप्तं । निवृतं । द्वे प्राकारादिनासर्वतोवेष्टितस्य । " निव्रियतेस्मनिवृतं । वृञ्‌आवरणे । " मूषितं । मुषितं । द्वे चोरितस्य । " मुष्यतेस्ममूषितं ।" प्रवृद्धं । प्रसृत । द्वे प्रसरणयुक्तस्य " प्रसरतिस्मप्रसृतं ।" न्यस्तं । निसृष्टं । द्वे निक्षिप्तस्य । " निसृज्यतेस्मनिसृष्टं । सृजविसर्गे " गुणितं । आहतं । द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथापंचभिर्गुणिताश्चत्वारोविंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं । उपचितं । द्वे समृद्धस्य । निदिह्यतेस्मनिदिग्धं । दिहउपचये ।" गूढं ।

परिक्षिप्तंतुनिवृतंमूषितंमुषितार्थकं ॥ प्रवृद्धप्रसृतेन्यस्तनिसृष्टेगुणिताहते ॥ ८८ ॥ नि
दिग्धोपचितेगूढगुप्तेगुंठितरूषिते ॥ द्रुतावदीर्णेउद्गूर्णोद्यतेकाचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥ घ्राण
घ्रातेदिग्धलिप्तेसमुदक्तोद्धृतेसमे ॥ वेष्टितंस्याद्वलयितंसंवीतंरुद्धमावृतं ॥ ९० ॥

गुप्तं । द्वेगोपनयुक्तस्य । यथामंत्रोगुप्तोविधातव्यः । गुंठितं । " गुंडितमित्यपि । गुडवेष्टने । " रूषितं । द्वे धूलिलिप्तस्य । " गुंडाळलेलेंइतिख्यात स्य च । " द्रुतं । अवदीर्णं । द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं । उद्यतं । द्वे " उत्तोलितस्यशस्त्रादेः ।" काचितं । शिक्यितं । द्वे " शिक्येस्थापितस्य । " ॥ ८९ ॥ घ्राणं । घ्रातं । द्वे नासिकयागृहीतगंधस्यपुष्पादेः । दिग्धं । लिप्तं । द्वे " विलिप्तस्य " समुदक्तं । उद्धृत । द्वे उन्नीतस्य । " कूपादेर्जलादेः ।" वेष्टि तं । वलयितं । संवीतं । रुद्धं । आवृतं । पंच वेष्टितस्य । " नद्यादिनानगरादेः । " ॥ ९० ॥

रुग्णं । भुग्नं । द्वे व्यथितस्य । "भग्नस्यवाकाष्ठहस्तपादादेः ।" निशितं । "निशातमित्यपि" क्ष्णुतं । शातं । तेजितं । चत्वारि शाणादिनातीक्ष्णीकृत स्यशस्त्रादेः । "निशायतेस्मनिशातं । शोतनूकरणे । विनाशोन्मुखं । प्रत्यासन्नविनाशंपक्वंस्यात् । एकं । "पच्यतेस्मपक्वं ।" ह्रीणः । ह्रीतः । लज्जि तः । त्रयं संजातलज्जस्य ॥९१॥ वृत्तः। वृतः । व्यावृत्तः । "वावृत्तइतिकेचित् ।" त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यं । पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकि लासुरैरितिसंयोजितः । "संयोगितइतिभरतमालायां ।"उपाहितः । द्वेसंयोगप्रापितस्य । प्राप्यं । गम्यं । समासाद्यं । त्रीणि प्राप्तुंशक्यस्य । "समास

रुग्णंभुग्नेथनिशितंक्ष्णुतशातानितेजिते ॥ स्याद्विनाशोन्मुखंपक्वंह्रीणह्रीतौतुलज्जिते ॥ ९१ ॥
वृत्तेतुवृतव्यावृत्तौसंयोजितउपाहितः॥ प्राप्यंगम्यंसमासाद्यंस्यन्नंरीणंस्नुतंस्रुतं॥ ९२॥संगूढः
स्यात्संकलितोऽवगीतःख्यातगर्हणे॥ विविधःस्याद्बहुविधोनानारूपःपृथग्विधः॥ ९३॥

तेप्राप्यतेतत्समासाद्यं ।" स्यन्नं । रीणं । स्नुतं । स्रुतं । चत्वारि प्रस्नुतस्य । "स्यंद्यतेस्मस्यन्नं । स्यंदूप्रस्रवणे" ॥ ९२ ॥ संगूढः । संकलितः । द्वेयो नतस्यांकादे । यथाद्वौत्रय.पंचचसंकलितादशभवंति । अवगीतः । ख्यातगर्हणः । द्वेनिंदितस्य । "अवगीयतेनिंद्यतेस्मअवगीतः ।"विविधः । बहु धः । नानारूपः । पृथग्विधः । चत्वारि "नानारूपयस्यनानारूपः । ९३ ॥

परिक्षिप्तं । निवृतं । द्वे प्राकारादिनासर्वतोवेष्टितस्य । " निव्रियतेस्मनिवृतं । वृञ्आवरणे । " मूषितं । मुषितं । द्वे चोरितस्य । " मुष्यतेस्ममूषितं ।" प्रवृद्धं । प्रसृतं । द्वे प्रसरणयुक्तस्य " प्रसरतिस्मप्रसृतं ।" न्यस्तं । निसृष्टं । द्वे निक्षिप्तस्य । " निसृज्यतेस्मनिसृष्टं । सृजविसर्गे " गुणितं । आहतं । द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथापंचभिराहताश्चत्वारोविंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं । उपचितं । द्वे समृद्धस्य । निदिह्यतेस्मनिदिग्धं । दिहउपचये ।" गूढं ।

परिक्षिप्तंतुनिवृतंमूषितंमुषितार्थकं ॥ प्रवृद्धप्रसृतोन्यस्तनिसृष्टेगुणिताहते ॥ ८८ ॥ नि
दिग्धोपचितेगूढगुप्तेगुंठितरूषिते ॥ द्रुतावदीर्णेउद्गूर्णोद्यतेकाचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥ घ्राण
घ्रातेदिग्धलिप्तेसमुदक्तोद्धृतेसमे ॥ वेष्टितंस्याद्वलयितंसंवीतंरुद्धमावृतं ॥ ९० ॥

गुप्तं । द्वेगोपनयुक्तस्य । यथामंत्रोगुप्तोविधातव्यः । गुंठितं । " गुंडितमित्यपि । गुडवेष्टने । " रूषितं । द्वे धूलिलिप्तस्य । " गुडाल्लेरेंडूतिख्यात स्यवा " द्रुतं । अवदीर्णं । द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं । उद्यतं । द्वे " उत्तोलितस्यशस्त्रादेः ।" काचितं । शिक्यितं । द्वे " शिक्येस्थापितस्य । " ॥ ८९ ॥ घ्राणं । घ्रातं । द्वे नासिकयागृहीतगंधस्यपुष्पादेः । दिग्धं । लिप्तं । द्वे " विलिप्तस्य " समुदक्तं । उद्धृतं । द्वे उन्नीतस्य । " कूपादेर्जलादेः ।" वेष्टि तं । वलयितं । संवीतं । रुद्धं । आवृतं । पंच वेष्टितस्य । " नद्यादिनानगरादेः । " ॥ ९० ॥

पुष्टं । पुषितं । द्वे कृतपोषणस्य ।"सोढं । क्षांतं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।" उद्वांतः । "उद्वातमितिमुकुटः । उद्वांतमितिरामनाथः ।" उद्गतः । द्वे "वम नेनत्यक्तस्यान्नादेः" दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिंद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य र्थः । प्रार्थितः । अर्दितः । द्वे याचितस्य ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञपितः । द्वे "बोधंप्रापितस्य ।" छन्नः । छादितः । द्वे "आच्छादितस्य ।" पूजितः ।

पुष्टेतुपुषितंसोढेक्षांतमुद्वांतमुद्गते॥ दांतस्तुदमितेशांतःशमितेप्रार्थितेर्दितः॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तुज्ञपितेछन्नश्छादितेपूजितेंचितः॥ पूर्णस्तुपूरितेक्लिष्टःक्लिशितेऽवसितेसितः॥ ९८ ॥
प्रुष्टप्लुष्टोपिताद्ग्धेतष्टत्वष्टौतनूकृते॥ वेधितच्छिद्रितौविद्धेविन्नवित्तौविचारिते॥ ९९ ॥

अंचितः । "अर्चितइत्यपिपाठः । अर्चपूजायां" द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वादांतशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठांतानिपातिताः । क्लिष्टः । क्लिशितः । द्वे क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । पोंतकर्मणीत्यतोनिष्ठा ॥ ९८॥ प्रुष्टः । प्लुष्टः । उषितः । दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः । तनूकृतः । त्रीणि "अतनुस्तनुरकारितनूकृतः ।" यथातष्टं काष्ठंशस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौविद्धौ । विन्नः । वित्तः । विचारितः । त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ ९९ ॥

ः।० अवीरणः। ।धिकृतः। द्वे निादृतमात्रस्य। अवध्वस्तः।"अपध्वस्तः। अपध्वस्तंपरित्यक्तेविदितेप्यवचूर्णितइतिविश्वः।" अवचूर्णितः। द्वे चूर्णीकृतस्य। अनायासकृतंअनायासेनकृतःकपायविशेषःफाण्टंस्यात्। एकं। क्षुब्धस्वांतेत्यादिनाऽनायासेनिपातितं। स्वनितं। ध्वनितं। द्वे शब्दितस्य॥ १४॥ बद्धं। संदानितं। मूतं। "मूर्णमितिमुकुटः।" उद्दितं। "उदितमित्यपि"संदितं। सितं। पट्टबद्धस्य। मूङ्बंधनेक्तः। मूतं। दोअवखंडने। उत्पूर्वः संपूर्वश्चबंधनार्थः। उद्दितं। संदितं। निष्पकं। कथितं। द्वे साकल्येनपकस्य। "कपायादेः।"क्षीरादीनांपाकेशृतमित्येकं। यथाशृतंक्षीरंपक्कमित्य

अवरीणोऽधिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः॥ अनायासकृतंफाण्टंस्वनितंध्वनितंसमे ॥ १४ ॥
बद्धेसंदानितंमूतमुद्दितंसंदितंसितं॥ निष्पक्वंकथितंपाकेक्षीराज्यहविषांशृतं॥ १५॥ निर्वाणोमु
निवन्ह्यादौनिर्वातस्तुगतेऽनिले॥ पक्कंपरिणतेगूनंहन्नेमीढंतुमूत्रिते॥ १६॥

र्थः॥ १५॥ निर्वाणइत्येकंमुनिवन्ह्यादौप्रयुज्यतेनतुवाते। यथानिर्वाणोमुनिःनिर्मुक्तइत्यर्थः। निर्वाणोवन्हिःनिर्गतइत्यर्थः। आदिशब्दान्निर्वाणोहस्ती। "निर्मग्नइत्यर्थः" निर्वाणोवातइतिनिः पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्यनत्वं। एकं। गतेअनिलेनिर्वातइत्येकं। पक्कं। परिणतं। द्वे पाकंप्राप्तस्य। गूनं। हन्नं। द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य। "हदतेस्म। हदपुरीषोत्सर्गे।" मीढं। मूत्रितं। द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य॥ १६॥

उद्गतः । द्वे "वम

पुटं । पुषितं । द्वे कृतपोषणस्य । "सोढं । क्षांतं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।" उद्वांतः । "उद्वातमितिमुकुटः । उद्धांतमितिरामनाथः ।" उद्गतः । द्वे "वम

नेनत्यक्तस्यान्नादेः" दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिंद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशातोरोगः निवर्तितइत्य

र्थः । प्रार्थितः । अर्दितः । द्वे याचितस्य ॥ १७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञपितः । द्वे "बोधंप्रापितस्य ।" छन्नः । छादितः । द्वे "आच्छादितस्य ।" पूजितः ।

पुष्टेतुपुषितंसोढेक्षांतमुद्वांतमुद्गते॥ दांतस्तुदमितेशांतःशमितेप्रार्थितेर्दितः॥ १७ ॥
ज्ञप्तस्तुज्ञपितेछन्नश्छादितेपूजितेंचितः॥ पूर्णस्तुपूरितेक्लिष्टःक्लिशितेऽवसितेसितः॥ १८ ॥
प्रुष्टप्लुष्टोषितादग्धेतष्टत्वष्टौतनूकृते॥ वेधितच्छिद्रितौविद्धेविन्नवित्तौविचारिते॥ १९ ॥

अंचितः । "अर्चितइत्यपिपाठः । अर्चपूजायां" द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वाद्दांतशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठांतानिपातिताः । क्लिष्टः । क्लिशितः । द्वे

क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । षोंतकर्मणीत्यतोनिष्ठा ॥ १८॥ प्रुष्टः । प्लुष्टः । उषितः । दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः ।

तनूकृतः । त्रीणि "अतनुस्तनुरकारितनूकृत ।" यथातटं काष्ठंशस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौविद्धौ । वि

न्न । वित्तः । विचारितः । त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ १९ ॥

ं॰ अवरिणः । धिकृतः । द्वे निंदितमात्रस्य । अवध्वस्तः ।"अपध्वस्तः । अपध्वस्तंपरित्यक्तेविदितेप्यवचूर्णितइतिविश्वः ।" अवचूर्णितः । द्वे चूर्णीकृत स्य । अनायासकृतंअनायासेनकृतःकषायविशेषःफाण्टंस्यात् । एकं । क्षुब्धस्वांतेत्यादिनाऽनायासेनिपातितं । स्वनितं । ध्वनितं । द्वे शब्दितस्य ॥ १४ ॥ वद्धं । संदानितं । मूतं । "मूर्णमिनिमुकुटः ।" उद्दितं । "उदितमित्यपि "संदितं । सितं । पट्टवद्धस्य । मूङ्बंधनेक्तः । मूतं । दोअवखंडने । उत्पूर्वः संपूर्वश्चबंधनार्थः । उद्दितं । संदितं । निष्पक्कं । कथितं । द्वे साकल्येनपक्कस्य । "कषायादेः ।" क्षीरादीनांपाकेशृतमित्येकं । यथाशृतंक्षीरंपक्कमित्य

अवरीणोऽधिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ अनायासकृतंफाण्टंस्वनितंध्वनितंसमे ॥ १४ ॥
वद्धेसंदानितंमूतमुद्दितंसंदितंसितं ॥ निष्पक्कंकथितंपाकेक्षीराज्यहविषांशृतं ॥ १५ ॥ निर्वाणोमु
निवन्ह्यादौनिर्वातस्तुगतेऽनिले ॥ पक्कंपरिणतेगूनंहन्नेमीढंतुमूत्रिते ॥ १६ ॥

र्थः ॥ १५ ॥ निर्वाणइत्येकंमुनिवन्ह्यादौप्रयुज्यतेनतुवाते । यथानिर्वाणोमुनिःनिर्मुक्तइत्यर्थः । निर्वाणोवन्हिःनिर्गतइत्यर्थः । आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती । "निर्मग्नइत्यर्थः" निर्वाणोवातइतिनिः पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्यनत्वं । एकं । गतेअनिलेनिर्वातइत्येकं । पक्कं । परिणतं । द्वे पाकंप्राप्तस्य । गूनं । हन्नं । द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । "हयतेस्त । हदपुरीषोत्सर्गे ।" मीढं । मूत्रितं । द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ १६ ॥

पुष्टं । पुषितं । द्वे कृतपोषणस्य । "सोढं । क्षांतं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।" उद्घांतः । "उद्घातमितिमुकुटः । उद्धांतमितिरामनाथः ।" उद्गतः । द्वे "वम
नेनत्यक्तस्यान्नादेः" दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिंद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य
र्थः । प्रार्थितः । अर्दितः । द्वे याचितस्य ॥ १७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञपितः । द्वे "बोधंप्रापितस्य ।" छन्नः । छादितः । द्वे "आच्छादितस्य ।" पूजितः ।

पुष्टेतुपुषितंसोढेक्षांतमुद्घांतमुद्गते ॥ दांतस्तुदमितेशांतःशमितेप्रार्थितेर्दितः ॥ १७ ॥
ज्ञप्तस्तुज्ञपितेछन्नश्छादितेपूजितेंचितः ॥ पूर्णस्तुपूरितेक्लिष्टःक्लिशितेऽवसितेसितः ॥ १८ ॥
प्रुष्टप्लुष्टोषितादग्धेतष्टत्वष्टौतनूकृते ॥ वेधितच्छिद्रितौविद्धेविन्नवित्तौविचारिते ॥ १९ ॥

अंचितः । "अर्चितइत्यपिपाठः । अर्चपूजायां" द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वादांतशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठांतानिपातिताः । क्लिष्टः । क्लिशितः । द्वे
क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । षोंतकर्मणीत्यतोनिष्ठा ॥ १८॥ प्रुष्टः । प्लुष्टः । उषितः । दग्ध. । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः ।
तनूकृतः । त्रीणि "अतनुस्तनुरकारितनूकृत ।" यथातष्टं काष्ठंशस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौविद्धौ । वि
न्नः । वित्तः । विचारितः । त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ १९ ॥

निष्प्रभः । विगतः । अरोकः । त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतोवीतनिष्प्रभावितिरुद्रः । विलीनः । विद्रुतः । द्रुत । त्रीणि द्रवीभूतस्यघृतादेः सिद्धः । नि
तः निष्पन्नः त्रय सिद्धस्य । दारितः भिन्नः । भेदितः । त्रीणि "भेदंप्रापितस्य ।" ॥१००॥ ऊतं । स्यूतं । उतं । त्रितयं । ततुसंतते । यथाप्रोतः
दःतंतुभिरनुस्यूतदत्यर्थः अर्हितं । नमस्यितं । नमसितं । अपचायितं । अर्चितं । अपचितं । षडर्चितस्य ॥१०१॥ वरिवसितं । वरिवस्यितं । उपासि

निष्प्रभेविगतारोकौविलीनेविद्रुतद्रुतौ ॥ सिद्धेनिर्वृत्तनिष्पन्नौदारितेभिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥
ऊतंस्यूतमुतंचेतित्रितयंतंतुसंतते ॥ स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितं ॥ १०१ ॥
वरिवसितेवरिवस्यितमुपासितंचोपचरितंच ॥ संतापितसंततौधूपितधूपायितौचदूनश्च ॥ १०२ ॥
हृष्टेमत्तस्तृप्तःप्रह्लन्नःप्रमुदितःप्रीतः ॥ छिन्नंछातंलूनंकृत्तंदातंदितंछितंवृक्णं ॥ १०३ ॥

। उपचरितं । चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं । संततं । धूपितं । धूपायितं । दूनं । पंच संतापितस्य ।"एभ्यःअकर्मकेभ्यः कर्तरिक्तेप्येतान्येवरूपाणि ।
०२॥हृष्ट.। मत्तः तृप्त। प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीत । षट्प्रमुदितस्य । छिन्नं । छातं । लूनं । कृत्तं । दातं । दितं । छितं । वृक्णं । अष्टौ खंडितस्य॥१०३

स्रस्तं । ध्वस्तं । भ्रष्टं । स्कन्नं । पन्नं । च्युतं । गलितं । सप्त च्युतस्य । "एभ्योगत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्ते एतान्येवरूपाणि" लब्धं । प्राप्तं । विन्नं । भा
वितं । आसादितं । भूतं । षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं । गवेषितं । अन्विष्टं । मार्गितं । मृगितं । पंच गवेषितस्य । यथाइतस्ततोगवेषितोपि
चौरोनदृष्टः । आर्द्रं । सार्द्रं । क्लिन्नं । तिमित । स्तिमितं । समुन्नं । उत्त । सप्त क्लिन्नस्य । यथास्तिमितलोचनोश्रुभिः ॥ १०५॥ त्रातं । त्राणं । रक्षि

स्रस्तंध्वस्तंभ्रष्टंस्कन्नंपन्नंच्युतंगलितं॥ लब्धंप्राप्तंविन्नंभावितमासादितंचभूतंच ॥ १०४॥ अन्वेषितंगवेषितम
न्विष्टंमार्गितंमृगितं॥आर्द्रंसार्द्रंक्लिन्नंतिमितंस्तिमितंसमुन्नमुत्तंच॥ १०५॥ त्रातंत्राणंरक्षितमवितंगोपायितंच
गुप्तंच॥ अवगणितमवमतावज्ञातेवमानितंचपरिभूते॥ १०६॥ त्यक्तंहीनंविधुतंसमुज्झितंधूतमुत्सृष्टे॥ उक्तंभा
षितमुदितंजल्पितमाख्यातमभिहितंलपितं॥ १०७॥ बुद्धंबुधितंमनितंविदितंप्रतिपन्नमवसितावगते॥ ऊरीकृ
तमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतंप्रतिज्ञातं॥ १०८॥

तं । अवितं । गोपायित । गुप्तं । षट् रक्षितस्य । अवगणितं । अवमतं । अवज्ञातं । अ
वमानितं । परिभूतं । पंच "अवमानितस्य" ॥१०६॥ त्यक्तं । हीनं । विधुत । समुज्झित । धूतं । उत्सृष्टं । षड्त्सृष्टस्य । उक्तं । भाषितं । उदितं । जल्पितं ।
आख्यातं । अभिहितं । लपितं । षडुदितस्य ॥१०७॥ बुद्धं । बुधितं । मनितं । विदित । प्रतिपन्नं । अवसितं । अवगतं । सप्तावगतस्य । ऊरीकृत ।
"उरीकृतमित्यपि" उररीकृत । अंगीकृतं । आश्रुतं । प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

निष्प्रभः । विगतः । अरोकः । त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतोवीतनिष्प्रभाविति रुद्रः । विलीनः । विद्रुतः । द्रुत. । त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः । नि
र्वृतः । निष्पन्नः । त्रयं सिद्धस्य । दारितः । भिन्नः । भेदितः । त्रीणि "भेदंप्रापितस्य ।" ॥१००॥ ऊतं । स्यूतं । उतं । त्रितयं । तंतुसंतते । यथाप्रोतः
पटः तंतुभिरनुस्यूतइत्यर्थः । अर्हितं । नमस्यितं । नमसितं । अपचायितं । अर्चितं । अपचितं । षडर्चितस्य ॥१०१॥ वरिवसितं । वरिवस्यितं । उपासि

निष्प्रभेविगतारोकौविलीनेविद्रुतद्रुतौ ॥ सिद्धेनिर्वृत्तनिष्पन्नौदारितेभिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥
ऊतंस्यूतमुतंचेतित्रितयंतंतुसंतते ॥ स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितं ॥ १०१ ॥
वरिवसितेवरिवस्यितमुपासितंचोपचरितंच ॥ संतापितसंतप्तौधूपितधूपायितौचदूनश्च ॥ १०२ ॥
हृष्टेमत्तस्तृप्तःप्रल्हन्नःप्रमुदितःप्रीतः ॥ छिन्नंछातंलूनंकृत्तंदातंदितंछितंवृक्णं ॥ १०३ ॥

। उपचरितं । चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं । संतप्तं । धूपितं । धूपायितं । दूनं । पंच संतापितस्य । "एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरिक्तेप्येतान्येवरूपाणि ।
१०२॥ हृष्टः । मत्तः । तृप्तः । प्रल्हन्नः । प्रमुदितः । प्रीतः । षट् प्रमुदितस्य । छिन्नं । छातं । लूनं । कृत्तं । दातं । दितं । छितं । वृक्णं । अष्टौ खंडितस्य ॥१०३

स्रस्तं । ध्वस्तं । भ्रष्टं । स्कन्नं । पन्नं । च्युतं । गलितं । सप्त च्युतस्य । "एभ्योगत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्ते एतान्येवरूपाणि" लब्धं । प्राप्तं । विन्नं । भावितं । आसादितं । भूतं । षट्प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं । गवेषितं । अन्विष्टं । मार्गितं । मृगितं । पंच गवेषितस्य । यथाइतस्ततोगवेषितोपि चोरोनदृष्टः । आर्द्रं । सार्द्रं । क्लिन्नं । तिमित । स्तिमितं । समुन्नं । उत्तं । सप्तक्लिन्नस्य । यथास्तिमितलोचनोश्रुभिः ॥ १०५॥ त्रातं । त्राणं । रक्षि

स्रस्तंध्वस्तंभ्रष्टंस्कन्नंपन्नंच्युतंगलितं॥ लब्धंप्राप्तंविन्नंभावितमासादितंचभूतंच ॥ १०४॥ अन्वेषितंगवेषितमन्विष्टंमार्गितंमृगितं॥आर्द्रंसार्द्रंक्लिन्नंतिमितंस्तिमितंसमुन्नमुत्तंच॥ १०५॥ त्रातंत्राणंरक्षितमवितंगोपायितंचगुप्तंच॥ अवगणितमवमतावज्ञातेवमानितंचपरिभूते॥ १०६॥ त्यक्तंहीनंविधुतंसमुज्झितंधूतमुत्सृष्टे॥ उक्तंभाषितमुदितंजल्पितमाख्यातमभिहितंलपितं॥ १०७॥ बुद्धंबुधितंमनितंविदितंप्रतिपन्नमवसितावगते॥ ऊरीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतंप्रतिज्ञातं॥ १०८॥

तं । अवितं । गोपायितं । गुप्तं । षट्रक्षितस्य । अवगणितं । अवमतं । अवज्ञातं । अवमानितं । परिभूतं । पंच "अवमानितस्य"॥१०६॥ त्यक्तं । हीनं । विधुतं । समुज्झित । धूतं । उत्सृष्टं । षडुत्सृष्टस्य । उक्तं । भाषितं । उदितं । जल्पितं । आख्यातं । अभिहितं । लपितं । षडुदितस्य ॥१०७॥ बुद्धं । बुधितं । मनितं । विदितं । प्रतिपन्नं । अवसितं । अवगतं । सप्तावगतस्य । ऊरीकृतं । "उरीकृतमित्यपि "उररीकृतं । अंगीकृतं । आश्रुतं । प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

वाढादीनामतिशयेसाधिष्ठादयःस्युः। अत्रव्यायतबहुवामनादीर्घस्फिरह्रस्वानांपर्यायाः। अतिशयेनबाढःसाधिष्ठः। एवंवृंदारकांतेषुअतिशयविशिष्टेषु द्राघिष्ठादिक्रमेणैकैकंज्ञेयं। "वृंदारकोमुख्यः"॥इतिविशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥ पूर्वकांडद्वयेस्वर्गादिनामानिप्रकरणैःसजातीयानिनिबद्धानि। अत्रापिकांडे सुकृत्यादीनिविशेष्यनिघ्नानिन्यबध्नात्। इदानींपूर्वेषांसंकीर्णत्वापत्तिभयेनयेपूर्वंनोक्तास्तत्संग्रहार्थंसंकीर्णप्रकरणमारभते॥ अत्रहिकर्मक्रियादयो

वाढव्यायतबहुगुरुवामनवृंदारकातिशये॥ ॥ इतिविशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥ ७ ॥
प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैःसंकीर्णेलिंगमुन्नयेत्॥ कर्मक्रियातत्सातत्येगम्येस्युरपरस्पराः॥ १ ॥

भाववचनाःअपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः। स्तंबघ्नादिःकरणवचनः। तथासमूहवचनआपूपिकादिः। एवंसंकीर्णैःसंकीर्णार्थैःसंकीर्णलिंगैश्चकथनात्संकीर्णवर्गोयं। भिन्नजात्यर्थसंसर्गएवहिसंकरः। सचात्रप्रायेणविद्यतइतिइहैवतद्व्यपदेशः। नन्वत्रसंकीर्णत्वेविशेषविधानाभावेचकथमत्रलिंगज्ञानंस्यादि

संगीर्णं । विदितं । संश्रुतं । समाहितं । उपश्रुतं ।"प्रतिश्रुतमित्यपि "उपगतं । एकादशांगीकृतस्य । ईलितं । शस्तं । पणायितं । पनायितं । प्रणुतं ।
पणितं । पनितं ॥ १०९ ॥ गीर्णं । वर्णितं । अभिष्टुतं । ईडितं । स्तुतं । द्वादश स्तुतार्थानि । भक्षितं । चर्वितं । लीढं ।"लिप्तमित्यपि" प्रत्यवसितं । गिलि व
तं । खादितं । प्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं । अन्नं । जग्धं । ग्रस्तं । ग्लस्तं । अशितं । भुक्तं । चतुर्दश खादितस्य । प्साभक्षणे प्सातं ।"अद्यतेस्मअ

संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतं ॥ ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥ अ
पिगीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानिस्तुतार्थानि ॥ भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यव
हृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितंभुक्ते ॥ क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथु
पीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥ साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृंदिष्ठाः ॥ ११२ ॥

नं ।" क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनांप्रकर्षार्थाः प्रकर्षोर्थोयेषांते तथा । अतिशयविशिष्टेषुक्षिप्रादिषुक्रमेणवर्तंतइत्यर्थः । यथाऽतिशयेनक्षिप्रः क्षेपिष्ठः ।
अतिशयेनक्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्रप्रेष्ठादिचतुष्टयेप्रियोरुस्थूलबहुलाएवेष्ठनः प्रकृतयः । अभीप्सितादीनांनिर्देशस्तुतत्पर्यायत्वात् । अतिशयेनप्रियःप्रे
: इत्यादि । एकैक ॥ ११२ ॥

मुष्टिबंधः। संग्राहः। द्वे मुष्टिनादृढग्रहणस्य। डिंभः। डमर· विप्लवः। त्रयं नरलुंठनादेरुपसर्गविशेषस्य। प्रलयस्यवा। बधनं। प्रसितिः। चारः। त्रीणि बंधनस्य। "चारस्थानेस्वारपठित्वास्वारादीनाचतुर्णांपर्यायतामाहस्वामी। स्वशब्दोपतापयोः। अचू। प्रज्ञायण। स्वारः।" स्पर्शः। "स्प शङ्गतिरेफहीनोपि" स्प्रष्टा। "स्पष्टेत्यपि" उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य। "संतप्तस्यवा"। स्पृशतीतिस्पर्श·। स्पर्शोरुजायांदानेचेति

मुष्टिबंधस्तुसंग्राहोडिंबेडमरविप्लवौ॥ बंधनंप्रसितिश्चारःस्पर्शःस्प्रष्टोपतप्तरि॥ १४॥ निकारो विप्रकारःस्यादाकारस्त्विंगइंगितं॥ परिणामोविकारोद्वेसमेविकृतिविक्रिये॥ १५॥ अपहार स्त्वपचयःसमाहारःसमुच्चयः॥ प्रत्याहारउपादानंविहारस्तुपरिक्रमः॥ १६॥

विश्वः॥ १४॥ निकार·। विप्रकार·। द्वे अपकारस्य। आकारः। इंगः। इंगितं। त्रयं "अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य।" परिणाम·। विकारः। द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे। यथामृद्विकारोघटः। विकृतिः। विक्रिया। द्वे विरुद्धक्रियायाः। परिणामस्यैवपर्यायाविमावपिवा। यथाकुंडलंकनकस्ये वविकृतिः। परिणामइत्यर्थः॥१५॥ अपहारः। अपचयः। द्वे अपहरणस्य। समाहारः। समुच्चयः। द्वे राशीकरणस्य। प्रत्याहारः। उपादानं। द्वे इंद्रियाकर्षणस्य। विहार·। परिक्रमः। द्वे पद्भ्यागते·। यल्लक्ष्यं। सुगगनानामवनोपरिक्रमइति॥ १६॥

अभिहारः । "अभ्याहारइत्यपि" अभिग्रहणं । द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः । अभ्यवकर्षणं । द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः । अनुकारः । द्वे
विडंबनस्य । यथाखणखणेतिनूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्यधनादेरपगमेव्ययइत्येकं ॥ १७ ॥ प्रवाहः । प्रवृत्तिः । द्वे जलादीनांनिरंतरगतेः । यद्व
र्त्तिर्गमनंप्रवहइत्येकं । वियामः । वियमः । यामः । यमः । संयामः । संयमः । षट् संयमस्ययोगांगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकंकर्म जारण
मारणादिअभिचारःस्यात् । एकं । जागर्या । "अपिया । जागर्तिश्चेतिराजमुकुटः ।" जागरा । द्वे जागरणस्य । तत्रजागरास्त्रीपुंसयोः । विघ्नः । अं

अभिहारोऽभिग्रहणंनिर्हारोऽभ्यवकर्षणं ॥ अनुहारोऽनुकारःस्यादर्थस्यापगमेव्ययः ॥ १७ ॥ प्रवाहस्तुप्रवृत्तिःस्या
त्प्रवहोगमनंवहिः ॥ वियामोवियमोयामोयमःसंयामसंयमौ ॥ १८ ॥ हिंसाकर्माभिचारःस्याज्जागर्याजागराद्व
योः ॥ विघ्नोंतरायःप्रत्यूहःस्यादुपघ्नोंतिकाश्रये ॥ १९ ॥ निर्वेशउपभोगःस्यात्परिसर्पःपरिक्रिया ॥ विधुरंतुप्र
विश्लेषोऽभिप्रायश्छंदआशयः ॥ २० ॥

तरायः । प्रत्यूहः । त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूतआश्रयेउपघ्नइत्येकं । "आश्रयणस्य
वा ।" ॥ १९ ॥ निर्वेशः । उपभोगः । द्वे "उपभोगस्य ।" परिसर्पः । परिक्रिया । द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं । प्रविश्लेषः । द्वे अत्यंतवियो
गस्य । "वैकल्येपिचविश्लेषेविधुरंविकलेत्रिष्वितिमेदिनी ।" अभिप्रायः । छंदः । आशयः । त्रीणि "अभिप्रायस्य ।" छंदोऽदंतः ॥ २० ॥

परिसारइतिशब्दार्थकोशः । " द्वे परितःसर
संक्षेपणं । समसनं । द्वे अविस्तारस्य । पर्यवस्था । विरोधनं । द्वे विरोधस्य । परिसर्या । परीसारः । " परिसारइतिशब्दार्थकोशः । " द्वे परितःसर
णस्य । आस्या । आसना । स्थितिः । त्रीणि "आसनस्य ।" ॥२१॥ विस्तारः । विग्रहः । व्यासः । त्रयं विस्तृतेः । विस्तार.शब्दसंबधीचेद्विस्तर
इत्येकं । संवाहनं । मर्दनं । द्वे अंगमर्दनस्य । यथापादसंवाहनं । विनाशः । अदर्शनं । द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः । परिचयः । द्वयं परिचि

संक्षेपणंसमसनंपर्यवस्थाविरोधनं॥ परिसर्यापरीसारःस्यादास्यात्वासनास्थितिः॥ २१ ॥ विस्तारोविग्रहोव्या
सःसचशब्दस्यविस्तरः॥संवाहनंमर्दनंस्याद्विनाशःस्याददर्शनं॥२२॥ संस्तवःस्यात्परिचयःप्रसरस्तुविसर्पणं
नीवाकःस्तुप्रयामःस्यात्संनिधिःसंनिकर्षणं ॥ २३॥लवोभिलावोलवनेनिष्पावःपवनेपवः॥ प्रस्तावःस्यादव
सरस्तसरःसूत्रवेष्टनं॥ २४॥

तो । प्रसरः । विसर्पण । द्वे " व्रणादिप्रसरणस्य ।" नीवाकः । प्रयामः । द्वे धनधान्यादिषुजनानामाद
रातिशयस्य । नितरामुच्यतेनीवाकः । संनिधिः । " संनिधं । " सन्निकर्षणं । द्वेनिकटस्य । संनिधिःपुंसि ॥२३ ॥ लवः । अभिलावः । लवन ।
त्रयंधान्यादिछेदनस्य । निष्पावः । पवनं । पवः । त्रीणिधान्यादीनापूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाल्लिंगसंकरः। प्रस्तारः । अवसरः। द्वे प्रसंगस्य । यथा ।
अवसरपठितावाणीत्यादि । त्रसरः । " तसरइतिवापाठः । " सूत्रवेष्टनं । द्वे तंतुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरीइतिप्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥

प्रजन । उपसरः । द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः । प्रणयः । द्वे प्रेम्णः । प्रसरइतिवापाठः । प्रसरःप्रणयेवेगेइतिमेदिनी । धीशक्तिः । निष्क्रमः । द्वे बुद्धि सामर्थ्ये । निष्क्रमोबुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । "शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा । ऊहापोहौचविज्ञानतत्वज्ञानचधीगुणाइति " संक्रमः । दुर्गसंचरः। द्वे दुर्गमार्गस्य । 'दुर्गादिप्रवेशक्रियायावा ।" संक्रमतेसंक्रम्यतेवाऽनेनसंक्रमः । सनस्त्रियां । "दुर्गसंचारइत्यन्यत्र ।" ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमः । "प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि " प्रयोगः । द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगोर्थोयस्यसः । "प्रयुद्धार्थइत्यपिपाठः । प्रत्युत्क्रमःप्रयुद्धार्थइतिभागुरिः ।" प्रक्र

प्रजनःस्यादुपसरःप्रश्रयप्रणयौसमौ॥ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्रीतुसंक्रमोदुर्गसंचरः॥२५॥ प्रत्युत्क्रमःप्रयोगार्थः प्रक्रमःस्यादुपक्रमः ॥ स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभःसंभ्रमस्त्वरा ॥ २६॥ प्रतिबंधःप्रतिष्टंभोऽवनायस्तुनिपातनं॥ उपलंभस्त्वनुभवःसमालंभोविलेपनं॥ २७॥

मः । उपक्रमः। द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं । उद्घातः। आरंभः। प्रथमारंभमात्रस्य । यल्लक्ष्यं उद्घातःप्रणवोयासामिति । प्रक्रमादिपंचाप्येकार्थावा । संभ्रमः। त्वरा । द्वे संवेगस्य । आवेगस्तुत्वरात्वरितिवाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः । प्रतिष्टंभः । द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथामणिमन्त्रादिप्रतिबंधादग्नेरनुष्णतेति । अवनायः । निपातनं । नियातनमित्यपिपाठः ।" द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः । अनुभवः । द्वे साक्षात्कारस्य । समालंभः । विलेपनं । द्वे कुंकुमादिनाविलेपने ॥२७ ॥

विप्रलंभः। विप्रयोगः। द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य । विलंभः । अतिसर्जनं । द्वे अतिदानस्य । विश्रावः । प्रतिख्यातिः । "प्रविख्यातिरित्यपि" द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा । प्रतिजागरः । द्वयं वस्तूनांअवेक्षणस्य ॥२८॥ निपाठः । निपठः । पाठः । त्रीणि "पठनस्य" तेमः । स्तेमः । समुंदनं । त्रयमार्द्रीभावस्य । आदीनवः।आस्रवः। क्लेशः। त्रीणिक्लेशस्य । आस्रवंतींद्रियाण्यनेनेति । आश्रवोतालव्यमध्यइतिकेचित् । मेलकः। संगः । संगमः । त्रीणि

विप्रलंभोविप्रयोगोविलंभस्त्वतिसर्जनं ॥ विश्रावस्तुप्रतिख्यातिरवेक्षाप्रतिजागरः ॥ २८ ॥ निपाठनिपठौपाठे तेमस्तेमौसमुंदने ॥ आदीनवास्रवौक्लेशेमेलकेसंगसंगमौ ॥ २९ ॥ संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृगणामृगः ॥ परिरंभःपरिष्वंगःसंश्लेषउपगूहनं ॥ ३० ॥ निर्वर्णनंतुनिध्यानंदर्शनालोकनेक्षणं ॥ प्रत्याख्यानंनिरसनंप्रत्यादेशोनिराकृतिः ॥ ३१ ॥

"संगमस्य । नामेलःसंगमोनावेत्यमरमाला ।" ॥ २९ ॥ संवीक्षणं । "अन्वीक्षणं । अन्वेषणं । गवेषणंचेत्यपि ।" विचयनं । मार्गणं । मृगणा । मृगः। पंच तात्पर्येणवस्तूनागवेषणस्य । परिरंभः। "परीरंभइत्यपि" परिष्वंगः । संश्लेषः। उपगूहनं । चत्वारि । आलिंगनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं । निध्यानं । दर्शनं । आलोकनं । ईक्षणं । पंचनिरीक्षणस्य । "दर्शनालोकलक्षणमित्यपिपाठः ।" प्रत्याख्यानं । निरसनं । प्रत्यादेशः। निराकृतिः । चत्वारिनिराकरणस्य ॥ ३१ ॥

प्रजन.। उपसरः। द्वे गर्भग्रहणस्य। प्रश्रयः। प्रणयः। द्वे प्रेम्णः। प्रसरइतिवापाठः। प्रसरःप्रणयेवेगेइतिमेदिनी। धीशक्तिः। निष्क्रमः। द्वे बुद्धि सामर्थ्ये। निष्क्रमोबुद्धिसंपत्ताविति विश्वः। "शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा। ऊहापोहौचविज्ञानंतत्वज्ञानंचधीगुणाइति" संक्रमः। दुर्गसंचरः। द्वे दुर्गमार्गस्य। 'दुर्गादिप्रवेशक्रियायात्रा।" संक्रमतेसंक्रम्यतेवाऽनेनसंक्रमः। सनस्त्रियां। "दुर्गसचारइत्यन्यत्र।" ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमः। "प्रत्युत्क्रांतिरित्यपि" प्रयोगः। द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य। प्रयोगोर्थोयस्यसः। "प्रयुद्धार्थइत्यपिपाठः। प्रत्युत्क्रम.प्रयुद्धार्थइतिभागुरिः।" प्रक्र

प्रजनःस्यादुपसरःप्रश्रयप्रणयौसमौ॥ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्रीतुसंक्रमोदुर्गसंचरः॥२५॥ प्रत्युत्क्रमःप्रयोगार्थः
प्रक्रमःस्यादुपक्रमः॥ स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभःसंभ्रमस्त्वरा॥ २६॥ प्रतिबंधःप्रतिष्टंभोऽवनायस्तुनिपात
नं॥उपलंभस्त्वनुभवःसमालंभोविलेपनं॥ २७॥

मः। उपक्रमः। द्वे प्रथमारंभस्य। अभ्यादानं। उद्घातः। आरंभः। प्रथमारंभमात्रस्य। यल्लक्ष्यं उद्घातःप्रणवोयासामिति। प्रक्रमादिपंचाप्येकार्थावा। संभ्रमः। त्वरा। द्वे संवेगस्य। आवेगस्तुत्वरात्वरितिवाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः। प्रतिष्टंभ.। द्वे कार्यप्रतिघातस्य। यथामणिमन्त्रादिप्रतिबधादग्नेरनुष्णतेति। अवनायः। निपातनं। द्वे अधोनयनस्य। उपलंभः। अनुभवः। द्वे साक्षात्कारस्य। समालंभः। विलेपनं। द्वे कुंकुमादिनाविलेपने ॥२७॥

मारुतेत्रायेंवेधसित्रलणिव्रमेसूर्येकइत्येकाक्षरंनाम । तद्रूपंतु । कः । कौ । काः ।इत्यादिदेववत् । सिरसिजलेचकमितिक्लीबे । सुखेपिकं । " कोत्र लणिसमीरात्मयमदंभेवुभास्करे । मयूराग्नौचपुंसिस्यात्सुखशीर्षजलेपुकमितिमेदिनी । " तुच्छधान्येतंडुलशून्येधान्येसंक्षेपेअविस्तारेभक्तसिक्थ केअन्नावयवेपुलाकइत्येकं ॥ ५ ॥ करिणोगजस्यपुच्छमूलोपातेगुदाच्छादकमांसपिंडे । उलूकःपक्षिभेदस्तत्रचपेचकः । कमंडलौचकाराद्रूपौपले

मारुतेवेधसिब्रध्नेपुंसिकःकंशिरोंवुनोः ॥ स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्येसंक्षेपेभक्तसिक्थके ॥ ५ ॥ उलूकेंकरिणःपुच्छ मूलोपांतेचपेचकः॥ कमंडलौचकरकःसुगतेचविनायकः॥ ६॥ किष्कुर्हस्तेवितस्तौचशूककीटेचवृश्चिकः॥ प्रति कूलेप्रतीकस्त्रिष्वेकदेशेतुपुंस्ययं॥ ७॥ स्याद्भूतिकंतुभूनिंबेकत्तृणेभूस्तृणेपिच॥ ज्योत्स्निकायांचघोपेचकोशात क्ययंकटूफले॥ ८ ॥

दाडिमादौचकरकः । सुगतेवुद्धेचकाराद्विघ्नराजेगरुडेचविनायकः ॥ ६॥ हस्तेहस्तप्रमाणेवितस्तौचकिष्कुःप्रकोष्ठे प्यनपुंसकइतिरुद्रः । शूककीटशूकसदृशरोमव्याप्तेकीटविशेषे । चकारादलोककर्कटेवृक्षविशेषेऽष्टमराशौचवृश्चिकः । प्रतिकूलेचप्रतीकः । तत्रप्रति कूलेत्रिषुअवयवेपुंसि ॥ ७ ॥ भूनिंबेकिरातत्तिक्तेकत्तृणंभूस्तृणंचगंधतृणविशेषौतत्रभूतिकं । ज्योत्स्निकायांपटोल्यां " घोपेअपामार्गेच " कोशा तकी । कोशातकःकचेपुंसिपटोल्यांघोपकेस्त्रियामितिमेदिनी ॥ ८ ॥

नाकइत्येकंनामककारांतं । आकाशेस्वर्गेचवर्तते । "नअकंदुःखमत्रनाकः ।" भुवनेस्वर्गादौजनेचलोकइत्येकं । "लोक्यतेलोकः ।" पद्येअनुष्टु
बादौरत्तेयशसिकीर्तौश्लोकइत्येकं । "श्लोक्यतेश्लोकः । श्लोकसंघाते ।" यशसियथा । उत्तमश्लोकोहरिः । शरेबाणेखड्गेचसायकः ॥ २ ॥
क्रोष्टासृगालः । वरुणःप्रसिद्धः । उभौजंबुकशब्दवाच्यौ । "जंबुकःफेरवेनीचेपश्चिमाशापतावपीतिमेदिनी ।" चिपिटोभ्रष्टव्रीहितंडुलः । अर्भकः
शिशुः । तावुभौपृथुकौ । दर्शनंप्रकाशश्चालोकौ । "आलोकस्तुपुमान्द्योतेदर्शनेवंदिभाषणइतिमेदिनी ।" भेरीपटहंवाद्यविशेषौ । तुर्यागत्वादेकव

आकाशेत्रिदिवेनाकोलोकस्तुभुवनेजने ॥ पद्येयशसिचश्लोकःशरेखड्गेचसायकः ॥ २ ॥
जंबुकौक्रोष्टुवरुणौपृथुकौचिपिटार्भकौ ॥ आलोकौदर्शनद्योतौभेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
उत्संगचिन्हयोरंकःकलंकोंकापवादयोः ॥ तक्षकोनागवर्द्धक्योरर्कःस्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

द्भावः । उभावानकौ "आनकःपटहेभेर्यांमृदंगेध्वनदंबुदइतिमेदिनी ।" ॥ ३ ॥ उत्संगःक्रोडः । तत्रचिन्हेचांकः । "अंकोरूपकभेदेंऽगचिन्हरेखा
जिभूषणे रूपकारातिकोत्संगस्थानेकंपापदुःखयोरितिमेदिनी ।" चिन्हेदोषारोपेचकलंकः । "कलंकोंऽपवादेचकालायसमलेपिचेतिमेदिनी ।"
नागविशेषेत्वष्टरिचतक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्कशब्दोवर्तते । "अर्कोर्कपर्णेस्फटिकेरवौताम्रेदिवस्पतावितिमेदिनी ॥ ४ ॥

शीलंस्वभावोऽन्वयोवंशःतत्रानूकमिति "अनूकंतुकुलेशीलेपुंसिस्याद्गतजन्मनीतिमेदिनी ।" शकलंखंडं । वल्कलंत्वक् । द्वे शल्केइति । सुवर्णानांहेम्नःकर्षाणांसाष्टेशतेऽष्टाधिकशतकेनिष्कः । सहाष्टभिर्वर्ततइतिसाष्टंसराजस्त्वयमितिवत् । तथाहेम्निसुवर्णमात्रेउरसोवक्षसोभूषणेहेमपलेचदीनारेसांव्यवहारिकेद्रव्यभेदेचनिष्कः । पलंकर्षचतुष्टयं । गुंजानामशीतिःकर्षः ॥ १२ ॥ शमलंपुरीषं । एनःपापे । "त्रिपुपापशयेकल्कोऽस्त्रीविट्

शीलान्वयावनूकेद्वेशल्केशकलवल्कले ॥ साष्टेशतेसुवर्णानांहेम्न्युरोभूषणेपले ॥ १३ ॥ दीनारेपिचनिष्कोऽस्त्रीकल्कोऽस्त्रीशमलैनसोः ॥ दंभेप्यथपिनाकोऽस्त्रीशूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥
धेनुकातुकरेण्वांचमेघजालेचकालिका ॥ कारिकायातनावृत्त्योःकर्णिकाकर्णभूषणे ॥ १५ ॥

किट्टेभदंतयोरितिविश्वः । कल्कोऽस्त्रीघृततैलादिशेषेदंभेविभीतकइतिमेदिनी " पिनाकोऽस्त्रीरुद्रचापेपांसुवर्षत्रिशूलयोरितिमेदिनी ॥ १४ ॥ करेण्वांहस्तिन्यांचकारान्नवप्रसूतायांगविधेनुका । मेघजालेमेघघटेचकाराद्देवताविशेषेपिकालिका । वृत्तिर्विवरणश्लोकः । यथागृह्यकारिका । "यातनाकृत्योरित्यपिपाठः । कारिकानटयोषिति । कृतौविवरणश्लोकेशिल्पयातनयोरपि । नपुंसकंतुकर्णाद्योकारकेकर्त्तरित्रिष्वितिमेदिनी ।" ॥ १५ ॥

कट्फले कायफलइतिख्यातेवृक्षभेदेशुक्लखदिरेचसोमवल्कः । सिल्हकेपण्यभेदेतिलकल्केनि.स्नेहतिलचूर्णेचपिण्याकः । रामठेहिंगुनि । चकाराद्बा ल्हिकेदेशेऽश्वेधीरेच । "ह्रस्वमध्यचबाल्हिकमितिवाल्हीकमित्यपि" ॥९॥ व्यालग्राहाहितुंडिकः । कौशिकोनकुलेव्यालग्राहेगुग्गुलशुक्रयोः वि श्वामित्रेचकोशज्ञोलूकयोरपिकोशिकइतिविश्वः । रुकरोगःतापः। संतापः शंकाभयंअशातकइतिनाम । स्वल्पेअपिशब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपिक्षु

सितेचखदिरेसोमवल्कःस्यादथसिल्हके॥ तिलकल्केचपिण्याकोबाल्हीकंरामठेपिच॥९॥ महेंद्रगुग्गुलूलूकव्या लग्राहिषुकौशिकः॥ रुक्तापशंकास्वातंकःस्वल्पेपिक्षुल्लकस्त्रिषु॥१०॥ जैवातृकःशशांकेपिखुरेप्यश्वस्यवर्तकः॥ व्याघ्रेपिपुंडरीकोनाग्रवान्यामपिदीपकः॥११॥ शालावृकाःकपिक्रोष्टुश्वानःस्वर्णेपिगैरिकं॥ पीडार्थेपिव्यलीकं स्याद्व्यलीकंत्वप्रियेऽनृते॥१२॥

द्रकः ॥ १० ॥ जैवातृकःपुमान्सोमेदीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदेचवर्तकः । अपिश ब्दादग्नौदिग्गजादौचपुंसिपुंडरीकः । सितांभोजादौक्लीबेच । यवानीओषधीभेदःअजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्बर्हिचूडेपिदीपकः । प्रकाशेपि । "दी प्यकइत्यपि" ॥ ११ ॥ कप्यादयःशालावृकाःस्युः । अपिशब्दाद्वृकइतिख्याते । धातौचगैरिकं "गैरिकधातुरुक्मयोरितिमेदिनी ।" व्यलीकमप्रि याकार्यवैलक्ष्येष्वपिपीडनेइतिविश्वः ॥ १२ ॥

इतिकांता. ।   ॥ " खातानाह " त्विट्करज्वालासुमयूखः । अनत्विट्शोभा । कर किरण । भ्रमरशरौशिलीमुखौ । निधौनिधिभेदे । कंबौचशंखः । अपिशब्दादाकाशेपिशून्येखं । खमिन्द्रियेपुरेक्षेनेशून्यबिंदौविहायसि । सवेदनेदेवलोकेशर्मण्यपिनपुंसकमितिमेदिनी " ॥ १८ ॥ घृणिः

आर्द्रायामपिलुब्धकइत्यपिपाठः॥ पेटकस्त्रिपुवृंदेपिगुरौदेश्येचदेशिकः॥ खेटकौग्रामफलकौवीवरेपिचजालिकः ॥ ३ ॥ पुष्परेणौचकिंजल्कःशुल्कोऽस्त्रीस्त्रीधनेपिच ॥ स्यात्कल्लोलेप्युत्कलिकावार्द्धकंभाववृंदयोः॥ ४ ॥ करिण्यांचापिगणिकाढारकौबालमेढकौ॥ अंधेप्यनेडमूकःस्यात्तूटंकौदर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥ " ॥ इतिपंचक्षेपकाः॥ इतिकांतवर्गः ॥ मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिवाणौशिलीमुखौ ॥ शंखौनिधौललाटास्थिकंबौनखींद्रियेपिखं ॥१८॥घृणिज्वालेअपिशिखेखांताः॥शैलवृक्षौनगावगौ॥आशुगौवायुविशिखौशरार्कविहगाःखगाः॥१९॥

किरण । अपिशब्दात्त्रिबाधाग्रपदेवर्हिचूडायाचशिखा । इतिखांतवर्गः । गातानाह । शैलवृक्षौमगसंज्ञकावगसंज्ञकौच । विशिखोबाणः । बाणार्कपक्षिण खगशब्दवाच्या. । अर्केतिग्रहणमुपलक्षणं ॥ १९ ॥

करिहस्तांगुलौगजशुंडाग्रेकमलांतर्गतकोशेचकर्णिका । "कर्णिकाकरिहस्ताग्रेकरमध्यांगुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेब्जवराटेकर्णभूषणइतिमेदिनी" । उत्तरेअतःपरस्थानेभ्यःप्राक्शब्दात्रिपुंस्त्रिलिंगादित्यर्थः । "वृंदारकःसुरेपुंसिमनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिष्विितिमेदिनी" मुख्यश्चान्यश्चकेवलश्चेतिएकेस्युः ॥ १६ ॥ दांभिकोमायावी । योदूरेरितेक्षणःसचकौकुटिकइत्युच्यते । योभृत्यःकोपप्रसादचिन्हज्ञानायप्रभोर्भालंललाटमेवपश्यति । भावद

करिहस्तांगुलौपद्मबीजकोश्यांत्रिपूत्तरे ॥ वृंदारकौरूपिमुख्यावेकेमुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥ स्याद्दांभिकःकौकुटिकोयश्चादूरेरितेक्षणः ॥ लालाटिकःप्रभोर्भालदर्शीकार्याक्षमश्चयः ॥ १७ ॥ "भूभन्नितंबवलयचक्रेपुकटकोस्त्रियां ॥ सूच्यग्रेक्षुद्रशत्रौचरोमहर्षेचकंटकः ॥ १ ॥ पाकौपक्तिशिशूमध्यरत्नेनेतरिनायकः ॥ पर्यंकःस्यात्परिकरेस्याद्व्याधेपिचलुब्धकः ॥ २ ॥

र्शीत्यपिपाठःयश्चकार्याक्षमःप्रभोःकार्यंकर्तुमशक्तःतावुभौलालाटिकौ । लालाटिकःसदालस्येप्रभुभावनिदर्शिनीत्यजयः । इतोभूभृन्नितंबेत्यादयःकेचिदमूलकाएवश्लोकाः । अतस्तेषांव्याख्यानाभाव. ॥ १७ ॥

रुयादिभृतौपण्यस्त्रीणां । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकराणां भृतौमूल्येपालनेभरणेवाभोगः । पालनेभ्यवहारेचनिर्वेशेपण्ययोषितामितिविश्वः । अहेः सर्पस्य । शबलेकर्बुरेत्रिलिंग्या । "सारंगःपुंसिहरिणेचातकेचमतंगजेशबलेत्रिष्वितिमेदिनी" ॥ २३ ॥ कपौवानरेचकाराद्भेकेसारथ्यादौचप्लवगः । शापेआक्रोशेपराभवेतिरस्कारेऽभिषगः । यानाद्यंगेरथशकटादीनामवयवेयुगः । युग्मेद्वयेकृतत्रेतादिषुहस्तचतुष्टयेऔषधभेदेचयुगं ॥ २४ ॥ उ पु.शरः । पशूसुरभिरवौ । घृणीरश्मिः · स्वर्गादीनादशानाद्वंद्वैक्यं । लक्ष्यदृष्ट्याप्रयोगानुसारेणगोशब्दःस्त्रियांपुंसिचोन्नेयः यथासुरभौस्त्रियां । वृषभे

भोगःसुखेरुयादिभृतावहेश्वफणकाययोः ॥ चातकेहरिणेपुंसिसारंगःशबलेत्रिषु ॥ २३ ॥
कपौचप्लवगःशापेत्वभिषंगःपराभवे ॥ यानाद्यंगेयुगःपुंसियुगंयुग्मेकृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥ लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियांपुंसिगौर्लिंगंचिन्हशेफसोः ॥ २५ ॥

पुंसि । गौः स्वर्गेटपभेरश्मौवज्रेशीतकरेपुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वादिषुयोषितीतिविश्वः । योषिति । स्त्रीलिंगे । कोशांतरेतुगौर्नादित्येबलीवर्दैकिरणक्रतुभेदयो । स्त्रीतुस्याद्दिशिभारत्यां भूमौचसुरभावपि । नृस्त्रियोःस्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमस्त्विति । शेफः शिश्नः । अनुमानेहरमूर्तिभेदेचलिंगं । "लिंगंचिन्हेऽनुमानेचसांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेपिमेहनेपिनपुंसकमितिमेदिनी" ॥ २५ ॥

चकाराच्छालिप्रभेदेपतंग । क्रमुकोवृक्षभेदः । तत्फलेतुक्लीवंपूगं । वृंदंसमूहः । पशवोहरिणाद्याः । अपिशब्दात्मृगशीर्षेमार्गणायांचमृगः । जवोरं हः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेपि ॥ २० ॥ कुसुमसंबंधिनिरेणौ । स्नात्यनेनस्नानीयंगंधचूर्णविशेषः । आदिनासुरतादिश्रमशातयेकामशास्त्रो क्तयत्कर्पूरादिचूर्णंतद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपिपराग । रजसिधूलौ । नागमातंगौगजेवर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुर मेघमुस्तकादौनाग.पुंसि । क्लीबंसीसलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडालेपिमातंग. । "अपिशब्दात् ' नेत्रस्यांतेऽगहीनेचापांगः ॥ २१ ॥ स्वभावःप्रकृ

पतंगौपक्षिसूर्यौचपूगःक्रमुकवृंदयोः ॥ पशवोऽपिमृगावेगःप्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
परागःकौसुमेरेणौस्नानीयादौरजस्यपि ॥ गजेपिनागमातंगावपांगस्तिलकेपिच ॥ २१ ॥
सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥ योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

तिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चयेयथा । गृहाणशस्त्रयदिसर्गएषतइतिरघुः अध्यायः काव्यादिविरामस्थान । सृष्टिर्निर्माणंएतेषुसर्गः । "सर्गस्तुनिश्च याध्यायमोहोत्साहालदृष्टिष्विितिमेदिनी ।' सन्नहनंकवचः । उपाय सामादिः । ध्यानंचित्तवृत्तिनिरोधः । सगतिःसंगमइत्यादिषुयोगशब्दः ।" यो गोपूर्वार्थसंप्राप्तौसंगतिध्यानयुक्तिषु । वपुस्थैर्यप्रयोगेचविष्कंभादिषुभेषजे । विश्रब्दघातकेद्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कार्मणेपिचेतिमेदिनी "॥ २२॥

मास्याषाढेअमात्येसचिवेअत्युपधेउपधाधर्माद्यैः परीक्षणंतामतिक्रांतेशुद्धचित्तेइत्यर्थः । "एतेषुचपुंसि ।" शुचिर्ग्रीष्माग्निशृंगारेष्वाषाढेशुद्धमंत्रिणि ज्येष्ठेचपुंसिधवलेशुद्धेऽनुपहतेत्रिष्वितिमेदिनी। मेध्येपवित्रेसितेशुक्लेचत्रिषु। स्पृहायामत्यासक्तौगभस्तौकिरणेचकाराद्दीप्तौशोभायांचरुचिः॥२९॥ इतिचांताः। "अपिशब्दात्स्फटिकेअच्छः। स्तबेकलापेचगुच्छः। तुन्नवृक्षेनादरुखीइतिप्रसिद्धेद्वेनौकांगेचकच्छ. ॥ १ ॥ इतिछांताः।" केकि

मास्यमात्येचात्युपधेपुंसिमेध्येसितेत्रिषु॥अभिष्वंगेस्पृहायांचगभस्तौचरुचिःस्त्रियां॥२९॥इतिचांताः॥
"प्रसन्नेभल्लुकेप्यच्छोगुच्छस्तबकहारयोः॥परिधानांचलेकच्छोजलप्रांतेत्रिलिंगकः॥ १ ॥इतिक्षेपक
श्छांतः॥" केकितार्क्ष्यावहिभुजौदंतविप्रांडजाद्विजाः॥ अजाविष्णुहरच्छागागोष्ठाध्वनिवहाव्रजाः॥३०॥

तार्क्ष्यौमयूरगरुडौ। अहीन्भुंक्तेइत्यहिभुक्। विप्रेत्युपलक्षणं। क्षत्रवैश्ययोः। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रावर्णास्त्वाद्याद्विजाः स्मृताइतिस्मृतेः। अंडजाःपक्षिणः। एतेद्विजाः। छागोबस्तः अजोहरिहरौकामेविधौछागेरघोःसुतइतिविश्वः। गोष्ठगोस्थानकं। अध्वामार्गः। निवहःसंघः। एतेव्रजाः॥ ३० ॥

प्राधान्यं । प्रभुत्वं । सानुःशिखरं । चकारात्पशोरवयवेशृंगं । "शृंगंप्रभुत्वेशिखरेचिन्हेक्रीडांबुयंत्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापिशृंगःस्यात्कूर्चशीर्षकइति मेदिनी" । मूर्धामस्तकः । गुह्यंयोनिः । श्रीःसंपच्छोभा । कामइच्छाच । महात्म्यंऐश्वर्यं । यत्नःप्रयत्नः । अर्ककीर्तीसूर्ययशसीभगं । "भगंश्रीयोनि वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्येश्वर्ययत्नेपुधर्मेमोक्षेऽथनारवावितिमेदिनी ।" ॥ इतिगांतवर्गः ॥ २६ ॥ परिघातेपरितोहननेअस्त्रेलोहमयल गुडेऽपिशब्दाद्योगभेदेचपरिघः । अंभसांरयेजलप्रवाहेओघः । परंपरायांनृत्यभेदेच । मूल्येपण्येपूजोपहारेचार्घः । अंहःपापं । दुःखंजरामरणादि

शृंगंप्राधान्यसान्वोश्चवरांगंमूर्द्धगुह्ययोः ॥ भगंश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥ इ
तिगांताः॥ परिघःपरिघातेऽस्त्रेप्योघोवृंदेंभसांरये॥ मूल्येपूजाविधावर्घोंहोदुःखव्यसनेष्वघं॥ २७
त्रिष्विष्टेल्पेलघुः॥ इतिघांताः॥ काचाःशिक्यमृद्भेदहग्रुजः॥ विपर्यासेविस्तरेचप्रपंचःपावकेशुचिः॥ २८॥

कं । व्यसनंमृगयाद्यूतादि । विपदागद्वेपादिवा तत्राघं ॥ २७ ॥ इष्टे । "मनोऽज्ञेल्पेगुरौ" लघुस्त्रिषु । "निःसारेचत्रिषु ।" इतिघांताः ॥ ॥ घांतक थनानंतरंचकारांतास्तताः । शिक्यं । दधिभांडादिलंबनार्थरज्जुसमूहकृतआश्रयविशेषः । मृद्भेदोमृद्विशेषः । यल्लक्ष्यं । काचःकाचोमणिर्मणिरिति । दृग्रुक्नेत्ररोगःपटलप्रायः ।एनेत्रयःकाचाः । विपर्यासेवैपरीत्ये । चात्यतारणेप्रपंचः । पावकेऽग्नौशुचिःपुंसि ॥ २८ ॥

काकश्चेभगंडोहस्तिकपोलश्चकाकेभगंडो । "करटौस्यातां । करटोगजगंडेस्यात्कुसुभेनिंद्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धेदुर्दुरूटेपिवायसे । करटोवा द्यभेदेइतिमेदिनी" । गजगंड.कटिश्चकटोस्याता । कटिःश्रोणिः । "कट श्रोण्यौक्रियाकारेकालिजेऽतिशयेशवे । समयेगजगंडेपि पिप्पल्यांतुकटी मतेतिविश्व ।" रुजानिष्केशशिराःस्खलनि तस्मिन्दुश्चर्मणिनिष्कुपितत्वचिमहेश्वरेशिपिविष्टः । "शिपविष्टःशिविपिष्टइतिराजमुकुटः ।" ॥३४॥

काकेभगंडौकरटौगजगंडकटीकटौ ॥ शिपिविष्टस्तुखलतौदुश्चर्मणिमहेश्वरे ॥ ३४ ॥
देवशिल्पिन्यपित्वष्टादिष्टंदैवेपिनद्वयोः ॥ रसेकटुःकट्वकार्येत्रिपुमत्सरतीक्ष्णयोः॥ रिष्टं
क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टेतुशुभाशुभे॥ ३५॥

देवशिल्पिनिविश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविभेदेकाष्ठतक्षेत्वष्टा । दैवशाक्तनकर्मणिनपुंसकं । अपिशब्दात्काकेतुना । रसेपिप्पल्यादिरसभेदेकटु.पुंसि । अकार्यकरणानर्हेकटुक्लीवं । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिपु । क्षेमेकल्याणे । अशुभेऽमंगले । अभावेअशुभस्येवाभावेरिष्टमिति । शुभाशुभेअरिष्टे । सूतिकागृहेचारिष्टं । "अरिष्टमशुभेनक्रेसूतिकागारआसवे । शुभेमरणचिन्हेचेतिमेदिनी ।' ॥ ३५ ॥

१० जिनोबुद्धः । युधिष्ठिरेपिधर्मराजशब्दः । दंतिदंतेकुंजः । अपिशब्दान्निकुंजे "हनौचापिपुन्नपुंसकलिंगः ।" क्षेत्रेनगरद्वारेचवलजंक्लीवं । "वल जगोपुरेक्षेत्रेसस्यसंगरयोरपीतिमेदिनी ।" वल्गुदर्शनावरस्त्रीत्यर्थः ॥ ३१॥ समःक्ष्मांशेभूभागेतत्रआजिरिति । रणेसंग्रामे । संततिरपत्यं । चकाराद्द्वन्वंतरायत्नः । पद्मेपिअब्जं ॥स्वकेआत्मीयेनित्येचिरस्थिते । यथाधर्मोनिजःनित्यइत्यर्थः । इतिजांता. ॥ ३२ ॥यातानाह । आत्मनिपुरुषेक्षेत्रज्ञःपुंसि।

धर्मराजौजिनयमौकुंजोदंतेपिनस्त्रियां ॥ वलजेक्षेत्रपूर्द्वारेवलजावल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥ समेक्ष्मांशेरणे प्याजिःप्रजास्यात्संततौजने ॥ अब्जौशंखशशांकौचस्वकेनित्येनिजंत्रिषु ॥ ३२॥ इतिजांताः॥ पुंस्यात्म निप्रवीणेचक्षेत्रज्ञोवाच्यलिंगकः॥ संज्ञास्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना॥ ३३॥ इतिञांताः॥

प्रवीणेतुवाच्यलिंगकः । चेतनाधीः । नामाभिधानं । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्याअर्थसूचनाप्रयोजनविज्ञापनंसापिसंज्ञा । "गायत्रीसूर्यस्त्रीचसंज्ञा ।" ॥ ३३ ॥ अत्रक्षेपकोयं । दोषज्ञौवैद्यविद्वांसौज्ञोविद्वान्सोमजोपिच । विज्ञौप्रवीणकुशलौकालज्ञौज्ञानिकुकुटावितिञांताः ॥ १ ॥

द्वौकटपट्वाच्यलिंगो ॥ ॥ इतिटांताः । अपिशब्दान्मयूरेपिनीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरंजठरस्यांतरं । कुसूलोधान्यागारं । अंतर्गृहंगृहाभ्यं तरंचएतेषुकोष्ठःपुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनं । नाशःअदर्शनं । अंतःप्रध्वंसः । स्थितौमर्यादायांकालविशेषेपि ॥ ४० ॥ अतिशस्तेसुप्रशस्ते । अपिश ब्दादतिवृद्धे । अग्रजेमासिच । अतियूनिबाले । अनुजेऽपिकनिष्ठः ॥ ॥ इतिठांताः ॥ ॥ दंडोदमेमानभेदेलगुडेयमसैन्ययोः । व्यूहभेदेप्रकांडेश्वे

पटुर्द्वौवाच्यलिंगौच॥इतिटांताः॥नीलकंठःशिवेपिच॥३९॥पुंसिकोष्ठोंतर्जठरंकुसूलोंतर्गृहंतथा॥निष्ठानि ष्पत्तिनाशांताःकाष्ठोत्कर्षेस्थितौदिशि ॥ ४० ॥ त्रिषुज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपिकनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः॥इतिठां ताः॥दंडोऽस्त्रीलगुडेपिस्याद्गुडोगोलेक्षुपाकयोः॥४१॥सर्पमांसात्पशूव्याडोगोभूवाचस्त्विडाइलाः॥

कोणमंथानयोरपि । अभिमानेग्रहेदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्विकइत्यपिशब्दात्ज्ञेयाः । गोलोमृदादिगुडकःइक्षुपाकःइक्षुविकारः।"हस्तिसन्नाहेपिगुडः।" लुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याधः । मांसमत्तीतिमांसात्सचासौपशुश्चेति । डलयोरेकत्वेनव्यालश्च । "खलेऽपिच" गौर्धेनुः । डलयोरै क्यादिडाइलाश्च इलाबुधपत्नीच ॥

मायादिपुनवमुकूटं । तदस्त्रियां । अन्यथाकारदर्शनंमाया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यंत्रंमृगबंधनविशेषः । कैतवंकपटं । अनृतंअसत्यं । राशिःपुंजः । अयोघनोलोहहननार्थआयुधविशेषः । सीरायंहलाग्रं ॥ ३६॥ सूक्ष्मेलाप्रसिद्धा । कालेन्द्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मकेकालभेदे । अल्पेलेशे । संशयेसंदेहे । अतिश्चापायं । उत्कर्षःप्रकर्षः । अश्रिःकोणः । संख्याभेदेपिकोटिःस्यात्कोटिरश्मौचापाग्रेसंख्याभेदप्रकर्षयोरितिविश्वः। मूले

मायानिश्चलयंत्रेपुकैतवानृतराशिपु ॥ अयोघनेशैलशृंगेसीराग्रेकूटमस्त्रियां ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैलायांत्रुटिःस्त्री स्यात्कालेल्पेसंशयेऽपिसा ॥ अत्युत्कर्षाश्रयःकोट्योमूलेल्लग्नकचेजटा ॥ ३७ ॥ व्युष्टिःफलेसमृद्धौचदृष्टिर्ज्ञानेक्षिणदर्शने॥इष्टिर्यागेच्छयोःसृष्टंनिश्चितेवहुनित्रिपु ॥ ३८॥ कष्टेतुकृच्छ्रगहनेदक्षामंदागदेपुच ॥

संश्लिष्टकेशेजटा । मांस्यांवेदविकृतौच ॥ ३७ ॥ फलेसाध्ये । समृद्धौसंपद्व्युष्टिः । अक्षिणचक्षुपि । यागोयज्ञः । इच्छास्पृहा "इष्टिर्मताभिलापेपिसंग्रहश्लोकयागयोरितिमेदिनी" वहुनिप्रचुरे । मुक्तनिर्मितयोश्चसृष्टं ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रंदुःखं । गहनंदुरधिगमांतःशांतं । उभेकष्टे । दक्षोऽनलसः । अमंदस्तीक्ष्णः । अगदोरोगहीनः । एतेपटवः ॥

घृतमक्षादिभिः क्रीडा । आदिनामेषकुक्कुटादियुद्धादिकं । तत्रउत्सृष्टेन्यस्तार्थे भृतौवेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धनेकाकिणीचतुष्टयेपणः । "अपिश ब्दात्गलहे क्रय्यशाकादिकार्यांच" मौर्व्यांज्यायां द्रव्याश्रितेरसगंधादौ । आदिशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधात्सत्वरजआदौशौर्यचातुर्यादौसंधिविग्रहादौ । इं द्रियेअदेङ्मियुक्तेचगुणः । "गुणेमौर्व्यामप्रधानेरूपादौसूदइंद्रिये ॥ त्यागेशौर्यादिसत्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपिवर्त्यांचेतिमेदिनी"॥ ४६॥

पणोद्यूतादिपूत्सृष्टेभृतौमूल्येधनेपिच ॥ मौर्व्यांद्रव्याश्रितेसत्वशौर्यसंध्यादिकेगुणः ॥ ४६ ॥
निर्व्यापारस्थितौकालविशेषोत्सवयोःक्षणः ॥ वर्णोद्विजादौशुक्लादौस्तुतौवर्णंतुवाऽक्षरे ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौतूष्णीमवस्थानेकालविशेषेमुहूर्तस्यद्वादशभागेउत्सवेपुत्रजन्मादौक्षणः । "पर्वणिच" विप्रक्षत्रियादौशुक्लपीतादौस्तुतौस्तवेवर्णः । अ क्षरेवर्णंवाक्लीबेपुंसिचेत्यर्थः । "वर्णोद्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासुच ॥ स्तुतौनानस्त्रियांभेदरूपाक्षरविलेपनइतिमेदिनी ॥ ४७ ॥

वंशशलाकापंजराद्यर्थवेणुशलाका । अपिशब्दाद्विपेपुंसि । "सिंहनादेचस्त्रियां ।" पट्क्षणमितेकालेऽपिशब्दाच्छिरादिपुचनाडी । "शिरायांगंडदूर्वायांचर्यायांकुहनस्यचेतिमेदिनी ।" ॥ ४२ ॥ दंडादिपु पट्सुकांडः । सचपुन्नपुंसकयोः । अर्वाकुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथाप्रथमकांडेऽभिहितं । अवसरःप्रस्तावः । अमत्रेपात्रे । मूलंयद्वणिक्धनंतत्रचभांडं । कांचनादिनिर्मितेऽश्वाभरणेभूषणमात्रेच ॥ ४३ ॥ इतिडांताः । भृशमत्यर्थंप्र

क्ष्वेडावंशशलाकापिनाडीनालेपिपट्क्षणे ॥ ४२ ॥ कांडोऽस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिपु ॥ स्या
द्भांडमश्वाभरणेमत्रेमूलवणिग्धने ॥ इतिडांताः ॥ ४३ ॥ भृशप्रतिज्ञयोर्बाढंप्रगाढंभृशकृच्छ्रयोः ॥
शक्तस्थूलौत्रिपुदृढौव्यूढौविन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥ ॥ इतिढांताः ॥ भ्रूणोऽर्भकेस्त्रैणगर्भेबाणोब
लिसुतेशरे ॥ कणोऽतिसूक्ष्मेधान्यांशेसंघातेप्रमथेगणः ॥ ४५ ॥

तिज्ञास्वीकारः । दृढेपिप्रगाढं । "शक्तःसमर्थः तत्रस्थूलेचदृढ. । विन्यस्तेसंहतेचव्यूढः । पृथुलेच ।" इतिढांताः । स्त्रियाअयंस्त्रैणः । स्त्रैणश्चासौगर्भश्चतस्मिन् । बलिपुत्रेबाणः । "बाणःस्याद्वोस्तनेदैत्यभेदेकेवलकांडयोरितिमेदिनी ।" अतिसूक्ष्मवस्तुनिधान्यांशेचकणः । प्रमथेरुद्रानुचरे ॥ ४५ ॥

स्पृहावांछा । पिपासापानेच्छा । जुगुप्सानिंदा । "करुणाचघृणेत्युच्यते" वणिक्पथेपण्यवीथी । आपणेपण्येचविपणिः । सुरामद्यं । प्रत्यक्प्रतीचीदिक् । उभेवारुण्यौ । "गंडदूर्वापिवारुणी ।" ॥ ५१ ॥ इभ्यांहस्तिन्यांकरेणुःस्त्रीलिंगा । इभेहस्तिनिकरेणुर्नापुंल्लिंगः । बलंपराक्रमः । गृहेरक्षितरिशरणं । "वधरक्षणयोरपिशरणं ।" चकारादग्निमंथेचश्रीपर्णं ॥ ५२ ॥ अभिमरोयुद्धं । खरेतिग्मे । "तीक्ष्णसामुद्रलवणेविषलोहाजिमुष्कके ।

तृष्णेस्पृहापिपासेद्वेजुगुप्साकरुणेघृणे ॥ वणिक्पथेचविपणिःसुराप्रत्यक्चवारुणी ॥ ५१ ॥ करेणुरिभ्यांस्त्रीनेभेद्रविणंतुबलंधनं ॥ शरणंगृहरक्षित्रोःश्रीपर्णंकमलेपिच ॥ ५२ ॥ विषाऽभिमरलोहेषुतीक्ष्णंक्लीबेखरेत्रिषु ॥ प्रमाणंहेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

क्लीबयरापजेपुंसितिग्मात्यागिनोस्त्रिष्वितिमेदिनी ।" हेतुर्धूमादिः । मर्यादासीमा । इयत्तापरिच्छेदः । प्रमाताज्ञाता । "प्रमाणंनित्यमर्यादाशास्त्रेपुसत्यवादिनि । इयत्तायाचहेतौचक्लीबैकत्वेप्रमातरीतिमेदिनी" ॥ ५३ ॥

"मणंभेदेकपिले।" अपिशब्दात्सूर्यसारथौ। "अव्यक्तरागेसंध्यारागेच।" सोरुणशब्दः। "अपिशब्दात्" स्तंभावौस्थैर्युपिचस्थाणुः। "अपि शब्दात्" अश्वत्थामा। पितरिपरिमाणविशेषेचद्रोणः। आजौयुद्धे रवेशब्दे ॥ ४८ ॥ श्रेष्ठोमुख्यः। "ग्रामणीर्भोगिकेपत्यौप्रधानेनापितेपिचेतिवि श्वप्रकाशः। मेषलोम्नि भ्रुवोरंतरावर्ते ऊर्णा" आदिनाशशोष्ट्रादीनांचलोमसाऊर्णा। सोर्णातुचक्रवर्त्यादीनांमहायोगिनांचमहापुरुषलक्षणभूताम्र

अरुणोभास्करेपिस्याद्वर्णभेदेपिचत्रिषु ॥ स्थाणुःशर्वेप्ययद्रोणःकाकेप्याजौरवेरणः ॥४८॥ ग्रा
मणीर्नापितेपुंसिश्रेष्ठग्रामाधिपेत्रिषु ॥ ऊर्णामेषादिलोम्निस्यादावर्तेचांतराभ्रुवोः ॥ ४९ ॥ हरि
णीस्यान्मृगीहेमप्रतिमाहरिताचया ॥ त्रिषुपांडौचहरिणःस्थूणास्तंभेपिवेश्मनः ॥ ५० ॥

णाल्लंतुशुद्धमागुभावनावशत्सावर्तानायेणभवति ॥ ४९ ॥ हेम्नःसुवर्णस्यप्रतिमायाचहरिताहरिद्वर्णा "हरिणीहरितायांचनारीभिद्वृत्तभेदयोः। सुव र्णप्रतिमायांचेतिमेदिनी।" पांडोपांडुरवर्णेचकारान्मृगभेदे। वेश्मनोगृहस्यस्तंभेस्थूणा। अपिशब्दाल्लोहस्यप्रतिमायां ॥ ५० ॥

अथतोनानार्थ । नद सरिद्विशेषः । तार्क्ष्योगरुडः ' भास.पक्षिभेदेगोष्ठकुक्कुटाख्यः । पक्षीपक्षिमात्रं ॥ ५७ ॥ उत्पातोऽशुभसूचकोतारा " ग्रहराप्ययुत
केतुः । जीमूतोऽस्त्रीप्रतिकरेदेवतारेपर्वतेइतिमेदिनी । " पाणि.करः । नक्षत्रंप्रयोरशं । पवनोवायुरमरश्चमरुत्सज्ञौ ॥ ५८ ॥ महामात्रसारथ्योर्यता
रौ । भानापालकः ।" स्वामिन्यपिभर्ता " यानपात्रेवहित्रे । " गृहस्थानेधाससिष्यपोतः । प्राण्यंतरेमृतांतरे । केतुर्नारकपताकारिपक्षोत्पातेपुल्कदमणी
तिभेदिनी " ॥ ५९ ॥ पार्थिवेराद्वितनयेपुत्रे । कारुःशिल्पीतद्भेदे । अपिशब्दात्कंचुकिनि । जीर्णेयिगाजकेपरस्थपतिः । भूमिधरःशैलः ॥ ६० ॥

देवसूर्यौविवस्वंतौसरस्वंतौनदार्णवौ ॥ पक्षिताक्ष्यौगरुत्मंतौशकुंतौभासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥ अग्न्युत्पातौधूमकेतू
जीमूतौमेघपर्वतौ ॥ हस्तौतुपाणिनक्षत्रे मरुतौपवनामरौ ॥ ५८ ॥ यंताहस्तिपकेसूतेभर्ताधातरिपातरि ॥ यानपा
त्रेशिशौपोतःप्रेतःप्राण्यंतरेमृते ॥ ५९ ॥ ग्रहभेदेध्वजेकेतुःपार्थिवेतनयेसुतः ॥ स्थपतिःकारुभेदेऽपिभूभृद्भूमिधरे
नृपे ॥ ६० ॥ मूर्धाभिषिक्तोभूपेऽपिऋतुःस्त्रीकुसुमेऽपिच ॥ विष्णावप्यजिताव्यक्तौसूतस्त्वष्टरिसारथौ ॥ ६१ ॥

" अपिशब्दात् " प्रधानेक्षत्रियमात्रेणमूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकुसुमेरजसि । हेमंतादौचऋतुः । अजितश्चाव्यक्तश्चेतितत्कारांताविमौविष्णावपिवर्तेते । अं
पिशब्दात्परिभूतेशंकरेचाजितः । अव्यक्तःशंकरेविष्णावव्यक्तेमहदादिके । आत्मन्यपिस्यादव्यक्तमस्फुटेत्वभिधेयवदितिविश्वः । त्वष्टरिशिल्पि
भेदे । क्षत्रियाद्ब्राह्मणीजेपिसूतःसारथिवंदिनोरितिविश्वः ॥ ६१ ॥

•टी• साधकतमक्रियासिद्धौप्रकृष्टोहेतु.। क्षेत्रंसस्योत्पत्तिस्थान ।करणंसाधनेक्षेत्रेइतिविश्व.। अपिशब्दात्कर्मादि। "करणंकरणेकायेसाधनेंद्रियकर्मसु। कायस्थेव्रतबंधेचनाट्यगीतप्रभेदयो.। पुमान्शूद्राविशो पुत्रेवानरादौचकीर्त्यतेइत्यजय.। प्राणिनामुत्पादेजन्मनि। असंबाधचमूगतौनिर्बाधसैन्यगमनेघंटापथेचससरण ॥ ५४ ॥ उन्नयेजलपात्रादेरूर्ध्वनयने। "उन्मूलितेचउद्गिरणं।" अत.परंवक्ष्यमाणातशब्दास्तेत्रिपु। पशुशृंगचेभदंत

करणंसाधकतमंक्षेत्रगात्रेंद्रियेष्वपि ॥ प्राण्युत्पादेसंसरणमसंबाधचमूगतौ॥ ५४ ॥ घंटापथेऽथवांतान्नेसमुद्गिरणमुन्नये॥ अतःत्रिपुविपाणंस्यात्पशुशृंगेभदंतयोः॥ ५५॥ प्रवणंक्रमनिम्नोर्व्यांप्रव्हेनातुचतुष्पथे॥ संकीर्णोनिचिताशुद्धौविरिणंशून्यमूपरं॥ ५६॥॥ सेतौचवरणोवेणीनदीभेदेकचोच्चये॥" इतिणांताः॥

श्वतयोः। स्त्रियाविषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेणनिम्नाक्रमनिम्नासाचासौउर्वीचपृथ्वी.तत्रप्रव्हेनम्रेचतुष्पथे प्रवणःपुंस्येव। निचितोव्याप्तः। अशुद्धोअमिन्नः। "संकीर्णसंकटेव्याप्तेकुत्रचिद्वर्णसंकरइत्यजयः।" शून्यंनिराश्रयोदेशः। ऊपरंस्थलभेदः। तद्विरिणमितिस्यात्। "दीर्घादिरपि। ईरणमित्यपि" ॥५६ ॥ सेतौचवरणोवेणीनदीभेदोकचोच्चयइत्यमूलकः॥ इतिणांताः॥

कासः महाराष्ट्रभाषायांसेतीतिख्यातः आयुधभेदः । कासूःशक्त्यायुधेचवाच्यां ॥ सामान्यगात्वा॥ द। योद्वानिरर्चापूजातत्रापचितिः । निष्कृतौव्ययेच । अवसानंअंतः ॥ धनुष्कोटिःचापाग्र । "आर्तिरितिपाठः । उपसर्गादतीतिवृद्धिः ।" सामान्यगात्वा ॥ द ॥ प्रचारःलोकाचार मालत्याचजाति "जातिःसामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्याचचुल्ल्यांकंपिल्लजन्मनोः । जातीफलेछंदसिचेतिहैमः ।" ॥ ६७ ॥ प्रचारःलोकाचार इतियावत् । स्यंदःप्रस्रवणं । तत्ररीतिः । "रीतिःप्रचारेस्यदेचलोहकिट्टारकूटयोरितिविश्वः ।" डिंबेप्रवासेचईतिः । डिंबोविप्लवः । सचसप्तविधः । अति

कासूसामर्थ्ययोःशक्तिर्मूर्तिःकाठिण्यकाययोः ॥ विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसतीरात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥ क्षयार्चयोरप चितिःसातिर्दानावसानयोः ॥ अर्तिःपीडाधनुष्कोट्योर्जातिःसामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥ प्रचारस्यंदयोरीतिरीतिर्डिं बप्रवासयोः ॥ उदयेऽधिगमेप्राप्तिस्त्रेतात्वग्नित्रयेयुगे ॥ ६८ ॥ वीणाभेदेपिमहतीभूतिर्भस्मनिसंपदि ॥ नदीनगर्यो र्नागानांभोगवत्यथसंगरे ॥ ६९ ॥ वृष्टिरनावृष्टिः शलभामूषकाःशुकाः । स्वचक्रंपरचक्रंचसप्तैताईतयःस्मृताइतिभेदात् । उदयेउत्पत्तौ । अधिगमेलाभे । अग्नित्रये । दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीयेयुगे । त्रेताशब्दआवंतः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदोनारदीवीणा । महत्वयुक्तायांभार्यादौच अणिमादौचभूतिः । "भूतिर्भस्मनिसंपदि । मांसपाकविशेषेचजननेगजमंडनइत्यमरशेषः ।" नागानानद्यांनगर्यांचभोगवती । संगरादित्रयेसमितिः ॥ ६९

टी॰ स्फुटेपिव्यक्तः। शास्त्रंतर्कादि। निदर्शनमुदाहरणं। इमेउभेदृष्टांतौ। द्वाःस्थेद्वारपाले। वैश्यायामित्यपपाठः। क्षत्ताशूद्रात्क्षत्रियाजेइतिविश्वकोशात्। चात्भुजिष्यातनये ॥६२॥ प्रकरणंप्रस्तावः।प्रकारोभावः। कार्त्स्न्यंसाकल्यं। वार्ताजनश्रुतिः। नृत्यस्थानेनृत्यमंडपे। नीवृद्विशेषोजनपदविशेषः। सचपश्चिमसागरस्थोद्वारावती ॥६३॥ यमोधर्मराजः। दैवंप्राक्तनंकर्म। अकुशलकर्मपापं। श्लेष्मादयोधातुशब्दवाच्याः। आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः।

व्यक्तःप्राज्ञेपिदृष्टांतावुभौशास्त्रनिदर्शने ॥ क्षत्तास्यात्सारथौद्वाःस्थेक्षत्रियायांचशूद्रजे॥ ६२॥ वृत्तांतःस्यात्प्रकरणेप्रकारेकार्त्स्न्यवार्तयोः॥ आनर्तःसमरेनृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः॥ ६३॥ कृतांतोयमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु॥ श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानितद्गुणाः॥६४॥ इंद्रियाण्यश्मविकृतिःशब्दयोनिश्चधातवः॥ कक्षांतरेपिशुद्धांतोनृपस्यासर्वगोचरे॥ ६५॥

रसआहारपरिणामजोभागविशेषः रसरक्तादीत्यादिनावसामज्जादिग्रहः। महाभूतानिपृथिव्यादीनिपंच। तद्गुणागंधादयः ॥६४॥ इंद्रियाणिचक्षुरादीनि। अश्मविकृतिः मनःशिलादि। शब्दयोनिः भूसत्तायामित्यादिः। भूवादयोधातवइतिसूत्रात्। नृपस्यकक्षांतरेराजधानीस्थानविशेषे। असर्वगोचरइतिकक्षांतरस्यविशेषणं। अपिशब्दादंतःपुरेआशौचांतेच ॥ ६५ ॥

टी॰ वासोनिवासः । अपिशब्दान्मेदिन्यां । कालभेदेचक्षितिः । सूर्यप्रभादिपुहेतिः ॥७०॥ जगतिलोके क्षितौभुवि छंदोविशेषेद्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । "अपिशब्दाज्जने" दशमंछंदःदशाक्षरपादकं । आवलिरपिपंक्ति । उत्तरकालेप्यायतिः । "आयतिःस्वमैदैर्घ्येप्रभावागामिकालयोरितिविश्वः ।" ॥७१॥ वीरभेदेसैन्यभेदेचपत्तिः । पक्षभेदयोरितिपष्ठी । पक्षशब्दोमासार्धवाचीखगावयववाचीच अतोद्विवचनं । मासार्धस्यमूले

संगेसभायांसमितिःक्षयवासावपिक्षिती ॥ रवेर्रश्मिश्चशस्त्रंचवन्हिज्वालाचहेतयः ॥७०॥ जगतीजगतिच्छंदोविशेषेपिक्षितावपि ॥ पंक्तिश्छंदोपिदशमंस्यात्प्रभावेपिचायतिः॥७१॥ पत्तिर्गतौचमूलेतुपक्षतिःपक्षभेदयोः॥ प्रकृतिर्योनिलिंगेचकैशिक्याद्याश्चवृत्तयः॥ ७२ ॥

प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्यमूलेऽधोदेशे । योनिर्लिंगेद्वंद्वैक्यं । योनौलिंगेचप्रकृतिः । चकारात्प्रधानतत्वेअमात्यादौस्वभावेच । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः । चकाराज्जीविकायांसूत्रविवरणेचवृत्तिः ॥ ७२ ॥

रूप्यरजत। लक्ष्मचिन्हं। अवधृतमाकर्णित। युगप्रथमयुगेपर्याप्तिअलमर्थेक्त ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षिसाहसरूपंकर्ममहाभीतिर्महद्भयंअत्याहितं स्यात्। वृत्तेन्याय्ये। क्ष्मादोक्षित्यादिपचके। ऋतेसत्ये। प्राणिनिजंतौ। अतीतेवृत्ते। प्राण्यतीतइतिद्वंद्वैक्य। समेसदृशं। भूतंक्ष्मादोपिशाचादौ न्याय्येसत्योपमानयोरितिविश्वः ॥ ७७ ॥ पद्येश्लोके। अतीतेभूतेदृढेगाढेनिस्तलेवर्तुलेऽतीतादौत्रिलिंग्यावृत्त। राज्यंचकारात्वृहच्चमहत्। महा

कलधौतंरूप्यहेम्नोर्निमित्तंहेतुलक्ष्मणोः ॥ श्रुतंशास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोःकृतं ॥ ७६ ॥
अत्याहितंमहाभीतिःकर्मजीवानपेक्षिच ॥ युक्तेक्ष्मादावृतेभूतंप्राण्यतीतेसमेत्रिषु ॥ ७७ ॥
वृत्तंपद्येचरित्रेत्रिष्वतीतेदृढनिस्तले ॥ महद्राज्यंचावगीतंजन्येस्याद्गर्हितेत्रिषु ॥ ७८ ॥
श्वेतंरूप्येपिरजतंहेम्निरूप्येसितेत्रिषु ॥ त्रिष्वतोजगदिंगेपिरक्तंनील्यादिरागिच ॥ ७९ ॥

राज्येविशालेचेतिविश्वः। जन्येजनापवादेगर्हितेनिंदितेऽवगीत ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेपिश्वेत। श्वेतंरूप्येऽन्यवच्छुक्लेश्वेतोद्वीपाद्रिभेदयोरिति विश्वः। हेम्निरूप्येसितेचरजतं। अतोरजतात्परेताता शब्दास्त्रिषु। इंगेजंगमेभुवनेचजगत्। नील्यादिरागयुक्त। रक्तोऽनुरक्तेनील्यादिरंजितेलोहि तेत्रिषु। क्लीवंतुकुंकुमेताम्रेइतिमेदिनी ॥ ७९ ॥

आरावआनध्वना। त्रातरिरक्षके दारुणेरणेभीषणेयुद्धे। अनुरागेऽनुग्रहे। प्रसन्नातायांकाव्यगुणेच "प्रसादोऽनुग्रहेकाव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिष्वितिमे दिनी।" व्यंजनेतेमनेसूपकारेचसूदः ॥ १० ॥ गोष्ठंगोस्थानंतस्याध्यक्षेगोपालादौवृहस्पतौकृष्णेपि। दकारांतआमोदशब्दोयथाहर्षेवर्तते अपिश ब्दादितिनिर्हारिगंधेच तथामदोपिहर्षेऽपिशब्दाद्वगजदानरेतःसुचेत्यर्थः। प्रधानमेवप्राधान्यं। राजलिंगेछत्रादौ वृषांगेवृषावयवे ॥ ११ ॥ संभाषासं

आरावेरुदितेत्रातर्य्याक्रंदोदारुणेरणे ॥ स्यात्प्रसादोऽनुरागेपिसूदःस्याद्व्यंजनेपिच ॥ १० ॥ गोष्ठाध्यक्षेपिगोविंदोहर्षेप्यामोदवन्मदः ॥ प्राधान्येराजलिंगेचवृषांगेककुदोऽस्त्रियां ॥ ११ ॥ स्त्रीसंविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ धर्मेरहस्युपनिषत्स्यादृतौवत्सरेशरत् ॥ १२ ॥ पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु ॥ गोष्पदंसेवितेमानेप्रतिष्ठाकृत्यमास्पदं ॥ १३ ॥

भाषणं। क्रियाकारःकर्मनियमः। आजिर्युद्धं। नामसंज्ञा। एतेषुसंकेतेच स्त्रीलिंगसंविदिति नाम। "संवित्संभाषणेज्ञानेसंग्रमेनाम्निनोषणे। क्रियाकारेप्रतिज्ञायांसंकेताचारयोरपीतिहैमः। स्त्रीतुसंविदुपनिषच्छरद्भिःसंबध्यते। रहस्येकांते। वेदांतेप्युपनिषत् ॥ १२ ॥ व्यवसितिर्व्यवसायः। "पदंस्थानेविभक्त्यंतेशब्देवाक्यैकवस्तुनोः। त्राणेपादेपादचिन्हेव्यवसायापदेशयोरितिहैमः।" सेवितेगोभिरेवसेवितेदेशेमानेखुरप्रमाणेगोष्पदं। प्रतिष्ठास्थानं। कृत्यंकार्यं ॥ १३ ॥

अतःपरंवर्गसमाप्तेर्दांतास्त्रिषु। इष्टोमनोहरः। उभौस्वादू। स्वादुर्मनोज्ञेमिष्टेचेतिविश्वः। अतीक्ष्णोऽतिग्मः। कोमलोऽकठिनः। उभौमृदू। मृदुःस्यात्कोमलेस्वरेइतिविश्वः। मूढोमूर्खः। अल्पेयथामंदोदरी। अपटुरतीक्ष्णः। निर्भाग्योहीनभाग्यः। एतेमंदाः ॥९४॥ प्रत्यग्रोभिनवः। अप्रतिभोऽप्रगल्भः। द्वाविमौशारदौ। "प्रगल्भोधृष्टः। विशारदोबुधेधृष्टइतिहैमः।" इतिदांताः। प्रसारितभुजद्वयकुंडलंव्यामः। वटोवृक्षभेदः। द्वयंन्यग्रोधाख्यं। कायोदे

त्रिष्विष्टमधुरौस्वादूमृदूचातीक्ष्णकोमलौ ॥ मूढाल्पापटुनिर्भाग्यामंदाःस्युर्द्वौतुशारदौ ॥ ९४॥
प्रत्यग्राप्रतिभौविहस्तुप्रगल्भौविशारदौ॥ इतिदांताः ॥ व्यामोवटश्चन्यग्रोधावुत्सेधःकायउन्न
तिः॥ ९५ ॥पर्याहारश्चमार्गश्चविवधौवीवधौचतौ ॥ परिधिर्यज्ञियतरोःशाखायामुपसूर्यके
॥९६॥ बंधकंव्यसनंचेतःपीडाधिष्ठानमाधयः॥ स्युःसमर्थननीवाकनियमाश्चसमाधयः॥९७॥

हः। उन्नतिरुच्छ्रायः॥९५॥ परितआह्रियतेसौपर्याहारोध्यानादिः। मार्गःपंथाः। एतौविवधसंज्ञौचभारेप्येतौ। यज्ञियतरोःपलाशादेःशाखायांसमिधितत्रउपसूर्यकेसूर्यसमीपमंडलेपरिवेषाख्ये ॥ ९६ ॥ उत्तमर्णगृहेऋणमोचनपर्यंतंविश्वासार्थंयद्वस्तुस्थाप्यतेतद्बंधकं। व्यसनमापत्तिः। चेतःपीडामानसीव्यथा। अधिष्ठानमध्यासनं। एतेआधयः। समर्थनंचोद्यपरिहारः। नीवाकोवचनाभावः। नियमोऽङ्गीकारः। एतेसमाधयः ॥ ९७ ॥

टी० येवोत्पादनंशेषोसादस्तथ प्रकृत्यादिपुप्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु यन्नश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरंतत्र । योमुख्यंपित्रादिकमनुयातितस्मि
न्शिशौ । प्रकृतस्यप्रक्रांतस्यपदनिवृत्त्यभावः। तथैतेषुअनुबंधः । "विधु शशांकेकर्पूरेहृषीकेशेचराक्षसइतिविश्वः ।"॥९८॥ परिच्छेदेसीम्नि । विले
गर्ते । कालेपि । विधानेकर्तव्ये दैवेप्राक्तनशुभाशुभकर्मणिनूनमप्यपिविधिः॥९९॥ बुधवृद्धौधातौपडितेपिवर्तेते ।अपिशब्दाद्बुधःसौम्ये ॥ वृद्धःस्थविरे

दोषोत्पादेनुबंधःस्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ मुख्यानुयायिनिशिशौप्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥ वि
धुर्विष्णौचंद्रमसिपरिच्छेदेविलेवधिः॥ विधिर्विधानेदैवेपिप्रणिधिःप्रार्थनेचरे॥ ९९ ॥ बुधवृ
द्धौपंडितेपिस्कंधःसमुदयेपिच॥ देशेनदविशेषेब्धौसिंधुर्नासरितिस्त्रियां ॥ १०० ॥

समुदयेसमूहे । यथा । अनलस्कंधवपुरइति । अपिशब्दात्कांडेनृपंसेच । "स्कंधःप्रकांडेकायेंऽसेविज्ञानादिषुपंचसु । नृपेसमूहेव्यूहेचेतिहैमः ।"
देशभेदेब्धौसमुद्रेसिंधुशब्दःपुंसि । "इभदानेच" नदीसामान्येतुस्त्रीलिंगे ॥ १०० ॥

विधोविधाने । प्रकारेयथाद्विविधंकिंविधमित्यादि । अपिशब्दाद्वार्धुषिकेसज्जने "चारावपि" साधुः । जायाभार्या स्नुषापुत्रस्यपत्नीतत्रसा।नाऽप वधूः । जायास्नुषयोःपार्थक्यंवर्ततइतिद्योतनायपृथक्कृतद्ग्रहणं । देवालयादियेनलिप्यतेसःलेपश्चूर्णविशेषः । सुधाप्रसादभाक्द्रव्यंसुधाविद्युत्सुधामृत । सुधाहिभोजनंज्ञेयंसुधाधात्रीसुधास्नुहीतिमंजरी ॥ १०१॥ प्रतिज्ञास्वीकार । तत्रयथासत्यसंधः । संप्रत्ययआदरः । स्पृहाकांक्षातत्रश्रद्धेति ।

विधाविधौप्रकारेचसाधूरम्येपिचत्रिषु ॥ वधूर्जायास्नुषास्त्रीचसुधालेपोऽमृतंस्नुही॥ १०१ ॥
संधाप्रतिज्ञामर्यादाश्रद्धासंप्रत्ययःस्पृहा ॥ मधुमद्येपुष्परसेक्षौद्रेप्यंधंतमस्यपि॥ १०२ ॥
अतस्त्रिषुसमुन्नद्धौपंडितंमन्यगर्वितौ॥ब्रह्मबंधुरधिक्षेपेनिर्देशेथावलंबितः॥ १०३ ॥

क्षौद्रेमाक्षिके । दैत्यचैत्रवसंतेपुद्रुभेदेचपुमान्मधुः । अक्षिहीनेप्यंधशब्दः ॥ १०२ ॥ अतःपरेधांतवर्गपर्यंतास्त्रिषु । पंडितमात्मानंमन्यतेपंडितंमन्यः । अधिक्षेपेनिंदाप्रयोगोयथा । हेब्रह्मबंधोदुष्टोसीति । ब्रह्मबंधुरधिक्षेपनिर्देशेचद्विजन्मनामितिविश्वः ॥ १०३ ॥

टी॰ अवलंबितःआश्रितः । अविदूरःसन्निहितः । उभाववष्टब्धौ । अपिशब्दाद्दब्धोपि ॥ इतिधांताः ॥ चित्रभानवोरश्मयोययोस्तौ । लेशेपिगधःसंबा
धेगुमसंकटयोर्द्वयोः । बाधानिषेधेदु खेचज्ञातृचात्रिसुराबुधाः ॥ १०४ ॥ धाताचदेहश्च । नीचोहीनजातिः । पृथगजनइतिचतुरक्षरं । "पृथक्का
योंजन पृथगजनः ।" ग्रावाप्रस्तरेजलादेगिराविति विश्वः । "पत्रीश्येनेरथेकांडेखगद्रुरथिकाद्रिष्विति विश्वः ।" ॥ १०५ ॥ बर्हीमयूरः । "शिखी

अविदूरोप्यवष्टब्धःप्रसिद्धौख्यातभूषितौ ॥ इतिधांताः ॥ सूर्यवन्हीचित्रभानूभानूरश्मिदिवाक
रौ ॥ १०४ ॥ भूतात्मानौधातृदेहौमूर्खनीचौपृथगजनौ ॥ ग्रावाणौशैलपाषाणौपत्रिणौशरपक्षि
णौ ॥ १०५ ॥ तरुशैलौशिखरिणौशिखिनौवन्हिबर्हिणौ ॥ प्रतियत्नावुभौलिप्सोपग्रहावथसादि
नौ ॥ १०६ ॥ द्वौसारथिहयारोहौवाजिनोश्वेषुपक्षिणः ॥ कुलेप्यभिजनोजन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥

त्वगीदक्षकेतुपद्देशरे । चूडावतिवलीवर्हमयूरेकुक्कुटेहयइतिहैमः ।" लिप्सावाञ्छा । उपग्रहअनुकूलनं । उभौप्रतियत्नौ "प्रतियत्नसुसंस्कारलिप्सो
पग्रहणेषुचेनिमेदिनी । " ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्चसादिनौ । "सादीतुरंगमारोहेनिषादिरथिनोरपीतिहैमः ।" अश्वोहयः । इषुः शर.पक्षीचैते
वाजिनः । कुलकुलमुख्येच जन्मभूम्याजननस्थाने अभिजनःकुलेख्यानोजन्मभूम्याकुलध्वजेइतिविश्व ॥ १०७ ॥

वज्रंकुलिशं । नडिद्विपुत् । वंशाग्रेपिविजातीयप्ररोहे । योपिन्माचेविलासिन्यामपिकामिनी । तनुःकायेत्वचिस्त्रीस्यात्रिष्वल्पेविरलेकृशइतिमेदिनी ।
अधोजिह्वा कागलकंठिकामासना । अपिशब्दात्तुच्छ्यांवधस्थानेपि ॥११२॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छकेशून्येमंदेचवितानंत्रिषु । मंदेयथावितानभूतहृदयः
केतनंध्वजेउपनिमंत्रणे । निवासेपिकेतनं ॥ ११३ ॥ तत्त्वंचैतन्यं । तपोब्रह्मायथाब्रह्मचारीति । वेदादिग्रंथेब्रह्मशब्दःक्लीबे । विप्रवेधसोःपुंसि ।"क्र

ह्रादिन्यौवज्रतडितौवंद्यायामपिकामिनी ॥ त्वग्देहयोरपितनुःसूनाधोजिह्विकापिच ॥ ११२ ॥ क्रतुविस्तारयो
रस्त्रीवितानंत्रिपुतुच्छके ॥ मंदेथकेतनंकृत्येकेतावुपनिमंत्रणे॥ ११३॥ वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्मब्रह्माविप्रःप्रजापतिः॥उ
त्साहनेचहिंसायांसूचनेचापिगंधनं॥ ११४॥ आतंचनंप्रतीवापजवनाप्यायनार्थकं॥ व्यंजनंलांछनंश्मश्रुनिष्ठा
नावयवेष्वपि॥ ११५॥स्यात्कौलीनंलोकवादेयुद्धेपश्वहिपक्षिणां॥स्यादुद्यानंनिःसरणेवनभेदेप्रयोजने॥ ११६॥

लिगुप्योगभिदोश्च । सूचने । आशयप्रकाशनेपि ॥ ११४ ॥ प्रतीवापःक्षीरादौतक्रादेर्निक्षेपः । जवनंवेगः । आप्यायनंप्रीणनं । एतदर्थकमातंचनं ।
लांछनंचिन्हं । निष्ठानंतेमनं । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरितियावत् । एतेषुव्यंजनंनाम ॥११५ ॥ लोकवादेलोकापवादे पश्वादीनांयुद्धेच
"कुलीनत्वेच" कौलीनं । निःसरणेगृहादेर्निर्गमेवनभेदेउपवनेप्रयोजनेचउद्यानंनाम ॥ ११६ ॥

"स्थानंनित्यावकाशयोः । सादृश्येसन्निवेशेचेतिहैमः ।" क्रीडायांव्यवहारेजिगीषायांदेवनं । अक्षेषुदेवनःप्रोक्तइतिविश्वः । पौरुषेउद्योगे । तंत्रंकुटुंबकृत्येस्यात्सिद्धांतेचौषधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमेऊर्ध्वीभवने । "उत्थानउद्यमेतंत्रेपौरुषेपुस्तकेरणे । प्रांगणोद्गमहर्षेषुमलरोगेपिनद्वयोरितिमेदिनी ।" ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधेतिरस्कारे । "स्वातंत्र्यकल्येपिव्युत्थानं ।" मारणाद्यष्टकेसैन्येमंत्रेचसाधनमितिनाम । तत्रमारणेयथापारदसाधनं । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गतौगमने । द्रव्येपूने । अर्थस्यधनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं । अर्थनिष्पादन । उपकरणंपरिकरः । उपायइतिकेचित् । अनुव्रज्याअनुगमनं । दाने

अवकाशेस्थितौस्थानंक्रीडादावपिदेवनं ॥ उत्थानंपौरुषेतंत्रेसन्निविष्टोद्गमेपिच ॥ ११७ ॥ व्युत्थानंप्रतिरोधेच विरोधाचरणेपिच ॥ मारणेमृतसंस्कारेगतौद्रव्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासुचसाधनं ॥ निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेपिच ॥ ११९ ॥ व्यसनंविपदिभ्रंशेदोषेकामजकोपजे ॥ पक्ष्माक्षिलोम्निकिंजल्के तंत्वाद्यंशेप्यणीयसि ॥ १२० ॥

त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यअर्पणेनिर्यातनं ॥ ११९ ॥ भ्रंशेअपायेपतनेचा । दोषइत्यस्यप्रत्येकंसंबंधः । कामजदोषस्तुमृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषुप्रसक्तिः । कोपजदोषस्तुवाक्पारुष्यादिः । "व्यसनंत्वशुभेसक्तौपानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफलेपापे विपत्तौनिष्फलोद्यमइतिमेदिनी ।" अक्षिलोम्निचक्षुर्लोम्नि । किंजल्केकेसरे । अणीयसितंत्वाद्यंशेअल्पतरेसूत्राद्यंशे पक्ष्मेतितांतं ॥ १२० ॥

टी० तिथिभेदेऽटमीदर्शादौ क्षणेउत्सवेपर्व । "पर्वप्रस्तावोत्सवयोर्ग्रंथौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्संधौ च तिथिग्रंथविशेषयोरिति हैमः ।" नेत्रपिधायकचर्म पुटेअध्वनिमार्गेवर्त्म ॥ अकार्येऽकरणार्हेगुह्येउपस्थेकौपीनं ॥ "वस्त्रभेदेपि" । संगतोभार्यादिसंबंधे । रतेसुरते ॥ १२१ ॥ धीःबुद्धिः । महामात्रे । "प्रज्ञो प्रज्ञायां" चप्रधानं । बुद्धिचिन्हयोःप्रज्ञानं । "प्रसूनोवाच्यवज्जातेक्लीवंतुफलपुष्पयोरिति मेदिनी ।" कुलेवंशे ॥ १२२ ॥ आव्हानमारा वः । उभेक्रंदनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ष्म । "वर्ष्मदेहप्रमाणातिसुंदराकृतिपुस्त्वमितिमेदिनी ।" गृहादीनिचत्वारिधामशब्दवाच्यानि । "धा

तिथिभेदेक्षणेपर्ववर्त्मनेत्रच्छदेध्वनि ॥ अकार्यगुह्येकौपीनंमैथुनंसंगतौरते ॥ १२१ ॥ प्रधानंपरमात्माधीःप्रज्ञा नंबुद्धिचिन्हयोः ॥ प्रसूनंपुष्पफलयोर्निधनंकुलनाशयोः ॥ १२२ ॥ क्रंदनेरोदनाव्हानेवर्ष्मदेहप्रमाणयोः ॥ गृह देहत्विट्प्रभावाधामान्यथचतुष्पथे ॥ १२३ ॥ सन्निवेशेचसंस्थानंलक्ष्मचिन्हप्रधानयोः ॥ आच्छादनेसंपिधान मपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥

मरश्मौगृहेदेहेस्थानेजन्मप्रभावयोरिति हैमः ॥" चतुष्पथेशृंगाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशोऽवयव विभागेसंस्थानं ॥ "संस्थानंत्वाकृतोस्त्रतो ॥ चतुष्पथेसन्निवेशइति हैमः" । "चिन्हेप्रधानेलक्ष्म ।" संपिधानंतिरोधानं । अपवारणंवस्त्रादिनाप रिवृतिः । उभेआच्छादनसंज्ञे । वस्त्रेप्याच्छादनं ॥ १२४ ॥

साधनेनिष्पादने। अवातौलाभे ।तोषणेतुष्टौ आराधनं। चक्रराष्ट्रं ।पुरनगर।...

मणावपि। सलिलंजलं। काननमरण्यं। उभेवने "वनंप्रस्रवणेगेहेप्रवाहेऽभसिकाननङ्तिहेमः।" विरलेसांतरे। स्तोकेऽल्पे। तलिनं। "स्वच्छ च" तलप्रतिष्ठायामितिधातोरिनन्। यथातलिनंवाच्यलिंगं तथाउत्तरेऽपिनांतसमाप्तिपर्यंतंवाच्यलिंगाः॥१२६॥ सन्पंडितः समःसदृशः। एकश्वे तेसमानाःस्युः। एकस्मिन्नर्थेयथा। समानोदरौबंधूएकोदरावित्यर्थः। खलोदुर्जनः। सूचकःकर्णेजपः। उभौपिशुनौ। "पिशुनंकुंकुमेपिच॥ क

आराधनंसाधनेस्यादवाप्तौतोषणेपिच॥ अधिष्ठानंचक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि॥१२५॥ रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिव नेसलिलकानने॥ तलिनंविरलेस्तोकेवाच्यलिंगंतथोत्तरे॥१२६॥ समानाःसत्समैकेस्युःपिशुनौखलसूचकौ॥ हीनन्यूनावूनगर्ह्यौवेगिशूरौतरस्विनौ॥१२७॥ अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिग्रस्तेव्यापद्गतावपि॥ इतिनांताः॥ कलापो भूषणेबर्हेतूणीरेसंहतावपि॥१२८॥

पिवकेचकाकेनासूचकक्रूरयोस्त्रिष्वितिमेदिनी।" ऊनोल्पः। गर्ह्योनिंद्यः। द्वावेतौही नन्यूनशब्दवाच्यौ। वेगीवेगयुक्तः। शूरोबली॥१२७॥ अपराद्धोऽपराधवान्। अभिग्रस्तः। शत्रुणाक्रांतः। व्यापद्गतःप्राप्तविपत्कः। एतेभिन्न नामानः॥ ॥इतिनांताः॥ ॥भूषणे "अलंकारमात्रे" बर्हेमयूरपिच्छे। तूणीरेइषुधौ॥ संहतौसमुदाये। "काञ्च्याञ्च कलापशब्दः॥१२८॥

टी० परिच्छदः पटमंडपाद्युपकरणं । पर्यातिः सर्वतोवपनं । डुवपूबीजसंताने धातुः । सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गांदोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपो । "गोपो ग्रामौघ गोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे नृप इति विश्वः ।" वृषाकपि संज्ञो हरो विष्णुश्च । "अग्निश्च" ॥ १२९ ॥ ऊष्मोष्णं । अश्रुनेत्रोदकं चयाप्य संज्ञं । अन्नं भोजन । आच्छादनं वस्त्रं । एतद्द्वयं कशिपुसंज्ञं । वक्ष्यमाणमत्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते । अट्टोट्टालिका । दाराः स्त्री ।

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥ बाष्प
मूष्माश्रु कशिपुत्वन्नमाच्छादनं द्वयं ॥ तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तंबेपि विटपोस्त्रियां ॥ १३० ॥ प्रागरू
पस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ भेद्यलिंगा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

अनयया गुरुतल्पः । स्तंबे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तारशाखयोश्च । "पल्लवे विटाधिपेपि ।" विटपः ॥ १३० ॥ अमी प्राग्रूपादयस्त्रयः पंडितेगालिंगाः बुधे पंडिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तंते । "प्रागूपं येन प्रागरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्य रूपमस्याभिरूपः ।" कूर्मी कमठी । वीणाभेदः सारस्वती वीणा । द्वे कच्छपी सत्ते । कच्छपी वल्लकी भेदे दुलौ क्षुद्रगदांतर इति विश्वः ॥ १३१ ॥

टी॰ कचिदनस्तोमेत्यादिपद्यमप्यूलकमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदांभसि घर्मः । चेष्टालंकारोहावः । शोभायांचविभ्रम. ।" १४१॥ रुक्रोगभेद.प्लीहाख्यः। स्तं
य कुशादिगुच्छोविटद्द इतिख्यातः। सैन्यरक्षणेचगुल्मशब्दः ।"गुल्म सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः । स्तंबइतिमेदिनी " स्वसाभगिनी । कुलस्त्रीकु
लवधू । तयोर्जामिशब्द. । "महरेसयमेयामोयामि स्वसृकुलस्त्रियोरितिरभसात् । यामि कुलस्त्रीस्वस्रो स्त्रीतिकोशातराच्चअंतस्थादिरपि । " क्षितिर्भू
मि' ।क्षांतिस्तितिक्षा। तयो क्षमा। युक्तेयोग्ये "क्षमं। 'शक्तेहितेक्षमस्त्रिलिंगः। " धरणिस्तु । योग्येशक्तेहितेक्षममित्याह।" ॥ १४२ ॥ हरित्पाला

स्तोमःस्तोमेऽध्वरेस्वंदेजिह्मस्तुकुटिलेलसे॥ उष्णेपिघर्मश्चेष्टालंकारेभ्रांतौचविभ्रमः॥१४१॥ गुल्मारुक्स्तंबसे
नाश्वजामिःस्वसृकुलस्त्रियोः॥ क्षितिक्षांत्योःक्षमायुक्तेक्षमंशक्तेहितेत्रिपु॥ १४२॥ त्रिपुश्यामौहरित्कृष्णौश्या
मास्याच्छारिवानिशा॥ ललामंपुच्छपुंड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुपु॥ १४३ ॥

याशतावरीनिशाचश्यामा । "श्यामोवटेनयागस्यवाग्दिवद्धदारके । पिकेचकृष्णहरितो.पुंसिस्यात्तद्वतित्रिपु । मरीचेसिंधुलवणेस्त्रीवंस्त्रीशारिवौप श. । कृष्ण'कालः । उभौश्यामौ।शारि
धौ। अप्रसूतांगनायांचप्रियंगावपिचोच्यते। यमुनायांत्रिधामायांकृष्णाधिरतिकोपधौ । नीलिकायामितिमेदिनी ।" पुंड्रमश्वादीनांललाटचित्रं ।
अश्वोघोटकः । "भूपा । सामीप्यादश्वस्यैव ।" प्रधानमेवप्राधान्य । केतुर्ध्वज. । पट्टसुललामं । "ललामेत्यपि । प्रधानध्वजशृंगपुपुंड्रवालधि
लक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेपुललामंस्याल्ललामचेतिरुद्रः ।" ॥ १४३ ॥

अध्यात्मंआत्मन्यधिकृतंलिंगदेहं। अपिशब्दात्कैतवे। सूक्ष्मंस्यात्कैतवेऽध्यात्मेपुंस्यणौत्रिषुचाल्पकइतिमेदिनी। आद्येआदौप्रधानेमुख्येप्रथमः। त्रिष्वितियावन्मांतमधिकारः। प्रतीपोविपरीतः। वल्गुर्यथा। वामलोचनाःस्त्रियः। "वामःकामेसव्येपयोधरे। उमानाथेप्रतीकूलेचारौवामातुयोषितीतिहैमः।" न्यूनश्चकुत्सितश्चाधमौ ॥१४४॥जीर्णभातपरिणामं। परिभुक्तंभुक्तोझितं। द्वयंयातयामसंज्ञं ॥ इतिमाताः। अश्वगरुडौताक्ष्यसंज्ञौ।

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्येप्रधानेप्रथमस्त्रिषु॥ वामौवल्गुप्रतीपौद्वावधमौन्यूनकुत्सितौ॥ १४४॥ जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयं॥ ॥इतिमांताः॥ ॥ तुरंगगरुडौताक्ष्यौनिलयापचयौक्षयौ॥ श्वशुर्यौदेवरश्यालौभ्रातृव्यौभ्रातृजद्विषौ॥१४५॥ पर्जन्यौरसदब्देंद्रौस्यादर्यःस्वामिवैश्ययोः॥ तिष्यःपुष्येकलियुगेपर्यायोवसरेक्रमे॥ १४६॥

"ताक्ष्यस्तुस्यंदनेवाहेगरुडेगरुडाग्रजे॥ अश्वकर्णाव्हयतरौस्यादितिहैमः।" निलयोगृहं। अपचयोव्हासः। उभौक्षयौ। "क्षयोगेहेकल्पांतेऽपचये रुजांतिहैमः।" श्यालोभार्याभ्राता। श्वशुरस्यापत्यंश्वशुर्यः। भ्रातृपुत्रःशत्रुपुत्रश्चभ्रातृव्यौ॥१४५॥रसदब्दोध्वनदंबुदः। इंद्रःशक्रः। उभौपर्जन्यौ। "मेघशब्देपिपर्जन्यः।" प्रभुवैश्ययोरर्यः। पुष्यर्क्षेतुर्ययुगेचतिष्यः। अवसरेप्रस्तावे। "पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽवसरेक्रमइतिविश्वः"॥१४६॥

टी॰ अधीनादिपुसत्प्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीनेयथा । राजप्रत्ययाःप्रजाः । शपथःशपनं । ज्ञानेयथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासेयथा । नशत्रोःप्रत्ययंग च्छेत् । हेतौयथा । गार्हस्थंभार्याप्रत्ययं । रंध्रेछिद्रे । शब्देयथा । चिकीर्षतीत्यत्रसन्प्रत्ययः । "प्रत्यय शपथेरंध्रेविश्वासाचारहेतुषु ॥ प्रथितत्वेच सन्नादावधीनज्ञानयोरपीतिविश्वः ।" चिरद्वेषेपश्चात्तापेचानुशयः । "अनुबंधेच" ॥१४७॥ असाकल्येऽकात्स्न्ये । नागानांहस्तिनांयन्नशीघ्रंना पिमंदंगमनंतत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयोगंडोपलेऽपिच । गजानांमध्यमेगतेप्यसाकल्यकरंडयोरितिमेदिनी ।" शपथादयःसमयाः । तत्रशपथेयथा । कृ

प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ रंध्रेशब्देऽथानुशयोदीर्घद्वेषानुतापयोः॥ १४७॥ स्थूलो

च्चयस्त्वसाकल्येनागानांमध्यमेगते ॥ समयाःशपथाचारकालसिद्धांतसंविदः॥ १४८॥ व्यस

नान्यशुभंदैवंविपदित्यनयास्त्रयः॥ अत्ययोऽतिक्रमेकृच्छ्रेदोषेदंडेप्यथापदि॥ १४९॥

तसमयोपिचोरोदंढ्यः । संवित्संभाषा । "समयःशपथेभाषासंपदोःकालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषुच । क्रियाकारेनिर्देशेचेतिहैमः" ॥ १४८ ॥ व्यसनानिपूतादीनि । अशुभमितिदैवविशेषणं । विपद्विपत्तिरेतत्त्रयंअनयसंज्ञं । अशुभदैवेयथा । निःस्वोभूदनयेनसः । अतिक्रमेउ ल्लंघने । "अपिराध्यात्नाशेचात्ययः ।" आपदादित्रयेसंपरायः ॥ १४९ ॥

आयतिःउत्तरकालः । अपिशब्दात्पूआर्हेपिपूज्यः । सेनायाःपृष्ठभागेतिष्ठतियत्सैन्यतत्पश्चादवस्थ...

सन्निवेशेस्थानविशेषे " विस्तृतौचसंस्त्यायः ।" अमीविस्रंभादयस्त्रयःप्रणयाः । विस्रंभोविश्वासः । "प्रसरश्चप्रणयः" वैरोन्नत्योःसमुच्छ्रयइतिर भसः ॥ १५१ ॥ यस्यमत्स्यादेर्योजलादिर्ज्ञातोनित्यसेवितस्तस्यतत्रविषयः । शब्दादिकाःशब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्चविषयाः । देशगोचरौविषयौ ॥

युद्धायत्योःसंपरायःपूज्यस्तुश्वशुरेपिच ॥ पश्चादवस्थायिबलंसमवायश्चसन्नयौ ॥ १५० ॥ सं
घातेसन्निवेशेचसंस्त्यायःप्रणयास्त्वमी ॥ विस्रंभयाञ्चाप्रेमाणोविरोधेपिसमुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
विषयोयस्ययोज्ञातस्तत्रशब्दादिकेष्वपि ॥ निर्यासेपिकषायोऽस्त्रीसभायांचप्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
प्रायोभूम्न्यंतगमनेमन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधि ॥ रहस्योपस्ययोर्गुह्यंसत्यंशपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

निर्यासःक्वाथरसः ॥ अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायोरसभेदेस्यादंगरागेविलेपनइतिविश्वः । आश्रये । "अभ्युपगमे" चप्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूम्निबाहुल्ये ॥ यथाप्रायेणब्राह्मणाभोज्याः ॥ बाहुल्येनेत्यर्थः ॥ अंतोनाशोगम्यतेऽनेनतत्रानशनेयथा । प्रायोपवेशःकृतः । प्रायश्चानशनेमृत्यौतुल्य बाहुल्ययोरपीतिविश्वः ॥ क्रतौयज्ञेक्रोधेचमन्युः ॥ "शोकेच" रहस्यंगोप्यं । तथ्यमृतं । "कृतयुगेचसत्यं ।" ॥ १५३ ॥

टी० बलंसामर्थ्यं । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्रवीर्यं । " वीर्यंतेजःप्रभावयोः " ॥ शुक्रेशक्तावितिहैमः । " भव्येसत्येगुणाश्रयेपृथिव्यादौद्रविणेचद्रव्यं । " द्रव्यंभव्येधनेक्ष्मादौजतुद्रुमविकारयोः ॥ विलेपनेभेषजेरीत्यामितिहैमः ॥" भेनक्षत्रे । अमीचन्द्रौ । शुभाशुभमितिशुभमशुभंवाजन्मातरीयंयत्कर्मतद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येपि ॥ १५४ ॥ करोरुरुनाम्नेवख्यातं । दंतिकानिकुंभः । अपिशब्दादग्निशिखागुडूच्यपिविशल्या । " त्रिपुटायाच "

वीर्यंबलेप्रभावेचद्रव्यंभव्येगुणाश्रये ॥ धिष्ण्यंस्थानेगृहेभेग्नौभाग्यंकर्मशुभाशुभं ॥
॥ १५४ ॥ करोरुहेभोगौगेवेविशल्यादंतिकापिच ॥ वृषाकपायीश्रीगौर्योरभिख्यानाम
शोभयोः ॥ १५५ ॥ आरंभोनिष्कृतिःशिक्षापूजनंसंप्रधारणं ॥

श्रीलक्ष्मी. " वृषाकपायीजीवंत्याशतावर्युमयोश्रियामितिहैमः ॥" नामाभिधानं । शोभाकीर्तिः । तत्राभिख्येति "अभिख्यात्वभिधानेस्याच्छोभायांयशसीतिमेदिनी । " ॥ १५५ ॥ आरम्भादयोनवशब्दाःक्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारंभेयथा । सर्वाःक्रियामन्त्रमूलानुपाणा ॥ निष्कृतौयथा । महापातकिनांपुसांप्रायश्चित्ताक्रियास्मृता । शिक्षायांयथा । क्रियाहिवस्तूपहितांप्रसीदति । पूजनेयथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारः । तद्यथा । क्रियाविनाकोहिजानातितत्त्वं ॥

उपायेयथा। सप्तसामादिका क्रियाः। कर्मणियथा। निष्क्रियस्यकुतःसुखं। चेष्टायांयथा। ...

मुत्पन्नेक्रियापूर्वज्वरानुगा॥१५६॥ सूर्यप्रियादिचतुष्केछायाशब्दः। सूर्यप्रियाशनैश्चरमाता। कांतौयथा। विच्छायः। प्रतिबिंबेयथा। संछायआदर्शः। आनपाभावेयथा। नष्टच्छायोमध्यान्हः। "छायापक्तौप्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे। उत्कोचेपालनेकांतौशोभायांचतमस्यपीतिमेदिनी।" हर्म्यादे राजगृहादेः प्रकोष्ठेऽतर्गृहेयथा। सप्तकक्ष्याअतिक्रम्येति। कांचीमेखला। मध्येभवंधनेवरत्रायां। मध्यभागेयदिभबंधनतच्चेत्यर्थः। "कक्ष्यागृहप्र

उपायःकर्मचेष्टाचचिकित्साचनवक्रियाः॥१५६॥ छायासूर्यप्रियाकांतिःप्रतिबिंबमनातपः॥ कक्ष्याप्रकोष्ठे हर्म्यादेःकांच्यांमध्येभवंधने॥१५७॥ कृत्याक्रियादेवतयोस्त्रिषुभेद्येधनादिभिः॥ जन्यंस्याज्जनवादेपिजघन्यो᳘त्येधमेपिच॥१५८॥

कोष्ठेस्यात्सादृश्योद्योगकांचिषु। बृहतिकेभनाड्योश्चेतिहैमः।" ॥१५७॥ क्रियाकर्म। देवतानामासद्देवतविशेषः। यल्लक्ष्यंभागवते। तयामनिर्ममेतस्मैकृत्यांकालानलोपमामिति। क्रियायांयथा। कांकांकृत्यामकार्षीः। धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयोयःपरराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्रकृत्याशब्दोवाच्यलिंगः। जनवादेनिंदितवादे। अपिशब्दाद्युद्धादौ। "जन्यंहट्टेपरीवादेसंग्रामेचनपुंसकमितिमेदिनी।" अंत्येःधमेचजघन्यः। अपिशब्दाच्छिश्ने। "जघन्यंहेमलेक्लीबचरमेगर्हितेऽन्यवदितिमेदिनी।" ॥१५८॥

री॰ चकाराद्वचनार्हेपिवक्तव्यशब्दः। सज्जः सोपकरणः। निरामयोनीरोगः। उभौकल्यौ। कलासुसाधुःकल्यः। उपस्यपिकल्यं "कल्यंप्रभातेक्लीबं स्यात्कल्योवाक्श्रुतिवर्जिते॥ सज्जनीरोगदक्षेषुकल्याणवचनेपिच॥ उपायवचनेपिस्यादितिमेदिनी"। आत्मवान्। धीमान्। अर्थाद्योऽनपेतःअ पगतोनभवतिसचार्थ्यः। "अर्थ्यःसंप्रार्थ्येन्याय्यविज्ञयोरितिहैमः॥" चारुसुंदरं। अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः। "पावनेच" पुण्यं। पुण्यंत्रिपुमनो ज्ञेस्यात्क्लीबंसुकृतधर्मयोरितिविश्वः।" ॥१५९॥ प्रशस्तंरूपंयस्यतस्मिन्। अपिशब्दात्। रूप्यंस्यादाहतस्वर्णरजतेरजतेपिच॥ रम्येप्रशस्तरूपेतु

गर्ह्याहीनोचवक्तव्यौकल्यौसज्जनिरामयौ॥ आत्मवाननपेतोर्थादर्थ्यौपुण्यंतुचार्वपि॥ १५९॥

रूप्यंप्रशस्तरूपेपिवदान्योवल्गुवागपि॥ न्याय्येपिमध्यःसौम्यंतुसुंदरेसोमदैवते॥ १६०॥

वाग्यवदितिविश्वः। अपिशब्दाद्दातर्यपिवदान्यः। न्याय्येउचितेऽपिशब्दादवलग्नेच। "न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमंतरेचाधमेत्रिष्वितिरभसः।" सो मदेवतेयथा। सोमश्चंद्रोदेवतमस्यसौम्यंहविः। "सौम्योज्ञेनात्रिष्वनुग्रेमनोज्ञेसोमदैवतइतिमेदिनी।" ॥१६०॥ सर्वज्ञभिषजौवैद्यौकुल्याकुलव धूसरित्। फलकल्याणयोर्भव्यंयोग्यसाम्प्रतिकेत्रिषु॥१॥ क्रियाचारातिक्रमेपिजलाधारेपिचाशयः॥ दैत्याचार्येपिधिष्ण्योनाकषायःसुरभावपि ॥२॥ चंद्रोदयेवितानेपिस्यादाम्नायोऽन्वयेश्रुतौ॥ इतियांताः॥

निवहोवृंदः। अवसरः प्रस्तावः। उभौवारौ। वारःसूर्यादिदिवसेवारोऽवसरवृंदयोरात। प्रस्तर। ...

निवहावसरौवारौसंस्तरौप्रस्तराध्वरौ॥ गुरुर्गीष्पतिपित्राद्यौद्वापरौयुगसंशयौ॥१६१॥ प्रकारौभेदसादृश्येआकारांविंगिताकृती॥ किंशारूसस्यशूकेपुमरुधन्वधराधरौ॥१६२॥ अद्रयोद्रुमशैलार्काःस्त्रीस्तनाब्दौपयोधरौ॥ ध्वांतारिदानवावृत्रावलिहस्तांशवःकराः॥१६३॥ प्रदराभंगनारीरुक्बाणाअस्राःकचाअपि॥ अजातशृंगोगौः कालेप्यश्मश्रुर्नाचतूबरौ॥१६४॥

...द्वाद्वंदशास्त्राध्यापकश्चगुरुः॥१६१॥ भेदोविशेषोयथा। पलांडुभेदागृंजनादयः। सादृश्यंयथा। मर्कटप्रकारंकरोति। इंगितंचेष्टितं। किंशारुर्नासस्य शूकेविशिखेकंकपक्षिणीतिमेदिनी॥ धन्वानिर्जलदेशः। धराधरःपर्वतःसोपिमरुस्थलीसंबंधान्मरुः॥१६२॥ स्त्रियाःस्तनःकुचः। अब्दोमेघः। उभौपयोधरौ। "पयोधरःकोशकारेनालिकेरेस्तनेपिच॥ कशेरुमेघयोःपुंसीतिमेदिनी।" अरिःशत्रुः। दानवोदनुजभेदः। "वृत्रोमेघेरिपौध्वांतेदानवेवासवे गिरावितिहैमः।" राज्ञायाह्यभागोबलिः। अंशूरश्मिः॥१६३॥ नारीरुक्स्त्रीणांरोगभेदः। प्रदरोरोगभेदेस्याद्विदारेशरभंगयोरिति। कचाःकेशाः। अपिशब्दात्कोणेप्यस्त्रः। नजातेशृंगेयस्य। सएवंभूतोगौः। कालेश्मश्रूत्थानसमयेपियोनापुरुषोऽश्मश्रुःश्मश्रुरहितस्ताबुभावपितूबरौ। "कालदंत्युभाभ्यांसंबध्यते। तूबरोश्मश्रुपुरुषेप्रोढाशृंगारकेपिच। पुरुषव्यंजनत्यक्तेस्यात्कषायरसेपिचेतिमेदिनी॥१६४॥

टी० अपिशब्दाद्वित्तमात्रेरादत्येकासरं । "भवेत्परिकरोव्रातेपर्यंकपरिवारयोः॥ प्रगाढगात्रिकाबंधेविवेकारंभयोरपीति विश्वः। यत्तारंभौपरिकरावितित्रि कांडशेषः। "तारोमुक्तादिसंशुद्धौतरणेशुद्धमौक्तिके। तारचरजतेत्युच्चस्वरेप्यन्यवदीरितमितिविश्वः। सतु। शारशब्दः। कर्बुरःशवलवर्णः। शारः स्याच्छवलेवाच्यलिंग पुंसिसमीरणे॥१६५॥ आजिर्युद्ध। संवित्क्रियाकारः। प्रतिज्ञायायथा। सत्यसंगरः। "संगरोयुधिचापदि। क्रियाकारे

स्वर्णेपिशःपरिकरःपर्यंकपरिवारयोः॥ मुक्ताशुद्धौचतारःस्याच्छारोवायौसतुत्रिषु॥१६५॥
कर्बुरेऽथप्रतिज्ञाजिसंविदापत्सुसंगरः॥ वेदभेदेगुप्तवादेमंत्रोमित्रोरवावपि॥१६६॥ मखेषु
यूपखंडेपिस्वरुर्गुह्येप्यवस्करः॥ आडंबरस्तूर्यरवेगजेंद्राणांचगर्जिते॥१६७॥

विषेचांगीकारकीरंशमीफलइतिमेदिनी।" गुप्तवादेरहसिकर्तव्यावधारणेमंत्रः। "मंत्रोदेवादिसाधने॥ वेदांशेगुप्तवादेचेतिहैमः।" अपिशब्दात्स ल्यांमित्रकीरं॥१६६॥ यूपेतक्ष्यमाणेप्रथमपतितंशकलंयूपखंडं" अपिशब्दाद्दंभोलौचस्वरुः। स्वरुर्वज्रध्वनौबाणेयूपखंडेपिचस्वरुः। गुह्येउपस्थे। अपिशब्दाद्गूथेप्यवस्करः। तूर्यरवोवाद्यध्वनिः। आडंबरःसमारंभेगजगर्जिततूर्ययोरितिकोशांतरं॥१६७॥

जंगमेजंगमविशेषपरिजनइतियावत् । खड्गकोशेसिपिधाय
अभियोगोऽभिग्रहणं । चोरस्यकर्मचौर्यं । सन्नहनंकवचादिग्रहणं । एतेष्वभिहारः । पीठमाद्यंयस्यतदासनंच
केत्रर्मादौपरिच्छदेउपकरणेपरीवारः॥१६८॥ विटपीवृक्षः। दर्भमुष्टिपरिमाणंतु । पंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्यादि । सतुपुंस्यक्ता
विटरः । आद्यशब्दात्तृणाजिनादि । अत्रपीठंकाष्ठादिमयमासनं । द्वास्थेद्वारपालेप्रतीहारः । अनंतरोक्तेप्रतीहारेप्रतीहारीत्यपिशब्दः। सतुपुंस्यक्ता

अभिहारोऽभियोगेचचौर्येसन्नहनेपिच ॥ स्याज्जंगमेपरीवारःखड्गकोशेपरिच्छदे॥१६८॥ वि
ष्टरोविटपीदर्भमुष्टिःपीठाद्यमासनं॥ द्वारिद्वास्थेप्रतीहारःप्रतीहार्यप्यनंतरे॥ १६९॥ विपुलेनकु
लेविष्णौबभ्रुर्नापिंगलेत्रिषु ॥ सारोबलेस्थिरांशेचन्याय्येक्लीबंवरेत्रिषु॥ १७०॥

अयमिन्नंतइतिनभ्रमितव्यं । रांतेषुतस्यपाठायोगात् ॥ १६९ ॥
वपिस्त्रियां । गौरादित्वान्ङीप् । अपिशब्दात्द्वाःस्थितायांचयोपितीतिमेदिनी । मुनौविशालेनकुलेविष्णावितिहैमः ।"
विपुलइतिनकुलविशेषणं । तेनविशालनकुलेविष्णौचबभ्रुःपुंसि । पिंगलेत्रिषु । "बभ्रुःपिंगोऽग्निशूलिपु ॥ न्याय्येक्लीबं
स्थिरांशोवृक्षादेःकठोरभागः । तत्रयथा । शिंशपासारः । न्याय्येन्यायादनपेते । वरेश्रेष्ठे । "सारोबलेस्थिरांशेचमज्जिपुंसिजलेधने
त्रिषुवरइतिमेदिनी" ॥ १७० ॥

१० "द्यूतकारेपणेच ।" दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूतेदुरोदरंक्लीबं । दुर्गपथेदुर्गमवर्त्मनि । "कांतारोऽस्त्रीमहारण्येबिलेदुर्गमवर्त्मनि । पुंसिस्यादिक्षुभेदइतिमेदिनी।" ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषेपरसंपत्त्यसहनेमत्सरःपुंसि । तद्वतिमात्सर्ययुक्ते । कृपणेचमत्सरोऽभिधेयलिंगकः । देवाद्देवसकाशाद्वृत्तेऽभीप्सितेवरःपुंसि । श्रेष्ठेत्रिषु । मनाक्प्रियेऽईषदिष्टेक्लीबं । "वरोजामातरिवृत्तौदेवतादेरभीप्सिते ॥ पिंगेपुंसित्रिषुश्रेष्ठेकुंकुमेतुनपुंसकं । वरीश्रोक्ताशतावर्यां

दुरोदरोद्यूतकारेपणेद्यूतेदुरोदरं ॥ महारण्येदुर्गपथेकांतारंपुन्नपुंसकं॥ १७१ ॥ मत्सरोऽन्यशुभद्वेषेतद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ देवाद्वृत्तेवरःश्रेष्ठेत्रिषुक्लीबंमनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥ वंशांकुरेकरीरोऽस्त्रीतरुभेदेघटेचना ॥ नाचमूजघनेहस्तसूत्रेप्रतिसरोऽस्त्रियां ॥ १७३ ॥

वराचस्यात्कलत्रिके । मनागिष्टेवरंक्लीबंकेचिदाहुस्तदव्ययमितिमेदिनी ।" ॥ १७२ ॥ वंशस्यवेणोरंकुरेकरीरःपुन्नपुंसकयोः । नापुमान् । चमूजघनेसेनापश्चाद्भागेप्रतिसरोनापुल्लिंगः । हस्तसूत्रेमंगलार्थमंत्रैरभिमंत्रितंसूत्रंयत्करेबध्यतेतत्र । "भवेत्प्रतिसरोमंत्रभेदेमाल्येचकंकणे ॥ व्रणशुद्धौचमृत्युपृष्ठेपुंसिनस्त्रीतुमंडले ॥ आरक्षेकरसूत्रेचनियोज्येत्वन्यलिंगकइतिमेदिनी ।" ॥ १७३ ॥

यमादिषुचतुर्दशसुहरिशब्दोवर्तते । तत्रचयोदशसुनापुमान् । कपिलवर्णेत्रिलिंगः । अनिलोवायु.अंशुःकिरणः । वाजीहयः । शुकःपक्षिभेदः । अहिःसर्पः । "लोकांतरहरिद्वर्णयोश्चहरिः।" ॥ १७४ ॥ कर्परांशेसिकतासु । अपिशब्दात्खंडविकृत्यादौशर्कराशब्दः । ' शर्कराखंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेपिरुग्भेदेशकलेपिचेतिमेदिनी ।" याप्यतेऽनेनयापनंतस्मिन् । यात्रातुयापनोपायेगतौदेवार्चनोत्सवइतिविश्वः । ऽवा

यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥ १७४ ॥
शर्कराकर्परांशेपियात्रास्याद्यापनेगतौ ॥ इराभूवाक्सुराऽप्सुस्यात्तंद्रीनिद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥
धात्रीस्यादुपमातापिक्षितिरप्यामलक्यपि ॥ क्षुद्राव्यंगानटीवेश्यासरघाकंटकारिका ॥ १७६ ॥

दिषुचतुर्ष्वइराशब्दः । सुरामद्यं । आपोजलं । श्रमादिनासर्वेंद्रियापटुत्वप्रमीला । "तद्रेतिटावंतोपि" ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषुधात्रीशब्दः । उपमातास्तीरप्रदा । क्षिति.पृथ्वी । आमलकीवृक्षभेदः । अपिनाजनन्यपिधात्री ।" व्यंगादिषुक्षुद्रा । व्यंगाहीनांगी । नटीनर्तनशीला । सरघामधुमक्षिका । कंटकारिकाबृहती । "क्षुद्राव्यामीनटीव्यंगाबृहतीसरघासुच ॥ चांगेरिकायांहिंयासांमक्षिकामात्रवेश्ययोरितिहेमः।" ॥ १७६ ॥

ि० क्रूरादित्रयेक्षुद्रत्रिषु । "क्षुद्रोदरिद्रेकृपणेनृकृटेऽल्पनृशंसयोरितिहैमः ।" परिच्छदादित्रयेमात्रास्त्रियां । कार्त्स्न्यादिद्वयेक्लीबं । परिच्छदेयथा । महामात्रः । अल्पेयथा । शाकमात्रा । परिमाणेयथा । किंहस्तिमात्रोंकुशः । कार्त्स्न्येयथा । जीवमात्रंनहिंस्यात् । अवधारणेतु । पयोमात्रंभुंक्ते । धनेकर्णभूषायांवर्णावयवेचमात्रा । "मात्रंत्ववधृतौस्यार्थेकार्त्स्न्येमात्रापरिच्छदे ॥ अक्षराऽवयवेद्रव्येमानेऽल्पेकर्णभूषणे ॥ कालेवृत्तेचेतिहैमः"

त्रिपुक्रूरःधमेऽल्पेपिक्षुद्रंमात्रापरिच्छदे॥ अल्पेचपरिमाणेसामात्रंकार्त्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७॥
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रंकलत्रंश्रोणिभार्ययोः ॥ योग्यभाजनयोःपात्रंपत्रंवाहनपक्षयोः॥ १७८॥

॥ १७७ ॥ आलेख्यंभित्त्यादौनानावर्णलेखनं । "चित्रंखेतिलकेद्भुते ॥ आलेख्येकर्बुरइतिहैमः ।" श्रोणिःकटिः "दुर्गस्थानेनृपादीनांकलत्रंश्रोणिभार्ययोरितिरभसः ।" योग्येयथा । दानपात्रंश्रोत्रियः । "पात्रंतुभाजनेयोग्येपात्रंतीरद्वयांतरे ॥ पात्रंस्रुवादौपर्णेचराजमंत्रिणिचेष्यतइतिविश्वः । पर्णंचपत्रं । पत्रंतुवाहनेपर्णेपक्षेचशरपक्षिणोरितिविश्वः ।" ॥ १७८ ॥

निदेशआज्ञा । ग्रंथोव्याकरणादिः । तत्रशास्त्रं । जटावृक्षमूलं । अंशुकंवस्त्रभेदः । नेत्रंवस्त्रविशेषःस्यादितिमंजरी । "नेत्रंमथिगुणेवस्त्रभेदेमूलेद्रुमस्यच ॥ रथेचक्षुषिनयंतुनेथीनेतरिवाच्यवदितिमेदिनी ।" पत्न्यादेहेचक्षेत्रं । "क्षेत्रंशरीरेकेदारेसिद्धस्थानकलत्रयोरितिमेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" ॥ १७९ ॥ क्रोडःसूकरः । तस्यहलस्यचमुखाग्रेपोत्रं । पोत्रंवस्त्रेमुखाग्रेचसूकरस्यहलस्यचेतिविश्वः । चकाराद्गोत्रंशैलेकुलेपिच ॥ "गोत्रंकुलाख्ययोः । संभावनीयेबोधेचकाननक्षेत्रवर्त्मस्वितिमेदिनी ।" आच्छादनंवस्त्रं । सदादाननित्यत्यागः । "अपिशब्दाद्वनेकैतवेचसत्रशब्दः ।"॥ १८० ॥

निदेशग्रंथयोःशास्त्रंशस्त्रमायुधलोहयोः ॥ स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रंक्षेत्रंपत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥ मुखाग्रेक्रोडहलयोःपोत्रंगोत्रंतुनाम्निच ॥ सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेवनेऽपिच ॥ १८० ॥ अजिरंविषयेकायेप्यंबरंव्योम्निवाससि ॥ चक्रंराष्ट्रेप्यक्षरंतुमोक्षेऽपिक्षीरमप्सुच ॥ १८१ ॥

विषयेरूपादौ अपिनाचत्वरेअजिरं । "अजिरंदर्दुरेकायेविषयेप्रांगणेऽनिलइतिहैमः ।" व्योम्न्याकाशे । वाससिवस्त्रे । "अंबरंवाससिव्योम्निकार्पासेचसुगंधकइतिविश्वः ।" अपिशब्दात्सैन्यरथांगयोश्चक्रं । "चक्रंप्रहरणेगणे । कुलालाद्युपकरणेराष्ट्रेसैन्यरथांगयोः । जलावर्तेदंभइतिहैमः ।" अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोरप्यक्षरं । "अक्षरंस्यादपवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः ॥ गगनेधर्मतपसोरंबरेमूलकारणइतिहैमः ।" चकाराद्दुग्धेक्षीरं ॥ १८१ ॥

टी० भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चैतौद्वौरातोस्वर्णेपिवर्तेते । तत्रस्वर्णेभूरिरूपभेदात्क्लीव । " अपिशब्दात् । भूरिर्नावासुदेवेचहरेचपरमेष्ठिनि । नपुंसकंसुवर्णेचस्त्रा ज्येस्याद्वाच्यलिंगकइतिमेदिनी ।" कर्पूरादौचचंद्रः । "चंद्रःकर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी ।" नकेवलंपूर्वद्वारेकिंतुद्वारमात्रेपिगोपुरं। "गोपुरंद्वारिपूर्द्वारिकैवर्तीमुस्तकेपिचेतिमेदिनी ॥ गह्वरस्तुगुहादंभनिकुंजगहनेष्वपीतिविश्वः । " रहोविजनं । अंतिकंसमीपं । द्वेउपह्वरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुरइत्यादीनित्रीणिअपशब्दवाच्यानि । तत्रपुरःपुरस्तात् । यथाअग्रगामी । अधिकंयथा । सामंशतं । उपरियथा । वृक्षाग्रं । अग्रंपुर

स्वर्णेपिभूरिचंद्रौद्वौद्वारमात्रेपिगोपुरं॥ गुहादंभौगह्वरेद्वेरहोंतिकमुपह्वरं॥ १८२॥
पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगारेनगरेपुरं॥ मंदिरंचाथराष्ट्रोऽस्त्रीविषयेस्यादुपद्रवे॥ १८३॥

स्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच ॥ आलंबनेसमूहेचप्रांतेचस्यान्नपुंसक ॥ अधिकेचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी ।" पुरंमंदिरंचेतिद्वयमगारे गृहेनगरेचवर्तते । गृहोपरिगृहपुरमितिधरणिः । "पुरंशरीरेनगरेगृहपाटलिपुत्रयोरितिहैमः" मंदिरंनगरेक्लीबमितिमेदिनी । विषयेजनपदेउपद्रवे चरणादौचराष्ट्रः । "सचपुन्नपुंसकः" ॥ १८३ ॥

श्वभ्रेगर्ते । हीरकेमणिभेदे । पवौभिदुरे । प्रधानेयथा । स्वतंत्रः । सिद्धांतेयथा । तांत्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्चतंत्रशब्दः । "तंत्रंकुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांतेचौषधोत्तमे ॥ प्रधानेतंतुवायेचशास्त्रभेदेपरिच्छदे ॥ श्रुतिशाखांतरेहेतावुभयार्थप्रयोजने ॥ इतिकर्तव्यतायांचेतिमेदिनी ।" ॥ १८४ ॥ चामरइतिदंडविशेषणं । चमरस्यायंचामरस्तत्र । शयनासनयोःसमुदितयोरौशीरसंज्ञेतिस्वामी । सुभूतिस्तुपृथगेवव्याख्यत् । गजशुंडायांदिष्वष्टसु

दरोऽस्त्रियांभयेश्वभ्रेवज्रोऽस्त्रीहीरकेपवौ ॥ तंत्रंप्रधानेसिद्धांतेसूत्रवायेप
रिच्छदे ॥ १८४ ॥ औशीरश्चामरेदंडेप्यौशीरंशयनासने ॥ पुष्करंकरिहस्ता
ग्रेवाद्यभांडमुखेजले ॥ व्योम्निखड्गफलेपद्मेतीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

पुष्करं । वाद्यभांडंवादनीयपात्रंतन्मुखे । खड्गफलेखड्गमध्ये । पद्मेनलिने । तीर्थविशेषेकुष्ठाख्यओषधिविशेषेच । "पुष्करंद्वीपतीर्थाहिखगराजौ षधांतरे ॥ तूर्यास्येऽसिफलेकांडेशुंडाग्रेखेजलेऽबुजइतिहैमः" ॥ १८५ ॥

टी॰ अवकाशादिषुनवसुदशसु अंतरशब्दः अवकाशेयथा । अंतरेहिमं । अवधौयथा । मासांतरेदेयं । परिधानेयथा । अंतरेशाटकाः । परिधानीयाइत्यर्थः । अंतर्धौयथा । पर्वतांतरितोरविः । भेदेयथा । यदंतरंसर्षपशैलराजयोः । तादर्थ्येयथा । त्वदंतरेणऋणमेतत् । छिद्रेयथा । परांतरेप्रहर्तव्यं । आत्मीयेयथा । अयमस्यंतरोमम । विनार्थेयथा । अंतरेणपुरुषकारमिति । बहिर्यथा । अंतरेचंडालगृहाः । बाह्याइत्यर्थः । अवसरेयथा । अंतरंग.सेवकः । मध्येयथा । आवयोरंतरेजातःपर्वतः । अंतरात्मनियथा । दृष्टोंऽतरेज्योतीरूपः चकारात्सादृश्येयथा । हकारस्यघकारोंऽतरतमः॥ १८६॥

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये॥ छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यंतरात्मनिच॥ १८६॥
मुस्तेऽपिपिठरंराजकशेरुण्यपिनागरं॥ शार्वरंत्वंधतमसेघातुकेभेद्यलिंगकं॥ १८७॥

पिठरशब्दःमुस्तेमुस्तके । अपिशब्दान्मंथाने । पिठरस्थाल्यान्नाक्लीवंमुस्तमंथानदंडयोरितिमेदिनी । राजकशेरु जलजतृणमूलं । "नागरमोथाइतिख्यातं ।" नागरमुस्तकेशाठ्याविदग्धेनगरोद्भवइतिमेदिनी । अंधतमसेगाढांधकारे । घातुकेहिंस्रेशार्वरशब्दः । "घातुकेभेनृलिंगकमित्यपिपाठः । घातुकश्चासाविभश्चतत्रपुल्लिंगमित्यर्थः" ॥ १८७ ॥

"गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । नाश्वेतसर्षपे चंद्रे नद्वयोः पद्मकेसर इति मेदिनी ।" भल्लातकफलेप्यरुष्करः । "अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमानिति मेदिनी ।" उदरेपि जठरः । "जठरः कुक्षिदृढयोरिति हैमः ।" अधस्तादनूर्ध्वे । ओष्ठेपि । "हीनेऽपि च" अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेपि । व्यासक्ते द्विधाव्यापृते । आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरि यथा । इत उत्तरं ।

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥ जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥ अना
कुलेपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥ उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥ एषां वि
पर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥ स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥

उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनिपूत्तरो वसिष्ठः । "उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा इति मेदिनी" एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥ दूरादयस्त्रयः पराः । अनात्मा आत्मनोऽन्यः । "परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवल इति मेदिनी । रसे च मधुरः । क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति विश्वः ॥ १९० ॥

दी॰ दक्षिणेचोदारस्त्रिषु। नीचःपामरः। स्वच्छंदःस्वाधीनः। प्रदीप्तेशुक्लेचशुभ्रं। "शुभ्रंस्यादभ्रकेक्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी"॥१९१॥ इतिरांताः॥ चूडाशिखा। किरीटंमुकुटं। संयताबद्धायेचकेशास्तेत्रयोमौलयः। त्रयइतिमौलेःपुंस्त्वसूचनायोक्तं। "मौलिःकिरीटेधम्मिल्लेचूडायामनपुंसकं॥ नाऽशोकद्रौस्त्रियांभूमावितितुमेदिनी।" पीलुःपुमान्प्रसूतेस्यात्परमाणौमतंगजे॥ अस्थिखंडेचतालस्यकांडपादपभेदयोरितिमेदिनी। मातंगजोग जः। "कांडोबाणः"॥१९२॥ अनेहाःसमयः। "कालोमृत्यौमहाकालेसमयेयमकृष्णयोरितिमेदिनी।" कलहेपिकलिः। "कलिःस्त्रीकलिकायां

उदारोदात्तमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः॥ मंदस्वच्छंदयोःस्वैरःशुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः॥१९१॥ इतिरांताः॥ चूडाकिरीटंकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रयः॥ द्रुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणिपीलवः॥१९२॥ कृतांतानेहसोःकालश्चतुर्थेपियुगेकलिः॥ स्यात्कुरंगेपिकमलःप्रावारेपिचकंबलः॥१९३॥ करोपहारयोःपुंसिबलिःप्राण्यंगजेस्त्रियां॥ स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषुबलंनाकाकसीरिणोः॥१९४॥

पुंसि। नाशूराजिकलहेयुगइतिमेदिनी। अपिशब्दात्कमलंसलिलेताम्रेजलजेव्योम्निभेषजे॥ प्रान्रियतइतिप्रावारः। सास्नायांनागराजेपि। "कृमावपिच" कंबलः॥१९३॥ करोराजदेयभागः। उपहारउपचारः। तत्रबलिःपुंसि। "दैत्यप्रभेदेचबलिः।" प्राण्यंगजेत्वक्संकोचेवलिःस्त्रियां। स्थौल्यादित्रयेबलं। "बलंगंधरसेरूपेस्थामनिस्थौल्यसैन्ययोरितिमेदिनी॥" कालेहलायुधेचबलोनापुमान्। "बलिस्तुबलिनिकाकेदैत्यहलायुधइतिहैमः"॥१९४॥

वात्यायांवातसमूहे । वातविकारसहेप्राणिनिवातूलस्त्रिषु । "वातूलोवातुलोपिस्यादितिद्विरूपकोशात्ह्रस्वमध्योपि ।" शठेव्यालोवाच्यलिंगः । दुष्टगजे । ' सिंहे " पिचव्यालः ॥ १९५ ॥ विट्विष्ठा । किट्टंस्वेदादिजन्यमलं । "कृपणेचविशेष्यलिंग । शूलोऽस्त्रीरोगआयुधे । मृत्युकेतनयोगे ष्विति मेदिनी ।" शंकौलोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपिकीलः । स्त्रियांतुकीला । "कीलोऽग्नितेजसि । कफणिस्तंभयोःशंकाविति

वातूलःपुंसिवात्यायामपिवातासहेत्रिषु॥ भेद्यलिंगःशठेव्यालःपुंसिश्वापदसर्पयोः॥ १९५ ॥ मलोऽस्त्रीपापविट्किट्टान्यस्त्रीशूलंरुगायुधं॥शंकावपिद्वयोःकीलःपालिःस्त्र्यश्र्यंकपंक्तिषु॥ १९६॥

तुहैमः ।" पालिःस्त्रीलिंगा । अतःपालीच । अश्रिर्धाराकोणोवा । अंकउत्संगः । चिन्हंवा । पंक्तिःश्रेणिः । "पालिःकर्णलतायांस्यात्प्रदेशेपंक्तिचिन्हयोरित्यजयः । सश्मश्रुयुवतीपालिःपंक्तिःकर्णलतापिचेतित्रिकांडशेषः । पालिःकर्णलताग्रेऽश्रौपंक्तावंकप्रभेदयोः । छात्रादिदेयेस्त्रीपालीयूकासश्मश्रुयोषितोरितिमेदिनी " ॥ १९६ ॥

कलाशिल्पेकालभेदेप्याली सख्यावलीअपि॥ अब्ध्यंबुविकृतौवेलाकालमर्यादयोरपि॥ ११७॥
बहुलाःकृत्तिकागावोबहुलोग्नौशितौत्रिषु ॥ लीलाविलासक्रिययोरुपलाशर्करापिच॥ ११८॥

टी० शिल्पेगीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदेत्रिंशत्काष्ठात्मकेकालेकला । "अपिना । कलास्यान्मूलरैवृद्धौशिल्पादावंशमात्रके ॥ षोडशांशेचचंद्रस्यकल नाकालमानयोरितिमेदिनी ।" सख्यां पंक्तौचालिः । "आलिर्विशदाशये । त्रिषुस्त्रियावयस्यायांसेतौपंक्तौचकीर्तितेतिमेदिनी । अब्ध्यंबुविकृतौ चंद्रोदयादिनाजलधिजलवृद्धौ । काले मर्यादायांचवेला । "वेलाकालेचजलधेस्तीरनीरविकारयोः । अक्लिष्टमरणेरोगसीम्निवाचिबुधस्त्रियां । भोजनेपीश्वराणांस्यादितिविश्वप्रकाशः" ॥ ११७ ॥ कृत्तिकाःताराबहुत्वात्बहुत्वं । गावोधेनवोबहुलाख्याः । अग्नौचबहुलःपुंसि । शितौकृष्णव र्णेत्रिषु । "बहुलानीलिकायांस्यादेलायांगवियोषिति । कृत्तिकायांस्त्रियांभूम्निविहायसिनपुंसकं । पुंस्यग्नौकृष्णपक्षेचवाच्यवत्स्वाज्यकृष्णयोरिति मेदिनी ।" विलासेक्रियायांचलीला । "लीलांविदुःकेलिविलासखेलाशृंगारभावप्रभवक्रियास्वितिविश्वप्रकाशः ॥ शर्कराःसिकताःखंडविकृति र्वा । अश्मनिपुंसि । उपलःप्रस्तरेरत्नेशर्करायांस्त्रतोपला ॥ ११८ ॥

शोणितेरक्तेऽम्भसिजले । कीलालंनाम । आद्येशिफायांवृक्षजटायां भेनक्षत्रविशेषेमूलं । आद्येयथा । मूलप्रकृतिः । "मूलंपार्श्वाद्ययोरुडौ । विकुंज शिफयोःस्वीयेशिलायांचवशीकृतौ । प्रतिष्ठायामितिहैमः ।" अर्थयोरितिपाठेमूलंधनं । समूहोजालं । यथाजनजालं । आनायःशणसूत्रादिकृतो रज्जुसंघः । गवाक्षोवातायनं । क्षारकोऽस्फुटकलिका । एतेषुजालं । "दंभेपिजालं ।" ॥ १९९ ॥ स्वभावेप्रकृतौ । सद्वृत्तेसच्चरिते । शीलं । स

शोणितेंऽभसिकीलालंमूलमाद्येशिफाभयोः॥ जालंसमूहआनायगवाक्षक्षारकावपि॥ १९९॥
शीलंस्वभावेसद्वृत्तेसस्येहेतुकृतेफलं ॥ छदिर्नेत्ररुजोःक्लीबंसमूहेपटलंनना ॥ २००॥

स्येवृक्षादीनांफलेसस्यमित्युक्ते हेतुकृतेहेतुनासाधिते । यथायागस्यफलंस्वर्गः । बाणाग्रेपिफलं । "फलंहेतुकृतेजातीफलेफलकसस्ययोः । त्रिफलायांचकक्कोलेशस्त्राग्रेव्युष्टिलाभयोरितिहैमः" छदिश्चनेत्ररुक्चछदिर्नेत्ररुजौतयोः । छदिपिग्रहाच्छादने । समूहेननेत्युक्तेपटलंपटलेतिच । "अथपटलंपिटकेचपरिच्छदे ॥ छदिर्दृग्रोगतिलकेक्लीबवद्देपुर्नतिमेदिनी ।" ॥ २०० ॥

टी० अधोयथा । रसातलं । स्वरूपेयथा । वक्षस्तलं । तलंत्वरूपाधरयोःखड्गमुष्टिचपेटयोरिति । "तलंस्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्रीक्लीबंज्याघातवारणे । काननेकार्यबीजेचपुंसितालमहीरुहे ॥ चपेटेचत्सरोतंत्रीघातेसव्येनपाणिनेतिमेदिनी ।" पलमुन्मानमांसयोरितिरुद्रः । और्वानलेवांडवाग्नौ । "विवरं पातालं ।" पातालंनागलोकेस्यात्पातालंवडवानले ॥ वस्त्रेचैलक्लीबंअधमेत्रिषु । स्त्रीत्वेतुचैली । "चेलमित्यपिपाठः" ॥ २०१ ॥ शंकुभिःकीर्णे

अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलंस्याच्चामिषेपलं ॥ और्वानलेपिपातालंचैलंवस्त्रेऽधमेत्रिषु ॥ २०१ ॥
कुकूलंशंकुभिःकीर्णेश्वभ्रेनातुतुषानले ॥ निर्णीतेकेवलमितित्रिलिंगंत्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषुकुशलंशिक्षितेत्रिषु ॥ प्रवालमंकुरेप्यस्त्रीत्रिषुस्थूलंजडेपिच ॥ २०३ ॥

कीलव्याप्तेश्वभ्रेगर्तेकुकूलं । तुषाग्नौकुकूलः । निर्णीतेनिश्चितेयथा । केवलंमूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोयंव्रजति । कृत्स्नेयथा । केवलाभिक्षवः । सोलिंगेकेवली । "केवलःकुहनेपुमानितिमेदिनी" ॥२०२॥ पर्याप्तिःसामर्थ्यं । शिक्षितेकुशलंत्रिषु । यथाकुशलाकुलवधूः । प्रवालोस्त्रीकिसलयंवीणादंडेचविद्रुमइतिमेदिनी । स्थूलंपीवरेपित्रिषु । "स्थूलंकूटेऽथनिष्प्रज्ञेपीवरेचान्यलिंगकइतिमेदिनी ।" ॥ २०३ ॥

दंतुरेउन्नतदंतयुक्ते । यथादंष्ट्राकरालः । तुंगेउन्नते " करालोदंतुरेतुंगेभीषणेचाभिधेयवत् । ससर्जरसतैलेनाक्लीबंकृष्णकुठेरकइतिमेदिनी । " चारुदक्ष
यो.पेशलः । " बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशोर्व्हीबेरकचयोरितिहैमः । " सतृष्णःसाकांक्षः ॥२०४॥ इतिलांताः ॥ वनंकाननं । अरण्यवन्हिःव
नाग्निः । तत्रवातौदवदावौ । भवःक्षेमेचसंसारेसत्तायांप्राप्तिजन्मनोरितिमेदिनी । मंत्रीप्रधानं । सहायःसखा । पतिर्भर्ता । शाखीवृक्षभेदः । नरोमनुष्यः
एतेधवाः । " धवोधूर्तेनरेपत्यौद्रुभेदइतिहैमः । " ॥ २०५ ॥ " । अविर्नाथेरवौमेषेशैलेमूषिककंबलइतिमेदिनी । " आज्ञादयस्त्रयोह्वसंज्ञाः । आव्हानंहू

करालोदंतुरेतुंगेचारौदक्षेचपेशलः ॥ मूर्खेऽर्भकेपिबालःस्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥ इतिलांताः ॥ दवदा
वौवनारण्यवन्हौजन्महरौभवौ ॥ मंत्रीसहायःसचिवौपतिशाखिनराधवाः ॥ २०५ ॥ अवयःशैलमेषार्काआ
ज्ञाव्हानाध्वराहवाः ॥ भावःसत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥ स्यादुत्पादेफलेपुष्पेप्रसवोगर्भमोच
ने ॥ अविश्वासेऽपन्हवेपिनिकृतावपिनिन्हवः ॥ २०७ ॥

तिः । अध्वरोयज्ञः । सत्तादिपक्षेभावः । सत्तायांयथा । घटभावः
पटभावः । आत्मनियथा । स्वभावंभावयेद्योगी । " क्रियालीलापदार्थेषुविभूतिबुधजंतुषुरत्यादौचभावः । " ॥ २०६ ॥ उत्पादेउत्पत्तौ । गर्भमोच
नेप्रसूतौप्रसवः । " अपत्येचप्रसवः । " अपन्हवेअपलापे । निकृतौशाठ्ये ॥ २०७ ॥

टी॰ उत्सेकउन्नतिः । अमर्षःकोपः । इच्छायाःप्रसरोवेगः । महःक्षणआनंदावसरइतियावत् । एतेषुउत्सवः । सतांमतेज्ञानस्यनिश्चयेयथा । महानुभावाइ ति । "भावसूचनेचानुभावः।" ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्ध्येप्रथमज्ञानाययत्स्थानं । "यश्चजन्महेतुस्तत्रप्रभवः । जन्महेतुःपित्रादिः । स्थानंयथा । गंगाप्रभवोहिमवान् । गंगाज्ञानस्यप्रथमस्थानंहिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपिप्रभवः । यथावाल्मीकिःकाव्यप्रभवः ।" प्रभवोजन्ममूलेस्याज्जन्म

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरेमहउत्सवः ॥ अनुभावःप्रभावेचसतांचमतिनिश्चये॥ २०८॥ स्या
ज्जन्महेतुःप्रभवःस्थानंचाद्योपलब्धये ॥ शूद्रायांविप्रतनयेशस्त्रेपारशवोमतः॥ २०९॥ ध्रुवोभ
भेदेक्लीवंतुनिश्चितेशाश्वतेत्रिषु॥ स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधने॥२१०॥

हेतौपराक्रमे ॥ ज्ञानस्यचादिमस्थानइतिमेदिनी । शूद्रायांविप्राज्जातेतनये । शस्त्रेपरश्वधाख्येपारशवः ॥ २०९ ॥ भभेदेनक्षत्रविशेषेध्रुवःपुंसि । नि श्चितेअवधारितेध्रुवंक्लीवं । यथाध्रुवंमूर्खः । शाश्वतेनित्येध्रुवस्त्रिषु । यथाजातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेति । "ध्रुवःशंकौहरेविष्णौवटेचोत्ता नपादजे ॥ वसुयोगभिदोःपुंसिक्लीवंनिश्चिततर्कयोरितिमेदिनी ।" ज्ञातौसगोत्रेआत्मनिक्षेत्रज्ञेस्वःपुंसि । आत्मीयेस्वसंबंधिनि । "स्वंत्रिलिंगं । धने स्वःपुन्नपुंसके ॥ २१० ॥

स्त्रीकट्यांयोवस्त्रस्यवंधस्तत्र परिपणे । "राजपुत्रादिबंधके । अपिना ।" वणिजांमूलधनेनीवी । "नीवीस्त्रीकटिवस्त्रबंधने । मूलद्रव्येपरिपणइति हैमः ।" फेरवःसृगालः । "शिवाझाटामलोमयोः । फेरौशम्यांपथ्याधाक्योरितिहेमचंद्रः ।" युग्मेद्वये ।" द्वंद्वंरहस्येकलहेतथामिथुनयुग्मयोरितिविश्वः ।" ॥२११॥ द्रव्येवस्तुनि । असुषुप्राणेषु । व्यवसायेवीर्यातिशये । यथासत्ववान् । जंतुषुसत्वमस्त्रियां ॥ "सत्वंद्रव्येगुणेचित्तेव्यवसायस्वभावयोः॥ पिशाचादावात्मभावेबलेप्राणेषुजंतुष्वितिहेमचंद्रः॥ षंढेतृतीयप्रकृतौ क्लीबमितिबकारांतंनाम नपुंसकंनपुंसकलिंगे । अविक्रमेऽलसेक्लीबो ."वा

स्त्रीकटीवस्त्रबंधेपिनीवीपरिपणेपिच ॥ शिवागौरीफेरवयोर्द्वंद्वंकलहयुग्मयोः॥ २११ ॥ द्रव्यासु
व्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजंतुषु॥ क्लीबंनपुंसकंषंढेवाच्यालिंगमविक्रमे॥ २१२ ॥ इतिवांताः॥ द्वौ
विशौवैश्यमनुजौद्वौचराभिमरौस्पशौ ॥ द्वौराशीपुंजमेषाद्यौद्वौवंशौकुलमस्करौ॥ २१३ ॥

च्यलिंगः" बवयोःसावर्ण्यादस्यात्रपाठः । "अस्त्रीनपुंसकेक्लीबंवाच्यलिंगमविक्रमइतिरुद्रः॥ क्लीबोऽपौरुषषंढयोरितिहैमः ।क्लीबंस्यात्षंढकेनस्त्रीवाच्यलिंगस्त्वविक्रमइतिमेदिनी ॥२१२॥ इतिवांताः ॥ मनुजामनुष्यः । "विट्स्मृतौवैश्यमनुजप्रवेशेषुमनीषिभिरितिविश्वः ।" चरोगूढपुरुषः । अभिमरोयुद्धं ।तत्रस्पशोऽदंतः। आद्यशब्दाद्वृषभादिरपिराशिः । मस्करोवेणुः । "वंशःसंघेऽन्वयेवेणौपृष्ठाद्यवयवेपिचेतिहैमः ।" ॥ २१३॥

रहोविजनः । "विकाशस्त्वपि । विकाशोरहसिव्यक्तइतिहैमः ॥" भृतिर्वेतनं । "भोगउपभोग । मूर्छनेचनिर्वेशः ।" कृतांतोयमः । क्षुद्रःकृपणः । कर्षकःकृषीवल. । "कीनाशःकर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषुवाच्यवत् । यमेनेतिमेदिनी ।" ॥ २१४ ॥ परेव्याजे । अपदेशःस्मृतौलक्ष्येनिमित्तव्याजयोरितिविश्वः । कुशोरामसुतेदर्भे । "योक्त्रेद्वीपेच" पुं.स । जलेक्लीव । अनेकविधवाल्यादिरूपादशा । अपिशब्दाद्वस्त्रांतेपिदशाः स्त्रियाबहुत्वे । द

रहःप्रकाशौवीकाशौनिर्वेशोभृतिभोगयोः ॥ कृतांतेपुंसिकीनाशःक्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥
परेलक्ष्येनिमित्तेऽपदेशःस्यात्कुशमप्सुच ॥ दशावस्थानेकविधाप्याशातृष्णापिचायता ॥ २१५ ॥
वशास्त्रीकरिणीचस्यात्दृग्ज्ञानेज्ञातरित्रिषु ॥ स्यात्कर्कशःसाहसिकःकठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

शावर्त्तावस्थायांवसानेस्युर्दशाअपि । आयनादीर्घायातृष्णास्पृहासाआशा चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । "वशावंध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषुचेतिमेदिनी ।" ज्ञानेबुद्धौ । दृक्स्त्रियांदर्शननेत्रेबुद्धौचत्रिषुवीक्षकइतिमेदिनी । साहसिकोविवेकरहितः । अमसृणोदुःस्पर्शः । "कर्कश परुषेक्रूरेकृपणेनिर्दयेदृढे । इक्षौसाहसिकेकासमर्दकाम्पिल्ययोरपीतिविश्वः ॥ २१६ ॥

पिशब्दादातपेपिप्रकाशः । " प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेस्यात्प्रहासातपयोःस्फुटइतिविश्वः । कुड्मलेमुकुले । खड्गस्यपिधानेआच्छादने । अर्थौघेधनस
हे । दिव्येशपथभेदेकोशःकोषश्च । " ॥ २१७ ॥ इतिशाताः ॥ आलाक्षेचञ्चः । " पुरुषश्चात्मनिनरेपुन्नागेचेतिहेमचंद्रः ।" मत्स्यमत्तिखादतिम
यात्योबकादिःखगःसचध्वांक्षः । " ध्वांक्षस्तुकाकबकयोस्तर्कुटेभिक्षुकेगृहइतिविश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रंतर्कुटं ।" वीरुल्लता ।

प्रकाशोतिप्रसिद्धेपिशिशावज्ञेचबालिशः ॥ कोशोऽस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥
इतिशाताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौपुरुषावात्ममानवौ ॥ काकमत्स्यात्खगौध्वांक्षौकक्षौतुतृणवीरुधौ
॥ २१८ ॥ अभीषुःप्रग्रहेरश्मौप्रैषःप्रेषणमर्दने ॥ पक्षःसहायेप्युष्णीषःशिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

कक्षोवीरुधिदोर्मूलेकच्छेशुष्कतृणेवनइतिहेमः ।" ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौकिरणे । मर्दनंपीडा । प्रैषःप्रेषणपीडयोरिति । "प्रैषःस्यात्प्रे
षणेक्लेशेमर्दनोन्मादयोरपीतिविश्वः ।" अपिशब्दान्मासार्धादौपक्षः । " पक्षोमासार्द्धकेपार्श्वेग्रहेसाध्यविरोधयोः । केशादेःपरतोवृंदेबलेसखिसहाय
ः ॥ चुल्लीरंध्रेपतत्रेचराजकुंजरपार्श्वयोरितिमेदिनी ।" वस्त्रकृतंशिरसोवेष्टनंशिरोवेष्टः । किरीटंमुकुटं । " उष्णीषंलक्षणांतरे । शिरोवेष्टे किरी
टस्यादितिहेमः ॥ २१९ ॥

टी० शुक्लातीतिशुक्लोवृषणः । मूषिकेउंदुरे सुकृतेधर्मं । "वृषोगव्याखुधर्मयोः ॥ पुंराशिभेदयोःशृंग्यांवासकेशुक्लेपिच ॥ श्रेष्ठेस्यादुत्तरस्थश्चेतिहे
मः ।" द्यूतादिष्वयेआकर्षः । अक्षेपाशके । शारिफलकं शारीणांद्यूतोपकरणानांफलकपीठिका । "नाकर्षोद्यूतइंद्रिये ॥ पाशेशारिफलेचैवकोदंडा
भ्यासवस्तुनि । आकर्षणेपिपुंसिस्यादितिमेदिनी ।" इंद्रियेऽक्षंक्लीबं । "अक्षसौवर्चलेतुत्थेहृषीकेइतिहेमः । अक्षोज्ञातार्थशकटव्यवहारेषुपाशके ॥
रुद्राक्षेंद्राक्षयो.सर्पेविभीतकतरावपि ॥ चक्रेकर्षेपुमानितिमेदिनी ।" द्यूतांगादौपुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतांगेपाशके । कर्षेमानभेदे । चक्रेरथावयवे ।

शुक्लेमूषिकेश्रेष्ठेसुकृतेवृषभेवृषः ॥ द्यूतेऽक्षेशारिफलकेप्याकर्षोथाक्षमिंद्रिये ॥ २२० ॥ नाद्यूतांगेकर्षचक्रेव्य
वहारेकलिद्रुमे ॥ कर्षूर्वार्ताकरीषाग्निःकर्षूःकुल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥ पुंभावेतत्क्रियायांचपौरुषंविषमप्सुच ॥
उपादानेप्यामिषंस्यादपराधेपिकिल्बिषं ॥ २२२ ॥

कलिद्रुमेविभीतके । वार्ताजीविका । करीषाग्निःशुष्कगोमयानलः । क
रीषाग्नि.पुमान्कर्षू:कुल्यायामपिचस्त्रियां । कुल्यानदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावेपुरुषस्यभावेतत्क्रियायांपुरुषस्यकर्मणिपौरुषं । "पौरुषंपुरुषस्यस्या
द्भावेकर्मणितेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमानेत्वभिधेयवदितिमेदिनी । चकाराद्गरलेपिविषं । उपादानेउत्कोचेप्यामिषं । 'आमिषंपुन्नपुंसकं ।
भोग्यवस्तुनिसंभोगेप्युत्कोचेपललेपिचेतिमेदिनी ।" पापेपिकिल्बिषं । "रोगेपिच" ॥ २२२ ॥

घवर्षणे । लोकधत्ते लोकधातुर्जंबुद्वीपस्यांशे भारतादिखंडे । वत्सरेऽब्दे । नृत्येक्षणं । प्रज्ञाचेतिद्वयं प्रेक्षासंज्ञं । "प्रेक्षाधीरीक्षणंनृत्तमिति है
क्षणंनृत्यंचेतिपृथगपि ।" अर्थनायाञ्ञा । भृतिर्वेतन । "भिक्षितवस्तुनिचभिक्षा" ॥ २२२ ॥ अपिशब्दात्कातौवा चिरुचौ त्विट्स्त्रीतिरभसः ।
यमाणात्रयःशब्दास्त्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । कार्त्स्न्येसाकल्ये । निकृष्टेऽधने । परशुरामोपिन्यक्षः । "नियतानिअक्षाणिहृषीकाणियस्मि

स्याद्धर्षेलोकधात्वंशेवत्सरेवर्षमस्त्रियां ॥ प्रेक्षानृत्येक्षणंप्रज्ञाभिक्षासेवार्थनाभृतिः ॥ २२३ ॥
त्विट्शोभापित्रिषुपरेन्यक्षंकार्त्स्न्यनिकृष्टयोः ॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षोरूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२४ ॥
इतिषांताः ॥ रविश्वेतच्छदौहंसौसूर्यवन्हीविभावसू ॥ वत्सौतर्णकवर्षौद्वौसारंगाश्चदिवौकसः ॥ २२५ ॥

।" प्रत्यक्षेसाक्षात्प्रमितेअधिकृतेनियुक्तेऽध्यक्षः । "अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः ।" अप्रेम्णिस्नेहाभावे । अचिक्कणेअमसृणे ॥ २२४ ॥
ः ॥ श्वेतच्छदोविहगभेदः । "हंसःस्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मनिमत्सरे ॥ योगिभेदेमंत्रभेदेशारीरमरुदंतरइतिमेदि
तर्णकोगोवत्सः । "वत्सःपुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनोरसिक्लीबमितिमेदिनी ।" सारंगाश्चातकाः । देवाअपिदिवौकसः । "दिवौकाश्चदिवौका
देवेचचातकइतिद्विरूपकोशः ।" ॥ २२५ ॥

१० शृंगारादौशृंगारवीरकरुणादौनवविधे। विषेगरलं। वीर्येतेजसि। गुणेस्वाद्वम्लादौ । रागेयथा रसिकोयुवा।"रसोगंधरसेजले। शृंगारादौविषेवीर्येति क्तादौद्रवरागयो॰। देहधातुप्रभेदेचपारदस्वादयोःपुमानितिमेदिनी।" उत्तंसश्चावतंसश्चेतिसातद्वयं कर्णपूरेकर्णाभरणविशेषे शेखरे, शिरोभूषणेच वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदेयथा। अष्टौवसव । धनरत्नयोर्वसुक्लीवं। "वसुनादेवभेदाग्निभायोक्त्रबकराजसु ॥ क्लीवंरत्नेधौषधेश्यालरेरत्नमधुरेत्रिष्वि

शृंगारादौविषेवीर्येगुणेरागेद्रवेरसः॥ पुंस्युत्तंसावतंसौद्वौकर्णपूरेचशेखरे॥ २२६॥
देवभेदेनलेरश्मौवसूरत्नेधनेवसु॥ विष्णौचवेधाःस्वात्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥ २२७॥
लालसेप्रार्थनौत्सुक्येहिंसाचौर्यादिकर्मच॥

तिमेदिनी।" चकाराद्विरिंचोपिवेधा॰। "वेधाधातृज्ञविष्णुष्वितिहैमः।" हितस्याशंसाहिताशंसा। अहे सर्पस्यदंष्ट्राचतयोराशीरितिसातेनामवर्त ते। "तत्स्त्रियाः" ॥ २२७ ॥ प्रार्थनायाञ्चा। औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभेलालसे । "तृष्णातिरेकेचलालसा। लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्चासुच द्वयोरितिमेदिनी।" चशब्दाद्वधेपिहिंसा। आदिनावृत्तिनाशादिकर्म॥

...द्वा । जनन्यामपिप्रसूः । "प्रसूरश्वाजनन्योश्चकंदलीवीरुधोःस्त्रियामितिमेदिनी ।" रोदसी । रोदस्यौ । इतिसांतद्विवचनातेस्यातामेकयो
...मियावोद्वेअप्युच्येते । पृथगपिप्रयोगोस्ति । यदुक्तं । रोदश्चरोदसीचापिदिविभूमौपृथक्पृथक् ॥ सहप्रयोगेप्यनयोरोदस्यावपिरोदसीइति ।
...त्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तं । द्यावापृथिव्यौरोदस्यौरोदसीरोदसीतिचेति "॥ २२८ ॥ ज्वालायांभासिचदीप्तौअर्चिः । भादित्रयेज्योतिः ।

प्रसूरश्वापिभूद्यावोरोदस्यौरोदसीचते ॥ २२८ ॥ ज्वालाभासौनपुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भ
द्योतदृष्टिषु ॥ पापापराधयोरागःखगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥ तेजःपुरीषयोर्वर्चो
महस्तूत्सवतेजसोः ॥ रजोगुणेचस्त्रीपुष्पेराहौध्वांतेगुणेतमः ॥ २३० ॥

... । द्योतःप्रकाशः । दृष्टिःकनीनिकामध्यभागः । "अग्नौदिवाकरेचज्योतिःपुंसि ।" आगःपापेपराधेच । "आगःस्यादेनोवद्यपेमंतावितिहे
आदिनायोवनादिवयः ॥ २२९ ॥ पुरीषंगून । "वर्चोनपुंसकंरूपेविष्ठायामपितेजसि । पुंसिचंद्रस्यतनयइतिमेदिनी ।" उत्सवेतेजसिच
गुणेगुणभेदे ।" स्त्रीणांपुष्पेआर्तवेच ।"रेणुपरागयोश्चरजः । अदंतोप्ययं । रजोयंरजसासार्द्धंस्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयः ।" राह्वादि
...मः । "पापेशोकेच" ॥ २३० ॥

पद्येगाचत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषेइच्छायां । "छंदः पद्येऽभिलाषेचस्वैराचाराभिलाषयोरितिमेदिनी ।" कृच्छ्रंसांतपनादिव्रतं । आदिनाचांद्रायणादि। तपोलोकांतरेपिच । "धर्मेचपतः ।" बलेसहः क्लीबं । मार्गोमार्गशीर्षः । अन्नपुंसि । "सहोबलेज्योतिपिचपुंसिहेमंतमार्गयोरितिमेदिनी ।" खमाकाशः । तन्ननभःक्लीबे । श्रावणेपुंसि । "नभोव्योम्निनभाप्राणे विसतंतौपतद्ग्रहे । प्रावृषिश्रावणेइतिहैमः ।" ॥ २३१ ॥ सद्मगृहं । "ओकःअदंतो

छंदःपद्येऽभिलापेचतपःकृच्छ्रादिकर्मच॥ सहोबलंसहामार्गोनभःखंश्रावणोनभाः ॥२३१॥ ओ
कःसद्माश्रयश्चौकाःपयःक्षीरंपयोंबुच॥ ओजोदीप्तौबलेस्रोतइंद्रियेनिम्नगारये॥ २३२॥तेजः
प्रभावेदीप्तौचबलेशुक्रेप्यतस्त्रिपु॥ विद्वान्विदंश्चबीभत्सोहिंस्रोप्यतिशयेत्वमी॥ २३३॥

प्यर्थं । ओकउचःकइतिनिपातनात् ।" आश्रयआश्रयपात्रं । "ओकास्त्वाश्रयमात्रेस्यादितिहैमः । ओजोदीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टंभेबलेधातुतेजसीतिहैमः ।" इंद्रियनदीवेगयोःस्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुष्केतेजः । "तेजस्त्विट्रेतसोर्बले । नवनीतेप्रभावेऽग्नाविति हैमः ।" अतःपरंसांतसमाप्तिपर्यंतावाच्यलिंगाः । विदन्ज्ञाता । चकारादाल्मज्ञोपिविद्वान् । विद्वानात्मविदिप्राज्ञेपंडितेचाभिधेयवदितिविश्वः । हिंस्रेक्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेपिबीभत्सः । "बीभत्सोविकृतेक्रूरेरसेपार्थेघृणात्मनीतिहैमः ।" ॥ २३३ ॥

ीवक्ष्यमाणाज्यायआदयःसाधीयःपर्यंता सांताःवृद्धादीनांबाढपर्यंतानांअतिशयेज्ञेयाः । अतिशयेनवृद्धेप्रशस्येस्तुत्येचज्यायान् । अतिशयितयो ल्पयोः कनीयान् । ऊरुर्महान्वरश्श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान् । अतिशयेनसाधुःसाधीयान् । अतिशयितंबाढंसाधीयः ॥ २ ३ ४ ॥ इतिसांताः॥ त्रेअपिशब्दात्पिच्छेपिबर्हं । "बर्हंतर्णेपरीवारेकलापेइतिहैमः ।" निर्बंधादयोग्रहाः । निर्बंधआग्रहविशेषः । उपरागश्चंद्रार्कग्रहणं । ग्रहोनिग्रह पग्रहणेपुरणोद्यमे । सूर्यादौपूतनादौचसैंहिकेयोपरागयोः ॥ द्वारिद्वारे । आपीडेशेखरे । क्वाथरसेकथितद्रव्यरसे ॥ नागदंतकेगृहाद्भित्तिस्थ

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्कनीयांस्तुयुवाल्पयोः॥ वरीयांस्तूरुवरयोःसाधीयान्साधुबाढयोः॥ २३४॥
इतिसांताः॥दलेपिबर्हंनिर्बंधोपरागार्कादयोग्रहाः॥ द्वार्यापीडेक्वाथरसेनिर्व्यूहोनागदंतके॥ २३५॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौप्रग्राहःप्रग्रहोपिच॥पत्नीपरिजनादानमूलशापाःपरिग्रहाः॥ २३६॥

द्वयेनिर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्तेयद्गृहीत्वातुलयाद्रव्यमुन्मीयतेतत्तुलासूत्रंतच्च । अश्वादिरश्मौचप्रग्राहप्रग्रहौ । "प्रग्राहःस्यात्तुलासूत्रेवृषादी बंधने ॥ प्रग्रहःकिरणेभुजे ॥ तूलासूत्रेऽश्वादिरश्मौसुवर्णेहरिपादपे । बंधेबध्यामितिहैमः ।" परिजनःपरिवार । आदानंस्वीकारः । "परिग्रहः त्रेचमूलस्वीकारयोरपि । शपथेपरिवारेचराहुवक्त्रस्थभास्करइत्यजयः।" ॥ २३६ ॥

आशीगशीर्वादः । तत्रयथा । स्वस्तितेभूयात् । क्षेमेनिरुपद्रवेयथा । स्वस्तिगच्छ । " पुण्येयथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना । स्वस्तिस्यान्मंगलेपुण्येप्याशंसायामपिक्वचिदितिमेदिनी । प्रकर्षेअति यथा । अत्युत्तमोविष्णुः । अतिप्रकर्षेलंघनेभृशे । स्तुतावसंप्रतिक्षेपेपीतिहैमः । " अतिवेलंजलधितलं ॥२४०॥ प्रश्नवितर्केष्वपिस्वित् । प्रश्नेयथा । किंस्वित्कुशलमस्ति । वितर्कोनानापक्षविमर्शः । यथासर्वैश्वरत्वंविष्णोराहोस्विच्छिवस्य । " स्वित्प्रश्नेचवितर्केचतथैवपादपूरणइतिमेदिनी ।" भेदावधारणयोस्तुशब्दोयथा । क्षीरान्मांसंतुपुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतंतुनयुक्तं । " तुपादपूरणे ।

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौप्रकर्षेलंघनेप्यति ॥ २४० ॥ स्वित्प्रश्नेचवितर्केचतुस्याद्भेदेऽवधारणे ॥
सकृत्सहैकवारेचाप्याराद्दूरसमीपयोः ॥२४१॥ प्रतीच्यांचरमेपश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

भेदेसमुच्चयेऽवधारणे । पक्षांतरेनियोगेचप्रशंसायांविनिग्रहइतिमेदिनी ।" सहार्थेएकवारेचसकृद्यथा । सकृद्यांति । सकृदपिकुर्याद्वयाश्राद्धं । दूरे "आरात्" यथाआराच्छत्रो सदावसेत् । समीपेतु । सखायस्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यांपश्चिमदिशि । चरमेंत्येच । " पश्चाद्यथा । पश्चादस्तंगतोरविः । पश्चिमेवपसिनेमिपंवशी ।" अपिशब्दस्यार्थसमुच्चयस्तत्रविकल्पेचोतशब्दोयथा । उतभीमउतार्जुनः । विष्णुरुतशिवसेव्यः । " उतप्रश्नवितर्कयोः । समुच्चयेविकल्पेचेतिहैमः । अजयस्तुउतापीद्वौचवाढार्थाविति ।"

प्रयोगतःइतिशिष्टप्रयोगानुसारेणप्रतिशब्दस्यप्रक्षेपः।" प्रतीत्थंभूतभागयोः।प्रतिदानेप्रतिनिधौवीप्सालक्षणयोरपीतिहैमः।" हेत्वर्थेइतिशब्दोयथा। रा मोहंतीतिरावणःपलायते। प्रकरणप्रकारः। यथाविप्रक्षत्रियविट्शूद्राइतिवर्णाः। प्रकाशेयथा। इतिपाणिनिः। पाणिनिशब्दोलोकेप्रकाशतेइत्यर्थः। "प्रकर्षइतिपाठः।" आदिशब्दादेवमर्थेयथा। क्रमादमुंनारदइत्यबोधि। समाप्ताववसानेयथा। धर्ममाचरेदिति। "इतिस्वरूपेसान्निध्येविवक्षानियमेपिच। हेतौप्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे। एवमर्थेसमाप्तौस्यादितिहैमः।"॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्केपुरस्तात्। प्राच्यापूर्वदिशि।

इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥ प्राच्यांपुरस्तात्प्रथमेपु
रार्थेऽग्रतइत्यपि ॥ यावत्तावच्चसाकल्येऽवधौमानेऽवधारणे ॥२४५॥

प्रथमेयथा। पुरस्ताद्भुङ्क्ते। पुरार्थेऽतीतेयथा। पुरस्ताद्रामोभूत्। अग्रतोयेयथा। पुरस्तात्पुस्तकं। यद्वाग्रतइति। अपिशब्दःप्राच्याद्यर्थेस्यात्। साकल्येयौयावत्तावच्छब्दौयथा। यावद्दत्तंतावद्भुक्तं। अवधौयथा। मूलाच्छाखांयावत्प्रकाण्डः। मानेपरिमाणेयथा। यावत्स्वर्णंतावद्रजतं। अवधारणेनिश्चयेयथा। श्रोत्रियतावदामंत्रयस्व। "यावत्कार्त्स्न्येऽवधारणे। प्रशंसायांपरिच्छेदेमानाधिकारसंभ्रमे। पक्षांतरेचेतिमेदिनी।"॥ २४५॥

टी॰ प्रश्नादिपंचकेननुयथा।" प्रश्नेयथा । ननुकिमेतत् । अवधारणे । नन्वयंयोगी । "अनुज्ञायांयथा । ननुगच्छ ।" अनुनयःसांत्वनं । ननुकोपंमुंचद यांकुरु । आमंत्रणंसंबोधनं । ननुराजन् । " नन्वाक्षेपेपरिप्रश्नेप्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारंभेप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीतिहैमः" ॥ २४७ ॥ गर्हादि पंचकेक्रमादपिशब्दोयथा । अपिसिंचेत्पलांडुं । स्त्रियंपालयपुत्रमपि । अपिजानासिकिंचित्त्वं । अपिचोरोभवेत् । अपिस्थाणुंजयेद्रामः । युक्तप दार्थेकामचारंक्रियासुचअपिशब्दः ।" उपमायांयथा । आशीविषोवासंक्रुद्धः । विकल्पेयथा । शिवंवायदिवाविष्णुं । "वास्याद्विकल्पोपमयोरे

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामंत्रणेननु॥२४७॥ गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि॥ उपमायांविकल्पेवासा मित्वर्धेजुगुप्सिते॥२४८॥ अमासहसमीपेचकंवारिणिचमूर्द्धनि॥इवेत्थमर्थयोरेवंनूनंतर्केऽर्थनिश्चये॥२४९॥

वार्थेचसमुच्चयइतिविश्वः ।" अर्धेसामियथा । सामिसंमिताक्षी । जुगुप्सितेयथा । सामिकृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थेयथा । पुत्रेणामाभुं के । समीपेयथा । अमात्यःसमीपवर्तीत्यर्थः । कंशिरःसुखवारिष्विति मेदिनी । इवार्थेइत्थमर्थेचएवंशब्दोयथा । अग्निरेवंद्विजः । अग्निरिवेत्यर्थः। इत्थमर्थेप्रकारे । एवंवादिनिदेवर्षौ । "एवंप्रकारोपमयोरंगीकारेऽवधारणेइतिधरणिहेमचंद्रौ । तर्केनूनंयथा । नूनमयमतियज्वनांप्रियः । अर्थनि श्चयेयथा । क्षुद्रेपिनूनंशरणंप्रपन्ने ।" नूनंनिश्चिततर्कयोरितिविश्वः ॥ २४९ ॥

किमाद्रयेरन्
तूष्णीमर्थे मौनेयथा । जोषतिष्ठ । "सुखेयथा । जोषमासीतवर्षासु । जोषंसुखेस्तुतौ । मौनलंघनयोश्चापीतिहैमः । पृच्छायांकिंयथा । किमाद्रयेरन्
रसिका.कृतिते । " जुगुप्सनेकिंयथा । सकिंराजाय प्रजानरक्षति । " किंवितर्केपरिप्रश्नेक्षेपनिंदाप्रकारयोरितिविश्वः । " प्राकाश्यादिपंचकेनामशब्दः ।
प्राकाश्यंप्रसिद्धिः । यथाहिमालयोनामनगाधिराजः । संभाव्येकथंचिदर्थेयथा । भविष्यतियुद्धंनाम । क्रोधेममवैरीरावणोनामपापः । उपगमःसद्वेषां
गीकारः । " यथा । शत्रो.सकाशाद्रण्हातिनाम । कुत्सने । कोनामायंप्रलपतिमेविशत.सभायां । नामकोपेभ्युपगमेविस्मयेस्मरणेपिच । संभाव्यकुत्सा

नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥ अलंभूषणप
तूष्णीमर्थेसुखेजोषंकिंपृच्छायांजुगुप्सने ॥
र्याप्तिशक्तिवारणवाचकं ॥ हुंवितर्केपरिप्रश्नेसमयांतिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

प्राकाश्यविकल्पेष्वपिदृश्यतइतिमेदिनी । "
॥ २५० ॥ भूषणमलंकारः । पर्याप्ति परिपूर्णता । शक्तिःसामर्थ्यं । वारणंचेतदर्थेऽलंशब्दःक्रमेणयथा । अलंकृतःशिशुः । अलंभुक्तवान् । अलं
मल्लोमल्लाय । अलमहीपालतवश्रमेण । " अलंत्रिरर्थकेइतिहैमः" वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकार. । " वितर्के । हुजलंमृगतृष्णाहुं । परिप्रश्ने । हुंदेवद
त्तोयं । हुंवितर्केचानुमताविति त्रिकांडशेषः । " हुवितर्केपरिप्रश्नेहुंरुपोक्त्यनुनीतिष्विति विश्वः । " हुंवितर्केपरिप्रश्नेहुंलज्जायांनिवारणेइतिहैमः । "
समीपमध्ययो समया " समीपेयथा । समयापत्तनंनदी । मध्येयथा । समयाशैलयोर्ग्रामः । " ॥ २५१ ॥

निषेधेखलुयथा । खलुरुदित्वा । वाक्यालंकारेवाक्यभूषायां । एतत्खल्वाहुः । जिज्ञासायांखलुजानासि । अनुनये । देहिखलुवाचकं । " खलु स्याद्वाक्यभूषायांजिज्ञासायांचसांत्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेपुपूरणेपदवाक्ययोरितिमेदिनी ।" समीपादिपंचकेऽभितः । " समीपेयथा । वाराणसीमभितःभागीरथी ।" उभयतइत्युभयार्थेयथा । अभितःकुरुचामरौ । शीघ्रार्थे । अभितोधीष्व । साकल्ये । अभितोवनदाहः । "अभिमुखेयथा । अभितोहिंसकोहंतिमामेवपरिधावति ।" ॥ २५४ ॥ नाम्निप्राकाश्येचप्रादुः । " नाम्नियथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः" प्राकाश्येयथा ॥ प्रादुर्बुद्धिर्भ

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेखलु ॥ समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याऽभिमुखेभितः ॥ २५४ ॥
नामप्राकाश्ययोःप्रादुर्मिथोन्योन्यंरहस्यपि ॥ तिरोंतर्द्धौतिर्यगर्थेहाविषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥

विष्यति । " अन्योन्यार्थेमिथोयथा । वासिष्ठकौंडिन्यमैत्रावरुणानांमिथोनविवाहः ।" रहसिमिथोयथा । मिथोमंत्रयते । मिथोन्योन्यंमिथोरह इतिविश्वः । अंतर्धानेतिर्यगर्थेचतिरः । " अंतर्धानेतिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थेतिरोवर्ततेचंद्रः ।" विषादाद्यर्थत्रयेहाकारः । विषादेयथा । हारमणीयोगतःकालः । शुचिशोकेयथा । हारामवनंगतोसि । अर्तौपीडायां । हाहतोऽस्मीति । " कुत्सार्थेचहाशब्दः ।" ॥ २५५ ॥

स्राक् । झटिति । अंजसा । अन्हाय । द्राक् । मंक्षु । सपदि । एतेसमद्रुतेशीघ्रे । "यथा । स्राक्वयोयातिदेहिनां । वृक्षंझटित्यारुरोह । अंजसायातितुरगः । अन्हायसूर्येणतमोनिरस्तं । द्राक्भविष्यतिसुखंतवप्रिये । मंक्षुसपादिसरित.पटलैरलीना । वचसस्तस्यसपदिक्रियाकेवलमुत्तरं ।" बलवत् । सुष्ठु । किमुत । सु । अति । अतीव । पटनिर्भरेअतिशये । "यथापुनर्वशित्वाबलवन्निगृह्य । सुष्ठुपीतंमयाघृतं । किमुतावर्द्धतक्षेत्र । अतिदृष्टिः । अतीवशोभतेराजा ।" ॥ २ ॥

स्राक्झटित्यंजसान्हायद्राङ्मंक्षुसपदिद्रुते ॥ बलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीवचनिर्भरे॥ २ ॥पृथग्विनांतरेणर्तेहिरुङ्नानाचवर्जने॥ यत्तद्यतस्ततोहेतावसाकल्येतुचिच्चन॥ ३ ॥

पृथक् । विना । अंतरेण । ऋते । हिरुक् । नाना । एतेषट्वर्जने । "विनार्थैयथा । किंचिद्दत्वापृथक्क्रिया । क्षणमप्युत्सहतेनमाविना । अंतरेणसुतनास्तिसुखंससारिणांभुवि । ऋतेपुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक्कर्मनमोक्षःस्यात् । विष्णुंनानामोक्षदोनास्तिदेवः ।" यत् । तत् । यतः । ततः । चत्वारिहेतौकारणे । "यथा । यन्नरम्यंतरस्त्विभ्यः । तदिदंपरिरक्षशोभने । यतोगंगाभसिस्नातः । ततोनिष्कल्मषोनरः ।" चित् ॥ चन । द्वयंसाकल्ये । यथाकश्चित् । कंचन ॥ ३ ॥

प्याट्। पाट्। अंग। हे। है। भोः। एतेपट्संबोधनार्थकाःस्युः। "यथा। प्याट्भीमयज्ञंरक्षस्व। एवंपाडित्यादि।" समया। निकषा। हिरुक्। त्रयंसामीप्ये। यथाग्रामंसमया। विलंघ्यलंकांनिकषाहनिष्यति। "पर्वतस्यहिरुक्नदी।" सहसेत्येकमतर्किते. अकस्मादित्यर्थे। यथा। दिवः प्रसूनंसहसापपात। सहसाविदधीतनक्रियां। पुरः। पुरतः। अग्रतः। त्रयमग्रेइत्यर्थे। "यथा। पुरःपश्यसिकिंबाले। पुरतःस्थाप्यसर्वेशं। ले

स्युःप्याट्पाडंगहेहैभोःसमयानिकषाहिरुक्॥ अतर्कितेतुसहसास्यात्पुरःपुरतोऽग्रतः॥ ७॥ स्वा
हादेवहविर्दानेश्रौषट्वौषट्वषट्स्वधा॥ किंचिदीषन्मनागल्पेप्रेत्यामुत्रभवांतरे॥ ८॥

खःप्रत्यर्थिनोऽग्रतः।"॥ ७॥ स्वाहा। श्रौषट्। वौषट्। वषट्। स्वधा। पंचैतेदेवेभ्योहविर्दानविशेषेप्रयुज्यंते। तत्रपितृदानेस्वधाशब्दःप्रसिद्धः। किंचित्। ईषत्। मनाक्। त्रयमल्पे। "यथाकिंचिद्विकसितंकुसुमं। ईषदुष्णंपयःपिब। मनाग्विहस्यसंतुष्टः।" प्रेत्य। अमुत्र। द्वयंजन्मांतरे। "यथा। प्रेत्यस्वर्गेमहीयते। इहचामुत्रचफलं।"॥ ८॥

टी० कदाचित् । जातु । द्वे । कस्मिंश्चित्काले "स्तुतिःकदाचित्भवति । ज्ञानेतेजातुसूत्तमं ।" सार्धं । साकं । सत्रा । समं । सह । पंचकंसहेत्यर्थे । "य
था । सार्धंदानववैरिणा । पत्न्यासाकंपतिर्भुंक्ते । सत्राकलत्रेणसुखंसमश्नुते । समंवधूभिस्तरुणारमंते । विश्वासधूमंसहरतभाभिः ।" प्राध्वमित्येक
मानुकूल्ये । वृथा । मुधा । द्वेव्यर्थके । "यथा । वृथापुष्टः । बुधामुधाभ्रमंत्यत्र" ॥ ४ ॥ आहो । उताहो । किमुत । किं । किमु । उत । पट्विक
ल्पे । "यथा । देवआहोगंधर्वः । उताहोमल्लचोच्यते । किमुतत्वशिवोभल्ला । स्थाणुरयंकिंपुरुषः । गृहंकिमुवनंगतः । विष्णुरुतशिवःसेव्यः ।" तु ।

कदाचिज्जातुसार्धंतुसाकंसत्रासमंसह ॥ आनुकूल्यार्थकंप्राध्वंव्यर्थकेतुवृथामुधा ॥ ४ ॥ आ
होउताहोकिमुतविकल्पेकिंकिमूतच ॥ तुहिचस्महवैपादपूरणेपूजनेस्वति ॥ ५ ॥ दिवान्हीत्यथ
दोषाचनक्तंचरजनाविति ॥ तिर्यगर्थेसाचितिरोप्यथसंबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

हि । च । स्म । ह । वै । पट्श्लोकचरणपूर्णतायां ।"यथारामस्तुलक्ष्मणंप्राह । अहंहियास्येनगरं । सचप्राहचराजानं । मयास्मभुक्तं । सहतंप्राहल
क्ष्मणः । तेनवैहतः ।" सु । अति । द्वेपूजने । "सुस्तुतं । अत्युत्तमः" ॥ ५ ॥ अन्हीत्यर्थेदिवाशब्दः । दोषा । नक्तं । द्वेरात्रावित्यर्थे । "यथा । चो
राश्चदोषाययुः । नक्तंगृहस्थोभुंजीत ।" साचि । तिरः । द्वेतिर्यगर्थे । "कृतंसाचिधनुस्तेन । तिरोगत्वासमीक्षेत ।" ॥ ६ ॥

प्रागित्येकंअतीतार्थकं यथाप्राक्कर्म । नूनं । अवश्यं । द्वयंनिश्चिते । नूनंशरणंप्रपन्ना । अवश्यंयातारश्चिरतरमुषित्वापिविषयाः ।" नूनंनिश्चितत कर्पोरिनिविश्वः । संवदित्येकंवर्षे । यथा । प्रभवाख्यासंवत् । अर्वागित्येकंअवरे । "कुलेऽक्रतुचयादर्वाक्मंडनान्नतुमुंडनं ।" आं । एवं । द्वयंअंगी कारे । यथा । आंकुर्मः । "एवंकुर्मः ।" स्वयमित्येकंआत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । "तथापिनीचैर्विनयाददृश्यत ।" उच्चैरित्ये

प्रागतीतार्थकंनूनमवश्यंनिश्चयेद्वयं ॥ संवद्वर्षेऽवरेत्वर्वागामेवंस्वयमात्मना ॥ १६ ॥
अल्पेनीचैर्महत्युच्चैःप्रायोभूम्न्यद्रुतेशनैः ॥ सनानित्येबहिर्बाह्येस्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

कंमहति । "यथाशृंगारमुच्चैर्गिरेरिदं ।" प्रायइतिभूम्निबाहुल्ये । यथा । प्रायोनववधूःकांतं । शनैरिति अद्रुतेमांद्ये । यथा । शनैर्यातिपिपी लिका । सनेत्येकंनित्ये । यथासनातनः । बहिरितिबाह्ये । "यथा । निष्कासितोबहिर्ग्रामात् ।" स्मेत्यतीते । यथा । वक्तिस्मव्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितोरविः ॥ १७ ॥

॰ई॰ समंततः । परित. । सर्वतः । विष्वक् । चत्वारिसर्वतइत्यर्थे । "समंततोवर्षतिमेघ. । आयातिपरित.श्रियः । सर्वतोवातिपवनः । विष्वकूपतंतिकिरणा. ।" अकामानुमतौअनिच्छयानुमतौ काममित्येकं । "त्वहनिष्पसिचेत्काम । कामप्रकामेनुमतावसूयानुगमेपिचेतिहेम विश्वप्रकाशौ । " असूया पूर्वकरणीकारेअस्तित्येकं । "यथा । तथाविधस्तावदशेपमस्तुनः ।" चकारात्काममित्यपि । "अस्तुस्यादभ्यनुज्ञानेऽसूयागीकारयोरपीतिमेदिनी।"
॥ १२ ॥ नन्वित्येकंविरोधोक्तौ । "यथाननुएवंमन्यसेतर्हिकिमपिनस्यात् ।" कच्चिदित्येकंकामप्रवेदनेइष्टपरिप्रश्ने । इच्छायाआख्यानेवा । यथा ।

समंततस्तुपरितःसर्वतोविष्वगित्यपि॥अकामानुमतौकाममसूयोपगमेऽस्तुच॥१३॥ननुचस्याद्विरोधोक्तौकच्चित्कामप्रवेदने॥ निःषमंदुःषमंगर्ह्येयथास्वंतुयथायथं ॥१४॥ मृषामिथ्याचवितथेयथार्थंतुयथातथं॥ स्युरेवंतुपुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः॥१५॥

कच्चिज्जीवतिमेमाता । निःषमं । दुःषमं । द्वेनिंद्ये । "यथा । निःषमवक्तिमेमूर्खः । दुःषमंवर्ततेवधूः ।"
यथास्वं । यथायथ । द्वेयथायोग्यमित्यर्थे ।"यथास्वमाश्रमेचक्रे । यथायथंकल्पयते ।"॥१४॥ मृषा । मिथ्या । द्वेवितथेऽसत्ये । "उच्छ्रायसौंदर्यगुणान्मृषोद्या । मिथ्योक्तंत्वया ।" यथार्थं । यथातथ । द्वयंसत्ये ।"यथा । यथार्थमुक्तनान्यत् । गुरुर्यथातथंवक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दोवासत्यार्थः ।" एवं । तु । पुनः । वै । वा । पंचनिश्चयार्थका स्युः"यथा । एवमेवयथाशाह । रावणंतुदुरात्मानमवधीद्राघवःप्रभुः । पुनर्व्यासोवैधर्मज्ञः ।" वैवेत्यत्रवाएवेतिवाछेदः ॥१५॥

पूर्वेऽब्देगतेवर्षेपरुदित्येकं । पूर्वतरेगतवर्षात्पूर्ववर्षेपरारीत्येकं । यतिवर्तमानेब्देऐषमइत्येकं । त्रयाणांयथा । परारिगतःकांतः परुन्नागतऐषमोपिनाग
तः ।" यतीतिशत्रंतस्येण'सतम्याहृपं । अत्राह्निअस्मिन्नहनीत्यर्थेअद्यशब्दः । "यथा । अद्यगंतुनशक्नोमि ' अथपूर्वेन्हीत्यादिशब्देनउत्तरेन्ही
त्यादिपदस्यपहणं । पूर्वेन्हीत्याद्यर्थेपूर्वादिशब्देभ्यएद्युसप्रत्ययेपूर्वेद्युरित्यादयःसप्तशब्दाभवति । क्रमेणयथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थेपूर्वेद्युः । पूर्वेद्युरि

परुत्परार्यैषमोऽब्देपूर्वेपूर्वतरेयति ॥ अद्यात्राह्न्यथपूर्वेन्हीत्यादौपूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

ष्यतेप्रातःपूर्वेद्युःपूर्ववासरइतिरुद्रः ।" उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेद्युः । "नांदीमुखाउत्तरेद्युर्विवाहःपरिकीर्तितः ।" अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः । "आगतान
परेद्युस्तान् ।" अधरस्मिन्नहनिअधरेद्युः । "अधरेद्युःप्रसूतासा । अधरस्तुपुमानोष्ठेहीनेऽनूर्ध्वेचवाच्यवत् ।" अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्यु । "अन्येद्युरा
त्मानुचरस्यभाव । ' अन्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः । 'अन्यतरेद्यु पितरद्रक्ष्यसि ।" इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । 'कष्टदिनादितरेद्यु प्रियोद्रष्टव्यः॥ २०॥

टी०

अस्तीनिसत्वे । यथा । अस्तिपरलोकइतिमतिर्यस्यसआस्तिकः । "रुपोक्तौकोपेनोक्तौउ । यथा । उआगतःशत्रुः । उसंबोधनरोपोक्त्योरनुकंपा नियोगयो. । पादपूरणेच । पादपूरणेऽपिचदृश्यतइतिमेदिनी ।" ऊमितिप्रश्ने । ऊंगच्छसिवहिर्धव । ह्रस्वपाठेउमित्यपि । " अयीत्यनुनयेसांत्व ने । "यथा । अयिक्रियार्थसुलभंसमित्कुशं ।" हुमितितर्के । "स्यात्रेत्किंहुंप्रपद्यते ।" उपेतिरात्रेरवसाने । यथाउपातनोवायुः । नमःप्रणामे

अस्तिसत्वेरुपोक्तावुऊंप्रश्नेऽनुनयेत्वयि॥हुंतर्केस्यादुपारात्रेरवसानेनमोनतौ॥१८॥
पुनरर्थेंगनिंदायांदुष्ठुसुष्ठुप्रसंशने ॥ सायंसायेप्रगेप्रातःप्रभातेनिकषांतिके॥ १९॥

"नमोब्रह्मण्यदेवाय ।" ॥ १८ ॥ अंगेतिपुनरर्थे । यथामूर्खोपिनावमन्यतेकिमंगविद्वान् । किंपुनरित्यर्थः । दुष्ठुर्निंदायां । यथा । दुष्ठुखलत्वं । सुष्ठुप्रशंसने । यथा । सुष्ठुकाव्यं । सायमितिसायेदिनांतरे । यथा । सायंसंध्यामुपासिष्ये । प्रगे । प्रातः । द्वेप्रभाते । "यथा प्रगेनृपाणामथतोरणा द्बहि । यःपठेत्प्रातरुत्थाय" निकषेतिसमीपार्थे ॥ १९ ॥

पूर्वेब्देगतेवर्षेपरुदित्येकं। पूर्वतरेगतवर्षात्पूर्ववर्षेपरारीत्येकं । यतिवर्तमानेब्देऐषमइत्येकं। त्रयाणांयथा । परारिगतःकांतः परुन्नागतऐषमोपिनाग
तः।" यनीतिशत्रंतस्येणःसतम्यांरूपं। अत्राप्न्हिअस्मिन्नहनीत्यर्थेअद्यशब्दः । "यथा। अद्यगंतुनशक्नोमि" अथपूर्वेन्हीत्यादिशब्देनउत्तरेन्ही
त्यादिपक्षस्यग्रहणं। पूर्वेन्हीत्याद्यर्थेपूर्वादिशब्देभ्यएद्युसप्रत्ययेपूर्वेद्युरित्यादयःसप्तशब्दाभवंति। क्रमेणयथा। पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थेपूर्वेद्युः। पूर्वेद्युरि

परुत्परार्यैषमोऽब्देपूर्वेपूर्वतरेयति॥ अद्यात्रान्ह्यथपूर्वेन्हीत्यादौपूर्वोत्तरापरात्॥२०॥

ष्यतेप्रातःपूर्वेद्युःपूर्वचासरउतिरुद्रः।" उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेद्युः। "नादीमुखाउत्तरेद्युर्विवाह.परिकीर्तितः।" अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः । "आगता
परेद्युस्तान्।" अधरस्मिन्नहनिअधरेद्युः । "अधरेद्यु.प्रसूतासा। अधरस्तुप्रमानोद्देहीनेऽनूर्ध्वेचवाच्यवत्।" अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युः। "अन्येद्यु
स्तानुचरस्यभावं।" अन्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः। 'अन्यतरेद्यु.पितरद्रक्ष्यसि।" इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः। 'कटदिनादितरेद्युःप्रियोद्रष्टव्यः॥२०

टी॰ उभयेद्युः । उभयद्युः । द्वेउभयस्मिन्नहनीत्यर्थे "उभयद्युरुपोषणं ।" परेद्यवीत्येकंपरेहनि । "मित्रंदृष्टंपरेद्यवि" ॥ २१ ॥ ह्यइत्येकंगतेहनि । "सःसर्वमभवत्कार्यं" श्वइत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततःपरेहनिपरश्वइत्येकं । "श्वःपरश्वश्चयथा । अद्यश्वोवापरश्वोवासर्वंकर्मभविष्यति।"

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥ उभयद्युश्चोभयेद्युःपरेत्वह्निपरेद्यवि ॥ २१ ॥
ह्योगतेऽनागतेऽह्निश्वःपरश्वस्तुपरेहनि॥ तदातदानींयुगपदेकदासर्वदासदा ॥२२॥

तदा । तदानीं । द्वेतस्मिन्कालइत्यर्थे । "यथा । तदाचक्षुष्मतांप्रीतिः । यदाप्याप्रिययासंगस्तदानीमेवमेसुखं ।" युगपत् । एकदा । एकस्मिन्कालइत्यर्थे । "यथा । शत्रुमित्रोदासीनाःयुगपदाहूताः । गवांशतमेकदादत्तं ।" सर्वदा । सदा । द्वे "सर्वदासर्वदासीतियाचतेयाचकःसदा ।" ॥ २२ ॥

एतर्हि । संप्रति । इदानीं । अधुना । सांप्रतं । पंचकमस्मिन्कालइत्यर्थे । यथा । एतर्हि क्रियतेकार्यं । संप्रत्यसौगृहंयाति । इदानीमास्मिसवृत्तः । अध्या
लेपादधुना । तत्रास्तेसाम्प्रतमुनिः।" तथेतिसमुच्चये । पूर्वादौदिशि । पूर्वादौदेशे । पूर्वादौकालेवाप्रागादयःस्युः । "दिशिप्राग्दिगित्यादि । देशेप्राग्देशइत्या
दि । कालेप्राक्कालइत्यादि । "पूर्वादौइत्यादिशब्देनोत्तरपश्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनांग्रहण । प्रत्यगादयइत्यादिशब्देनत्ववागित्यादिग्रहः । "उत्तरात् ।
अधरात् । दक्षिणात् । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । दक्षिणा । दक्षिणाहि । दक्षिणतः । उत्तरतश्चसंगृह्यते । "ऊर्ध्वेतूपरिउपरिष्टादिति ॥ २ ३॥ इत्यव्य

एतर्हिसंप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथा ॥ दिग्देशकालेपूर्वादौप्रागुदक्प्रत्यगादयः॥ २ ३ ॥ इत्यव्ययवर्गः॥
सलिंगशास्त्रैःसन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः॥ अनुक्तैःसंग्रहेलिंगंसंकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

यवर्गः॥ अथलिंगसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिंगशास्त्रैः पाणिन्याद्युक्तलिंगानुशासनसहितैःसन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृज्जैःश्वपाकादिभिःतद्धितमत
यजैः अणाद्यैःसमासजैरदंतोत्तरपदोद्विगुरित्यादिनोक्तैः वाहुल्येनपूर्वमनुक्तैःशब्दैरयंसंग्रहःक्रियतइतिशेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गेलिंगमुन्नयेदूहेत
कथमित्याकांक्षायांसंकीर्णवदिति । यथासंकीर्णवर्गेप्रकृत्यादिभिरुन्नेयंतथात्राप्युन्नयेत् । तत्रप्रकृत्यर्थेनयथा । अर्धर्चाःपुंसिचेति । प्रत्ययार्थेन
था । स्त्रियांक्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्येरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानांनपुंसकत्वंएकत्वंचयथा । शोभनंपचतीत्यादि ॥ १ ॥

टी०

सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविपयंपूर्वोक्तशब्दलिंगादन्यल्लिंगंलिंगशेपः।तस्य विधिः व्यापीस्वविपयस्यव्यापकोभवति । यदिप्रागुक्तैरिहोक्तैश्चविशेप
विधिभिःनबाधितःस्यात् । तर्हीवव्यापीभवेदित्यर्थः । एतेनास्यलिंगविशेपविधेरुत्सर्गभूतस्यस्वर्गादिवर्गाअपवादावेदितव्याः । तत्रप्रागुक्तानांविशे
पाणांपुनरुक्तिदोपप्रसंगाद्विस्तरभयाच्चनपुनरिहविधानं । तथाहि । स्वर्गपर्यायइहपुंसिवक्ष्यते । तस्यद्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीवेत्रिविटपमितिपूर्वोक्तमप
वादः । नौप्रभृतीनांतुक्त.कर्तरीत्यादिनावक्ष्यते । यद्यपिपूर्वंलिंगमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतयालिंगानुशासनमिहापिप्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिका

लिंगशेपविधिर्व्यापीविशेपैर्यद्यबाधितः ॥ स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनामच ॥ २ ॥

रोयंमसीशब्दपर्यंतंज्ञेयः । ईदूतौईकारोकारौविरामौअवसानस्थौयस्यतदीदूद्विरामंतच्चतदेकाच्चईदूद्विरामैकाच् । ईदंतमूदंतवायदेकस्वरशब्दरूपंत
त्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः । श्रीः । भूः । भ्रूः । नयतीतिनीरित्यादौक्त.कर्तगीतिबाधितत्वाद्वाच्यलिंगत्वं । योनिर्भगतत्सहितानांप्राणिनानामस्त्रि
यां । यथा । मातादुहिताधेनुरित्यादि । दारशब्दास्तौतुदारा.पुंभूम्नीतिबाधकंप्रागुक्तं । कलत्रशब्दस्य । कलत्रंश्रोणिभार्ययोरितिक्लीबपाठोबाधकः ।
एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥

विद्युदादिह्रीपर्यंतानांअष्टानांघन्नामतस्त्रियां । यथा । विद्युत् तडित् । रात्रिःरजनिः । वल्ली व्रततिः वीरुत् । वीणाविपंचीत्यादि । "वीणादिग्भूनदी धियामितिपाठ क्वचित् ।" अदंतैर्मूलादिशब्दैर्यएकार्थःसमाहारार्थोद्विगुसमासःसस्त्रियांस्यात् । यथा । पंचानांमूलानांसमाहारःपंचमूली । एवंत्रि लोकीपडध्यायीत्यादि । अदंतैरितिकिं । पंचानांकुमारीणांसमाहारः पंचकुमारि । पंचराजमित्यादौटचिअदंतत्वेसत्यपिपात्रादित्वान्नपुंसकत्वमित्ये के । एकार्थइतिकिं । पंचसुकपालेपुसंस्कृतःपुरोडाशःपंचकपालः । नसइति । पात्रयुगाद्युत्तरपदैःअदंतैःएकार्थोद्विगुः स्त्रियांनस्याद्यथा । पंचपात्रं । चतुर्युगं । त्रिभुवनं ॥ ३ ॥ तल्प्रत्ययःस्त्रियांसतुभावाद्यर्थेविहित । तत्रभावेयथा । शुक्लता । कर्मणिब्राह्मणता । समूहेग्रामता । स्वार्थेदेवता । वृंदइति ।

नामविद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियां ॥ अदंतैर्द्विगुरेकार्थोनसपात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥ तल्वृंदेयेनिकट्यत्रावै रमैथुनिकादिवुन् ॥

वृंदेसमूहेयइनिकट्यत्रएतेचत्वारःप्रत्ययाःस्त्रियां । यथा । पाशादिभ्योयः । पाशानांसमूहःपाश्या । वात्या । खला दिभ्यइनिः । खलिनी । पद्मिनी । रथादिभ्यःकट्यच् । रथकट्या । एवंगोत्रा । वृंदेकिं । मुखेभवोमुख्यः । दंडोस्त्यस्यदंडी । वैरेति । मिथुनस्यकर्ममैथु निका । वैरमैथुनादौचयोवुन्प्रत्ययःसस्त्रियां । तत्रवैरेविरोधार्थेयथा । अश्वमहिषिका । अश्वमहिषस्येदंवैरमित्यर्थः । एवंकाकोलूकिका । मैथुनि कायांयथा । अत्रिभरद्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियंमैथुनिका । विवाहरूपसंबंधइत्यर्थः । एवंकुत्सश्चकुशिकाश्चतयोर्मैथुनिकाकुत्सकुशिवि का । "वनूग्रहणंवुञउपलक्षणं । यथाकाशिका गार्गिकयाश्लाघते । क्वचित्तुवैरमैथुनिकादिवुरितिपाठः ।" आदिनावीप्सादौवुनोग्रहणं ।

टी॰ स्त्रियांभावादिःस्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्यभावादौयेविहिता.प्रत्ययाअनिक्तिन्नादयस्तास्त्रियांस्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशेनञ्य
नि । अकरणिः । अजीवनिः । क्तिन्यथा । कृतिः । गतिः । ण्वुल्यथा । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । आसिका । णच्यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच्य
था । शायिका । इक्षुभक्षिका । क्यप्यथा । व्रज्या । इज्या । "स्त्रीभावादौकिं । वदःसुपिक्यप्च । भूयोद्यं । ब्रह्मभूयं ।" युच्यथा । कारणा । आसना ।
इञ्यथा । वापिः । वासिः । कांकारिमकार्पीः । इञउपलक्षणार्थत्वादिण्इक्चयथा । आजिः । कृपिः । अङ्यथा । पचा । त्रपा । भिदा । निर्यथा । ग्ला
निः । म्लानिः । हानिः । शप्रत्ययोयथा । क्रिया । इच्छा ॥ ४॥ उणादिपुयेनि.ऊः ईः । एतेप्रत्ययाःस्त्रियांस्युः । तत्रन्यंतोयथा । श्रेणिः । "श्रोणिः । द्रोणिः ।

स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुच्क्यप्युजिञङ्निशाः॥४॥उणादिपुनिरूरीश्चड्याबूङंतंचलंस्थिरं॥तत्क्रीडा
यांप्रहरणंचेन्मौष्टापाल्लवाणदिक्॥५॥

उणादिष्वनिरितिपाठेअनिर्यथा । धरणिः । धमनिः । सरणिः ।"
ईरंतोयथा । तंत्रीः । "तरीः ।" ङ्यंतंआवंतंऊङंतंचयचलंजंगमंस्थिरंस्थावरंवातत्स्त्रियांस्यात् । जगमंयथा । नारी । शिवा । ब्रह्मबधूः । स्थावरंयथा ।
कदली । माला । कर्कंधूः । तच्छब्देनाऽत्रमुष्ट्यादिकंनिर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकंप्रहरणंयदिक्रीडायांवर्ततेतर्हितस्मिन्नर्थेविहितोणप्रत्ययः
स्त्रियां । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेनदांडामौसलेतिचोदाहर्तव्यं । मुष्टिःप्रहरणमस्यांक्रीडायांमौष्टा । पल्लवःप्रहरणमस्यांक्रीडायांपाल्लवा ॥ ५ ॥

साधनतवाच्यादण्डपातादिक्रियाऽस्याफाल्गुन्यादिकायामित्यर्थेघञंताद्विहितोयोञप्रत्ययः सस्त्रियास्यात् ।उदाहरति । दंडपातोऽस्यांफाल्गुन्यादाडपा ताफाल्गुनी । एवश्येनपातोस्याश्यैनपातामृगया । तिलपातोऽस्यास्वधाक्रियायातैलंपाता । श्येनतिलस्येतिमुम् । पितृदानेस्वधामतमित्यमरमाला । व ररुचिनातुस्वधाक्रियाप्रवेणीतिस्त्रीलिंगतोक्ता ।" इतिशब्देनमुसलपातोऽस्यामौसलपाताभूमिरित्यादिसिद्धिः । क्वचिद्देशेफाल्गुनपौर्णमास्यांदंडपा तेनक्रीडाभवतीतिदिगित्यनेनदाडपातादिकउदाहरणमितिसूचितं ॥६॥ यदिअपचयेऽल्पत्वेविवक्षावक्तुमिच्छास्यात्तर्हिमृणाल्यादय.स्त्रीलिंगाःस्यु ।

घञोयःसाक्रियास्यांचेद्दांडपाताहिफाल्गुनी ॥ श्यैनंपाताचमृगयातैलंपातास्वधेतिदिक् ॥ ६ ॥
स्त्रीस्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचयेयदि ॥ लंकाशेफालिकाटीकाधातकीपंजिकाढकी ॥ ७ ॥

यथा । अल्पमृणालंमृणाली । आदिशब्दाद्यथा । ह्रस्वोवंशोवंशी । गौरादित्वान्ङीष् । एवंकुंभीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठीत्यादय. । ह्रस्वार्थेकन्प्रत्य य.स्त्रिया । यथापेटिका । काचिदितिकिं । अल्पोरक्षोवृक्षकइत्यादिनस्त्रिया । अथव्याबुडतमित्यादिनोक्तलिंगानामपिकेपाचिन्नाम्नासुखेनलिंगज्ञा नायपृथक्पाठंकातादिक्रमेणाह । लंकेति । लकाराक्षसपुरी । शेफालिकापुष्पभेद वृक्षभेदश्च । "सतुनिर्गुंडीइतिप्रसिद्ध. ।" टीकाविषमपदव्या ख्या । धातकीवृक्षभेद. । "धायटीइतिप्रसिद्धा ।" पजिकानि शेषपदव्याख्या । आढकीतुवरी । "तूरइतिप्रसिद्धा ।" ॥ ७ ॥

टी॰ सिध्रकावृक्षभेद। सारिकापक्षिभेदः। "साळुंकीइतिप्रसिद्धा।" हिक्कास्वरभेदः। ऊर्ध्ववातप्रवृत्तोशब्दविशेषः उचकीइतिप्रसिद्ध। "प्राचिकावनमक्षिका। "पक्षिभेदइतिस्वामी।" उल्कातेजःपुंजः। पिपीलिकाकीटभेदः। मुंगीइतिप्रसिद्धा। शनैर्यातिपिपीलिकइतिपुंस्त्वमपीतिस्वामी।" तिंदुकी वृक्षभेदः। "टेंगुरणीइतिप्रसिद्धा।" कणिकापरमाणुः। भंगिःकौटिल्यभेदः। "विच्छित्तिर्वा। व्याजच्छलनिभेभंगिर्विविदिर्भीतिर्निमीलिकेतिरभसः।" सुरंगावि वरभेदः। "सुरंगइतिख्यातः।" सूचिर्व्यधनी। स्त्रीसूचिनृत्यभेदेचव्यधनीशिखयोरपीतिरत्नकोशः। "माढिःपत्रशिरा" माढिर्दैन्यपत्रशिरेतिहैमः ॥८॥

सिध्रकासारिकाहिक्काप्राचिकोल्कापिपीलिका ॥ तिंदुकीकणिकाभंगिःसुरंगासूचिमाढयः ॥ ८ ॥ पिच्छावितंडा काकिण्यश्चूर्णिःशाणीद्रुणीदरत् ॥

पिच्छा। शाल्मलिः। "निर्यासः। पिच्छाशाल्मलिवेष्टके। पंक्तिपूगच्छटाकोशमंडेष्वश्व पदामये। मोचायांपिच्छलइतिहैमः।" वितंडावादभेदः। काकिणीपणचतुर्थांशः। "काकिणीपणतुर्यांशेमानदंडेचदृश्यते। कृष्णलैकवराट्योःस्या दुन्मानस्यांशकेपिचेतिमेदिनी। रामसस्तुनातेष्वप्याह। पणोदमानदंडानांतुर्यांशेपिचकाकिनीति। आढकस्यपंचाशतमोभागउद्मानं। उक्तंचगणि तावल्यां। कुल्यास्याद्दटभिद्रोणैर्द्रोणपादेनचाढकः। अतोविंशतिकोभागउद्मानमुदाहृतमिति। चूर्णिःचूर्णिका। शाणीशणपटविशेषः। "निक षइतिस्वामी।" द्रुणीकर्णजलौका। "द्रुणीकूर्म्यांजलद्रोण्यामितिहैमः।" दरत्। म्लेंच्छजातिः।

आसदीआसनभेदः । "वेत्रासनमितिप्रसिद्धं । अग
कथाप्रावरणातरं " कथामृन्मयभित्तौचतथाप्रावरणातरइतिमेदिनी । "
चर्चरी
सातिर्दानावसानयो. । झल्लरीवाद्यभेदः । "झलरीझल्लरीचहुडुक्येबालचक्रकइतिमेदिनी ।"
सभाराजेत्यस्यापवादोयं ॥९॥ पारीपूरपरागयोः । पात्र्याकर्पूरिकायांचपाद
विशेषेनाभि । राज्ञासभेतितत्पुरुष. । "पारीहस्तिपादरज्जु । " लद्वाकरंजभेदेस्यात्फलेवाद्येखगांत
करशब्द हर्षक्रीडाया । " चर्चरीगीतभेदेचर्केशभित्करशब्दयोरितिकोशातरं । " लद्वायामचटकः । "
बंधेचहस्तिनामितिहैमः । " होराल्मार्धं । " होरातुलग्नेराश्यर्द्धेशास्त्ररेखाप्रभेदयोरितिहैम । "

झल्लरीचर्चरीपारीहोराल्लद्वाचसिध्म

सातिःकंथातथाऽसंदीनाभीराजसभापिच ॥ ९ ॥

ला॥ लाक्षालिक्षाचगंडूषागृध्रसीचमसीमसी ॥ १० ॥ इतिस्त्रीलिंगसंग्रहः ॥

लाक्षाजतु । लिक्षायूकांडं । "
सिध्मलाशुष्कमांसेस्त्रीत्रिलिंग्यातुकिलासिनीतित्रिकांडशेषः।" उन्नतनाभिस्तुगंडूषानापिमुखपूर्तिरिति
इतिमेदिनी।" सिध्मलामत्स्यविकृतावितिमेदिनी। प्रसृत्याप्रमितेऽपिस्यादितिहैम । चमसोयज्ञ
पाजलादिनामुखपूरणं।"पुंस्यपि। गडूषोमुखपूर्तौस्याद्गजहस्तांगुलावपि। माषपिष्टपोलिकाविशेषःइतिवैद्यकग्रंथे।
पालिन।" गृध्रसीवातरोगभेदः सनुऊरुसंधौभवति। चमसीयज्ञपात्रभेदः।"प्रणीतेतिप्रसिद्धा। इतिस्त्रीलिंगसंग्रह
त्रस्यभेदेःस्त्रीपिष्टकेस्त्रियामितिमेदिनी।" मसीकज्जल । "मेलामसीजलंपत्राजनंचस्यान्मासिर्द्वयोरितित्रिकांडशेषः।"॥१०॥

अथपुंल्लिंगसंग्रहः॥ पुंस्त्वेइतिपतद्ग्रहशब्दपर्यंतमधिकारः। भेदास्तुषितसाध्यादयः। अनुचराःसुनंदादयः। तैःसहिताःसुरासुरादेवदैत्याःपर्यायैःसहपुंसि सुरपर्यायायथा। अमरनिर्जरादेवामरुतइत्यादयः। तद्भेदायथा। तुषिताःसाध्याः। इंद्रोमरुत्वान्मघवा सूरःसूर्योर्यमा। हाहाहूहूःतुंबुरुरित्यादि। अनुच राथथा। विष्णोरनुचराजयविजयप्रभृतयः। रुद्रानुचरानंदिकेश्वरादयः। एवंअसुरपर्यायादैत्यादानवाइत्यादयः। तद्भेदावलिनमुच्यादयः। असुरानुच राःकूश्मांडमुंडादयः। एवमुन्नेयंसर्वत्र। एतेषामपिदैवतानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यात्रिवाधकंस्मारयिष्यति। अवाधिताइतिवक्ष्यमाणेन। स्वर्गादय श्चोनविंशतिःसभेदाःसपर्यायाश्चपुंसिस्युः। स्वर्गपर्यायोयथा। स्वर्गोनाकस्त्रिदिवइत्यादिः। द्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपमितिवाधकंवलवत्तरंतद्विना

पुंस्त्वेसभेदानुचराःसपर्यायाःसुरासुराः॥ स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः॥ ११॥

पुंस्त्वं। यागोयज्ञः। मखःक्रतुः। तद्भेदाअग्निष्टोमादयः। इत्यादेर्वाधितत्वंवक्ष्यति। अद्रिःगिरिःपर्वतः। तद्भेदामेरुसह्यादयः। एषांमध्येऽपवादःचेदुक्तः शैलवर्गे। मेघोघनइत्यादिःपर्यायः। भेदआवर्तादिः। अभ्रस्यतुअभ्रंमेघइतिक्लीबपाठोबाधकः। अब्धिःसमुद्रइत्यादयःसमुद्रपर्यायाः। क्षीरोदादिर्भेदः द्रुर्वृक्षः। शाखीत्यादिपर्यायः। वटादिर्भेदः। अत्रापिकचिद्रूपभेदादिना। "पाटलाशिंशपादौ" अपवादाउक्ताः। कालोदिष्टःसमयःएवंपर्यायः। मासाद् योभेदाः। असिःखड्गः। नंदकादयोभेदाः। "ईल्यादौबाधः" शरोवाणः। भेदोनाराचादिः। इषुद्वयोरितिविशेषोदर्शितः। अरिःशत्रुः। भेदआततायादिः॥११॥

। ओष्ठोदंतच्छदः । दशनवसनादितुरूपभेदात्बाधितं । दोःप्रवेष्टः ।
करोगजमात्रभागोरश्मिःपाणिश्च । दीधित्यादीनांतुपुंस्त्वंबाधितं । गंडःकपोलः । "केशःकचः । नखःकररुहः ।
भुजबाह्वोर्मन्द्रयोरितिविशेषः । दतोरदः । भेदोजंभः । कंठोगलः ।, "समीपगलभेदेषुकंठंत्रिषुविदुर्बुधाइतिशाश्वतः ।" अन्हःपूर्वंपूर्वाह्णः । "अन्हःअ
नखोःश्रीत्यादिनाबाधितं । स्तनःकुचः । एतेयथासंभवंसभेदपर्यायाःपुंसि । अन्हःअहश्वएतदंताःपुंसिस्युः । यथा । अन्हःपूर्वंपूर्वाह्णः । काकोलंइत्यादिबाधि
पं अपगढः ।" द्वेअहनीममात्द्वेद्व्यहः । क्ष्वेडभेदाविषविशेषाःपुंस्त्वेस्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्रगरलंविषंपुंसिक्लीबेच । यथा ।अहश्वरात्रि
तं । रात्रांताइतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोंऽतेयेषांतेयदिप्राक्असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हिपुंसि । यथा ।अहश्वरात्रि

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः ॥ अन्हाहांताःक्ष्वेडभेदारात्रांताःप्रागसंख्यकाः ॥ १ २ ॥ श्रीवेष्टाद्याश्चनिर्या
साअसन्नंताअबाधिताः ॥ अहोरात्रः। सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । अपररात्रः । प्रागसंख्यकाइतिकिं । पंचरात्रं । गणरात्रं । पुण्यरात्रस्यार्ध

चांदिवाधातत्क्लीबत्वंच ॥ १ २ ॥ श्रीवेष्टादयोयेनिर्यासा द्रवसारवाचकास्तेपुंसिस्युः । श्रीवेष्टःसरलः । "श्रीपिष्टइतिक्वचित्पाठः ।" आद्येनश्रीवासवृकधू
पादयः चकाराद्गुग्गुलुसिल्हकादयः । असन्अन्चतावंतोयेपातेअसन्नंताः । द्युचुमसिसुसन्नंतमित्यादिनावक्ष्यमाणेनअप्सरआदीनांपूर्वोक्तेनचबाध
केनाबाधिताश्चेत्पुंसिस्युस्तत्रअसंतायथा । अंगिराः । वेधाः । चंद्रमाः । अन्नंतायथा । कृष्णवर्त्मा । मघवा । अबाधिताइतिकिं । इदंवयःइदंलोम ।

टी॰ अथपुल्लिंगसंग्रहः॥ पुंस्त्वेइतिपतद्ग्रहशब्दपर्यंतमधिकारः। भेदास्तुपितसाध्यादयः। अनुचराःसुनंदादयः। तैःसहिताःसुरासुराःदेवदैत्याःपर्यायैःसहपुंसि
सुरपर्यायायथा। अमरानिर्जरादेवामरुतइत्यादयः। तद्भेदायथा। तुपिताःसाध्या.। इंद्रोमरुत्वान्मघवा सूर.सूर्योर्यमा। हाहाहूहूःतुंबुरुरित्यादि। अनुच
रायथा। विष्णोरनुचराजयविजयप्रभृतयः। रुद्रानुचरानंदिकेश्वरादयः। एवंअसुरपर्यायादैत्यादानवाइत्यादयः। तद्भेदाबलिनमुच्यादयः। असुरानुच
रा रुश्माङ्गदादय ।एवमुन्नेयंसर्वत्र। एतेषामपिदेवतानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यादिबाधकंस्मारयिष्यति। अबाधिताइतिवक्ष्यमाणेन्.। स्वर्गादय
श्चोनविंशति.सभेदा.सपर्यायाश्चपुंसिस्युः। स्वर्गपर्यायोयथा। स्वर्गोनाकस्त्रिदिवइत्यादिः। द्योदिवौद्वेस्त्रियाक्लीबेत्रिविष्टपमितिबाधकंबलवत्तरंतद्विना

पुंस्त्वेसभेदानुचराःसपर्यायाःसुरासुराः॥ स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः॥ ११॥

पुंस्त्वं। यागोयज्ञ। मखःक्रतु। तद्भेदाअग्निष्टोमादयः। इत्यादेर्बाधितत्वंवक्ष्यति। अद्रिःगिरिःपर्वतः। तद्भेदामेरुसह्यादयः। एषांमध्येऽपवाद.चेदुक्तः
शैलवर्गे। मेघोघनइत्यादि.पर्याय.। भेदआवर्तादिः। अभ्रस्यतुअभ्रंमेघइतिक्लीवपाठोबाधकः। अब्धिःसमुद्रइत्यादय.समुद्रपर्यायाः। क्षीरोदादिर्भेदः।
द्रुःवृक्षः। शाखीत्यादिपर्यायः। वटादिर्भेदः। अत्रापिकचिद्रूपभेदादिना। "पाटलाशिंशपादौ" अपवादाउक्ताः। कालोदिष्टःसमय.एवंपर्यायः। मासाद
योभेदाः। असि.खड्गः। नंदकादयोभेदाः। "ईल्यादौबाधः' शरोबाणः। भेदोनाराचादिः। इषुद्वयोरितिविशेपोदर्शितः। अरि शत्रु। भेदआततायादिः॥११

करोगअपासभागोरश्मिःपाणिश्च । दीधित्यादीनांतुपुंस्त्वंबाधितं । गंडःकपोलः । ओष्ठोदंतच्छदः । दशनवसनादितुरूपभेदात्बाधितं । दोःप्रवेष्टः ।
भुजबाहोस्तुद्वयोरितिविशेषः । दंतोरदः । भेदोजंभः । कंठोगलः । "समीपगलभेदेषुकंठंत्रिषुविदुर्बुधाइतिशाश्वतः ।" केशःकचः । नखःकररुहः ।
नखोःश्मीत्यादिनाबाधितं । स्तनःकुचः । एतेयथासंभवंसभेदपर्यायाःपुंसि । अन्हःअहश्चएतदंताःपुंसिस्युः । यथा । अन्हःपूर्वपूर्वाह्णः । "अन्हःअ
परंअपराह्णः ।" द्वेअहनीसमाहृतेद्व्यहः । क्ष्वेडभेदाविषविशेषाःपुंस्त्वेस्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्रगरलंविषंपुंसिक्लीबेच । काकोलंइत्यादिबाधि
तं । रात्रांताइतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोंऽतेयेषांतेयदिप्राक्असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हिपुंसि । यथा । अहश्चरात्रि

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः ॥ अन्हाहांताःक्ष्वेडभेदारात्रांताःप्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टाद्याश्चनिर्या
साअसन्नंताअबाधिताः ॥

श्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । अपररात्रः । प्रागसंख्यकाइतिकिं । पंचरात्रं । गणरात्रं । पुण्यरात्रस्यार्ध
र्चादिपाठात्क्लीबत्वंच ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयोयेनिर्यासाःद्रवसारवाचकास्तेपुंसिस्युः । श्रीवेष्टःसरलः । "श्रीपिष्टइतिक्वचित्पाठः ।" आद्येनश्रीवासधूप
पादयः । चकारात्गुग्गुलुसिल्हकादयः । असूचअनूचतावंतोयेषांतेअसन्नंताः । द्व्यचूमसिसुसन्नंतमित्यादिनावक्ष्यमाणेनअप्सरआदीनांपूर्वोक्तेनचबाध
केनाबाधिताअेपुंसिस्युस्तत्रअसंतायथा । अंगिराः । वेधाः । चंद्रमाः । अन्नंतायथा । कृष्णवर्त्मा । मघवा । अबाधिताइतिकिं । इदंपयः । इदंलोम ।

गडुर्गलगंडः "गडुःपृष्ठगुडेकुब्जइतिविश्वः" करंडोवंशादिकृतभांडभेदः। "करंडोमधुकोशेसौकारंडवेदलाढकइतिहैमः।" लगुडोवंशादिदंडः। वरंडोमुखरोगः। "वरंडोवदनव्यथा। अंतरावेदिसंघौचेतिहैमः।" किणोमांसग्रंथिभेदः। सतुखनिन्नदंडादिसंघर्षणात्करतलादौस्पष्टः। "व्रणजंचिन्हंचकिणः" घुणःकाष्ठकृमिः। "घुणःस्यात्काष्ठवेधकइतिरत्नकोशः।" ॥१८॥ दृतिःचर्मपुटकः। "दृतिश्चर्मपुटेमत्स्येनेतिमेदिनी।" सीमंतःकेशवेशः। हरिस्पालाशवर्णः। "हरिद्दिशिस्त्रियांपुंसिहयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियांस्याच्तृणेचेतिमेदिनी।" रोमंथःपशूनांचर्वितचर्वणं। उद्गीथःसामभेदः। "उद्गीथःप्रवणःसा

गडुःकरंडोलगुडोवरंडश्चकिणोघुणः॥ १८ ॥ दृतिसीमंतहरितोरोमंथोद्गीथबुद्बुदाः॥ कासमर्दो
र्बुदःकुंदःफनस्तूपोसयूपकौ॥ १९॥ आतपःक्षत्रियेनाभिःकुणपक्षुरकेदराः॥

मवेदध्वनिरित्यरुणः" बुद्बुदोजलविकारः। कासमर्दोगुल्मभेदः। अर्बुदोदशकोटयः। अर्बुदोमांसकीलेस्यात्पुरुषेदशकोटिपुइतिमेदिनी।" अर्दनिरग्निः। कुंदःशिल्पभांडं। "कुंदोऽच्युतेनिधौ। चक्रभ्रमौचमाध्येचेतिहैमः।" फेनोजलविकारः। स्तूपोवटकादिः। एतौयूपश्च। "पूपइत्यपि॥" १९ ॥ आतपःसूर्यालोकः। क्षत्रियेनाभिः। क्षत्रियवाचीनाभिशब्दःपुंसीत्यर्थः। कुणपःशवभेदः। "कुणपःपूतिगंधोशवेपिचेतिमेदिनी।" क्षुरोवपनशस्त्रं। क्षुरःस्याच्छेदनद्रव्येकोकिलाक्षेचगोक्षुरइतिमेदिनी।" केदरोव्यवहारपदार्थः॥

पूरोजलप्रवाहः। "पूरःस्यादंभसांवृद्धौव्रणसंशुद्धखाद्ययोरितिहैमः। "क्षुरप्रोबाणभेदः । "खुरप्रइतिकवर्गद्वितीयादिरपि" चुक्रःशाकभेदः। "चुक्रः स्त्वम्लेऽम्लवेतसइतिहैमः।" गोलोवर्तुलपिंडः। हिंगुलोरागद्रव्यभेदः। क्लीबेचोक्तौवैश्यवर्गे।" हिंगुलोवर्णकद्रव्येनाभंटाक्यांतुहिंगुलीतिमेदिनी। हिंगु लुःस्यात्तुहिंगुलमितिमुकुटः।" पुद्गलःआत्मा।" पुद्गलःसुंदराकारेत्रिषुपुंस्यात्मदेहयोरितिमेदिनी।" ॥ २०॥ वेतालोभूताधिष्ठितशवः। भल्लःस्यात्पुंसि भल्लूकइतिमेदिनी। मल्लोबाहुयुद्धकुशलः। पुरोडाशोहविर्भेदः।" पुरोडाशोहविर्भेदेचमस्यापिष्टकस्यच॥रसेसोमलतायाश्चहुतशेषेचकीर्तितइतिविश्वः"

पूरक्षुरप्रचुक्राश्चगोलहिंगुलपुद्गलाः॥ २०॥ वेतालभल्लमल्लाश्चपुरोडाशोपिप
ट्टिशः॥ कुल्माषोरभसश्चैवसकटाहःपतद्ग्रहः॥ २१॥ इतिपुंल्लिंगशेषः॥

पट्टिशोऽस्त्रभेदः।" पटिसइतिदंत्यसात्यइतिमुकुटः" कुल्माषोऽर्धस्विन्नोयवः कुत्सितमाषोवा। "कुल्माषंकांजिकेयावकेपुमानितिमेदिनी।" रभसः हर्षः। 'रभसोहर्षवेगयोरितिविश्वः।" सकटाह कटाहसहित कटाहशब्दश्चपुंसीत्यर्थः । कटाहोवटकादिपाकपात्रं । "कटाहोघृततैलादिपाकपात्रे पिकर्परे। कटाह कूर्मपृष्ठेचसूपेचमहिषीशिवावितिविश्व । कटाहःकूर्मकर्परे । द्वीपस्यचप्रभेदेचेतिमेदिनीच ।' सनिष्ठीवतांबूलादिचर्वणनिक्षेप पात्रंपतद्ग्रहः। ॥ २१ ॥ इतिपुंल्लिंगशेष ॥

टी०

त्रांतं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं वसंगात्रमित्यादि । सकारो लकारो वा उपधा अंत्यात्पूर्वो यस्य तत् सोपधं यथा । बिसं । अंधतमसं । लोपधं यथा । कुलं मूलमि त्यादि । शिष्टमिति यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् । तच्च प्रागुक्तं यद्बाधितं तदपि त्रांतादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्टमिति किं । पुत्रः । वृत्रः । हंसः । कंसः । पनसः । शिला । कालः । गलः । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे । रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोयं । त्रिरात्रं । पंचरात्रं । संख्ययेति किं । अर्धरात्रः । मध्यरात्रः । पात्रादिभि स्तैरेकार्थो यो द्विगु स क्लीबे । पंचगवं । आदिना चतुर्युगं । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । अनेन पंचमूली । त्रिलोकीत्यादिरपवादः । एकार्थः किं । पंचकपालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्धितार्थः ॥ २५ ॥ द्वंद्वसमासस्यैकत्वं । अव्ययीभावश्च क्लीबे । द्वंद्वैक्यं यथा । पाणिपादं । शिरोग्रीवं । मार्दंगिकपाणविकं ।

त्रांतं सलोपधं शिष्टं गत्रं प्राक्संख्ययान्वितं ॥ पात्राद्यदंतैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

द्वंद्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥ षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

अव्ययीभावो यथा । अधिस्त्रि । उपगंगं । संख्याया अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । यथा । द्विपथं । त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं । चतुष्पथं । अव्ययाद्यथा । वि पथं । कापथं । संख्याव्ययादिति किं । धर्मपथः । योगपथः । पथ इति समासांतानुकरणं । समासे षष्ठीविभक्त्यंतात्परा छाया क्लीबे । सा चेद्बहूनां संबंधिनी तदैव तदुदाहरति । वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायं । बहूनामिति किं । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायमिति । वा स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये स भाशब्दः क्लीबे । अद्यापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा दासीनां सभा दासीसभं । स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किं । दासीनां सभा दासीसभा । दासीगृहमित्यर्थः २६

शालार्थोगृहार्थोअपिशब्दात्सहत्यर्थोचयासभासाअराजकात्राजशब्दविवर्जितात्राजामनुष्यार्थात्राजार्थात्राजपर्यायात्अमनुष्यार्थात् रक्षआद
शब्दात्पष्ठ्यतात्पराचेन्क्लीबे। शालागृहं। अर्थोऽभिधेयोयस्या साशालार्था।अराजकराजपर्यायात्यथा।इनसभं। प्रभुसभं।अमनुष्यार्थाद्यथा।रक्षःसभं।
पिशाचसभ।अराजकात्किं।राजसभा। "राजपर्यायग्रहणान्नेह। चंद्रगुप्तसभा। राजविशेषोयं।" षष्ठ्याइतिकिं।नृपतिविषयेसभानृपतिसभा। नृणांप
तिर्यस्यासाचासौसभाचेतिवानृपतिसभा।अमनुष्यार्थादितिकिं।दासीसभा।दासीनाशालेत्यर्थः। इमादिशइतिदासीसभमित्यादीनिक्रमेणत्रीण्युदाह
रणानीत्यर्थ ।तनदासीसभमित्यादितुसंहतावित्यस्यैवइतरेतुशालासहतिसाधारणे॥२७॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्वंप्राथम्यंतस्यप्रकाशनेद्योतनेउपज्ञा

शालार्थापिपराराजामनुष्यार्थाद्राजकात्॥दासीसभंनृपसभंरक्षःसभमिमादिशः॥२७॥उपज्ञोपक्रमांतश्चतदा
दित्वप्रकाशने॥कोपज्ञकोपक्रमादिकंथोशीनरनामसु॥२८॥तउपक्रमातश्चसमास क्लीबेस्यात् ।उदाहरणमाह। उपज्ञायतइत्युप
ज्ञा।कोब्रह्मातस्योपज्ञाकोपज्ञप्रजा।कस्योपराक्रम कोपक्रमलोक.।प्रजापतिनाप्रथमंसृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाताप्रजेत्यर्थ ।तदादित्वेतिकिं। देवदत्तोपज्ञा
मृन्मय प्रकार।मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात्।देवदत्तेतिसामान्यशब्देनचतदादित्वप्रतिपादनाभावेक्लीबत्वाभाव ।एवंदेवदत्तोपक्रमोरथः।अत्रापिषष्ठ्या
त्यनुवर्तते।उशीनराणानामसुमध्येपष्ठ्यतात्पराकथाक्लीबे।सौशमीनाकंथासौशमिकंथं।उशीनरादन्यत्रदाक्षिकंथा।नामसुइतिकिं। वीरणकंथा॥२८

टी॰

चकारादत्‌अनुबंधोयस्यसचित्‌। नश्चणश्चकश्चचिच्चनणकचितः। तेभ्योऽन्येयेतव्यदादयोऽदंताधातुप्रत्ययाः भावेविहितास्तेक्लीवे। तत्रधातुप्रत्ययाय था। भवितव्यं। भाव्यं। सहितं। भुक्तं। नणकचिद्भ्योन्यइतिकिं। प्रश्नः। न्यादः। आवृथः। वेपथुः। नणकेतिघञउपलक्षणं। पाकः। भावेकिं। कर्त्र्योधर्मसंग्रह। मृतोवैरी। समूहार्थेयथा। भिक्षाणांसमूहोभैक्षं। गार्भिणं। औपगवकं। काकमित्यादि। भावेदंतायथा। गोर्भावः गोत्वं। शुचेर्भावःशौचं कर्मणियथा। शौक्ल्यं। राज्ञःकर्मराज्यं। चौर्यं। तल्प्रत्ययस्यतुस्त्रीत्वमुक्तं। पुण्यसुदिनाभ्यांपरोविहितसमासांतोऽह्नशब्दःक्लीवे। अन्हाहांताइतिपुंस्त्व

भावेनणकचिद्भ्योन्येसमूहेभावकर्मणोः॥ अदंतप्रत्ययाःपुण्यसुदिनाभ्यांत्वहःपरः॥ २९॥ क्रि
याव्ययानांभेदकान्येकत्वेप्युक्थतोटके॥ चोचंपिच्छंगृहस्थूणंतिरीटंमर्मयोजनं॥ ३०॥

स्यापवादोयं। पुण्याहं। सुदिनाहं सुदिनशब्दःप्रशस्तार्थः॥ २९॥ क्रियाणामव्ययानांचभेदकानिविशेषणानिक्लीवेएकवचनेचस्युः। क्रियाविशेषणंय था। मंदंपचति। सुखंतिष्ठंतियोगिनः। सलीलंनृत्यतिबाला। अव्ययविशेषणंयथा। रम्यंस्वः। सुखदंप्रात.। अथकानिचित्कंठरवेणाह। उक्थंसामभेदः। तोटकंवृत्तभेदः। चोचमुपभुक्तफलावशिष्टंतालफलंवा। कदल्याःफलमितिकश्चित्‌। पिच्छंवर्ह। गृहस्थूणंगेहस्तंभः। तिरीटंवेष्टनं। "शिरोभूषणमितिके चित्‌।" मर्मसंधिस्थानं। योजनंक्रोशचतुष्टयं। "योजनंपरमात्मनि" चतुष्क्रोश्यांचयोगेइतिमेदिनी"॥ ३०॥

राजसूयवाजपेयेयागभेदौ । "राज्ञालतात्मकःसोमःसूयतेऽत्रराजसूयं । वाजपेटीसुरापेयमत्रवाजपेयं ।" कवेःकृतौवर्तमानंगद्यं । पदसमूहः पद्यंश्लो
कः । "पद्यंश्लोकेपुमान्कूद्रेपद्यावर्त्मनिकीर्तितेतिमेदिनी ।" कवेःकृतावितिकिं । गद्यावाक् । पद्यापद्धतिः । माणिक्यंरत्नभेदः । "मणिकेमणिपूरा
ख्येनगरेभवंमाणिक्यं ।" भाष्यंपदार्थविवृतिः । "सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रवाक्यैःसूत्रानुकारिभिः ॥ स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुरिति ।" सिंदूरं
रक्तचूर्णभेदः । "सिंदूरस्तरुभेदेस्यात्सिंदूरंरक्तचूर्णके । सिंदूरीरोचनारक्तवेल्लिकाधातकीषुचेतिविश्वप्रकाशः" चीरंवस्त्रभेदः । "चीरीझिल्ल्यांनपुंसकं

राजसूयंवाजपेयंगद्यपद्येकृतौकवेः ॥ माणिक्यभाष्यसिंदूरचीरचीवर
पिंजरं ॥ ३१ ॥ लोकायतंहरितालंविदलस्थालबाल्हिकं ॥ इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

गोस्तनेवस्त्रभेदेचरेखालिखनभेदयोरितिमेदिनी ।" चीवरंमुनिवासः । "शाक्यभिक्षुप्रावरणमितिसुभूतिः" पिंजरंपक्ष्यादिबंधनागारं । "पिंजरोऽश्वां
तरेपीतेक्लीबंस्वर्णेचपीतकइतिकोशांतरं । पंजरमित्यपिपाठः" ॥ ३१ ॥ लोकायतंचार्वाकशास्त्रं । हरितालंधातुभेदः । "हरितालंधातुभेदेस्त्रीदूर्वाकाशरे
खयोरितिमेदिनी ।" विदलंवंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालंभांडभेदः बाल्हिकंकुंकुमादि । "बाल्हवमित्यपि । बल्हुदेशोभवंबाल्हवं" ॥ इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

• टी• कवियंमहाराष्ट्रभाषयाकडियाळीतिप्रसिद्धं । "नार्यांकवीखलीनंकवियंवानातुरंगमुखभांडमितिवोपालितः ।" कंदंपद्मिनीमूलादि । "कंदोऽस्त्रीसूरणेसस्यमूलेजलधरेपुमानितिमेदिनी । कचित्कर्मेतिपाठः ।" कार्पासंवस्त्रयोनिभेदः । "पारावारःपयोराशौपारावारंतटद्वयमितिहैमः । युगंधरंकूवरं ।" यूपंयज्ञांगभेदः । प्रग्रीवंद्रुमशीर्षकं । "वातायनंमुखशालावा ।" पात्रीवंयज्ञपात्रभेदः । यूपंमंडइतिप्रसिद्धं । "मुद्गामलकयूषस्तुग्राहीपित्तकफेहितइत्यु

कवियंकंदकार्पासंपारावारंयुगंधरं॥ यूपंप्रग्रीवपात्रीवेयूपंचमसचिक्कसौ॥ ३५॥
अर्धर्चादौघृतादीनांपुंस्त्वाद्यंवैदिकंध्रुवं ॥ तन्नोक्तमिहलोकेपितच्चेदस्त्यस्तुशेषवत्
॥ ३६॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ स्त्रीपुंसयोरपत्यांताद्विचतुःपट्पदोरगाः॥

क्तंवैद्यके" चमसचिक्कसौअर्धर्चादौअस्मिन्वर्गेपुन्नपुंसकाधिकारेइतियावत् । घृतादीनांपुंस्त्वाद्यंपाणिन्यादिभिरुक्तंतत्तुवैदिकं । वेदेप्रसिद्धमित्यर्थः । अतस्तदिहनोक्तं तल्लोकेप्यस्तिचेत्शेषवत्उक्तादन्यःशेषस्तद्वदस्तुशिष्टप्रयोगतोग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यांताअपत्यप्रत्ययांताःस्त्रीपुंसयोःस्युः । यथा । उपगोःअपत्यंपुमान्औपगवः । उपगोरपत्यंस्त्रीऔपगवी । वैदेहः । वैदेही । गार्ग्यः । गार्गी । द्विचतुःषट्पदोरगाः । द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनोभुजगवाचिनश्च

जातिभेदाःस्त्रीपुंसयोः। तत्रद्विपदजातिभेदोयथा। मानुषःपुमान्। मानुषीस्त्री। ब्राह्मणः। ब्राह्मणी। "शूद्रः। शूद्रा। अजादित्वाट्टाप्।" चतुष्पदो भेदोयथा। मृगः। मृगी। हयः। हयी। षट्पदभेदोयथा। भृंगः। भृंगी। उरगोयथा। उरगः। उरगी। नागः। नागी। स्त्रीयोगैःसहपुमाख्याःपुन्नामानिस्त्रीपुंसयोः। यथा। इंद्रः। इंद्राणी। मातुर्भ्रातामातुलः। तस्यस्त्रीमातुली। पुंसिवर्तमानोमातुलः। स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेपिवर्तते। शूद्रस्यस्त्रीशूद्री। मल्लकादयश्चस्त्रीपुंसयोः। मल्लकःपुष्पवल्लीभेदः। स्त्रियांतुमल्लिका॥ ३७॥ ऊर्मिस्तरंगः। "मुनिरितिपाठः। मुनिर्यतीगुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुकइतिवि

जातिभेदाःपुमाख्याश्चस्त्रीयोगैःसहमल्लकः॥ ३७॥ ऊर्मिर्वराटकःस्वातिर्वर्णकोझाटलिर्मनुः॥
मूपास्तपाटीकर्कंधूर्यष्टिःशाटीकटीकुटी॥ ३८॥ इतिस्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः॥

श्वप्रकाशः।" वराटकःकपर्दकः। स्त्रियांतुवराटिका। स्वातिर्नक्षत्रं। "वर्णकश्चंदनं। विलेपनेचंदनेचवर्णकंपुन्नपुंसकमितिरभसः। वर्णकश्चारणेस्त्री तुचंदनेचविलेपने। द्वयोर्नील्यादिषुस्त्रीस्यादुत्कर्षेकांचनस्यचेतिमेदिनी। झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः। मोखाइतिप्रसिद्धः। मनुःस्वायंभुवादिः मंत्रो वा. मूपातेजसावर्तनी। सूपाटीपरिमाणभेदः।" कर्कंधूर्बदरी। शाटीपटभेदः। कटीदेहावयवः। कुटीगृहकोष्टकः। अत्रमूषानकारांतः॥ ३८॥ इतिस्त्रीपुंसंग्रहवर्गः॥

भावक्रिययोः भावेकर्मणिचवर्तमानःष्यञ्प्रत्ययोवुञ्प्रत्ययश्चक्लिच्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्रष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । औचित्यमिति । उचितस्यभाव. औचित्यं । औचितीच । मित्रस्यकर्ममैत्र्यंमैत्रीवा । "एवसामग्र्यसामग्रीवा । आर्हत्यंआर्हती " वुञ्प्रत्ययस्तुवैरमैथुनिकादिवुन् इत्थंप्रागुदाहृतः । तथामिथुनस्यभावःकर्मवामैथुनिका । मैथुनकंच ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषेवक्ष्यतषष्ठीविभक्त्यंतंप्राक्पदंयामाता पष्ठ्यंतप्राक्पदा सेनाद्याःस्त्रियाक्लीबेचस्युः । उदाहरति । नृणासेनानृसेनं । नेतिविकल्पान्नसेनापि । इतरइतिएवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः । यवसुरंयवसुरा । कुड्यस्यच्छायाकुड्यच्छा

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोःष्यञ्कश्चिद्वुञ् ॥ औचित्यमौचितीमैत्रीमैत्र्यंवुञ्प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥ षष्ठ्यंतप्राक्पदाःसेनाछायाशालासुरानिशा ॥ स्याद्वानृसेनंश्वनिशंगोशालमितरेचदिक् ॥ ४० ॥ आबन्नंतोत्तरपदोद्विगुश्चापुंसिनश्चलुप् ॥ त्रिखट्वंचत्रिखट्वीचत्रितक्षंचत्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥ ॥ इतिस्त्रीनपुंसकशेषः ॥

यंकुड्यच्छायावा । षष्ठ्य ुवचनांतप्राक्पदाचेच्छायाक्लीबएवेतिप्राग्दर्शित ॥ ४० ॥ आवंतोत्तरपदोऽन्नंतोत्तरपदश्चद्विगुसमासःपुंसिनस्यात् । किंतुस्त्रीनपुंसकयोः । अन्नंतोत्तरपदस्ययोऽत्यनकारस्तस्यलुपलोपश्चस्यात् । आवंतात्पदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति । तिस्रःखट्वाः समाहृताः त्रिखट्वं । त्रिखट्वीच । अन्नंतोत्तरपदोयथा । त्रयस्तक्षाणःसमाहृताःत्रितक्षं । त्रितक्षीच । तक्षन्शब्दस्यात्यनकारोलुप्तः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिस्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

पात्रादयोदाडिमांतास्त्रिपुत्रिलिंगाः। पात्रं पात्रः। इत्यादि। पात्र्यमत्रेत्रिष्वितिमेदिनी। पात्रंतुकूलयोर्मध्येपर्णेनृपतिमंत्रिणि। योग्यभाजनयोर्यज्ञ भाण्डेनाट्यानुकर्तरीतिहैमः। वाटःपथिस्त्रीवाटंवरण्डेऽगान्नभेदयोः॥ वाटीवास्तौगृहोद्यानकट्योरितिहैमः।" कुवलंबदरीफलं। "कुवलंचोत्पलेमुक्ता फलेपिबदरीफले। कुड्मलेमुकुरेपुंसिनद्ध्योर्नरकांतरइतिमेदिनी।" इतित्रिलिंगशेषः॥ ॥ द्वंद्वैकत्वस्याव्ययीभावस्यचलिंगंप्रागुक्तं। स्वप्रधानेउ भयपदप्रधानेइतरेतराख्येद्वंद्वसमासेचतत्पुरुषेचयत्परमपिमपदस्थंलिंगंतदेवलिंगंस्यात्। तत्रद्वंद्वेयथा। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। त त्पुरुषेयथा। धान्येनार्थोधान्यार्थः। सर्पाद्भीतिःसर्पभीतिः। सर्पभयं। वाप्यश्वः॥ ४२॥ उक्तस्यतत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह। अर्थेति। अर्थांतश

त्रिपुपात्रीपुटीवाटीपेटीकुवलदाडिमौ॥ इतित्रिलिंगशेषसंग्रहः॥ परंलिंगंस्वप्रधानेद्वंद्वे॥

तत्पुरुषेपितत्॥ ४२॥ अर्थांताःप्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाःपरोपगाः॥

ब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिंगाइत्यर्थः। यथाद्विजायायंद्विजार्थःसूपः। द्विजार्थायवागूः। द्विजार्थंपयः। अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिंग ताचेतिवक्तव्यमितिवार्तिकं। प्रेति। प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वा.परोपगाः। "परविशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थ.।" तत्रप्रादिपूर्वोयथा। अतिक्रांतोमालामितिमा लोहारः। अतिक्रांतामालामतिमालेयं। अतिमालमिदं। अवक्रुष्टः कोकिलयाअवकोकिलः। अलंपूर्वोयथा। अलंकुमार्यैइत्यलंकुमारिरयं। अ लंकुमारिरियं। अलकुमारिइदं। प्राप्तजीविकोद्विजः। प्राप्तजीविकास्त्री। प्राप्तजीविकमिदं। एवमापन्नजीविकः।

टी० परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिंगानुशासनं प्रवर्तते । यथा मानुष शब्दस्य कपणभमरोपांतादिति प्रागुक्त विधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरनोक्तेन स्त्रीपुंस विधिर्निश्चेयः । यथा मानुषीयं । मानुषोयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तं । अभिधानादिके शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयं । यद्वा अनुक्तं शब्दलिंगं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यं । लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्योक्तेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति ।

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥ ॥ इति लिंगादिसंग्रहवर्गः ॥ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥ सामान्यकांडस्तृतीयः सांग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्येवं प्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिंगशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः कांडः । प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अंगैः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचिते तृतीयं । सामान्यकांड एषों ऽतिमः समाप्तः ॥ विशेष्यनिघ्नवर्गस्य मूलश्लो० ११२ ॥ क्षे० श्लो० । संकीर्णव० मू० ४३ क्षे० । नानार्थव० २५७ क्षे० ७ ॥ । अव्ययव० मू० ... मू० श्लो० ४८२ ॥ क्षे० ७ ॥ सर्वे मि०